

Самійло ВЕЛИЧКО

ЛІТОПИС

Том 1

Величко С. В.

Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1991. — 371 с.

Літопис Самійла Величка (роки народження і смерті невідомі) — наймонументальніший твір української історико-мемуарної прози XVII—XVIII ст., який разом з Літописом Самовидця, Літописом Григорія Грабянки й «Історією Русів» творить комплекс козацької історіографії.

Це — історичне першоджерело, перший том якого охоплює події 1648—1659 рр. на Україні. Другий том продовжує опис подій першого тому і закінчується 1700 р.

Видання універсальне. Воно придатне для наукової роботи і для любителів рідної історії і культури.
Вступна стаття та коментарі Валерія ШЕВЧУКА

ЗМІСТ

Валерій ШЕВЧУК. Самійло Величко та його літопис.
Від перекладача

ТОМ ПЕРШИЙ

«СКАЗАННЯ ПРО ВІЙНУ КОЗАЦЬКУ З ПОЛЯКАМИ...»

Передмова до читальника.

ЧАСТИНА ПЕРША

і рік перший початку війни Хмельницького проти поляків.

Розділи I—IX

Розділи X—XXI

ЧАСТИНА П'ЯТА

Розділи II—VI

ЧАСТИНА ШОСТА

і рік шостий війни Хмельницького з поляками

Розділи I—VIII

ЧАСТИНА СЬОМА

дій Хмельницького та Малої Росії і рік сьомий

Розділи I—VIII

ЧАСТИНА ВОСЬМА

і рік восьмий війни Хмельницького і подій на Україні

Розділи I—VI

ЧАСТИНА ДЕВ'ЯТА

і рік дев'ятий спокійного для Хмельницького і України та вельми бунтівливого для Польщі життя

Розділи I—VII

ЧАСТИНА ДЕСЯТА

і рік десятий

Розділ I—XIV

ЧАСТИНА ОДИНАДЦЯТА

і рік одинадцятий від початку війни Хмельницького з поляками

Розділи I—VII

ЧАСТИНА ДВАНADЦЯТА

і рік дванадцятий від початку війни Хмельницького з поляками

Розділи I—XI

ДОДАТКИ

Про Острянинову війну з ляхами на Малоросійській Україні

Передне слово до «Космографії» С. Величка

С. САВИЦЬКИЙ. Повість про козацьку війну з поляками

В. О. ШЕВЧУК

САМІЙЛО ВЕЛИЧКО ТА ЙОГО ЛІТОПИС

I

Літопис канцеляриста війська Запорозького Самійла Васильовича Величка завжди привертав до себе увагу вчених. Адже це наймонументальніший твір у давній українській історіографії, і твір, можна сказати, найзагадковіший. Вчені, оцінюючи його, завжди стояли на роздоріжжі. Що це? Твір історичний чи белетристичний? Твір науковий чи витвір «красного письменства»? Спалахували суперечки. Загадки Літопису, зрештою, й досі не розгадано, та й хто знає, чи буде розгадано: час не приносить нових свідчень про його автора — таємниці Літопису продовжують вабити, дратувати й ставити в тісний кут дослідників. І справді, знайомлячись з цим величезним твором, читач або дослідник мимоволі задає собі немало запитань. Хто він був, цей чоловік, котрий у далекому XVIII ст. взяв на себе надпосильний труд писати таку працю? Чи то ретельний і доскіпливий дослідник, чи фантазер і містифікатор? Як бути з фактами, яких не можна перевірити ні за якими джерелами? Чому Літопис має на собі виразні ознаки необробленості? Як поєднати спокійний, величний тон мудрої людини, чесну пристрастність, що струмує зі сторінок Літопису, з численними звинуваченнями, на зразок: він багато чого навігадував? Тож знову-таки: це твір літератури чи історії? Таких запитань можна поставити десятки. Але все це анітрохи не применшує значення цієї монументальної роботи й подвигу, який колись давно, більше 250 років тому, здійснив схований у сутінках минулого чоловік. Чоловік, у якого билося в грудях палке серце, що горіло

любов'ю до рідної землі, і який по праву назвав себе «істинним» сином своєї батьківщини.

2

Ми не знаємо його обличчя, був він високий чи низький, яку мав вдачу, хто були його рідні, друзі. Не відаємо й середовища, в якому виховувався, де навчався і, врешті, де його могила. Все, що знаємо про нього, сказав він сам про себе у тому-таки Літописі. Його життя спалахнуло на зламі XVII—XVIII ст., і від того спалаху залишилася велична пам'ятка його духу. Він заповів її своїм землякам, що живуть, як писав, «у малоросійській Україні, пообидвабіч Дніпра», радше тим із них, хто матиме невситиму жадобу до знань і книг. Очевидно, таким невситимим до знань був і сам.

Перші згадки про себе Самійло Величко кладе на 1690 р. «Цього ж 1690 року, на самому початку його,— пише він у другому томі свого Літопису,— в міжсвяття Різдва господнього, я, письменник і оповідач цих літописних діянь, маючи кільканадцять років, почав служити Запорозькому війську в поважнім домі одного з панів малоросійських, шляхетного пана його мислості Василя Леонтійовича Кочубія, який був під час гетьманства Мазепи, що про нього оце розповідається, військовим генеральним писарем. Я служив вірно і старанно, як веліла мені моя гідність, не тільки в усіляких домашніх справах мого пана, а найбільше писарем, включаючись до найпотрібніших і секретних на той час військових справ. Навіть до тих, що йшли самому пресвітлому всеросійському монарху Петру Олексійовичу, так само і в циферних (особливих, секретних.— *В. III.*) монарших справах, що були тоді від гетьмана до господарів волоського та мултянського при відправленні від мого пана кореспонденції, про яку не знала військова канцелярія. Послуживши в таких великих невсипущих стараннях 15 років, я був завдяки тій моїй службі виправлений до військової генеральної канцелярії — це сталося на початку 1705 року, де поміж іншої братії моєї був

я не останній в писарських справах протягом чотирьох років»¹. Брав С. Величко участь і у військових походах. Про це він пише в передмові до першого тому Літопису: «У ті роки, коли шведські війська перебували в Польщі та Саксонії, я проходив з помічним малоросійським військом (яке було послане за монаршим, його царської пресвітлої величності, указом на допомогу полякам проти шведів) через тогочасну малоросійську Україну, що лежить на захід від Корсуня й Білої Церкви»². А в передмові до перекладу з німецької мови «Космографії» С. Величко згадує про подорожування «по різних землях і країнах найвіддаленіших»³, але це може бути загальна фраза.

Ці факти говорять самі про себе. Самійло Величко був козацького походження, встиг здобути до початку своєї служби освіту, найвірогідніше — в Київській академії, оскільки для служби у військовій канцелярії вимагалася саме така освіта. Швидко входить у довір'я свого патрона і виконує доручення, про які нічого не знала навіть військова канцелярія, котра мала, треба зауважити, найвищі урядові функції на Україні, а у відсутність гетьмана повністю керувала країною. Її складала вся генеральна старшина, за винятком військових суддів, обов'язково входив туди генеральний військовий писар, а до нього приєднувалися генеральний обозний і осавули. Канцелярія відала підкоморними справами, і сюди надходили з генерального суду політичні й карні справи. Нижчими чиновниками її були військові канцеляристи, поміж яких Величко займав, як пише сам, «не останнє місце», але з 1705 р.,— досі він був, так би мовити, на приватній службі у Василя Кочубея.

Цікаво кинути погляд і на самий стан військових канцеляристів. Вони набиралися переважно з дітей значного козацтва, не одержували за службу платні і складали фактично той суспільний стан, з якого виховувалися основні державні кадри. «До військових канцеляристів,— пише дослідник Літопису С. Величка Я. Дзира,— нелегко було потрапити, належало мати достатні докази чесної поведінки і доброї моралі і про здобуту науку в Київському колегіумі: достатнє знання граматики, синтаксису, риторики і

хоча б першої основи знань філософії, особливо логіки»⁴. Вони повинні були досконало вправлятися в юриспруденції, камерних науках і воєнній теорії. Вивчали музику, співи, займалися фізичними вправами. Виконували державні доручення, посилалися за кордон. Пізніше одержували, як звичайно, сотничий уряд чи навіть виводились у полкову старшину або в чин бунчукових товаришів. Вони жили всі разом в одному домі, чи курені, під наглядом старшого військового канцеляриста, що відав всіма справами генеральної канцелярії. Цей старший числився в ранзі полкової старшини, і йому надавалися в майно села, що приписувалися до його посади⁵. Таким чином, тут було здебільшого юнацтво. Ми не маємо підстав припускати знатне походження С. Величка, хоч прізвище Величко зустрічається серед козацької старшини ще з часів Б. Хмельницького; крім того, він утрапив у генеральну канцелярію вже немолодим, очевидно, десь під сорок років, і був це, мабуть, не такий вже типовий канцелярист. Але що саме він робив у військовій канцелярії, ми не знаємо; може, також був чиновником особливих доручень, і навряд чи мав маєтки. Знаємо тільки про наслідок цієї служби, який був для С. Величка нещасливим. «За ту мою довгочасну і вірну службу моя недоля заплатила мені крайнім нещастям в самому кінці 1708 року, про що можна буде розказати далі під вище названим роком»⁶. Літопис С. Величко довів до 1700 р., принаймні на цьому році він обривається, і ми не знаємо, чи виконав літописець свою обіцянку. Але ми знаємо, що то було за нещастя: тоді С. Величко потрапив до тюрми.

1708 р. був вельми напружений для України. В липні — злетіла голова Величкового патрона В. Кочубея, а в жовтні — І. Мазепа перейшов на бік шведів. Таким чином, кінець 1708 р.— це не тільки розпал війни між шведами та росіянами, але й час, коли одні козаки залишалися на російському, а інші — на шведському боці. Як сталося, що підопічний В. Кочубея потрапляє в цей час до тюрми, залишиться, певне, незвісним, на той час вистачало й доносу якогось особистого ворога. Факт той, що з С. Величком не розправилися так нещадно, як то могло бути, коли б він узяв бік

І. Мазепи, а тільки ув'язнили. Пробув він у тюрмі довго. Пишучи про І. Максимовича в XXXVII розділі другого тому, він зазначає: «Які були після нього в Чернігові архієпископи, про те я не знаю, оскільки змінив в той час добре своє життя на невільничє»⁷. Коли ж зважити, що І. Максимович був призначений митрополитом сибірським і тобольським 11 березня 1712 р., то виходить, що С. Величко ще 1712 р. залишався в ув'язненні. Я. Дзира припускає, що його випущено на волю 1715 р. при сприянні сина Кочубея⁸. Відтоді літописець живе в с. Жуках і с. Диканьці на Полтавщині, де й починає роботу над Літописом.

Важко сказати напевне, чи писав він свій Літопис у згоді з новим своїм патроном В. В. Кочубеєм, але годі припускати, що таку роботу С. Величко від нього приховував. На хліб він заробляв, навчаючи дітей, а маючи величезну енергію, брав на себе, крім Літопису, ще й велику працю перекладу «Космографії» (866 с.). Як людина освічена, збирав колекцію документів і мав власну бібліотеку. Дослідниця В. Колосова виявила в московських архівах сім книжок із власної бібліотеки С. Величка, на яких є автограф: «З книг Самоїла Величка, канцеляристи»⁹. Цікавився він і поезією, хоч, може, збирав її задля придатності як історичного джерела. Очевидно-таки, був знайомий з видатним бароковим поетом Іваном Величковським, який жив тоді в Полтаві й помер 1726 р., та його сином Лаврентієм. Чи не випадковий збіг прізвищ Величко-Величковський? Чи не були вони в якийсь спосіб поріднені? В другому томі Літопису Величко подає вірш І. Величковського, а його називає «старим». Чи знало оточення С. Величка, крім В. Кочубея, про монументальну працю С. Величка, залишиться також незвісним. Факт той, що копій Літопису маємо дуже мало, власне, одну, так звану копію Судієнка. Та це й зрозуміло: переписати такий величезний твір робота немала. Десь там, у глибині минулого, залишилися дні й ночі, в які, усамітнівшись, цей великий трудівник писав свою працю, заадресовуючи її нащадкам; ми не знаємо, скільки свічок згоріло на його столі,— про це

вістять хіба дірочки в папері, пропалені іскрами з люльки, і той разючий факт, що наприкінці життя літописець осліп.

3

Який же вогонь грів цього подвижника? Про це він заявляє сам. Вибитий із колії громадського та суспільного життя, травмований довголітнім ув'язненням, С. Величко вимушений був стати поза житейським плином. До того йому траплялися ті чи інші історичні джерела, свідчення, доводилося мати справу з документами. Перебуваючи у становищі митця, якому випадає спостерігати, і маючи досить вільного часу та чималий запас документів, він зважився запалити в собі той вогонь, котрий грів і грітиме всіх подвижників. Власне, у такий спосіб він шукав ліку для ран своєї душі і, треба гадати, його знайшов. «Цікавому норому людському не може нічого бути сподобнішого, ласкавий читальнику, як читати книги й дізнаватися про давні людські діяння та вчинки. Бо чи може у печалі щось швидше стати ліком, як той же книжковий, пильно й до речі вжитий, медикамент? Спізнав я те сам, коли мав скорботу; читаючи та слухаючи книжки і дізнаючися з них про всілякі людські пригоди й біди, я вчився зносити терпляче і власні злигоди; покладався-бо на приказку — в терпінні вашім знайдеться душа ваша»¹⁰. Сильні й гіркі це слова, але чи не ота гіркота запалила його гаряче завзяття і здатність до великої праці! Він читав багато, про своїх і чужих, мав здатність порівнювати й оцінювати, і те велике невдоволення, яке завжди виникає у людей творчих, поступово проймало і його. «Славу нашу сховано під плащем їхніх (давніших літописців.— *В. III.*) нікчемних лінощів. Бо коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь, варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми куцим і короткослівним реестриком»¹¹. Читаючи книги, він наштовхувався на розповіді про події на Україні то в одного, то в іншого іноземного письменника, і йому стає жаль, що власна

література така бідна і що в ній так мало просторих історій, мало описів, а подвиги предків, які захоплюють його уяву, майже поринули в забуття. «Річ відома: як мертвої плоті ніхто, крім божої благодаті, не воскресить, так не може людина навіть суєтну сьогосвітню славу вияснити й описати без літописних свідчень»¹². І він шукає такі свідчення, обурюється їхньою стислістю, бо йому хочеться великого, монументального опису з усіма деталями, достовірними й промовистими. В ньому змагається історик і митець — історик примушує шукати історичної правди, а митець вимагає вбрати всі факти і звістки у вибагливу мистецьку одяжу.

Великі люди тим і великі, що, ставлячи надзвичайні завдання, беруть їх собі за місію, за карб і конечну потребу. Тобто, бачачи такий сумний стан рідної літератури, С. Величко бере вину й на себе: коли не зробив того ніхто, зроблю я! Його пече глибокий біль патріота своєї землі, а життя весь час ставить перед ним питання: що було раніше: десять, двадцять, п'ятдесят років тому? Він бачив на власні очі наслідки великої руїни, бачив зарослі землею румовища, численні безлюдні міста і замки, порожні вали, колись насипані працею людською, як гори й горби. «Всі вони правили тоді за пристановище і поселення диких звірів». Фортеці були зруйновані, «зарослі землею, запліснявілі, обсажені бур'яном і повні лише черв'яків, і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздиться». Поля й долини покриті мохом, очеретом і бур'яном, занедбано «ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й... озера». Що сталося з цією землею? Він бачив неприкриті людські кістки, «їх покривало саме тільки небо». Хто винний? Адже ця земля — його земля, і була вона колись справжнім раєм, що кипів медом і молоком. Йому боліло все. А найбільше боліло, що посельці цієї землі, славні предки наші, впали у безвідь.

Так зародився в нього інтерес до рідної історії. С. Величко розшукує козацькі літописи, збирає книги, в яких йдеться про минулі часи, усні розповіді. Адже він хотів освітити своїм світлом немалий відтинок часу — сімдесят років. Поступово перед ним розгортається разюча картина: «...

гніви, незгоди, властолюбства, роздвоєння, зміни, пориви, заздрості, ворожнечі, чвари з кровопролиттям та інші, подібні до цих, злопригоди й непотребства». Нужда й біда напосіли на його народ. «Вони споїли пагубними лікерами наш козако-руський народ, справжній, простодушний і добросердний». Але цей народ так мало «роздумує про минулі, теперішні й майбутні речі та події». Він завжди схильний до внутрішніх незгод, хоч це мужній і лицарський народ. С. Величко шукає причин цього. І тут прокидається в ньому справжній гуманіст. «Від цього напосення, а найбільше через змноження поміж них богогнівильного беззаконня, висякло в ньому *люби багатьох*, і від того зросли й поширилися всі вищезгадані пагубні дійства, роздвоєння, незгоди та інше зло... Через це сильно сказано: впаде, впаде красна козацька Україна тогочасна, як отой стародавній Вавілон, місто велике!»¹³

Таким чином, біль його народу став його болем, біль його землі наповнив тіло й душу, бо він був її плоть од плоті. «Істинний Малої Росії син»,— гордо заявляв він про себе і доказав те в найкращий спосіб.

Його горіння не було розраховане на те, що його твір таки дійде до читача і здобуде належне місце. Однак письменник постійно посилається і звертається до свого читача, так ніби твір мав конче вийти книгою і здобути справжній для книги розголос. Але у той час надрукувати такий твір було практично неможливо, поширити його в копіях, як ми вже казали,— важко: адже він чималого розміру! Проте С. Величко спокійний за долю свого дітища тим великим спокоєм, яким знову-таки відзначаються подвижники. Від дбає, щоб його було *цікаво* читати, бавить читача вставними новелами, віршами, цікавинками, що не стосуються розповіді, розуміючи, що одноманітна розповідь, а ще така, як у нього, густо насичена документами, стомлює. Врешті, він має перед собою приклад Самійла Твардовського, який, «описуючи твердим і чітким віршем тодішні військові дії, завжди близько під'їздив під свої і ворожі війська... не раз часом недосипаючи ночей». Він і смерть прийняв серед такої праці, полишивши після себе великий твір. Але

його твір було виявлено (С. Величко так і пише — виявлен о.— *В. Ш.*) й подано до друку. «З того можна пізнати його щастя,— резюмує Величко,— сам він помер, однак праця його не вмерла і прийнята до людського вживання (підкреслення моє.— *В. Ш.*), завжди виставляючи незабутню славу його розуму перед пам'яттю цікавих. З якої міри і я віншую йому того щастя, викладаючи свій опис подій»¹⁵. С. Величкові довелося довго чекати «свого щастя». Літопис з'явився друком більш як через сто років після його смерті. Але до читача він хай і не повністю, та дійшов, і нащадки, як він колись С. Твардовському, можуть повіншувати щастя й самому Самійлові Величку — «слава його розуму» так само незабутня.

Оця впевненість С. Величка може видатися як на наші часи й трохи задивною. Адже Величко звертається до читача у власному творі скрізь, от, наприклад, що він пише у прецікавому коментарі до перекладу записок Окоцького: «Побачивши і прочитавши, ласкавий читальнику, той діаріуш Окоцького, з друкованого польського на слов'янську мову перекладений, я відзначив у нього багато непотрібних панегіричних речей і несправний переклад маловправного тлумача. Мав я намір через те виправити той переклад краще й викинути панегіричні речі, але роздивився і, щоб не скривдити тим читача, нічого не посмів змінити в ньому, хіба дещо додав з козацьких літописів»¹⁶. Таким чином, він пише власний твір, складаючи його з десятка інших, зводячи все у велику й простору історію. «Величко — це історик,— писав Д. Багалій,— але історик свого часу»¹⁶. Так само можна було б сказати: Величко — це письменник, але письменник іншого, для нас уже забутого, жанру, який пізніше розклався або на чисту белетристику, або ж на чисту науку.

Літописові Самійла Величка випала доля хоч, може, й щаслива, але щербата. Його купив у 1840 р. на аукціоні відомого колекціонера, автора «Древней русской дипломатики» Лаптева російський історик М. Погодін. Той повідомив про це О. Бодянського й М. Максимовича, які відразу зрозуміли велике значення рукопису. Але М. Погодін заправив величезний гонорар, і О. Бодянський не зміг видати його. Тоді М. Погодін віддав рукопис у Київську археографічну комісію, де він вийшов упродовж ряду років (I том — 1848, II — 1851, III — 1855, IV — 1864). Виявилось, що Літопис дійшов до нас не повністю. Особливо постраждав перший том. Тепер важко визначити його початкову дату, принаймні рукопис починався з продовження записок М. Титлевського. Найдавніше посилання у Літописі — 1595 р. Маємо посилання на 1619 р. Потім ішли записки М. Титлевського, що описував походи турків проти поляків 1620—1621 рр. Повстання Острияниці було описано через переклад польського діаріуша Окольського, надрукованого в Кракові в 1639 р. Оповідання це було в першому томі за списком Судієнка, у згаданому єдиному спискові з Літопису С. Величка, який належав свого часу Полетикам. Був тут шматок універсалу Острияниці й Величкові пояснення (див.: Додаток I.— С. 292). Важко тепер судити про ту початкову частину Літопису, але перелічені матеріали наштотвхують на думку, що, власне, Літопис С. Величка починається все-таки з повстання Б. Хмельницького; раніший текст — тільки матеріали до написання.

Нелегко визначити і час його написання. Дата, яка стоїть на титулі, очевидно, визначала початок роботи. Остання згадка про С. Величка— 1728 р., тобто рік перекладу «Космографії». Якщо Літопис почав писатися 1720 р., то за вісім років міг бути й написаний, але 1728 р. С. Величко був уже сліпий. Можна припустити, що в час роботи над «Космографією» С. Величко вже не працював над Літописом, отож його початок, включно до 1648 р., так і залишився в тому аморфному стані, який ми знаємо. Сліпотою, очевидно, можна пояснити й ту необробленість Літопису, про яку згадувалося вище,—

нерівності стилю, не проставлені дати, не вказані сторінки, на які відсилається читач, різночитання тощо.

Перший том Літопису постраждав найбільше. В ньому є великий пропуск, що обіймає найважливіші роки війни Б. Хмельницького, і це вже втрата значна. Дехто з дослідників називає це однією з причин малого поширення Літопису. Загалом перший том має вигляд окремої книги, яка цілком округлена, оточена традиційним початком і кінцем, з підсумковими таблицями. Другий том також цілком завершений з формальної точки зору: має свою передмову, свою розбивку на розділи, хоч і продовжує опис подій першого тому. Ця книга збереглася краще, маємо тільки невеликі пропуски і можемо здогадуватися про кінець. В автографі Літопис обривається на півслові, а в копії Судієнка є невеликий додаток. Літопис закінчується 1700 р., але в тексті зустрічаються посилання на пізніші роки з обіцянкою розповісти про тогочасні події. У другому томі Літопису подано дату 1725 — рік смерті царя Петра I. Є посилання на 1722 р. Обіцяє розповісти С. Величко й про 1708 р.

Таким чином, Літопис складається з двох томів і обіймає час 1648—1700 рр. Цікаво відзначити, що титул першого тому змінений, доданий пізніше замість якогось давнішого, вийнятого з рукопису; титул змінив, очевидно, сам автор¹⁷. Палеографічний опис рукопису першого тому, який склала К. Лазаревська, розкриває нам деякі цікаві деталі творчої лабораторії С. Величка. Спершу рукопис писався без нумерації, і вже потім його пронумеровано. Перша його частина написана чітким почерком й дуже чисто, гадають, рукою самого С. Величка. Це характерне письмо другої половини XVII — початку XVIII ст., що його І. Каманін називає «київським», бо, як він доводить, воно утворилося в Київській академії, ним писали всі, хто належав до вищої верстви, і вчені писарі¹⁸. Оскільки писав сам автор, варто привести його опис дослівно: «Воно чепурне, круглясте, чіткі, вирисовані літери стоять кожна окремо, рівною низкою, майже без нахилу, з короткими певними розчерками — все це виказує на руку, звиклу до

писання, на вмiлiсть i смак того, хто писав i зумiв надати рукопису майже художнiй вигляд»¹⁹. Рукопис переписувався з чернеток. Друга частина палеографiчно вiдрiзняється вiд першої. Її писано рiзними почерками, гадають, що рукопис переписували чотири чоловiки: можливо, отi хлопцi, на яких нарикав пiзніше С. Величко. Почерк тут недбалий, багато помилок, є чимало правок, вставок тощо. Коли взяти до уваги, що автограф писав сам Величко, i то пiсля 1718 р., можна припустити, що слiпота заставала його за роботою коло Лiтопису. Документи здебiльшого писанi iншою рукою i часто є вставками. Найстарiша вставка — копия статей Переяславських. Портрет Б. Хмельницького намальовано на тому ж паперi, що й у Лiтописi; портрети І. Виговського та Ю. Хмельницького — на iншому паперi. Загалом портретiв у всьому Лiтописi десять, крiм згаданих, ще І. Брюховецького, П. Тетерi, П. Дорошенка, Д. Многогрiшного, М. Ханенка, І. Самойловича та І. Мазепи. Технiка виконання — туш з сепiєю.

5

Самiйло Величко належить, за одностайним визначенням дослiдникiв, до лiтописцiв-учених; не помилимося, коли скажемо — з ґрунтовною, як на свiй час, освiтою. З цiєї точки зору не завадить оглянути коло його читання, а вiдтак друковану й рукописну лiтературу, що нею письменник оперував, пишучи свiй твiр. Найстарiша книга, на яку посилається С. Величко,— це згаданий вже щоденник Окольського, друкований у Краковi 1639 р. В оглядi джерел вiн називає «Вiйну домову» С. Твардовського, видану в Калiшi 1681 р., i росiйський переклад книги С. Пуфендорфа. «Введение в историю европейскую», видану в Петербурзi 1718 р. Крiм того, вiн знайомий з хронiками Гвагнiна i Кромера, має анонiмну польську книжечку пiд назвою «Нужда з Бiдою з Польщi йде», користується «Синописом» i «Скарбницею» І. Галятовського, видрукуваною в Новгородi-Сiверському 1676 р., книжкою

того ж автора «Костел західній», відзначає праці Д. Туптала, зокрема його знамениті «Четві-Мінеї», перелічує праці М. Максимовича, Л. Барановича, останнього він дуже шанує і вміщує в Літопис ряд його віршів. Цікавиться книгами, що виходили в Росії, але мали певне відношення до України («Катехізіс» у перекладі К. Істоміна, «Вечеря духовна» С. Полоцького). Йому відомі друковані конституції вільного екстраординарного сейму у Варшаві, поема О. Бучинського-Яскольда «Чигирин», що була надрукована 1678 р. у Новгороді-Сіверському і збереглася, до речі, завдяки Величковому відпису. Відоме йому «Звільнення Єрусалима» Т. Тассо, на основі якого він створив власну новелу, одну з кращих, які знає наше старе письменство²⁰. Подає уривок з астрономії краківського астронома Ормінського, користується краківськими газетами.

Все це, так би мовити, книжковий світ С. Величка, власне, та його частина, що допомагала писати Літопис. Знання мов: польської, латинської, старослов'янської, очевидно, й німецької, звісно, розширили коло читання. Як вихованець Київської академії він вільно оперує образами античної міфології, добре ознайомлений із сучасними йому законами риторики, знає закони версифікації, розрізняє «гладкий» стиль від невправного, іронізує з невправних віршів, тобто має певний і досить вироблений літературний смак.

Крім книжок, він збирав рукописи і був у цьому, певне, великим аматором. Його колекція, вкладена в Літопис, дає змогу частково пізнати її. Збирає документи, байдуже — в копіях чи в оригіналі, вірші, козацькі хронічки і записи, свого часу він мав у руках козацький діаріуш, але зробив з нього тільки виписки, про що згодом шкодував; і, що особливо цікаво, збирав переклади на українську і старослов'янську мови польських історичних творів. Вже згадувалося про переклад щоденника Окольського, треба сказати й про переклад частини «Війни домової» С. Твардовського, зроблений С. Савицьким.

С. Величко взявся за перекладання поеми С. Твардовського на історичний стиль, очевидно, не знаючи перекладу С. Савицького, а коли знайшов, звелів

своїм учням його переписати. Для Літопису переклад С. Савицького вже не був потрібний, і переписано його хіба в інтересах колекціонування. Сам же факт свідчить, що Україна виходила зі сфери польського культурного впливу і польська мова була для Величкового «читальника», на якого розраховував літописець, уже чужою й незрозумілою.

6

Тут ми підійшли впритул до питання про естетичні засади нашого літописця. В. Іконников з цього приводу писав: «Автор у своїй праці розвиває далі той напрям в українському побутописанні, який, з одного боку, був результатом панівних у той час прийомів тодішньої школи, а з іншого — латинсько-польської освіченості»²¹. Але В. Іконников закидає Величкові «схоластику і витребенькуватість», вказуючи, що ці прийоми панували у Київській академії.

Ця традиційна думка про схоластику в Київській академії почала зникати тоді, коли вчені звернулися до глибшого вивчення своєрідної й багатющої філософської спадщини професорів академії і численних поетичних пам'яток, витворених її вихованцями. За останні десятиріччя видано немало нових текстів в оригіналі і в перекладі на сучасну мову — перед нами постала своєрідна, досить багата і змістовна, із власними творчими засадами культура. А ота «витребенькуватість» і була однією з ознак літературного «барокко», тому пам'ятки тієї культури треба сприймати, не відриваючи від контексту свого часу. Тобто, щоб зрозуміти саму епоху, треба сприйняти і прийняти перш за все стиль тогочасного мислення і засоби творення.

Інакше підходив до цього питання М. Грушевський: «В історико-літературному аспекті пам'ятки української історіографії звичайно розглядаються серед творів київської школи початку XVIII ст. Вони вводяться в загальну суму творів київської схоластичної літератури як її

різновид. Але це не зовсім правильно і дає про них неповне, однобічне уявлення. Перед нами не тільки підгрупа цієї академічної літератури, а певна літературна течія, що заміняє творчість академічного духовенства»²².

Її створює козацька інтелігенція, знаменитий стан «військових канцеляристів», які, проте, виховані Київською академією.

Самійло Величко, напевне, був із стану канцеляристів, а його естетика, напевне, сформувалася в стінах Київської академії — маємо до того переконливі докази.

Величкова історіографія — це частина мистецтва риторики, як визначали її і вчені Київської академії. Ф. Прокопович, наприклад, писав: «Достойність мистецтва треба вбачати в тому, що воно приносить дивну приємність, тому що трактує про найвеличніші справи, і воно надзвичайно могутнє, і дає всяку силу, бо всі сприймають його оплесками, і його завжди будуть наділяти найвищими почестями»²³. С. Величко не дочекався оплесків, але він мав перед собою ілюзорного «читальника», і той так само ілюзорно таки наділяв його оплесками. Оратор, за словами Ф. Прокоповича, «розкриває й переслідує злочини, дискутує про чесноти й достовірності, відкриває тайни природи, нарікає на непостійність долі, розповідає про виникнення й загибель царств і про марнотну непостійність речей, ставить на очі подвиги героїв і царів, величаво прикрашає мужів, що жили у славі, тлумачить священні справи трисвятого й найбільшого бога, виголошує похвали, видає народові накази й закони»²⁴. Коли зняти з цього останнє речення про «накази й закони», всі ці завдання є і в Літописі С. Величка. Напевне, він знав і визначення Арістотеля, такого популярного в Київській академії, що «риторика — це здатність бачити або вигадувати те, що в кожній речі й питанні правдоподібне». А хіба не стосуються С. Величка слова Ф. Прокоповича: «Дослідження — це неначе якась сліпа, але цікава, винахідливість думки, що лише досліджує, шукає, а не може знайти»²⁵.

Отже, С. Величко будує Літопис згідно тих-таки законів риторичного мистецтва: «Оратор повинен вибрати те, що найбільш сприяє справі, він

повинен вибране розташувати у відповідному порядку, повинен сам те оформити відповідними словами, найкращими реченнями і формами речень або слів»²⁶. От звідки ота пристрасть до високого мовлення, до піднесених періодів, оте постійне дбання про красу зовнішньої форми, ота дбалість вислову й розросла, наче бароккове ліплення, структура речення — «витребенькуватість», як скаже прихильник пізніших засобів вислову. С. Величко міг би підписатися і під словами Цицерона, що їх цитує Ф. Прокопович: «Історія — це свідок часів, світло істини, життя пам'яті, вчителька життя, вісник старовини, чиє ж слово, як не оратора, робить її безсмертною»²⁷.

Таким чином, загальні вимоги до цього різновиду мистецтва у С. Величка збережено. Цікаво буде порівняти й конкретні вимоги риторики до історії з засадами С. Величка. Ф. Прокопович перераховує такі постулати, яких треба уникати історикові²⁸:

I. *Незнання*. С. Величко багато чого не знав. Намагався знати все, що можливо, але його джерела ще невеликі й недосконалі. Через це легко зрозуміти гаряче застереження в «Передмові до читальника»: «Отож, ласкавий читальнику, коли що здасться тобі в цій моїй праці непевне й неправильне, то, може, воно так і є. Ти ж бо, коли добудешся досконаліших козацьких чи якихось інших літописів, забудь лінощі, *полай мене за невігластво в цій справі* (підкреслення моє.— В. Ш.) і, покладаючись на ті правдивіші літописи, але не знищуючи й моєї праці, виправ мене даним тобі від бога розумом. Бо нині, через сімдесят років після війни Хмельницького, важко домагатися (тобто він дуже добре знає вимогу уникати незнання.—В. Ш.) досконалого знання і правди про ті військові події»²⁹.

II. *Захоплення або пристрасть історика й легковажність*. Чи не тому Літопис уражає своїм об'єктивним тоном, хоч повністю дотриматися цієї вимоги навряд чи й можна було. Згадаймо щодо цього цікаву думку Гегеля: «Як би не намагався історик передати справжню історію, він вимушений вводити у зміст подій і характерів своє уявлення, духовно відтворювати його,

зображати і з'являти. При такому відтворенні він не може задовольнитися простою правильністю окремих деталей, але має одночасно впорядковувати й формувати все сприйняте, об'єднуючи й групуючи окремі риси, вчинки, події таким чином, щоб, з одного боку, перед вами з характерністю виступав яскравий образ нації, часу, зовнішніх умов та внутрішньої величі чи слабкості діючих індивідів і щоб, з другого боку, зі своїх окремих частин складався взаємозв'язок з внутрішнім історичним значенням народу, якоїсь події тощо. В цьому розумінні ми й тепер говоримо про мистецтво Геродота, Фукідида, Ксенофонта, Таціта і небагатьох інших і завжди будемо захоплюватися їхніми розповідями як пластичними зразками словесного мистецтва»³⁰. Навіть теоретик мистецтва ХІХ ст. Гегель вводить історіографію, як і Прокопович, у коло мистецтва.

III. *Не можна вірити кожному, навіть тому, хто брав участь у подіях, слід відшукувати найвизначніших авторів і наслідувати поважніших та більших із них.* А коли свідчення їхні не збігаються й кожен із них не говорить правдивіше, подія подається як сумнівна. Цей постулат дає нам змогу багато що зрозуміти в загадковій, як уважали дослідники, манері С. Величка. Бо відразу ж виникає питання: чому Величко, цей учений муж, покладався в першу чергу на С. Твардовського і далекого С. Пуфендорфа, а свої «козацькі реєстрики» й записи ставив у другорядні, якими можна тільки коригувати й доповнювати згаданих письменників-істориків. Це помітив ще В. Іконников, а особливо підкреслював Д. Багалій. Величко ставився до українських літописних записок як до другорядного матеріалу і коригував ними польських істориків. «Можливо, через те,— пише Д. Багалій,— він не любить коротеньких реєстриків, що невеличкі вони були і не давали матеріалу до його картин»³¹. Пояснення трохи поверхове, реальніше те, що винесено в постулат історичної науки часу С. Величка. Будуючи свою історію на розповідях авторитетів, С. Величко бачить недосконалість їхніх творів. Тому в деяких місцях він додає, що тут ліпше вірити своїм козацьким літописцям. Звідси впливає й дивне для нас правило: чого не знайшов в

одному місці, доповни з другого. Цим він підходив до звичайної компіляторської манери, прийнятої в тодішній історичній науці. Часто літописець бачить і суперечності, але не заперечує, навіть коли події звучать безглуздо. Наприклад, у першому томі Літопису говориться, що Тиміш повісив матір після батькової смерті. Величко, добре знаючи, що Тиміш загинув до батькової смерті при облозі Сучави, додає тільки коротке зауваження: «Якщо це правда». Таких місць у Літописі немало.

Не все, що радить історикові Ф. Прокопович (завважимо, що його трактат писався, коли Величко давно вже покинув стіни академії), збігається з поняттями С. Величка. Так, Ф. Прокопович радить: «Якщо йде бій, він (історик.— *В. III.*) повинен стояти посередині, нехай не дає переваги ні друзям, ні пристрасті своїй»³².

Самійло Величко — пристрасний прихильник козацтва. Він і не приховує цього. Однак це не означає, що він закриває очі на хибні дії козаків чи навіть гетьманів, навпаки, його загальна симпатія на їхньому боці. Та й авторитети, на які мав він опиратися, виявляли аж надмірну тенденційність. Чи не тому літописець не тільки критично ставиться до них, як от до С. Твардовського, перед яким як перед людиною виявляє свій пієтет, але й відверто дискутує з ним. Так, у частині п'ятій, розділі другому першого тому він уставляє широке резюме: «Про те, як Твардовський ганить козаків, про танення навзаєм козаками поляків»³³, тобто маємо повне підтвердження цитованої думки Гегеля. Але цим підкріплюється інше твердження Ф. Прокоповича — він уловлює у своїх авторитетів «ознаки зловмисного опису, коли можна щось сказати легшим стилем, коли хтось висміює недолік, що не мав місця в історії, і підсилює це фактами, хоч справа цього не вимагає; коли хтось так вихваляє, що до похвал приєднує й ганебні вчинки; коли про річ є дві чутки й кожна недостовірна»³⁴. С. Величко частково не погоджується з іншою тезою Ф. Прокоповича: «Історик повинен подавати головні події, не хтувати другорядними, але випускати непотрібні описи»³⁵. С. Величко вставляє в Літопис цілі шматки «над потребу», як він пише, для цікавого «читальника».

Знаючи про розтягнутість свого твору, він розуміє, що одноманітний опис утомлює, і дає змогу читачеві відпочити, «побавитися». Врешті, це цілком задовольняло іншу вимогу: «Треба мати міру щодо різноманітності, щоб справи одного роду змішувати зі справами іншого роду, щоб розум і мислення мали відпочинок і не були постійно напружені»³⁶.

За готовими канонами пише С. Величко свої передмови, вони також будуються на античній традиції, яка вимагала з'ясувати мотиви, що спонукали до розповіді, зобразити труднощі та велич подій. Зразком був Тіт Лівій.

Через те, що літописцеві не раз закидали фальшування документів, цікаво знати, як ставилися до цього сучасники, власне, що засвідчувала сучасна йому теорія історії. За часів С. Величка метод фальсифікації був відомий, і ми можемо це стверджувати напевне. Стверджує це і Ф. Прокопович. Він посилається на Йосипа Флавія Юдея, зазначаючи, що причиною фальсифікації може бути пізня традиція вживання письма. Друга причина — звичайні люди багато вигадують у гонитві за славою, а не за істиною, і цю другу причину годиться віднести до почуття, про що йшла мова³⁷. Визначення більш як цікаве, коли згадати Величкові скарги на куці «козацькі реєстрики», про лінощі давніх наших письменників, про славні подвиги наші, які поринули в забуття, бо не були записані співвітчизниками, тощо, власне, те саме, що й «пізня традиція вживання письма». С. Величко, певна річ, сам не ганявся за видимою славою, але він хотів слави своєму народові. Розглядаючи пізніше документальну вагу Величкової праці, відзначимо, що йому не була чужою пристрасність. А зараз повернемося до предмета нашої розмови. Ф. Прокопович вважає, що «історія народжена самою справою, а не походить від мистецтва. Адже всяке захоплення зменшує достовірність розповіді», разом з тим «історичний опис і красномовство найбільше здатні долучитися до мистецтва»³⁸.

Цю рису неодноразово підкреслювали й дослідники твору С. Величка. Ще Г. Карпов, один із перших його критиків, писав, що Літопис складено «через

переробку матеріалу у формі історії чи роману»³⁹. І далі: «...він писав свій твір, як видно, «для публіки», а не для вченого гуртка спеціалістів, його твір написано для легкого читання. Коли взяти тільки зовнішній бік твору, з огляду на деякі його місця, можна прямо сказати: ніхто ще з малоросійських історичних письменників після Величка не мав йому рівного»⁴⁰. Сучасний дослідник М. Марченко доповнює цю думку: «Дослідники і видавці назвали твір Величка Літописом умовно. Насправді він, так само як твір Грабянки, не може бути віднесений до літопису в повному розумінні цього слова. Це літературно оброблений твір (автор навіть визначає — військовоповістєвого жанру.—*В. Ш.*), що складається з великої кількості оповідань, побудованих на великому джерельному матеріалі, а також на власних вимислах автора»⁴¹. У цих висловлюваннях — спроба розглядати Літопис з позицій пізніших естетичних норм, але одна риса підкреслюється правильно: Літопис Самійла Величка — твір неординарний, його не можна оцінювати однозначно, і він справляє велике естетичне враження.

7

Цікавий комплекс являли собою й суспільні погляди С. Величка. Це питання досліджувалося істориками поверхово, тож на ньому варто зупинитися докладніше. На жаль, не маючи ґрунтового дослідження з історії суспільно-політичної думки XVII—XVIII ст., багато питань ще й нині залишаються невисвітленими. Козацьке ж суспільство з самого початку було досить суперечливим, оскільки було неоднорідним: адже формувалося з кількох суспільних груп, інтереси яких були відмінні. Що ж до твору С. Величка, ствердилася досить поверхова думка, що це Літопис «козацько-старшинський». Слушно застерігає проти цього сучасний дослідник твору Я. Дзира⁴². Докладне ж прочитання тексту Літопису приводить нас до таких висновків.

С. Величко, без сумніву, був дитиною свого часу, мораль, етичні й суспільні погляди його формувалися під впливом тих чи інших домінуючих постулатів, він болів суперечностями свого часу і ніс у собі його висоту й обмеженість. Суспільна диференціація козацького середовища відбувалася повільно, але несхитно. Відбулася революція, вона змішала шляхту, козаків, посполитих, міщан, духовенство, але до певної міри, бо вже під час визвольної війни та й після неї починають проявлятися тенденції до розподілу на стани. Навіть за Б. Хмельницького старшина мала поміж себе багато шляхти⁴³. І, посилаючи послів до російського царя у 1654 р., козаки просять дві грамоти: одну для козаків, другу для шляхти. Духовенство виступає як окрема суспільна категорія, так само й міщани. Середовище козаків теж неоднорідне: спершу були реєстрові й нереєстрові, а пізніше — старшина і прості; межа ж між козаками та посполитими хоч і мала тенденцію до стирання, все-таки чітко простежувалася. Хоч козаків за Б. Хмельницького було до 200 тисяч, та посла, що їдуть до царя, просять 60-тисячного реєстру, а І. Виговський у Гадяцькому трактаті таємно згоджується на 30 тисяч. Вельми цікавий і характерний пункт 17-й з 23-пунктної петиції козаків до царя: «Піддалися вони під високу руку його царської величності та б'ють чолом, щоб його царська величність звелів дати їм привілея з вислими печатками, один на вольності козацькі, а другий на вольності шляхетські, аби було це нерушно на вічні часи. А коли те отримають, то вони самі роздивляться поміж себе: хто козак, той матиме козацьку вольність, а хто хлібороб-селянин, той віддаватиме звичні повинності, як це бувало й раніше» (див: с. 139). Дуже характерні ці визначення: «...вони самі роздивляться поміж себе», і оте класичне: «...як це бувало й раніше». Духовенство, яке спершу займало щодо козацтва нейтральну позицію, з часом з'єднує з ним свої інтереси і виступає в політичній боротьбі складовим повноправним чинником: має своє самоуправління, свій суд, хоч вибір духовенства й контролюється гетьманом.

Отже, козацька старшина вже напочатку виявляє бажання наблизитися до шляхти (згадаємо нобілітування козацької старшини після Гадяцького трактату, а також пізніше її прагнення дорівнятися до російського дворянства). Тим самим вона прокладає виразну межу між собою й козацтвом. Козацтво також не є незмінною категорією. Воно, з одного боку, зливається з посполитою масою (постійні спроби посполитих стати козаками), принаймні всі ті 200 тисяч, про які згадувалося, претендували на козацьке звання, а з другого — виділяє з себе козацьку старшину, яка намагається оформитися в особливий стан. Але козацьке звання — що це? Як упорядкувати його в тодішній правопорядок? Це воїни? Так, військовий стан тоді існує. Та в такій кількості він потрібен тільки для війни, адже його треба прогодувати й оплатити. Армія тоді була двох видів: наймана (у козаків сердюцькі, охотницькі, пізніше компанійські полки) і типу посполитого рушення (у козаків реєстрове козацтво). Тобто, власне козаки були станом напіввійськовим, з одного боку, вони працювали на власному господарстві, а з другого — мали повинність виходити у військові походи. І от деякі прихильники козацтва висувають щодо нього досить своєрідне суспільне означення: козаки — це шляхта. Тобто, є чернь і козаки, окрім духовенства й міщан. Козаки — це шляхта, незалежно — старшина чи прості, а чернь — селяни, які мають нести повинності шляхті. Отже, є у козаків герби чи ні, нобілітовані вони чи ні, всі вони «шляхетно уроджені». Репрезентантом цього погляду й був С. Величко. Й справді, вислови в нього про гетьманів (за винятком одного Б. Хмельницького) гострі, негаційні, не милує він і полковників, в діяльності яких бачить потяг до корисливості, властолюбства, відсутність мислення «для загального добра». Це безсумнівно, бо в своїх прагненнях старшина мала цілком виразну політичну мету — хотіла чіткого станового обмеження, бажала передати свої привілеї дітям. А звідси й потяг до нагромадження багатства, до звеличення себе й своєї родини (приклад Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Самойловича), бажання твердо й незмінно тримати владу в своїх руках. Це філософія сильних. Та вже у ті часи

висувається демократичніша, гуманістичніша філософія, і її репрезентантами виступають представники середніх станів. Саме до таких належав С. Величко. Він негативно висловлюється про будників, винокурів, дейнеків, тобто тих із посполитих, хто до козацтва хотів примазатися. Але він не поборник і станових інтересів козацької старшини, а стає на боці стану цілого козацтва, саме того, яке несло на своїх знаменах ідеї визволення та рівності, яке захищало демократичні вольності й права, ідеї, які робили цілий козацький рух прогресивним і світлим. Для підкріплення своїх поглядів, своєї системи думок С. Величко шукає суспільного підтвердження. Шукаючи ідеальної суспільності, яка могла б стати зразком, він таку суспільну модель знаходить. Бо й справді Україна мала на той час інституцію, яка нагадувала собою вільну республіку, де кожен її член мав змогу бути вільним у своїх діях, хоч і підлягав безсумнівній дисципліні, де кожен чоловік мав право голосу і де, здавалося б, класично репрезентувалася ідея козацького стану. Це була Запорозька Січ. Саме тому С. Величко й підносить цю інституцію, ставлячись до неї зовсім не безоглядно, знаходячи виразника своїх поглядів — Івана Сірка.

Наші козацькі літописи тим і цікаві, що кожен із них несе свою систему думок і ці системи часто неспівмірні. Навіть важко підвести всю цю літературу під одне спільне визначення, як це зробив, наприклад, М. Грушевський, назвавши її «літературою канцеляристів». Правильніше було б сказати, що кожен з літописців був репрезентантом тієї чи іншої суспільної категорії, більше того, був виразником певної суспільної тенденції і певного суспільного прошарку. Приналежність же до канцеляристів тільки давала змогу професійно тримати в руках перо. І справді, Самовидець, Величко, Грабянка, а згодом автор «Історії Русів» мають кожен свою соціальну позицію. Зводячи в одно їхні погляди, можемо зробити висновок, що позицій було здебільшого три: перша — старшинська, яка підтримувала гетьманську владу і автономію як вигідні собі і дивилася на всіх інших згори; друга — шляхетська, яка була більше зацікавлена в царських чи королівських

дарунках і через це скося дивилася на гетьманську владу; третя — загальнокозацька, яка дбала про інтереси цілого козацького стану. Можна було б визначити ще й четверту, назвавши її позицією черні у час визвольної війни 1648—1654 рр., й пізніше вона мала виразних репрезентантів (наприклад, М. Кривоноса), але, на жаль, представники її не залишили після себе літописних пам'яток.

Самійло Величко, як вже згадувалося, був на позиції загальнокозацькій. Чи не тому він часто стояв на роздоріжжі в оцінці того чи іншого факту, саме тому його позиція часом була пасивною: він тільки представляв, розказував, показував, хоч своїх симпатій та антипатій не приховував. Та дещо і приховував (зазначимо, що в той час він мав підстави). Засуджуючи дії І. Виговського і М. Пушкаря, які принесли шкоду для загального добра і в своїй основі мали гегемоністський характер, а не освітлювалися, як вважає письменник, постулатами загальної справедливості, але своєї рецепції Величко не подає. Маючи прихильність до Запорозької Січі і виставляючи її як зразок козацької держави, він не може не засуджувати запорожців І. Брюховецького та П. Суховія у тому, що вони більше дбали про власні інтереси, ніж про загальне добро, а Запорозька Січ цих славолюбців певний час підтримувала. Йому огидна жадоба до збагачення, корисливість і владолюбство, бо через це зникає любов до людини й суспільного добра. Разом з тим він з любов'ю описує козацьке військо, яке збагатилося на війні, визвольну війну Б. Хмельницького називає справедливою і святою, але він гарячий ворог змагань наступників Б. Хмельницького. Особливо гостро засуджує міжособну боротьбу, бо для його ідей, його «добра» — це безумство. Саме вона, ця боротьба, на думку літописця, принесла жахливі руйнування батьківщині.

Варто відмітити, що у С. Величка, при його великій любові до рідного краю та свого народу, немає антагонізму до інших народів. Він до кожного ставиться зі шляхетною толеранцією. Немає в нього ненависті навіть до

поляків і татар, хоча письменник усвідомлює те зло, що вони чинили на Україні. У цьому бачимо ще одну грань Величкового гуманізму.

Взагалі Величкові залежало, яке у нього етичне обличчя. Ми незмінно відзначаємо його пошанівне ставлення до всіх монархів: чи то є польський король, чи російський цар, чи турецький султан — це тогочасна етика, і на неї треба зважати. Так само він дбав і про свідчення, які б виявляли в ньому перекonanого християнина,— це також входило в етичні норми Середньовіччя. Але це більше категорії моральноетичні, ніж світоглядні, до того ж літописець ні в чому не був ригористом. Він повідомляє про страшні кари, які насилав царський уряд за порушення в титулуванні царських персон, а сам часто змальовуючи чи й пропускав ці титулування. Отже, прагнення засвідчити свою порядність мало свою мету. Це чинилося для того, щоб «читальник», до якого звертався С. Величко і якому посилав свій твір, вірив йому. А причин турбуватися було досить — він подавав перед очі людські широку історію свого народу, тож не міг не дбати про свій моральний авторитет.

8

Тут ми наштовхуємося на немалі складності, бо відразу ж спадають на думку ті численні звинувачення, які висловлено вченими на адресу літописця. А закидали йому, і не раз, свідоме фальшування документів та фактів, насамперед листування гетьманів із Запорозькою Січчю. Загалом неважко помітити, що історики лаяли автора за те, за що літературознавці відзначали, тобто, вчені розглядали його працю у світлі своєї епохи і своїх понять про науку й літературу, а не в світлі Величкової епохи. Встановити ж документальну вартість Літопису — завдання надзвичайно принципове, оскільки цей твір надзвичайно важливий як для історії, так і для літератури.

словом науки, але сам документальною перевіркою твору не займався. Отже, С. Величко визнається свідомим фальсифікатором та вигадником, а всі його відступи, які дозволяють нам бачити у літописцеві старанного й сумлінного працівника,— лукавством.

Не місце тут вдаватись у дискусію з М. Петровським, правда, дискусію трохи запізнілу,— це, певне, справа окремого дослідження. Але мушу підкреслити, що, на жаль, більшість зауважень М. Петровського потребують серйозної перевірки; і я, пишучи коментар до першого тому Літопису, змушений заперечити чи ж просто відкинути добру половину закидів Величкові. Отже, це питання й досі відкрите.

Одне говорити про документальність розповіді самого С. Величка, а друге — про автентичність тих документів, які він уклав до свого Літопису. Тож для цього приведемо дослівно місце з Літопису, в якому розповідається про С. Зорку та його діаріуш: «На той час, коли Хмельницький прибув з Чигрина до Січі, були на кошу два добрі писарі. Обое вони були у справі писарській мастаки, володіли досконало слов'янською і польською мовами. Один із них був старіший — Степан Браславський, а другий молодший — Самуїл Зорка, з Волині. Того, старішого, залишили в кошу, а молодшого відпустили з Січі разом з Хмельницьким, оскільки він був з Хмельницьким і в Криму. Отой Зорка протягом усієї козако-польської війни лишався за писаря й секретаря в Хмельницького, про всі розмови й учинки достеменно знав і про це просторо й досконало описав у своєму діаріуші. Цей діаріуш зберігався в мого товариша Сильвестра Биховця, військового канцеляриста. Його батько Іван Биховець був за канцеляриста при тогочасних чигиринських гетьманах і там переписав собі той діаріуш діянь Хмельницького. Звідтіля і я (взявши діаріуш у згаданого його сина, мого товарища) вибрав і понотував найпотрібніше й найважливіше з військових справунків Хмельницького і виклав та зобразив це власною працею у цій своїй книзі. Крім того, в діаріуші Самуїла Зорки були ретельно викладені листи Хмельницького про тодішні справи й події, кореспонденції до іноземних монархів і володарів, але я їх,

припущення. Але своїм змістом такі листи й взагалі документи не відрізняються від справжніх, бо за основу мають оригінали. Інша справа з універсалами, принаймні із Білоцерківським та Остряниновим, які зустрічаються не тільки у С. Величка (див. коментар № 127). Тут літописець міг стати жертвою фальсифікації, і переконує в цьому той факт, що твір Самійла Величка був мало поширений. Та можна припустити, що ті універсали списувалися з Літопису, а вже потім поширювалися.

У дослідників викликає заперечення й сумнів промова С. Зорки на погребі Б. Хмельницького. Знову-таки маємо типову риторичну пам'ятку, але особливість її та, що над промовою стоїть ім'я Самійла Зорки. Ще В. Перетц лишив нам цікаве зауваження, що надгробні промови Б. Хмельницькому входили як зразки в підручники риторики Києво-Могилянської академії в кінці XVII ст.⁵³. Він знайшов такі зразки в підручнику під назвою «*Mercurius in regio aquisitae ferro libertatis neorhetoribus Kiiovomohilaeanis liberam dicendi vocem Suppeditans Anno Domini 1693*» і деякі з них опублікував. «Ці промови,— пише дослідник,— увіч виказують, як педагоги Київського колегіуму, користуючись із випадку, будили в своїх слухачів любов до рідних героїв; ця любов і повага вдягнуті в таку ж схоластичну форму, як і виклад будь-якої богословської тези. Надгробкові промови повні уподоблень, порівнянь, алегорій, але крізь цю мішуру видно і ядро... — любов до свого рідного, до батьківщини і своїх захисників»⁵⁴. Вони не хотіли відстати від моди, а також від польських ораторів, прагнучи довести, що й «пригноблена Україна давала героїв, гідних високої хвали, і плетуть її за всіма правилами ораторського мистецтва»⁵⁵. В тій-таки риториці йшлося і про практику надгробних промов, і про їхні прийоми. Тут пропонуються сентенції, які підходили до певного випадку і які виправдовували оплакування померлого, подавалися символи й приклади, взяті переважно з класичних творів.

Виходячи з цього, цікаво порівняти промову на погребі Б. Хмельницького С. Зорки зі зразками таких промов, про які йшлося. Стилістичної подібності немає зовсім, текст, що подає В. Перетц, надто пересипаний латиною, тоді як

промова С. Зорки, хоч й написана польською мовою, але латинських речень не має; збігається, власне, один вираз — «окурений димом», що може бути випадковим збігом. Порівняння зі стародавніми героями інші: в тексті, що його подає В. Перетц, Б. Хмельницький порівнюється з Леонідом («руський Леонід»), Тамерланом («Тамерлан український»), великим Гектором тощо. Величкові ж порівняння стосуються пізнішого часу. Його текст конкретніший, історичніший, той — загальніший, абстрагованіший. Але школа складання промов фактично одна, хоч обидва твори постали, здається, незалежно один від одного. Проте початок Зорчиної промови збігається з початком панегірика І. Підкові, що вміщений тут же ⁶⁶; у ньому так само йдеться про тлінність життя, так само перелічуються подвиги героя на «таврикнських, турецьких і польських полях», так само перед героями мусила тремтіти й упадати оттоманська Порта.

Таким чином, перед нами досить виразний зразок риторичного мистецтва кінця XVII ст., будований і писаний за всіма правилами. Самі ж промови склали хрестоматійний матеріал і подавалися вже без автора. Можливо, при тодішньому стані історичної науки події Хмельниччини пам'яталися нечітко і автори промов подавали їх абстраговано від історичної правди.

Але якщо такі зразки промов були поширені в той час і склали навіть хрестоматійний матеріал, то виникає цікаве питання: чи не було б засміливо для Величка ставити на таку, здавалося б, школярську вправу ім'я С. Зорки? Адже писав він свій Літопис для тогочасного читача, котрий міг би ввібрати всі оці складні мовні конструкції. На той час таким читачем міг бути тільки вихованець Київської академії. Лишається відкритим й інший факт: чи не мали ці промови якогось відомого документального зразка? Ми не можемо розв'язати цих питань зараз, але поставити їх потрібно.

Поряд з такими документами, які можемо вважати зразками риторичного мистецтва, і це підтверджується документально, в Літописі Самійла Величка вміщено немало й автентичних. При чому літописець часом робить опис

зовнішнього вигляду документа, вказує на місце його друку тощо, що визначає в ньому вже не ритора, а історика.

Сам текст діаріуша С. Зорки, виділений з основного тексту, теж дає підставу до цікавих висновків. Попри все, С. Величко стоїть дуже близько до правдивого опису подій. Його дати майже збігаються із прийнятими в історичній науці або ж відстають у дивний спосіб: на одне й те ж число. Професор П. Клепацький вважав це результатом якогось арифметичного непорозуміння (дати часто відстають на два дні, іноді рівно на місяць), а Г. Карпов помітив, що С. Величко користується разом старим і новим стилями і всі дати його треба перевіряти. Опис подій здебільшого наближений до прийнятого і дуже рідко перекручений. Однак іноді трапляються фантастичні відомості, наприклад, історія зі смертю Чаплінського, які мають виразні ознаки усних переказів.

Загалом літописець не раз користувався усними переказами. Це він засвідчує сам у «Передмові» до першого тому Літопису й в тексті, що також є одним із джерел легендарних звісток у його творі. Зустрічаємо тут цілий ряд легенд, які свого часу побутували серед народу, часом він прямо посилається на розповіді старих людей. Особливо детальні описи подій, що відбувалися поблизу Полтави, взяти хоча б опис змагання І. Виговського з М. Пушкарем. Коли ж порівняти кількість приміток до тексту С. Твардовського, то їх буде не менше, ніж до тексту С. Величка. Можна запевнити, що коли б хто-небудь узявся коментувати будь-який історичний твір початку ХІХ ст., таких приміток було б не менше.

Літописець використовує С. Твардовського, але теж своєрідно. Деякі детальні його описи він скорочує і часто править окремі дані, інколи на шкоду. Літописець це робить, ясна річ, несвідомо, вважаючи свої дані правдивішими. С. Величко часом відчутно плутає виклад, наприклад, опис битви на Дрижополі, але трапляється це рідко. Отже хочеться думати, що він широко користувався матеріалами, які йшли з козацького боку, але не завжди міг перевірити їх. Не все він знає, часом опускає значні події, наприклад,

чернігівській чудотворній іконі; неназваний автор (Л. Баранович) складає епітафію І. Брюховецькому — зразок блискучої версифікаційної вправності, подається ж його епітафія Й. Тукальському польською мовою. Вводяться блискучі поетичні пам'ятки, що оспівують чигиринську війну 1677 р.: панегірик О. Бучинського-Яскольда та вірші невідомого автора польською мовою. В цих творах бурунить справжнє поетичне чуття, справжня пристрасть, є в них сильні, різючі образи. Ці та інші вірші ставлять цікаве питання перед літературознавцями про так звану полонимовну українську поезію II пол. XVII ст. Так само, як маємо польських поетів української школи, що писали по-українському, а залишалися поляками, так само маємо прецедент з авторами, які, пишучи польською мовою, залишалися гарячими патріотами козацтва і співцями їхніх подвигів. Між іншим, С. Величко називає О. Бучинського-Яскольда поетом козацьким, хоч його панегірик і писано «польськими ритмами». Це саме він каже й про невідомого автора цікавих віршів про чигиринську війну 1677 р., що також користувався «польськими ритмами».

В основному це зразки високої поезії, але він використовує і поезію невисокого художнього рівня — панегірик Петрові І невідомого автора польською мовою. Для історика літератури цікавою є думка єпископа Й. Шумлянського, та С. Величкові вона не подобається з ідейних міркувань, і тому він подає тільки її початок. Автор думи закликає єднатися з поляками для війни проти турків. І. Франко знайшов цю думу повністю і опублікував свого часу в Записках Наукового товариства ім. Шевченка. Важкуваті вірші І. Величковського, які підніс той у Полтаві гетьману І. Самойловичу. Цілком можливо, що літописець взяв їх у автора. Цікавий зразок уїдливих політичних віршів дає невідомий автор, один із наближених, як пише С. Величко, підручних гетьмана І. Самойловича,— чи не належать вони І. Мазепі, адже той, напевне, віршував? Є тут і версифікація В. Ясинського «Надгробок М. Лежайському» з чисто бароковим обігруванням поняття: лежати — Лежайський.

- ⁵³ *Перетц В.* Историко-литературные исследования и материалы.— СПб, 1900.— Т. I.— С. 99.
- ⁵⁴ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— К., 1900.— Вип. I.—С. 11.
- ⁵⁶ *Там же.*
- ⁵⁶ *Там же.*— С. 23—25.
- ⁵⁷ *Антонович В.* Источники для истории Юго-Западной России // *Антонович В.* Лекции 1880—1881 гг.—К., 1881.—С. 20—27.
- ⁵⁸ *Иконников В.* Опыт русской историографии.— С. 1597.
- ⁵⁹ *Житецкий П.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв.— К., 1899.—С. 116—136.
- ⁶⁰ *Дзыра Я.* Летопись С. Величко и творчество Т. Шевченко // Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук.— К., 1963.— С. 4.
- ⁶¹ *Там же.*
- ⁶² *Шевченко Т.* Твори: В 5 т.— К., 1985.—Т. 5.—С. 286.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Літопис написаний досить складною українською книжною мовою, яка ввібрала в себе елементи живої мови, старослов'янізми, слова польські і латинські. Тому перекладач вважає за потрібне визначити й довести до читача головні принципи, якими послугувався при перекладі:

1. Латинські терміни й латинізми, незрозумілі сучасному читачеві, перекладено, за винятком тих, тлумачення яких можна знайти в теперішньому словнику іншомовних слів.

2. Терміни польського походження й полонізми перекладено також, за винятком тих, що ввійшли в літературну мову як історизми.

3. Терміни живої української мови, що є історизмами, не перекладалися, менш поширені із них пояснено.

4. Структуру речення перекладач змінював, але часто «вклеював» у текст певні Величкові звороти й слова, зрозуміти які легко і які не суперечать сучасним нормам української мови. Величкове довге речення часто розбивалося на кілька коротших, стилістична архаїчність викладу зберігалася лише так, щоб не утруднювати сприйняття тексту.

5. Діалектизми залишено здебільшого ті, які легко зрозуміти сучасному читачеві.

6. Відступи від тексту в перекладі мінімальні, лише з огляду на стилістичні потреби.

7. Розбивка на абзаци робилася з урахуванням сучасних вимог.

8. Написи на колонці сторінки опускалися, оскільки Величко робив їх для самопозначок, за винятком тих, які є авторськими примітками.

9. Географічні назви відтворено за Величком, надто перекручені перекладач пояснював. Різнописання частково уніфіковано.

10. Назви національностей і країн даються за Величком без змін, але з роз'ясненням у примітках.

11. Не змінено також транскрипцію прізвищ, виправлявся тільки правопис. Різнописання уніфіковано.

12. Імена подано в сучасній транскрипції, за винятком тих випадків, коли старе написання імені якимось пов'язане зі змістом оповіді.

13. Приказки, вживані Величком, не змінено.

14. Скорочення в тексті не зберігалися, слова подано лише в повній їхній формі.

15. Російські та польські тексти документів, уміщені в Літописі, перекладено на підставі визначених тут засад.

16. Усі вміщені у виданні ілюстрації документовано. Цифра в дужках відсилає читача до видання у списку літератури ілюстративного матеріалу, який подається в кінці книги.

читаючи та слухаючи книжки і дізнаючися з них про всілякі людські пригоди й біди, я вчився зносити терпляче і власні злигоди; покладався-бо на приказку — в терпінні вашім знайдеться душа ваша. Думаючи про це й оглядаючи літописні та історичні писання чужоземних письменників, читав я про всілякі діяння й побачив, що славу тих чужоземців пояснено й не затемнено. Цього не скажеш про наших сармато-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами. Наші письменники про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів. Бо коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми кучим і короткослівним реєстриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин.

Отож гідні похвали подвиги наших козако-руських предків описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі, латинські, німецькі та польські. Можна прочитати там і про описану вже в мене Хотинську війну¹, проте ці книжки важко не тільки витлумачити й перекласти на козацьку мову, але й дістати в Малій Росії. Річ відома: як мертвої плоті ніхто, крім божої благодаті, не воскресить, так не може людина навіть суєтну сьогосвітню славу вияснити й описати без літописних свідчень. Тим-то я й не посмів писати того, про що не мав певного знаття. І це не через лінощі, а тому, що наші козацькі літописці, наслідуючи давніх ледачих письменників, через недбальство не описали славні й великі діла своїх вождів. У ті роки, коли шведські війська перебували в Польщі та Саксонії², я проходив з помічним малоросійським військом, яке було послане за монаршим, його царської пресвітлої величності, указом на допомогу полякам проти шведів, через тогочасну малоросійську Україну, що лежить на захід від Корсуня й Білої Церкви. Перейшов я Волинь та князівство Руське до Львова, Замостя, Бродів і далі, і перед моїми очима постали численні безлюдні міста й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори й горби. Всі вони правили

Багато дечого я взяв про той занепад і від віршованої книги Самуїла Твардовського³, яка має назву «Війна домова»,— вона була надрукована в Каліші 1681 року. Скористався я книгою німецького історика Самуїла Пуфендорфія (її переклали з латини на російську мову й видрукували в стольному місті Санкт-Петербурзі 1718 року)⁴, а також діаріушем Самуїла Зорки⁵, секретаря Хмельницького (про Зорку я розповів докладніше в дев'ятому розділі першої частини). Однак і в людських розповідях, і в літописаннях я побачив розбіжності і був непевний, не знаючи, хто з тих істориків мав рацію, а хто ні. І все ж як воно не є, я, прагнучи праці, зважився вивести для твоєї вигоди, цікавий читальнику малоросійський, простим стилем і козацьким наріччям, розклавши на частини й розділи цю історію про війну Хмельницького з поляками і про тогочасний україно-малоросійський занепад.

Я брав те, що повідане в книзі Твардовського стислим, мережаним і заплутаним віршем (про це й сам автор свідчить в останній своїй книзі), й, оминаючи панегіричний та поетичний непотріб, що належить знати тільки підліткам, виводив (тримаючись, як сліпий плоту) лише військові дії. Я змінював у деяких місцях зміст Твардовського (через віршову трудність), але дуже не набагато. Правдивого ж викладу історії та військових подій я не порушував, а коли чого не було в Твардовського, те докладав із Зорки та інших козацьких літописів. А чого не було в Зорки, те додавав із Твардовського. Пуфендорфій же, як далекий від Малої Росії історик, описав ту війну Хмельницького дуже коротко.

⁶ *Домову* — громадянську.

Треба ще додати, що Твардовський хоч і описав у одній книзі дванадцятилітню домову⁶ польську війну, однак відвів у ній боротьбі Хмельницького з поляками тільки вісім літ. Тобто йдеться там до того часу, коли Хмельницький з козаками та всією Малою Росією піддався під протекцію російському цареві. В подальші чотири роки поляки воювали з росіянами, шведами й венграми. За той час помер Хмельницький,

гетьманував, а потім зрадив Виговський, була Гадяцька комісія, впали на сьогобічну Україну великі біди, потім гетьманували Безпалий та Юрась Хмельниченко — збіглося це, на лиху годину, з тодішніми людськими розрухами.

Отож, ласкавий читальнику, коли що здасться тобі в цій моїй праці непевне й неправильне, то, може, воно так і є. Ти ж бо, коли добудешся досконаліших козацьких чи якихось інших літописів забудь лінощі, полай мене за невігластво в цій справі і, покладаючись на ті правдивіші літописи, але не знищуючи й моєї нікчемної праці, виправ мене даним тобі від Бога розумом. Бо нині, через сімдесят років після війни Хмельницького, важко домагатися досконалого знання і правди про ті військові події, тогобічні українські спустошення й сьогобічні шкоди. І це тому, що мало є, як я вже казав, козацьких літописів, та й ті письменники, що я їх згадував, не викладають, мабуть, правдиво подій, а з ними і я сам; недаремно ж бо кажуть: кожна людина — лож! Ти ж, ласкавий читальнику й правдолюбцю, все те мені вибач і покрий своєю благостинею. Покірно прошу тебе цього і навзаєм бажаю тобі мати від найвищого господа і творця всі тимчасові і вічні блага.

Пильно і всеістинно

правдешній Малої Росії син,
тобі ж, читальнику-співвітчизнику,
всіх благ завжди бажає твій брат і слуга
Самуїл Васильович ВЕЛИЧКО,
який був колись у генеральній
військовій гетьманській канцелярії
канцеляристом війська Запорозького.

універсалів; про загашу під Білою Церквою; про лічбу там війська Хмельницького й гармат; про виділення полковників і розіслання їх на війну; про смерть короля Владислава; про зруйнування Нестервара та інших міст; про страх поляків; про заміряння козаками кордону козацького по Горинь тощо; про Вишневецького, який виїхав із Лубен і чинив у різних місцях мордування; про його військові сутички повсібіч із Кривоносом; про похід Хмельницького від Білої Церкви до Пиляви; про взяття Кривоносом Бара; про лічбу поляками свого війська під Чолганським і їхній похід до Пиляви; про загальний страх у Польщі; про подальші військові події того ж літа; про взяття Збаражса зі шляхетським майном; про відкуп від Хмельницького міст Львова й Замостя; про всілякі події і тодішні лядські сейми; про польське посольство до Хмельницького і про те, як він повернувся від Замостя на Україну; про повторне польське посольство до Хмельницького з подарунками і фальшивою приязню; про погреб короля Владислава і коронацію Яна-Казимира з лядськими почестями; про розташування на зимівлю військ Хмельницького понад Горинню; про те, як Хмельницький прибув до Переяславля і як вітали його малоросіяни; про всіляких посланців до Хмельницького і про те, як їх відпроваджено; про поведження поляків у різних місцях і про жидів; про Шумейковий похід на Кодак і його невдачу.

РОЗДІЛ І

Вивід про гетьмана Хмельницького, хто він був і звідки; про дітей його та значніших слуг; про німецького історика Пуфендорфія.

⁷ Замок у Бродах побудовано в кінці XVI ст. Легенда, яка йде далі, фантастична. В основі її відома згадка про оглядини Кодака, тільки оглядав фортецю не Потоцький, а

пішли в Литовську землю і вельми її спустошили, взяли Вільно та інші міста і всі жорстоко розорили.

До цього місця Пуфендорфій.

РОЗДІЛ II

Про наругу, гніт і розорення, що їх творили поляки малоросіянам; за якого короля і коли це почалося; скільки часу і до якого короля це тяглася. Про Русь, що після Батиевої руйни залюднилася, і про козаків, що з'явилися тут і почали жити нижче дніпровських порогів, про гетьманів їхніх. Про давні королівські привілеї, приватні й публічні, що були в малоросіян, і про те, як Хмельницький відібрав королівські, корисні малоросіянам, привілеї у Барабаша; також про Хмельницького, з якої причини він виїхав на Запорозьку Січ і після хитроців з кореспонденцією до поляків відразу ж підняв військову на них же, поляків, зброю, літопис козацький.

²² Переступний — високосний.

самій Польщі та на Україні, а вони жили тоді обабіч річки Дніпра. Тяглося те від поляків творене лихо для козаків та Русі 315 років, починаючи з Казимира Великого, що, як уже згадувано, звоював був Русь, і кінчаючи Владиславом Четвертим. Від короля польського Казимира Третього до панування Жигмунда Першого поляки, як ми вже писали, менше гнітили Русь. Цей час обіймає 174 роки, протягом яких змінилося вісім польських королів, якщо причислити і його, Казимира. А від Жигмунда до Стефана Баторія упродовж 67 років (змінилося за той час три польські королі, числячи й Жигмунда) Русь із козаками мала вже більше уярмлення. В наступні 74 роки, від Стефана Баторія до часу смерті в містечку Маречі Владислава Четвертого (про нього йшла мова), тобто до 1648 року, коли Хмельницький вже підняв війну проти поляків за козако-руські вольності, була Русь у найнестерпніших від поляків утисках і в найбільшому уярмленні. Відтоді змінилося три польські королі, числячи Владислава й Баторія.

Отож усього (як вище обрахував) налічується 315 років польського гніту над Руссю й козаками. Королів польських у той час позмінювалося чотирнадцять — їм тут поіменно кладеться виразна хронологія, щоб цікавий читальник міг краще уяснити собі роки їхнього панування й смерті. Цю хронологію переписано в польського історика Кромера і в німецького — Пуфендорфія.

ХРОНОЛОГІЯ КОРОЛІВ ПОЛЬСЬКИХ ВІД КАЗИМИРА ВЕЛИКОГО ДО ВЛАДИСЛАВА ЧЕТВЕРТОГО АБО ШОСТОГО, ПІД ЯКИМИ ПЕРЕБУВАЛА РУСЬ АЖ ДО ВІЙНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

1	2	3	4	5
Число королів	Рік, коли почали	Імена королів	Рік смерті	Королювали років

	короловати			
1	1333	Казимир Великий, він же Третій	1370	40 ²⁶
2	1370	Людвік, венгерський і польський король	1382	12
3	1382	Жигмунд, маркграф некоронований ²⁷	1386	4
4	1386	Владислав Другий Ягелло	1434	48
5	1434	Владислав Третій, польський та венгерський	1445 ²⁸	11
6	1447	Казимир Третій	1492	45
7	1492	Ян Ольбрехт	1501	9
8	1501	Олександр, Ольбрехтовий брат	1506	5
9	1507	Жигмунд Перший, князь Глоговський ²⁹	1548	43
10	1548	Жигмунд Другий Август	1572	27 ³⁰
11	1574	Генрик Валенсій, або Еракуз ³¹	1574	4 м.
12	1576	Стефан Баторій, князь Трансільванський	1586	10
13	1587	Жигмунд Третій, він же Четвертий ³²	1636	49
14	1636	Владислав, син його, він же	1648	12

⁴⁸ За логікою, король не міг такого сказати козакам, але до цих слів є документальна підстава. Один польський, сучасний цим подіям памфлет проти канцлера Осолінського, автором якого вважали Вишневецького, каже, що козаків «намовлено, аби скинути з себе ярмо і йти на море». Сам Хмельницький свідчив також, що король казав їм «доходити вольностей шаблею».

А оскільки поляки, що панують на Україні, не хочуть слухати нашого королівського наказу і не припиняють чинити вам, козакам, як і всім малоросіянам, кривд і прикростей, то хочу нагадати, що ви військові люди і можете, маючи шаблю при боці, а в руках самопали, дійти тією зброєю своїх стародавніх вольностей самі»⁴⁸.

Оці усні королівські слова, що дозволяли козакам боронити свої вольності зброєю, були повторені й potwierdжені приватним королівським Владиславовим листом, якого він написав Барабашеві з товариством. Але Барабаш добре прижився на черкаському полковництві і тримав ті королівські привілеї при собі. Про це добре відав Хмельницький і навіть знав, де ті привілеї лежать у Барабашевій схованці. Багато було вже тоді ображених, усі вони, особливо Хмельницький, побуджували Барабаша обов'язково стояти при тих правах, постановити з-поміж себе нового гетьмана, а також знову просити через своїх послів королівську величність та Річ Посполиту, щоб ті їхні давні прагнення були повторно potwierdжені новими привілеями й мандатами і щоб польських панів було застережено від чинення наруги й утисків над козаками й усіма малоросіянами. Однак Барабаш через своє себелюбство та владолюбство нітрохи не слухав порад тих ображених людей і не бажав знати їхнього горя — він ховав і втаював ті привілеї без жодної козакам і народові малоросійському користі. Барабаш кілька років відкладав, марно зволікаючи й обрання гетьмана. А може, додумався, що не його настановлять гетьманом, а коли кого іншого оберуть на гетьманство, то й на полковництво черкаське може знайти кращий за нього, а про людське добро дбати він не хотів зовсім. Можливо, що творив він зволоку й пролонгацію тому обранню гетьмана ще й для корупцій, які мав від панів українських державців,— цього також можна було сподіватися. Річ можлива, що робив він це ще й для того, щоб заховати у цілості без ушкоди

полковник переяславський пан Кречовський⁵², про те, що гетьман коронний Потоцький написав до нього, Кречовського, листа, в якому наказує заарештувати Хмельницького⁵³.

Отож він пильніше і вже ретельніше почав думати про заховані в Барабаша королівські права і про те, як би їх собі відібрати⁵⁴. Заради того умислив він на день святого Миколи (а цей святий — найперший помічник усім бідарям, празникують його 6 грудня) учинити в Чигрині розкішний обід і прикликати на нього з Черкас полковника Барабаша з усією старшиною, а окрім того, закликати й обдарувати милостинею старців та калік. Він завабив таки Барабаша зі старшиною до себе в дім і вистарався добре наситити й найкраще підпоїти всю старшину, а особливо Барабаша, тоді як сам лишився тверезий. Старшина розійшлася п'яна по різних господах, а Барабаша, як найчиновнішого, Хмельницький відвів до себе. Полковник був досить утомлений міцними трунками, і, як це властиво людській натурі, сон зморив його. Хмельницький тоді взяв від сонного Барабаша для знаку й достовірності шапку й хустку і послав з тим знаком двома кінями у Черкаси до Барабашихи одного доброго й справного свого чоловіка. Він навчив його: показати Барабашисі послані знаки, шапку й хустку, і пильно та невідступно домагатися в неї королівських привілеїв, бо тих привілеїв начебто негайно потребує Барабаш, але вони застаються у схроні і збереженні у неї. Барабашиха цьому легко повірила, відшукала й віддала ті привілеї до рук посланця Хмельницького, а той, отримавши пожадане, не пошкодував ні своєї, ні кінської сили й примчався з Черкас до Чигрина за кілька годин перед світанком. Хмельницький уже очікував на нього, не спав і пильнував разом із кільканадцятьма своїми друзями, добрими й надійними молодцями, шляхетно уродженими козаками, які, прихилившись на той час до його, Хмельницького, думки, поклалися товаришувати йому в його намірах.

⁵⁵ Неузгодження у самого Величка: перед цим він писав, що Чаплінський відібрав Суботів, а тут Хмельницький їде в Суботів. До речі, це повторюється в Грабянки і Самовидця.

⁵⁹ Цимбри — кїмври.

⁶⁰ Капернаум — одне з міст, що нібито лежало на берегах Галілейського чи Тиверїадського озера.

він одержав звістку з Суботова та Чигрина, що Хмельницький з надійним товариством несподівано від'їхав незвідь-куди, то почав домислюватися, що Хмельницький, маючи королівські привілеї і будучи розумний та досвідчений у всяких діях чоловік, може затіяти і здійснити йому, Барабашеві, щось нове й неприємне. Тим-то про таємний від'їзд Хмельницького він одразу ж повідомив польського комісара, що був тоді на Україні замість гетьмана, комісар же хутко звідомив про те великого коронного гетьмана Потоцького, а від гетьмана ця звістка донеслася й до самого короля Владислава Четвертого, і всього польського сенату. Король же й сенат, слушно запобігаючи можливого зла і бажаючи затушити, як іскру в попелі, вогонь, що таємно палав проти них у серцях Хмельницького, всього Запорозького війська й малоросійського народу за свою озлобу, послали на Україну грізний указ і наказ ⁵⁷, щоб не тільки самі господарі не важилися з домівок своїх іти на свої промисли до Запорозької Січі, але щоб не сміли посилати туди й челяді своєї. Надто в містах і селах україно-малоросійських, аби люди будь-якого чину не мали в будинках своїх ніяких сходин і бесід, а також, аби не стояли вкупі по двоє, троє, четверо по дворах, на вулиці чи на ринках та торгах і нічого поміж себе не обговорювали. А понад те вони, поляки, ще й унію намагались увести й міцно утвердити серед православного народу, тобто хотіли знищити благочестя й таким чином усилювати народ.

Подивіться-но, вільні навколишні всяких племен і мов народи, яку тоді зробив був наругу понад боже і природно право вільному шляхетному, савроматійському ⁵⁸, козако-руському, здавна відвагою й мужніми ратоборськими ділами не лише у своїй Європі, але у далеких азійських країнах прославленому народові інший, теж савроматійський народ — польський, що завжди був братом цимбрам ⁵⁹, скіфам і козакам! Дійшло, бачите, до того, що й уста, дані Богом для розмови людської, наказали взяти на замок! Але що всемогутня й незбагненна воля божа має створити в

людському роді, того не може ні запобігти, ні заборонити ніякий природний або через науку набутий людський досвід. Отож хоча й затулили тоді поляки вуста малоросіянам, щоб вони не говорили нічого поміж себе, але завдяки тому відчинили двері гнівові, що ховався у їхніх серцях. Бо всемогутній Бог і всього живого творець від власного, найвищої слави піднесеного до небес Капернауми⁶⁰, престолу своєї імперії, побачив польські гонори і пригнічення рабів своїх, малоросіян,— так гнітили колись ізраїльський люд єгиптяни. Бог послав їм, як Мойсея, людину на ймення Богдан Хмельницький, і дав йому підставу й розум визволити від такої тяжкої кормиги лядської вільний малоросійський народ, і віднайти йому сподівану свободу.

⁶¹ Листи, вміщені тут, сумнівні щодо автентичності. Всі вони писані з Січі в кінці грудня 1647 р., але, як свідчать документи, Хмельницького тоді не було в Січі, а стояла там військова залога. Хмельницький прибув у Січ пізніше.

Маючи такий, даний від Бога, розум, Хмельницький, ще доки розпочав своє діло й боротьбу і доки виїхав у Крим до хана, написав із Запорозької Січі до коронного гетьмана Потоцького й до інших свої листи, в яких виклав власні біди й описував своє безчестя, що їх мав від Чаплинського. Але ті листи писав Хмельницький не тому, що міг щось учинити чи зашкодити Чаплинському (було то неможливо), але тому, що хотів якось завести й обдурити поляків і стримати та відволікти їхні військові приготування для відсічі собі. Цей задум Хмельницького здійснився, а листи, які він писав тоді, пропоную тобі, цікавий читальнику, для знаття⁶¹.

РОЗДІЛ III

Лист, якого написав Хмельницький із Запорозжя Барабашеві.

виявилось б на ревізії, коли б її вчинити. Але я на те не роблю доносу, оскільки мені це й незручно, й не належить. Проте лише осмілюся дещо сказати до вашої вельможності у цім листі моїм, що вище названий Чаплинський, утискуючи всіх нас, малоросіян, брутально й безрозумно утискуює й віру нашу православну, не дотримуючись цілості й твердості давніх королівських уставів та мандатів, які мали лишити віру нашу православну греко-руську обов’язково ствердженою на віки вічні своїми привілеями. Цей Чаплинський, як тільки побачить і порозмовляє з нашими православними священиками, ніколи не відпустить їх, не збезчестивши: вириває волосся й бороду і товче добре києм чи обухом ребра,— це кожен із нас, православних, чує і бачить кров священницьку, що проливається і віддається на наругу.

Відтак неважко додуматися, що й віра наша православна греко-руська лишається від ошусти й ледащиці Чаплинського та інших схожих на нього легкодумних поляків, віддана огуді й безчестю (а в ній спасалося багато божих святих, які спочивають нині у різних багатьох місцях кільканадцять сот років у нетлінних боговгодних тілах своїх; багато з них зціляють прийшлих до них із вірою і творять дивні чудеса). Віру нашу православну достойні вічної пам’яті давні святі отці грецькі й наші греко-руські святителі, так само як і монархи, й князі польські, взнали й визнали за правдиву й святу і бути їй ні в чому не залежною утвердили вічними своїми привілеями. Однак ті шевлюги, п’яниці й зрадники власної своєї вітчизни Корони Польської і руйнівники святого спокою й тиші (хоча б і той Чаплинський) непутять віру нашу, роздирають і знищують. Оскільки на кожного з них поодиноці важко дійти управи й справедливості в польських судах за всі ці образи й наші утиски, то все Запорозьке військо, коли я прибув сюди, до Січі, ввадило виправити своїх послів до пана свого милостивого, найяснішої королівської величності й ясновельможних їхніх малостей панів сенаторів коронних та цілої Річі Посполитої Польської з покірним проханням застерегти й припинити ті нововведення, збитки, утиски й розорення України. Хочемо

наступного ж дня привести до нього Хмельницького. Він прибув у ханський палац, і сам хан (а не через товмача) ласкаво його привітав і поздоровив, оскільки вже трохи знав Хмельницького й раніше по колишніх військових чинах. Хмельницькому посприяло ще й те, що хан добре знав козацьку мову і в товмачеві потреби не мав. Отож усі запити й інтереси Хмельницького хан вислуховував сам і сам на все відповідав. Після того Хмельницький бував у хана ледве не щодня і про все, що належало, розмовляв наодинці і привселюдно — старанно просив на допомогу собі проти поляків кримського війська. Хан остаточно йому не відмовляв, але роздумував і радився зі своїми мурзами, чи давати Хмельницькому своє військо, чи ні. Він запідозрював, що ляхи навмисно послали Хмельницького в Крим, щоб той хитрістю виманив орду в Польщу і, навівши її на готове польське військо, всю вигубив.

Про таку ханську думку й сумнів Хмельницький довідався від знайомих мурз і через тих самих мурз передав ханові, що готовий присягнути, що має потребу в кримському війську і про те, що діє без жодних хитрувань і улесливості, а також готовий для запоруки віддати ханові свого сина. Прочувши це, хан зрадів і до всіх пропозицій Хмельницького почав ставитися прихильніше. А якось при розмові, яка проходила у взаєморозумінні, в присутності багатьох мурз та інших кримських воєначальників, хан запропонував Хмельницькому виконати обіцяну присягу згідно до свого бусурманського звичаю. Хмельницький звелів тоді дати йому ханську шаблю, яку йому принесли й віддали до рук. Тоді він, вийнявши її з піхов, поцілував оголене залізо перед ханським лицем і виголосив перед усіма таку промову:

«Боже, творителю всієї видимої й невидимої живності, відателю людських думок, присягаю тобі, що потребую й прошу в його ханської милості на допомогу собі кримського війська, потребую його по правді й істинно без жодної підступності і зради. А коли б інакше мав діяти, на шкоду його ханської милості, то допусти на мене, Боже, щоб був я вбитий цією шаблею і голова моя була знята з пліч».

й подарунки, які одержав Хмельницький та його козаки; про провіант та ханську прихильність до козаків; про те, як кошовий із військом готувалися зустріти з Криму Хмельницького.

Після великодніх проводів попросив зараз Хмельницький хана, щоб той відпустив його з Криму на Україну. Він привів перед хана свого старшого сина Тимоша і віддав його під опіку й заклад до певного часу. Хан звелів Тимошеві жити на квартирі в того самого арменина, де жив досі й сам Хмельницький; Тиміш мав щодня з'являтися перед ханове лице й обізнаватися з кримськими мурзами. Харчі і все потрібне Хмельниченкові й людям, що були при ньому, мали видавати щомісяця на квартиру з ханського двору за особливим наказом господареві-арменину, щоб обходився зі своїм гостем, сином Хмельницького, не без пошанівку.

⁷³ *Мисюрка* — залізна шапка з кільчастою сіткою, яка накидалася на обличчя, шию, плечі. *Карваши* — рукави у панцира.

Перед від'їздом Хмельницького з Бакцисарая хан викликав призначеного в похід мурзу Тугай-бея і видав йому військовий наказ, аби той супроводив Хмельницького на Україну разом з виділеною чотиритисячною кримською ордою. Цей мурза мав лишатися під командою Хмельницького в усіх військових справах з поляками, мав йому підлягати й слухатися, не забуваючи й собі обережності та остороги, оберігаючи своє кримське військо. Перед самим від'їздом з Бакцисарая, в четвер, 13 квітня, Хмельницький з кількома своїми товаришами, з сином, а також із мурзою Тугай-беєм був у хана на обіді й достатньо був приласканий і пошанований. При відході Хмельницький одержав ханські подарунки: йому подаровано було черкеський панцир з мисюркою та карвашами ⁷³, з модним сагайдаком, стрілами й шаблею під позолотою; дав йому хан іще двох ладних коней — подунайських, у сідлах і легкій, але дуже модній черкеській кінській зброї; виборну янчарку ⁷⁴; нарешті рожевий каптан з доброго багатого грезету і кунтуш найкращого французького сукна, підшитий найвиборнішими сибірками. Це все оцінювалося на три або чотири тисячі левів.

РОЗДІЛ ІХ

Про те, як Хмельницький прибув із Криму; про обрання його на гетьмана, про вручення йому військових клейнодів та виділення війська Запорозького; число того війська; про бажання того війська йти на війну; про урочистості, які були на честь гетьманового обрання; про число війська, яке пішло з Хмельницьким; про вишанування, яке виказав кошовий Тугай-беєві; про застережні заходи Хмельницького; про польських штигунів, яких піймали татари, і про відомості, які від них узяли; про війська польські та реєстрових козаків; про січових писарів, з яких один приставлений був до Хмельницького; про діаріуш Хмельницького, який писав при ньому

Самуїл Зорка.

Хмельницький прибув із Криму до Запорозької Січі перед заходом сонця в супроводі чотирьох, посланих від Тугай-бея, значних татар. Кошовий з усіма курінними отаманами сердечно й радісно його привітали, а надто зраділи тоді, коли Хмельницький звідомив їм, що хан з'явив до нього й усього Запорозького війська свою прихильність та ласку й вислав з мурзою Тугай-беєм орду на допомогу Хмельницькому проти поляків. Отож назавтра кінне військо (піхотне-бо вже все було в Січі), яке залишалося в полі й на луках поблизу Січі з кіньми, могло вже зібратися до коша для справжнього діла.

⁷⁶ Число перебільшене. Збільшувати чи зменшувати кількість війська було в традиції стародавніх літописців.

⁷⁷ Козацькі клейноди було відібрано в козаків після розгрому 1638 р.

⁷⁸ Історики сумніваються, що в той час на Січі була церква. Про неї немає ніяких відомостей.

Для того по заході сонця, за давнім запорозьким звичаєм, ударили з трьох найбільших гармат, а, переночувавши, удосвіта знову стрілили із тих трьох гармат, подавши таким чином потрібне гасло. Коли ж розвиднілося і сонце розсипало по всій піднебесній своє вогненне, ясносяйне проміння, до Січі зібралася вже значна частина кінного війська. Числилося усього того війська, пішого й кінного, тридцять з лишком тисяч ⁷⁶. А коли вдарено в котли на раду, то побачили, що для такої сили війська січовий майдан затісний. Отож, зважаючи на це, кошовий отаман із Хмельницьким мусили вийти з січової фортеці на просторіший майдан. Тут було оголошено всьому війську й виразно сказано, що за збитки та гніт, які терплять козаки й уся Мала Росія, проти поляків починається війна. При тому було звідомлено, що кримський хан прихильний і ласкавий до Запорозького війська і не тільки відпустив із Хмельницьким чотири тисячі татар на чолі з Тугай-беєм, але й сам з усіма ордами (коли на те буде потреба) готовий буде прийти в допомогу козацькому війську проти поляків. Для того він зважив на настійне прохання Хмельницького, повірив присязі Хмельницького і взяв собі в заклад старшого його сина Тимоша.

Почувши це, все Запорозьке військо одноставно й одногосно назвало Хмельницького своїм гетьманом і 19 квітня постановило й обіцялося стояти за нього у війні з поляками, навіть якщо треба буде головами накласти. Після цієї постанови від кошового до військової скарбниці вислано січового писаря з кількома курінними отаманами та іншим значним товариством, щоб вони взяли там і принесли на раду військові клейноди. Посланці все те виконали, вказані клейноди принесли на раду й вручили їх зараз же Хмельницькому. А ті клейноди були такі: дуже гарна королівська золотописна короґва, дуже модний бунчук з позолоченою галкою й деревцем, дуже майстерно зроблена й оздоблена коштовним камінням срібна позолочена булава, срібна військова печатка та нові мідяні великі котли з довбишем ⁷⁷. До того всього приставлено було три легкі польові гармати з додачею до них пороху й куль, з амуніцією і пушкарями.

кошовим, бо зважав, що тільки він прибуде на Україну, до нього приєднається городове козацьке військо. Так воно насправді й сталося.

Кошовий отаман, знаючи від Хмельницького, де стоїть із ордою в полі Тугай-бей, обдарував того щедро хлібом, вином, рибою та м'ясом, виказавши йому своє пошанування у відповідь на ханське, явлене в Криму Хмельницькому.

Хмельницький іще раніше, коли роз'їжджався з Тугай-беєм і попрямував у Січ, наказав йому стояти з ордою в Базавлуку чи деінде в доброму місці вище Січі. А ще він наказав суворо й пильно сторожувати шлях, який лежить від Чигрина й Переволочної до Січі, і брати під сторожу та тримати невідпущко до його, Хмельницького, указу всіх тих, хто мав простувати з Січі в міста. Це було зроблено, і за три дні, доки Хмельницький їхав з військом на злуку з Тугай-беєм, татари піймали на січовому шляху близько десяти підозрених людей. Хмельницький, злучившись із Тугай-беєм, знав уже, що поміж тих пійманців є послані на Січ польські вивідувачі. Так воно й виявилось, але він не вдавався в детальні розпити, а тільки достеменно дізнався із їхніх оповідей, що коронний гетьман та його син ідуть із військом проти Хмельницького до Кодака, а реєстрові козаки, послані в байдаках Дніпром, пливуть туди ж. Він наказав поспішати, а пійманців, забивши в залізні кайдани, звелів везти при гарматах із собою.

На той час, коли Хмельницький прибув з Чигрина до Січі, були на коші два дуже добрі писарі. Обоє вони були у справі писарській мастаки, володіли досконало слов'янською і польською мовами. Один з них був старіший — Стефан Браславський, а другий молодший — Самуїл Зорка, з Волині. Того старішого залишили на коші, а молодшого відпустили з Січі разом з Хмельницьким, оскільки він із Хмельницьким був і в Криму.

⁷⁹ Особа Сильвестра Биховця за джерелами невідома. Це, однак, не виключає, що такий чоловік жив.

⁸⁰ Ім'я Івана Биховця в джерелах зустрічається, його згадує і Величко в актах на обрання гетьманом Многогрішного. Він справді був канцеляристом, але не при правобережних гетьманах, а на Лівобережжі. Це ім'я зустрічається в реєстрах Ніжинського полку 1649, 1666, 1669 рр.

Отой Зорка протягом усієї козако-польської війни лишався за писаря й секретаря при Хмельницькому, про всі розмови й учинки достеменно знав і все це просторо й досконало описав у своєму діаріуші. Цей діаріуш зберігався у мого товариша Сильвестра Биховця ⁷⁹, військового канцеляриста. Його батько, Іван Биховець ⁸⁰, був за канцеляриста при тогочасних чигринських гетьманах і там переписав собі той діаріуш діянь Хмельницького. Звідтіля і я (взявши діаріуш у згаданого його сина, мого товариша) вибрав і понотував найпотрібніше й найважливіше з військових дій Хмельницького і виклав та зобразив це власною працею у цій своїй книзі. Крім того, в діаріуші Самуїла Зорки були ретельно вкладені листи Хмельницького про тодішні справи й події, кореспонденція до іноземних монархів і володарів, але я їх, хоч і вельми вони потрібні, не переписував: одне, що намагався оповідати короткослівно, а інше — й часу не мав вільного на те, був-бо утяжений у військовій канцелярії завжди невичерпною обов'язковою роботою.

Той перший знак — затемнення сонця — міг свідчити, що як зникає здутий вітром дим, так зникне, забраних божим перстом, чимало панів з високими родоводами й своїми ясними титулами посад та гонорів. Ті, що у світі цьому виблискували й світилися, мали тоді завдяки війні потемніти і відстраждати своє життя, майно та славу — все-бо це зникає швидко. Другий знак — мітла або різка, і це мало означати, що багато роджених на землі людей різного стану та чинів має бути вдарено за свої беззаконня тією різкою божого гніву. А мітла їх не тільки з посідань високих вимете, але й і з життя. Третій знак — сарана — віщував нашествя з Хмельницьким кримських орд, які впадуть, наче сарана, на Польську землю, а земля ця кипіла тоді медом і молоком. Це все мало принести невимірні шкоди й розорення тому панству, і збудеться тоді божественне писання, що беззаконство і злодіяння перетворять сильних. А при сильних та славних однаково впадуть від пошесті кволі й безславні і вип'ють чашу божого гніву, так само, як з міцними й багатими — убогі й безпомічні, а з винними — невинні. Це потверджується таким віршем одного малоросійського віршаря:

⁸² Ці слова знаходимо і в листі Б. Хмельницького до короля від 2 червня 1648 р.
Праведний із грішним буде смертю битий —
Може між сухого і сире горіти!⁸²

Про ті знаки можна знайти в рукописних літописах ще й таке: 1648 року, у Великий піст, над містом Варшавою люди бачили на вечірньому небі мітлу, меч, труну і на ній хреста. Але я не вважаю це за правдиве, оскільки Твардовський, мешкаючи в той час у Польщі, не бачив тих знамень і зовсім не згадав про них у своїй книзі «Війна домова».

РОЗДІЛ XII

Про рушення Хмельницького з Запорозьким і татарським військом від Січі до Жовтої Води та на Україну; про злучення його з реєстровими козаками, що їх послали проти нього коронні гетьмани; про розгром під Жовтою Водою польських військ на чолі з комісаром і гетьмановим сином; про взяття там здобичі і полонян; про відправлення їх до Чигрина; про те, як зловили Чаплинського.

Новий гетьман Хмельницький рушив із Січі з Запорозьким військом 22 квітня, у третій тиждень після Паски святих мирносиць. Він з'єднався у полі вище Базавлука з мурзою Тугай-беєм і вже хотів був іти зі своїм військом просто на Чигрин, щоб привітати головного свого ворога Чаплинського. Однак із розповідей уже згаданих тут пійманців, яких перестріли на січовому шляху татари, він довідався, що польські й козацькі війська вже виправлено: одні — водою до Кодака, а інші — суходолом через Крилов на Жовту Воду й також до Кодака. Хмельницький відмінив свій похід на Чигрин, а вирішив піти, проминувши Кодак, назустріч польському військові до Жовтої Води та Крилова. Відтак став обозом вище

⁹² Інші джерела свідчать, що Хмельницький спершу напав на військо, яке йшло суходолом, а тоді приєднав до себе і водне. Правда, остаточно він переміг поляків уже з'єднаним військом.

Кодака миль на три-чотири з правого Дніпрового берега, не набагато віддалившись зі свого шляху. Обоз був розташований колом, а поодаль виставлялися міцні та справні козацькі й татарські сторожі,— тут гетьман прогаяв, не рухаючись, кілька днів. Це потрібно було для того, щоб по змозі найшвидше вступити в переговори з водним козацьким військом, висланим коронними гетьманами. Для цього понад Дніпром розкинули караули, і їм Хмельницький дав указівки, як чинити й вестися, коли з'явиться військо, що плистиме вниз по Дніпру ⁹². Ті караули, як побачили водне військо,

котлів з довбишами до них, кількадесят хоругов, два бунчуки, дві булави, кількадесят чоловік трубачів та чимало інших обозових служок, яких до числа війська не прираховували. Було полонено військових панів Шембечка⁹⁶, Сапігу, комісара й інших значних шляхтичів, загальним числом до п'ятдесяти чоловік. Рядового товариства було взято в неволю три тисячі з лишком. Їх усіх відправили під охороною значної кількості козаків та татар до Чигрина з письмовим суворим від Хмельницького наказом чигринській старшині. Наказано було на лядських начальників накласти міцні кайдани й поселити їх у кількох вигідних та чесних квартирах; годувати їх веліли щедро. Рядове ж товариство мали позамикати по тюрмах і в Чигринському замкові й обставити надійно сторожею. Годувати їх наказано по змозі, але голодом не морити, поранених гоїти і всіх їх доглядати пильно.

РОЗДІЛ XIII

Про втрати війська Хмельницького; про готування до другої битви вже з самими гетьманами; про похід Хмельницького від Жовтої Води до Корсуня; про свіже військо, яке прибуло до нього; про скорботу коронного гетьмана і про його наміри; про ганення його від війська за невірність; про гетьманські лячність і страх; про розгром під Корсунем усього польського війська; про полонення обох коронних гетьманів і про іншу тамтешню здобич; про віддання подяки Богові; про бенкет, що був опісля; про відпочинок Хмельницького на тому-таки місці і про відправлення експедиції до Січі та Криму.

дим і куряву. Здавалося, що то йде стотисячне козацьке військо, але насправді йшло його тільки п'ятнадцять тисяч. Але полякам тоді страх затемнив очі млою — вони вже почали додумуватися до такого, чого насправді й не було.

Хмельницький того ранку мужньо пішов і вдарив зі своїм та ординським військом на поляків¹⁰⁴. Ті недовго втримували свій бойовий стрій і, не маючи сили встояти проти зброї супротивника, з великим страхом відступили у свій окоп. Полягло їх тоді поза межами обозу зо три тисячі. З окопу вони почали відстрілюватися з усіх своїх сімнадцяти гармат. Невдовзі по тому наспіли піхота й артилерія Хмельницького. Вони почали вздовж і впоперек закидати польське військо й обоз кулями, часто-густо вбиваючи жовнірів і коней, а також ламаючи й трощачи вози й валки. Тоді поляки побачили, що їхнє місце для оборони погане, і рушили відтак на гору. На тій горі їм стало ясно, що становище їхнє вкрай небезпечне, і кинулися відразу відтіля всім обозом та військом на свою остаточну погибель. Наскільки змога, вони вишикувались у лави, але всій цій їхній мотанині Хмельницький був радий. Бо тільки поляки висунулися зі своїх окопів, Хмельницький з ордою відразу почав маневрувати біля них, а їхній обоз, ушикований у кілька лав, розривати, ламати і змішувати в різних місцях густим гарматним вогнем. Багато польських жовнірів, що були в тих своїх лаштунках, лягли тоді трупом від пострілів із мушкетів і гармат.

¹⁰⁵ Відоме й прізвище цього героя — Самійло Зарудний.

Побачили гетьмани, що їхня участь сумна, адже вони не тільки не можуть вистояти супроти козацького війська у звичайнім польовім кіннім бою, але громиться й їхній обоз, і наказали, на більші свої втрати, багатьом своїм хоругвам спішитися. Але тільки-но це вчинили, панські служки, які прийняли від панів своїх коней, скочили на них і, намагаючись урятуватися зі своєї біди, сипнули усібіч від обозу по тамтешніх лісах та лугах, залишивши своїх панів у залізних доспіхах і при військових ристунках. Стояла тоді жарота, пекло сонце, і поляки мусили тягти на півмилі й далі незвичайний для них

Хмельницький спорядив експедицію. Все, що вони взяли, ретельно перераховується далі.

РОЗДІЛ XIV,

або генеральна реляція про здобичі, які дісталися Хмельницькому в обох — Жовтоводинській та Корсунській битвах.

Разом з обома коронними гетьманами було полонено 127 полковників, ротмістрів, капітанів, поручників, хоружих та інших значних та високорідних польських начальників. Рядового товариства було взято 8520 чоловік, трубачів — 63, інших слуг, які не причислюються до війська, — 580¹⁰⁸. Довбишів¹⁰⁹ було здобуто 27, котлів великих і малих — 31 пара, найзнаменитіших хоругов — 94 (інші, менші, хоругви й котли дісталися татарам). Бунчуків налічили 4, булав 5, більших та менших гармат 41 — з достатнім запасом пороху й куль. Здобуто було й інші речі, а саме: намети, коні, ронди¹¹⁰, сідла, пістолети, янчарки, фузії¹¹¹, сагайдаки — все виборне й дороге; шаблі, списи, оправні обухи, дорогі доспіхи й панцирі з шишаками¹¹², мисюрками й карвашами; срібні й мідяні позолочені тулумбаси¹¹³, великі палуби¹¹⁴ й вози з харчами та простими й дорогими напоями; валки зі столовими срібними й позолоченими достатніми креденсами¹¹⁵. Нарешті, взято було биті таляри, червонні золоті й дрібну монету, а особливо — всілякі срібні й золоті спеціальні¹¹⁶ з дорогим камінням і без нього. Були там також многоцінні канаки¹¹⁷ й персні при сукнях, сукнях й дорогому нешитому кравові — більшість із цього дісталася до рук Хмельницькому. Інші такі ж численні й дорогі речі дісталися Тугай-беєві та іншим козацьким і

татарським начальникам. Решта ж пішла до рук усього війська, що там було ¹¹⁸. Яке ж число забитих поляків і скільки тоді від смерті врятувалося, а також скільки татари полонили окремо, довідатися мені не пощастило.

Ще те треба тут додати, що військо Хмельницького, козацьке й татарське, здобулося собі на коні, зброю, доспіхи й панцирі, на сагайдаки, шаблі та іншу зброю, а також на гроші та прості й дорогі сукна. Перед тими двома битвами в усьому війську ледве хто мав двох коней, чимало було й у блаженській одежі. А після цих битв у кожного козацького й ординського товариша з'явилося по четверо й по п'ятеро коней, багато з них мали і зброю. Так само, як збільшилося коней, у кожного товариша з'явилося по кілька пар сукон. Отож те військо після двох описаних битв сіло на коней і рушило з Хмельницьким далі у похід. Побачивши його збоку чи з якоїсь гори, можна було сказати, що то нива засіяла й проквітла чудовим голендерським ¹¹⁹ чи волоським маком. Про ту красу ошатно вбраного і збагаченого війська широко не розводитимусь, але скажу, що це загірло й запалило всіх українських, малоросійських людей, козаків та посполитих, на нову війну проти поляків ¹²⁰. Однак за найпершу і найголовнішу причину й підпал для помсти були кривди, гніт та розорення, які терпіли тоді малоросіяни від поляків.

Розправа про польські нещастя

Здійснилося полякам те, про що мовиться в приказці: кого Бог схоче покарати, то спершу збавить йому знань та розуму його. При цьому нещасті всі інші людські побудови й розмисли підуть на кривий шлях і накличуть справдешню біду та шкоду. Так було і з коронними гетьманами, які віддалили від себе значну частину війська та й те розполовинили, пустивши одне водою, а друге суходолом. Це все сприяло успіхові Хмельницького, а їм

накликало невдачу. Бо коли війська їхні були б з'єднані, то гетьманів не скоро опанував би страх за своє військо. Та й Хмельницький не наважився б так мужньо йти вгору.

РОЗДІЛ XV

Про виправу до Криму ханові лядських невольників і дарунків; про виправу також до Січі речей і гостинця січовому військові з листом до них; про полонян, які залишилися при Хмельницькому.

Відпочивав Хмельницький на вказаному місці днів із десять. Спершу радився зі старшиною своєю та Тугай-беєм і радив сам, що чинити далі з великим числом узятих при обох битвах полонян. Вирішено тоді віддати рядове товариство чотирьом тисячам Тугайбеєвої орди у винагороду за їхні військові труди, а старшину всю погодили відіслати до Криму ханові, солтанам та іншим кримським начальникам. Для цього Хмельницький звелів усіх полонян, що були в обозі, зараз же зреєструвати й оголосити їм, що будуть віддані татарам і їх поведуть до Криму. Хто ж із них може дати за себе Хмельницькому відкуп, того в Крим не посилатимуть. Для такої ж ревізії й такого ж оголошення послав Хмельницький у Чигрин до узятих при першій битві невольників колишнього переяславського полковника Кречовського. Коли полоняни почули те слово й запевнення Хмельницького, то й пойнялися великим жалем. Купаючись у ріках власних сліз, багато хто з них погоджувався дати за себе Хмельницькому по дві, три, чотири й більше тисяч битих талярів відкупу. Великий коронний гетьман Потоцький погоджувався дати тринадцять, а гетьман польний Калиновський одинадцять тисяч битих талярів. Однак вони не могли його цим звабити, бо вже було

ухвалено послати їх з іншими знаменитостями в подарунок самому ханові. Коли повернувся з Чигрина із ревізією тамтешніх полонян Кречовський, було розглянуто всі невольничі реєстри і дозволено Тугай-беєвій орді, його чотирьом тисячам татар, узяти з тих, що в обозі, і з тих, що були в Чигрині, польських невольників вісім тисяч рядового товариства, а начальників і благородної шляхти шістдесят чоловік. Віддано було їм і обох гетьманів. Собі Хмельницький лишив і відіслав у Чигрин краще рядове товариство, яке обіцяло відкупитися,— було їх 520 чоловік. Із начальників і шляхетних лишив він собі 65 осіб.

Розпорядивши так полонян, Хмельницький послав їх із-під Корсуня до Чигрина, а з Чигрина вони мали йти просто до Криму. Хмельницький написав до чигринської старшини, щоб ті віддали татарам невольників, на яких дослався їм реєстр. Щоб довести тих невольників до Криму, Хмельницький відрядив тисячу козаків, а Тугай-бей — тисячу татар. Окрім того, Хмельницький послав ханові в дарунок дві пари виборних котлів з довбишами і вісьмома трубачами. Тугай-беєві він подарував один креденс срібного посуду, бо невольників той і сам мав досить. До Запорозької Січі послав тоді Хмельницький дарунок навзаєм: за одну хоругву — чотири добрі хоругви, за один бунчук — два бунчуки, за одну булаву — дві коштовні булави, за одну пару котлів — три пари чудових котлів, за три гармати — шість виборних гармат, а за військову підтримку — тисячу битих талярів на військо і триста талярів на церкву божу та її служителів. При тій виправі Хмельницький написав листи до хана й кошового отамана¹²¹, які мають у собі такий зміст:

¹²¹ Листи вважаються неавтентичні

Пане отамане кошовий з усім Запорозьким військом, нашою зичливою братією!

Посилаємо до вас нарочних наших послів, значних товаришів Запорозького війська, і доповідаємо вам на знаття, що почув Господь Бог плач і стогін ображених, пригнічених і озлоблених поляками наших україно-малоросійських батьків і матерів, братів і сестер, які живуть обабіч річки Дніпра. Подав нам Бог із Запорозьким військом свою всесильну допомогу, щоб могли ми поляків подужати. Отож у двох битвах, спершу 8 травня при Жовтій Воді, потім 16 травня під Корсунем, ми розбили їх ущент, а обози їхні полонили разом із усіма достатками, з обома коронними гетьманами, великим та польним, та іншими знаменитими й високорідними шляхтичами. Про це докладно й просторо розкажуть вам оці посланці, наші товариші. Через них передаємо нашу глибоку подяку вам, братам нашим, за любов і приязнь до нас, яку виказали ви, коли були ми ще в Січі.

¹²² Дата непевна. В цей час Хмельницький був уже під Білою Церквою.

¹²³ Гетьманів відіслано до Криму пізніше, 29 травня, крім того, писати до хана не було потреби: він вирушив у цей час із Криму з татарським полком і прибув на Україну під Білу Церкву.

Отож на знак нашої вдячності посилаємо вам, усьому війську, гостинця на пиво — тисячу битих талярів і триста талярів на церкву божу січову та її служителів. Осібно, за клейноди військові, які дало нам Запорозьке військо, тобто, за одну хоругву, за один бунчук, за одну булаву, за одну пару котлів і за три гармати посилаємо вам навзаєм чотири хоругви, два бунчуки, дві булави, три пари котлів і шість гармат. Це все, ваша милість, брати наші, прийміть удячно і завжди віддавайте шану господові богу, який своєю ласкою благословив нас і дав силу щасливо й швидко докінчити наше з поляками військове змагання. Але оскільки, як ми вже почули, поляки знову збирають на нас біля Вісли свої великі війська, приготуйте нам у допомогу Запорозьке військо й ви, щоб могли піти на військовий чин, тільки-но зашлемо вам військове наше розпорядження. Хто ж із вас охотніший, то нехай прибуває до нас ще й до військової кампанії.

Цього ми бажаємо і покладаємо зберегти всіх вас, наших братів, Господові Богу.

*Даний у обозі під Корсунем, 1648 року, 22 травня*¹²²

У Крим, до хана.

Найясніший і найвельможніший пане, хан великих орд кримських, білогорських та інших, мій дізнаний благодійнику!

Двічі, на Жовтій Воді і під Корсунем, у наших змаганнях із поляками одержали ми, при допомозі господа бога, перемогу над ними. Ми захопили їхні обози й усіляке добро, а скільки дісталось в наші руки поляків, про те письмово поширюватися вашій ханській ясності не буду. Це докладно викладуть вашій ханській ясності мурзи й татари, яких я відпустив у Крим з лядською здобиччю. Через них я передаю вашій ханській ясності велику подяку за ласку, яку мені було вділено в часі мого побиту в Криму, і за те, що відпустили ви на допомогу моїм військовим замірам пана мурзу Тугай-бея з ордою. На знак тої моєї вдячності посилаю вашій ханській ясності зі згаданої лядської здобичі двох коронних гетьманів: великого — Потоцького і польного — Калиновського¹²³, дві пари котлів із довбищами до них і вісім трубачів. А для особливого задоволення панів солтанів та інших кримських начальників посилаю шістдесят знаменитих і чільних шляхтичів. З них можеш, якщо хочеш, когось лишити собі, а рештою обдарувати інших — хай те буде зроблено волею й розсудом вашої ханської ясності. Названі коронні гетьмани пропонували мені за себе двадцять чотири тисячі битих талярів викупу, але я розсудив послати цих високих персон вашій високій ханській особі, більше-бо поважаю вашу ханську ясність, ніж їхні гроші. Однак хочу попросити, щоб ваша ханська ясність тримав посланих мною у Крим в'язнів у своїй ласці й приязні, бо можу запевнити, що вони, як чемні люди, зуміють

віддячити при нагоді вашу ханську милість. Тим часом мене звістили, що поляки збирають і готують на мене коло Вісли свої великі війська. Отож дуже прошу вашу ханську ясність прислати якнайскорше мені ще кілька тисяч орди, оскільки пан Тугай-бей відпустив з лядським ясиром у Крим тисячу вояків — лишилося при ньому війська тільки три тисячі. Прошу також не обділяти своєю увагою і сина мого. Вручаю при цьому і самого себе неодмінній ласці й приязні вашої ханської ясності.

З обозу від Корсуня, 1648 року, 22 травня.

РОЗДІЛ XVI

Про впорядкування Хмельницьким війська й обозу; про відісланих в Чигрин невільників та інших добутих лядських речей; про розподіл обозних слуг поміж свого війська; про виправу посланців до Вишневецького і про їхню загибель; про рушення з-під Корсуня під Білу Церкву і про розіслання звідтіля універсалів на всю Україну.

¹²⁴ Так довго Хмельницький під Корсунем не стояв.

Хмельницький вирядив описану вище експедицію на Січ і в Крим 22 травня, тобто в понеділок після Зелених свят. Простояв він на тому ж місці ще чотири дні ¹²⁴, готуючи своє козацьке військо, лави якого щодня примножувалися, до подальшої війни. Він наставляв старшину і лагодив поламане в боях обозне добро. Тими днями відіслав він у Чигрин лядських невільників, яких лишив був собі, а також тринадцять великих шестикінних

валок, повних численних скарбів і дорогих речей. Найкращих обозових служок — 58 чоловік — писарів, кухарів, довбишів і трубачів — він лишив собі, а решту роздав на службу своїй військовій старшині. Потім Хмельницький почув, що після того, як він загасив розпалений при коронних гетьманах польський вогонь проти нього, залишилася з того вогню в Лубнах ще велика головешка, тобто тамтешній державця князь Вишневецький. Хмельницький послав до нього шість значних козаків зі своїм листом, витримавши його в тому ж тоні, що й листи із Січі до комісара і великого коронного гетьмана Потоцького. Він викладав там причини, через які підняв на поляків зброю, і заявив, що не він винуватець уже пролитої крові та замішанини, а Чаплинський та інші подібні до нього польські пани та їхні дозорці на Україні, які чинили українським людям нестерпні й невимовні біди. Хмельницький у цьому листі пропонував, щоб він, князь Вишневецький, не наражався поділяти долю коронних гетьманів і не спрямовував на нього, Хмельницького, свій гнів.

¹²⁵ Вишневецький рушив до Переяслава не з Лубен, а з Прилук.

¹²⁶ Інші дані: Хмельницький прибув до Білої Церкви ще 22 травня.

Цей князь Вишневецький, коли довідався про битву Хмельницького з поляками під Жовтою Водою, стягнув був нашвидку своє військо числом шість тисяч і старост із своїх маєтностей на річку Сніпород чи Сліпород. Він прибув сюди з Лубен сам і рушив був на Переяславль ¹²⁵, щоб допомогти гетьманам проти Хмельницького. Але дорогою, поблизу Переяславля, дістав звістку, що в надихнутий уже духом Хмельницького Переяславль іти небезпечно і що коронних гетьманів з усім військом розгромлено. Отож він повернувся до Лубен. Дорогою його наздогнали недалечко від Березані посланці Хмельницького і віддали йому згаданого листа. Князь прочитав його і розлютувався так, що наступного ж дня після прийняття посольства, 25 травня, в четвер після Зелених свят, наказав на шляху між Войтовим і Филиповим (це за дві милі від Березані) постинати тим посланцям Хмельницького голови. Сам він поспіхом пішов до Лубен. Хмельницький після того простояв під Корсунем ще десять днів. Він упорядив до решти

описуються наруги польських урядовців над українцями, вимушена втеча козаків на Запорозжя, говориться про королівські привілеї, виправдання союзу з Кримом тощо. В «Історії Русів» датування універсалу інше — 28 травня.

Після того протягом кількох років, коли не припинялися польські злостиві здирства й крайні руйнування, ми з Барабашем знову писали через нарочних послів наших до його королівської величності, милостивого нашого пана Владислава. Відправляючи послів наших, він як словесно, так і в приватному листі своєму королівському, писаному до Барабаша й до нас усіх, козаків, повторив і потвердив те, що сказав був раніше, тобто, що маємо для оборони своїх прав мушкет і шаблю. Але полковник черкаський Барабаш (як уже повідомлялося), недруг і недоброзичливець нашій вітчизні, втаював, ховаючи в себе без жодної користі українським людям, як і це королівське милостиве слово, так і королівські привілеї. Він не дбав ні про вибрання козацького гетьмана, ні про звільнення всього україно-малоросійського народу від лядських бід. Тоді я, Хмельницький, взявши в поміч Господа Бога, піддуривши Барабаша, відібрав ті королівські привілеї і мусив почати з поляками збройну боротьбу. Але ми сподіваємося, що його королівська величність, його превисока персона не піде своєю війною на нас, оскільки почали ми цю війну з поляками за його королівським дозволом, адже поляки легковажили особу його королівської величності, не слухали його мандатів та наказів і насилали на Малу Росію безперервні руйнування та гніт. А коли король, голова всьому війську, не піде з поляками проти нас, то ми не хочемо лякатися польських панів і їхнього численного війська. Навіть Стародавній Рим (що може називатися матір'ю всіх європейських міст), який володів багатьма державами й монархіями і пишався колись своїми шістьмастами сорока п'ятьма тисячами війська, в давні віки взяла й чотирнадцять літ тримала далеко менша проти згаданої збірної бойової сили русів із Ругії від Балтицького, або Німецького помор'я, на чолі яких стояв тоді князь Одонацер¹⁴¹, — сталося це в 470 році після Різдва господнього. Отож ми йдемо за прикладом наших давніх предків, отих старобутніх русів, і хто може заборонити нам бути воїнами і зменшити нашу лицарську відвагу! Це все

пропонуємо й подаємо на здоровий розмисел вашій, братів наших, усіх узагалі малоросіян, і пильно й ретельно чекаємо, що ви поспішите до нас в обоз під Білу Церкву. На цьому зичимо від доброго серця, щоб дав Господь Бог здоров'я і наділив щасливим в усьому життям-буттям.

*Даний в обозі нашому під Білою Церквою,
1648 року, червня, числа...¹⁴²*

РОЗДІЛ XVIII

Про розіслання універсалів на всю Україну й далі; про стояння Хмельницького під Білою Церквою; обрахунок війська й гармат, що були тоді при Хмельницькому; про призначення полковників і розіслання їх на воєнний чин; також і про смерть короля.

¹⁴³ Факт документами не потверджується. Але в рукописах XVIII ст. цей документ досить поширений, тоді як сам Літопис Величка відомий тільки в двох відписах. Цей універсал зустрічаємо в «Історії Русів», у зб. Туманського, Симоновського, Маркевича. Його надруковано й окремо в V т. «Актів Южной и Западной России» з деякими відмінами від Величковаго тексту.

¹⁴⁴ Помилка. Раніше Величко писав, що Хмельницький рушив від Корсуня 27 травня (ч. I, р. 16), а тут каже, що стояв обозом під Білою Церквою з 9 травня.

Ганжу, Остапа, Кривоноса ¹⁴⁷ та інших,— про них сказано буде у відповідному місці.

Маючи таку змножену військову козацьку силу, Хмельницький не захотів тратити дарма часу, стоячи на одному місці і тримаючи в думці свою й цілого війська користь, розіслав своїх полковників ¹⁴⁸ з козацькими військами у різні місця вести далі збройну боротьбу. Ганжу він послав на Поділля до замку Нестервара, туди ж вирядив і полковника Остапа, а Кривоноса — під Махновичі й Полонне. На Полісся, в Литву й на Білу Русь виправив Хмельницький з козацьким військом двох полковників — Гладкого й Голоту, про що має бути докладно сказано у відповідному місці.

Король Владислав Четвертий уже зачув про подвійну повну поразку польських військ, яку завдав їм на Жовтій Воді і під Корсунем Хмельницький, і про замішання й страх, які поїняли усю Польщу. Він не міг відмовити в рації зауваженню Хмельницького (любої собі людини), що треба притерти роги гордим і неслухняним до його королівської величності полякам. Однак, з другого боку, вболіваючи батьківським серцем на коронний занепад і Річі Посполитої, схилений до того сенаторськими проханнями й порадами, рушив був зі своїм королівським двором начебто проти Хмельницького, наказавши збиратися до себе й польським військам. Але його смерть погодила в королівському серці внутрішню любов до Хмельницького — це також було стимулом подальшого успіху Хмельницького у війні. Король помер у червні чи липні в тому ж таки 1648 році в містечку Меречі ¹⁴⁹. Ця подія змінила і спинила той королівський похід на користь Хмельницького і всього уярмленого україно-малоросійського люду.

зусилля. Він вирубав там усю, разом із князем Четвертинським, шляхту і забрав зі своїм військом усе їхнє, звезене туди, багатство. Ляхи, котрі були в інших містах і замках, були перестрашені з того, що сильний Нестервар розорено, залишили свої житла і повтікали до Вісли й за Віслу. Козаки здобули без усяких перепон та відсічі й інші міста: Браславль, Вінницю, Шаргород і Красне і, стягнувши в той спосіб великі здобичі й достаток військового спорядження, заміряли собі кордон аж по річку Горинь.

¹⁵² Мається на увазі з'їзд нотаблів 9 червня. Примас (гнєзнінський архієпископ М. Лубенський) був тоді хворий і всім орудував канцлер Осолінський.

¹⁵³ Не гетьманів, а тимчасових військових проводирів: воєводу сандомирського Ю. Заславського, коронного підчашого М. Остророга і коронного хоружого О. Конецпольського.

Все це діялося після смерті короля Владислава Четвертого. Тоді польський примас Віцерекс зібрав раду ¹⁵² і погодив на ній зі шляхтою, що треба з повітів стягти стільки війська, скільки вистачило б на відсіч козакам і татарам. Для цього настановлено було й нових гетьманів ¹⁵³, оскільки обидва давніші гетьмани, Потоцький і Калиновський, потрапили під Корсунем до козацьких і татарських рук. Однак руського воєводу, лубенського державця, князя Вишневецького тим гетьманським чином тоді не наділено.

Про військові дії полковника Кривоноса, якого виправили з вісьмома тисячами війська й вісьмома гарматами, буде оповіджено так само, як і про дії князя Вишневецького, в наступному розділі.

РОЗДІЛ XX

Про незаслужене тиранство, яке вчинив князь Вишневецький у Погребищах над посланцями Хмельницького; про виїзд князя зі своїм домом від Лубен на Любеч за Дніпро і про удання його від Брагиня до (...) ¹⁵⁴ і

так їх налякав, що вони з перестрахи, незважаючи на розпорядження своїх нових гетьманів, які стояли в Глинянах, мушили вдатися під команду Вишневецького ¹⁶². Той же, здобувшись на свіже військо, знову віднайшов утрачену сміливість до козаків і дав під Константиновим бій Кривоносові ¹⁶³. Та битва тривала два дні, князь утратив у ній близько чотирьох тисяч свого війська ¹⁶⁴, втратив і сімнадцять своїх хоругов — захопили їх козаки. Козаків же лягло кільканадцять сот, убито там Кривоносового товариша Полуяна ¹⁶⁵ та іншу старшину; своїх хоругов козаки втратили двадцять сім. Після цього бою князь Вишневецький із військом подався до свого Збаража, а Кривоніс — до гетьмана Хмельницького, який стояв тоді з військом на полі Гончарихи ¹⁶⁶.

РОЗДІЛ ХХІ

Про рушення Хмельницького з-під Білої Церкви на Гончариху; про зупинку його там; про звістки, які він одержав про поляків, і про його намір іти на них походом; про Кривоносову виправу до Бара; про взяття Бара з численною здобиччю; про те, як стояв Кривоніс під Кам'янцем-Подільським і про його поворот до Хмельницького; про задум Хмельницького йти на Пиляву і про з'їзд поляків у Збараж до Вишневецького; про те, як Вишневецький із військом підхилився під команду нових гетьманів; про зосередження польських обозів під Чолганським Каменем; про лічбу всього війська з обозом і його статками; звістки, які мали поляки про рушення Хмельницького під Пилявці, і про їхнє рушення туди ж; про невинність поляків під Пилявцями і про втрату ними війська, всіх обозів з великими багатствами та про їхню втечу звідтіля; про їхні замисли тікати в дальні надійні місця; про

воєнної шляхти, в багатих і знаменитих уборах, із численними скарбами та золототканими креденсами, тридцять тисяч. Людей обозових при валках та обозах, озброєних мушкетами, було сто тисяч з лишком.

Тим часом поляки одержали звідкілясь звістку, що Хмельницький з усім військом потягся під Пиляву, сподіваючись узяти шляхетський скарб, замкнутий за міцними мурованими замковими стінами. Це й насправді було так, оскільки 20 серпня Хмельницький таки рушив із Гончарихи на Пиляву. Він ішов туди неквапним ходом, приглядаючись до польських переміщень,— за його відомостями, й поляки потягнулися від Константинова з усім обозом і скарбами туди ж, під Пиляву. Коли вони дійшли до Пиляви, то застали вже тут, на другому боці річки Пиляви, багнистої і важкої до здобуття, Хмельницького. Той стояв зі своїми обозами на тамтешніх великих горбах і пагорбах. Поляки тут належно не влаштувалися і після однієї та другої військових спроб проти Хмельницького втратили сміливість і військову вигадку. А в четвер, на свято Воздвиження чесного хреста, 14 вересня ¹⁷⁶, після удару Хмельницького, майнули навтьоки. Вони тікали без пам'яті, як хто міг і куди міг, кинувши всі свої великі обози з численними пребагатими статками і скарбами, залишивши їх на користь і в нагороду Хмельницькому. Вони втратили тоді й кільканадцять тисяч свого війська, хоч Хмельницький мав під Пилявою свого козацького війська 5002, а Тугай-бей тільки 5000 ¹⁷⁷. Але Хмельницький на пострах полякам перебрав багатьох козаків по-татарському в бурнуси ¹⁷⁸ й вивернуті кожухи. Тим він одурих поляків і, наповнивши їхні серця страхом, примусив цих багатирих над келишками з токайським вином тікати без пам'яті. У цій битві під Пилявою втратили поляки багатьох своїх особливо визначних жовнірів і всю славу [...] ¹⁷⁹.

ЧАСТИНА П'ЯТА

РОЗДІЛ II

Про те, як Твардовський ганить козаків; про ганення навзаєм козаками поляків, а це поляки робили через непостійність і через причини їхньої війни з Хмельницьким; про битви й велике кровопролиття ляхів та Хмельницького, які були в різних місцях і в різні роки; про руїну Польщі й Малої Русі, що через те сталася.

Описуючи польськими віршами війну Хмельницького з поляками, яка була на Батозі 1653 року (згідно з козацькими літописами — 1652 року), Твардовський прикрасив її початок у третій частині своєї книги, на 66-му листі, панегіричною, хитрословесною, радше навіть суєслівною, мовою до короля Яна-Казимира. Він не виклав жодних причин і приводів тої Батозької війни, тільки зголосив на ганьбу козакам, що почалася ця війна й страшна пожежа через саму злість козаків та Хмельницького на поляків, озлобу і їхню схильну зраджувати натуру. Козацькі ж літописці так само приписують полякам, що початком і виною того кількарічного зла й різанини була їхня високоумна гординя, злість, гнівна озлоба до православних русів та козаків, їхнє прагнення панувати, невиситима хіть до накопичення багатства і їхня заздрість на людське добро — вони-бо хочуть бачити розумним і добрим лише те, що вклалося і встановилося в їхніх мізківнях. Адже почалася війна Хмельницького з поляками з їхньої власної причини, через Чаплинського та інших подібних до нього легкодумців, які були на Україні старостами й лядськими дозорцями,— це дається ясно побачити на початку цієї історії. Бо й іншим, які були згодом, війнам і битвам початок так само поклали поляки — нехай посвідчить тому Зборовський трактат, постановлений самим найяснішим королем Яном-Казимиром і всією, яка була при тому, Річчю

стародавні права та вольності козацькі і всенародні українські, мусили тремтіти і терпіти чималий ущербок навіть найміцніші фортеці та замки під Польщею, як Кам'янець-Подільський, Бар, Нестервар, Замостя, Люблін, Броди, Слуцько, Олика ¹⁸⁴ та багато інших зі своїми уїздами та повітами. Придивися отож пильніше сам, цікавий читальнику, до польських та козацьких літописців і побачиш там напевне, що козаки тут не повинні, а почали й хотіли війни поляки. Я ж більше про те не поширюватимуся і почну оповідати тобі про змагання Хмельницького з поляками на Батозі.

РОЗДІЛ III

Про війну Хмельницького, яка була на Батозі й у його околицях; про те, що почали цю війну поляки, і про скасування Білоцерківського трактату й амністії; про хитрість Хмельницького, коли він вибирався на ту війну; про Калиновського, який став на Батозі з військом і через своїх поляків не послухався листа Хмельницького; про заманний похід Хмельницького з сином і Карач-мурзою до Ладижина й Батого; про вістки, які дійшли до Калиновського, що Хмельниченко має мало людей, і про легковаження його сили; про переправу Хмельницького з Карач-мурзою через Буг; про вторгнення їх під Батогом у лядські війська; про захоплення татарами лядського обозу і про страшну поразку розбитого там уцент усього коронного війська з їхнім гетьманом Калиновським; про татарську та козацьку здобич і про польську артилерію, яку відібрав Хмельницький; про

на одну чи дві милі вище Батога лежить і місто Ладижин. Там Калиновський з військом і зупинився, а діставши від шпигунів звістку, що Хмельниченко вже пішов з нечисленним козацтвом з Чигрина й рухається, йдучи поволі, просто на Ладижин, виправив проти нього малий і хований свій роз'їзд, який десь zobачив у полі Хмельниченка і приніс гетьманові певну звістку про мале число людей при Хмельниченкові ¹⁹². Гетьман, одержавши таку, до мислі собі, звістку, був радий і певний у своїх ловах і сподівався, що відомститься на Хмельниченкові за свою кривду. Отож він не уміцнював окопами свого обозу, бо не мав про самого Хмельницького й орду ані найменшого знаття і аж ніяк не міг сподіватися їх на себе вслід за Хмельниченком. Але Хмельницький з Карач-мурзою пильно стежили за поляками, які скасували Білоцерківського пакта, сотворивши на Україні численні біди, розор та різанину, і бажали взяти не лише синову, але й його самого, Хмельницького, голову. Хмельницький послав сина Тимоша на Ладижин до Волох, де той мав пойняти собі в жінку волоську господарівну Домну, лише з п'ятьма чи шістьма тисячами козаків. Він наказав синові йти поволі, в день по милі чи півтори, а тим часом прикликав до себе в поле на певне місце близько двадцяти шести тисяч готового легкого, не обтяженого обозом козацького війська на чолі зі своїми полковниками ¹⁹³. Він побачився з Карач-мурзою, порадився й призначив день, коли вони мали повітати на Батозі поляків,— а від Чигрина до Ладижина й Батога заледве буде двадцять — двадцять п'ять козацьких миль. Отак порозмовлявши й порадившись із Карач-мурзою, вони розлучилися: Хмельницький звелів Карачмурзі з ордами йти до Батога лівим берегом Бугу, оскільки по дорозі від Чигрина до Ладижина й Батога пролягає річка Буг, тоді наказав перебратися через неї нижче Батога, а сам слідцем за сином подався просто на Ладижин. Дорогою він наготував листа до гетьмана Калиновського, датованого й писаного начебто з Чигрина, і послав його зі своїми нарочними посланцями до поляків. Сам же з усім козацьким військом став у захищених місцях, оскільки він був, як вище згадувалося, за військовою потребою налегці, без обозових тяжарів, ледве за три чи чотири

милі від Ладжигина. Тоді він наказав своєму синові Тимошеві, який був перед ним за миллю, повернутися назад і залишатися при ньому.

¹⁹⁴ Волоський господар Лупул був на й час польським союзником.

А в листі своєму, писаному до Калиновського, він сповіщав, що виправляє з козаками й татарами на весілля до Волох свого сина Тимоша і дивується, що він, Калиновський, став невідомо для чого з численними польськими військами між Батогом та Ладжигином і заступив шлях його синові, якому він, Хмельницький, начебто наказав оминати Ладжигинський шлях, оскільки там стояли польські війська, іншим трактом. Однак він застерігав, аби свавільна орда і син його з козаками, а син його ще дуже молодий, не зачепили легковажно польських військ і не вчинили їм якихось турбот та шкоди. Через це він, Хмельницький, радив йому, Калиновському, відступити вбік із Ладжигинського, що лежить до Волохів, шляху. Гетьман Калиновський, отримавши того листа, датованого в Чигрині, мав надію, що Хмельницький достеменно залишився в Чигрині і не сподівався на себе ані його, ані татар, адже й хований роз'їзд Калиновського, про який згадувалося раніше, доніс йому, що Хмельниченко не лише не має біля себе татар, але простує до Ладжигина з малим числом козаків. Гетьман відіслав тих посланців до Хмельницького з листом, повним компліментів та хитрувань, і затвердився в своєму намірі не вступатися зі свого місця біля Батого — це він мав би за сором для себе й усього коронного війська, а виконання перестороги Хмельницького він уважав за зраду, бо коли б за тою листовною порадою уступив би вбік з Ладжигинського шляху, то піддав би волоського господаря небезпеці від Хмельницького ¹⁹⁴, — це порушувало б королівське запевнення, тим паче, що зараз він, як уже згадувалося, не сподівався на себе ні Хмельницького, ні орд, а лише одного, та й то з малим числом козаків, Хмельниченка.

Хмельницький зрозумів намір Калиновського не так з його листовної відповіді, як зі словесного донесення своїх посланців. Він переконався, що гетьман стоятиме нерухомо на своєму місці під Батогом, а воно не було

розпач і, показавши плечі Хмельницькому, кинулися назустріч Карач-мурзі, прагнучи пробитися крізь татар до свого пропалого і вже опанованого татарами обозу. Але відбити його не змогли, тільки дісталися до згаданих піхотних підрозділів і, не маючи сили більше стерпіти густий мушкетний вогонь Хмельницького й ординської гостроти ¹⁹⁷, почали кидатися в Буг; чинило так не тільки посполите товариство, але й найбільш чиновні — полковники та ротмістри. Гетьман Калиновський метався туди-сюди з голою шаблею як шалений, він круто кричав, спиняючи своє військо, щоб не тікало й не стрибало в Буг, прохав та пропонував зостановитись у ході своїй проти ворога. Однак нічого вже не міг порадити і вдіяти перестрашеному своєму військові, яке без душі кидалося в Буг, і грізно наказав через те згаданим піхотним підрозділам, що врятувалися від ординської шаблі, замкнувшись в єдиному обозовому куті над самим Бугом, без жодного пошанівку й без озирок густо стріляти й палити на військо, що тікає в Буг. Це було вчинено, і тоді впало на березі Бугу від власних згаданих піхотних підрозділів до десяти тисяч ¹⁹⁸ польського кінного війська. Це тим більше було на руку Хмельницькому й Карач-мурзі, вони якнайпотужніше всією своєю силою вдарили на поляків, які, будучи роздягнутими, ніяк не могли вилаштуватися по-військовому, і відразу при весильній божій допомозі, розірвавши їх на багато частин, погнали порізно, добиваючи голими шаблями. В цю лиху їхню годину численні коронні сини, полковники, ротмістри та інші знамениті особи ¹⁹⁹ і кінні та піші офіцери одні впали трупом, другі потопилися в Бугові, а треті дісталися кримському ременю. Не минув тієї біди, на вічну ганьбу собі й Короні Польській, і сам польський гетьман Калиновський. Але про це літописці пишуть неоднаково. Твардовський глухо згадує, що гетьмана не стало, а козацькі літописці одні твердять, що Калиновського там піймано, а інші — що Калиновського там піймано і за наказом Хмельницького йому стято голову ²⁰⁰. Але як воно не є, певне те, що в тодішній боротьбі не вислизнув Калиновський вдруге з козацьких рук. Багато тоді лягло трупом від козацької зброї на тому Батоговому бойовищі

польського люду, чимало поляків потрапило в татарську неволю. Пожитки та іншу обозову здобич віддав Хмельницький татарам, а собі залишив тільки артилерію з усіма належними до неї численними припасами,— було там більших і менших гармат п'ятдесят вісім штук ²⁰¹. Козакам у здобич дісталася те, що було на лядських трупах і на поляках, що їх половлено в полі.

Побачивши, що татарам дісталася багато значного й рядового польського товариства і жалуючи його, щоб не пішли вони всі в подальшу найтяжчу кримську неволю, Хмельницький попросив Карачмурзу й татар, щоб відступили йому за гроші частину полонян. На це вони легко згоднілися, учинили з Хмельницьким торг і за певну ціну відступили й віддали Хмельницькому двісті п'ятдесят шість найвиборніших полонян.

²⁰² Звістка неточна. Частина польських полонених лишилася при козацькому війську, принаймні є дані про польських невольників, що втекли від козаків з-під Кам'янця.

Хмельницький тут-таки поклав за них належну, згідно торгу, суму (бо його просили зробити таке благодійство деякі польські пійманці, обіцяючи за це особливих грошей) і, вдовольнивши їх таким чином, зараз відіслав при добрій своїй охороні до Чигрина ²⁰². Карач-мурзу він просив не обтяжуватися здобутим добром і ясиром, а відіслати його в Крим, а самому налегці допомогти йому, Хмельницькому, в подальшій військовій виправі на Поділля і Побужжя; це бажання Хмельницького було вдоволене.

Твардовський пише, що татари видали Хмельницькому триста лядських невольників, яких він таки порубав. Але це на правду не скидається, бо де це бачено, щоб рубати викуплених невольників, на страту заплачених за них орді грошей?!

²⁰³ *Пляшівка*, чи *Пляшова* — річка біля Берестечка. Тут під час битви під Берестечком загинула більша частина козацького війська.

Можна думати, що орда могла дати лядських невольників на вирубання задурно, але це вже зовсім неймовірна річ. Що залишив Хмельницький на Батозі непоховані лядські трупи, то це правда, бо, надумуючись іти на Поділля, наказав ті трупи поховати ладижинцям. Ті, скільки могли, стільки їх

і поховали, залишивши інші гнити під небом. Доречно тут згадати, що король, перемігши Хмельницького й хана під Берестечком, а особливо в окопах козацьких на Пляшівці ²⁰³, не лише не зволив через чисельність ховати козацьких та ординських трупів (так само, як і тут), але не ховав і своїх лядських, бо мав на оці намір, хоч той і не здійснився, йти в похід на Україну далі.

РОЗДІЛ ІV

Про щасливу перемогу Хмельницького над поляками біля Батого; про рушення його звітлія з доброю надією під Кам'янець; про те, що надія його там не збулася, і про страх у Польщі після поразки польських військ під Батогом; про лист Хмельницького в Кам'янець і про відповідь на нього, про незадоволення татар Хмельницьким і про утолення його; про збирання нових польських військ на Хмельницького; про відступ його від Кам'янця додому і про розпуцення своїх військ по домівках; про лист Хмельницького до волозького господаря щодо сватання і весілля; про виправу на весілля до Яссина Хмельницького Тимоша; про зустріч і прийняття його в Яссах; про докінчення там весільного акту; про прибуття його в Чигрин із новопошлюбленою жінкою, господарівною Домною; про радість Хмельницького від того родичання; про тодішній спокій на Україні після вигнання ляхів у Польщу і про Домарацького; про козаків, які поверталися на місце свого першопочаткового мешкання, і про тодішню моровицю.

Отаку одержав Хмельницький веселу й щасливу для себе і срамотну, шкідливу та жалісну для поляків перемогу під Батогом. Він і далі попустив

Обложенці вчинили йому на це прикру відповідь, тоді він, обклавши Кам'янець тісніше, почав сильно бити по ньому з гармат. Одначе важко було щось вдіяти уфундованому всесильною божою правицею Кам'янцю, хіба що голодом його виморити. Але орда, побачивши, яка то марна справа здобувати Кам'янець, зважила, що Хмельницький даремно марнує тут силу, і збурилася, бо завів їх і затримав під Кам'янцем стільки часу, за який вони могли б аж із Вісли повернутися зі здобиччю й полонянами ²⁰⁷.

²⁰⁷ Є дані, що татарські загони ходили від Кам'янця аж під Львів.

²⁰⁸ Король видав наказ про збір шляхти — посполите рушення, але воно не зібралося. Хмельницький відступив від Кам'янця, бо його покинули татари. Військо було втомлене, і почавсь у ньому мор.

²⁰⁹ Гінця було виправлено раніше, під час Батозької кампанії. Це був грек Ілля, тоді ж і визначено день весілля — 31 липня 1652 р. Весілля, однак, відбулося на місяць пізніше.

²¹⁰ Тиміш виїхав близько 10 серпня і мав при собі три тисячі війська.

Хмельницький зрозумів таку свою провину й таємно обдарував певними подарунками Карач-мурзу, а інших ординських начальників задовольнив їжею й напоями і так загасив ординське невдоволення.

Тим часом Хмельницький дістав звістку, що польські війська на Україні біля Ніжина, Ромен, Гадячого й інших міст, які були там на дозорстві, зібралися й дійшли Фастова, і що до них збирається рушати також від Вісли і сам король із військами ²⁰⁸. Отож він і собі пішов від Кам'янця, нічим йому не зашкодивши, а коли прибув до Київської Білгородки, розпустив звідтіля своє й ординське військо по домівках, оскільки ніде в дорозі не зустрів згаданого польського війська, що вийшло було з України і подалося до короля через Полісся й Волинь.

Хмельницький прибув у Чигрин і невзабарі після того виправив до волоського господаря гінця з листом ²⁰⁹, щоб той обов'язково готувався до весілля. За ним послав він із Виговським на весілля й сина свого Тимоша разом із десятком тисяч добрих козацьких лицарів ²¹⁰. Твардовський свідчить, що в своєму, посланому через гінця, листі Хмельницький пише начебто таке:

і був задоволений, що здобув собі добрих приятелів та союзників — з одного боку хана з ордами, а з другого — свата господаря з Волохами.

Після тієї, що була на Батозі, війни люди на Україні прожили літо тихо, без польських дозорців. Польські-бо війська та інша шляхта, зачувши про перемогу Хмельницького під Батогом над своїм військом, вийшли поспіхом і з великим страхом до польських кордонів, а пан Домарацький з іншими панами, сподіваючись урятуватися від тодішньої біди, не побіг у Польщу, а лише з Прилук до Конотопа. Біля села Підлипного його наздогнав із козаками колишній прилуцький полковник Воронко і за наказом прилуцького полковника Сомка порубав панам голови²¹⁴.

²¹⁵ Мається на увазі моровиця, що охопила тоді Польщу й Україну.

²¹⁶ Йдеться про посольство через полонених шляхтичів Корицького й Войни. Але Хмельницький писав не до короля, а до канцлера, і не після синового одруження, а відразу після битви під Батогом, точніше, з-під Могильова, 24 червня.

Того ж літа, караючи грішні людські дії, завдяки невідомій своїй волі, впав на малоросійську Україну, що лежить обіруч річки Дніпра, гнів божий²¹⁵ і вдарив на неї смертоносною правицею так, що в Києві та в інших малоросійських містах і селах багато хто позбувся свого тимчасового життя і мусив оселитись у вічності. Інші ж, яких було вигнано зі своїх жител у Королівщину, знову повернулися і почали жити в своїх колишніх мешканнях.

РОЗДІЛ V

Про перепросини Хмельницьким короля через лист і нарочних послів за завдану при Батозі поразку Калиновському; про віддання королеві своєї зичливості до Корони; про підозру його (Хмельницького) в підступності й

облудності; про те, що король відпровадив посланців Хмельницького ні з чим; про сейми і сеймики в Польщі, які радили королю збирати на війну проти Хмельницького платні війська і гроші на них.

Завершивши щасливо, як і бажав того, свій воєнний чин під Батогом і відбувши синове весілля, Хмельницький зважився одурити своїми писаннями через нарочних посланців і самого короля Яна-Казимира²¹⁶, перепрошуючи й за поразку біля Батога, вчинену Калиновському. Він писав, що то сталося попри його (Хмельницького) волю, що він попереджував своїм листом Калиновського, ознаймовуючи його, що випровадив з козаками й татарами на весілля до Волох свого сина і, бажуючи, щоб він, Калиновський, звільнив для нього заступлений до Волох шлях. Хмельницький дивується, що він, Калиновський, цієї його перестороги й прохання не послухав і не виконав, але дочекався на тому місці, під Батогом, його сина, який ішов із свавільною ордою, приданою для охорони його особи. Калиновський не тільки не хотів дати йому вільного шляху, але хотів заборонити йому води й повітря. Це образило сина Хмельницького, і він зі згаданю ордою й козаками напав на польські війська і завдав їм, без відома його, Хмельницького, турботи й шкоди, за що королівська величність хай зволить не ображатися на нього,— Хмельницький просить про це принижено. Він доклав при цьому, що

²¹⁷ Чамбули — татарські роз'їзди.

²¹⁸ Посланці і гадки не мали вертатися, бо ціною цього посольства випросили собі волю (див. приміт. 216).

²¹⁹ Козацькі посли прибули в серпні. Вимагали ще й повернення Зборівського трактату

коли б він, Хмельницький, у всі минулі літа не гамував і не спиняв своїми ретельними стараннями розстервенену й заюшену свавільну орду, завжди жаліючи державу Корону Польську, то вона достеменно могла б плюндрувати й спустошувати своїми чамбулами²¹⁷ Корону й поза Віслою. Тому-то він певний королівської ласки й милосердя, що вчинок сина його на Батозі йому подарується, а коли б мало бути інакше, то він, Хмельницький, муситиме удатися під оборону й протекцію до когось іншого зі сторонніх

монархів. Однак з тим не квапитиметься, доки не одержить відповіді від його королівської величності й запевнення про незмінну до себе його панську ласку.

На цей лист король і сенатори Хмельницькому не відповіли, оскільки побачили там облуду й блюзнірство до королівського престолу. Тим часом почали в Польщі відправлятися сейми й сеймики, на яких постановляли не що інше, а тільки те, щоб знову почати війну з Хмельницьким і щоб на нього не посилати посполитого рушення, тільки зібрати п'ятдесят тисяч квартального війська. Для цього пропонувалося встановити і збирати в повітах на те військо грошові побори.

Посланці Хмельницького отож повернулися ні з чим²¹⁸.

РОЗДІЛ VI

Про повторне вислання посланців від Хмельницького до короля, але вже не з перепросинами, а з повинною за Батозький розгром Калиновського і з проханням прислати комісарів, щоб обміркувати Зборовські та Білоцерківські пакти на кращу користь Малій Росії і з обіцянкою від себе припинити війну й порвати з татарами; про виправу від короля до Хмельницького двох осіб для переговорів про умови миру; про зустріч їхню й прийняття; про жорстку розмову з ними Хмельницького і про недоброчливу відправу їх до короля; про польські війська, які прибули за королівським розпорядженням до Ковеля; про їхнє невдоволення на гетьмана за нестатки і про їхню зимівлю біля Ковеля; про їхній намір пробиратися на

²²⁴ Станіславу Потоцькому.

²²⁵ Війська було на папері 30 тисяч, а насправді ледве 20 тисяч.

наблизилися до Чигрина й звістили про себе Хмельницького ²²¹. Хмельницький послав їм назустріч на чолі загону в півтора ста коней свого сина Тимоша. Тиміш зустрів їх і, ласкаво привітавши, припровадив у дім свого батька, який вийшов до них на ганок і з прихильним та веселим видом привітав їх. Після того вони обідали, багато разів випиваючи за королівське здоров'я і за Запорозьке військо, та палили за здравницю з гармат. Коли ж послі переночували й прийшли до Хмельницького для справування свого посольства, то Хмельницький спочатку сказав їм, що він здивувався, як це вони, такі поважні особи, зважилися їхати до нього в чисте пекло, адже повсюди лютує мор і лише Чигрин та Суботів ним не зачеплені. Коли ж після всіляких розмов послі запропонували Хмельницькому те, для чого були послані, тобто, щоб він послав у заклад королю свого сина й розбратався з татарами, Хмельницький дуже роз'ярився і, захопившись за шаблю, що висіла при боці, відповів їм: «Коли б хто інший, а не ви, мої знайомці й друзі, були прислані до мене з тим посольством, то я міг би напевне вчинити щось інше». Він сказав їм ще й таке: «Чи не бачите моєї до вас, поляків, прихильності й пошани, адже, знісши вас нині на Батозі, не тільки міг вас укінець знищити й розорити, але й, пославши численні козацькі й татарські полки, міг би вас загнати й за самий Рим». Після того королівські послі, впокоривши гнів Хмельницького поміркованими й ладними словами, попросили в нього відповіді на викладені в листі Хмельницького до короля постулати, а також і на сказане ними, послами. Хмельницький відповів їм, що розходитися йому з татарами нічого, а комісію й тоді не буде пізно вчинити, коли війна закінчиться ²²². Сказав він, що хоче бачити на чолі цієї комісії самого короля, а коли й де її відправити, хай його королівська воля визначить сама ²²³. Сина в заставу послати він аж ніяк не може, бо один іще дитина, а другого не годиться посилати з такою функцією, бо він тільки-но оженився. Але він може, сказав Хмельницький послам, зібратися на іншу

заставу, лише за умови, що король присягне не порушувати Зборовські пакти.

Коли названі вище послы повернулися з цим звіщенням і розповіли королеві весь хід свого посольства, король відразу ж послав розпорядження подільському воєводі, новому польному після Калиновського гетьманові ²²⁴, рушати із військом, якого на той час було зібрано небагато, до України і стати обозом під Ковелем. Там гетьман зупинився і чекав, доки набереться до нього більше війська, терплячи від свого вояцтва незадоволення; воно на лихе замірялося, бо не було забезпечене харчем та грішми.

Там поляки стояли аж до Пилипівського посту, і гетьман набрав безліч війська ²²⁵, але серед нього з'явився голод, і вояки почали вже ремствувати на гетьмана. Тому він мусив розпустити їх на три милі довкола Ковеля на зимові квартирі, бо вже настала тоді й зима. Зима видалась у той рік з відлигами, постійними сльотами й приморозками, і це перешкодило польському намірові, учиненому на розорення України, тягтися туди з військом та обозами.

ЧАСТИНА ШОСТА

І РІК ШОСТИЙ ВІЙНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ПОЛЯКАМИ

У ній ідеться про листування Хмельницького з сусідами; про послання Хмельницького до короля; про вигнання волоського господаря з Волох венграми; про взяття Сочави і смерть там сина Хмельницького; про скупченість і бідство поляків під Жванцем від ударів хана й Хмельницького; про постановлений там мир та інше.

РОЗДІЛ І

Про лядські замисли на Хмельницького і про його засторогу на них; про посольства Хмельницького до сторонніх монархів із проханням допомогти проти поляків і про обітниці; про два значні лядські роз'їзди і про велику шкоду від них Хмельницькому; про Богуна, якого послав Хмельницький проти наскоку Чернецького; про здобуття Чернецьким Монастирищ, про його поранення там і втечу звідтіля.

²²⁶ Йшлося тільки про Кам'янецьПодільський і про річну данину.

²²⁷ До російського уряду посланці шлються тепер часто, тут, мабуть, йдеться про посольство С. Богдановича, який прибув у Москву в грудні 1652 р.

Року від створення світу 7161-го, а з часу пришестья в світ у плотській одежі Господа 1653-го, Хмельницький лишався в Чигрині і, маючи певні звістки, що на нього збираються лядські війська, виправив на польське порубіжжя в українські міста для зимівлі і деякі свої полки. Він наказав їм бути обережними й уважними, а сам відправляв з Чигрина посольства до сторонніх монархів, просячи їх допомогти йому проти поляків. Писав він до турчина, обіцяючи йому кордони з Коронаю Польською по Віслу з

Хмельницький одержав звістку про такий військовий і катівський учинок Чернецького, але йому доповіли неправдиво, начебто в Чернецького мало людей. Отож він виправив на відсіч йому свого полковника Богуну з чотирма тисячами козаків і збирався виходити вслід і сам, чекаючи лише приходу орди. Діялося це вже навесні, в середині березня. Богун був справний і обережний вояк, через це, скоро-но наблизився до Чернецького, виправив своїх моторних хлопців вивідати силу війська Чернецького. Ті повернулися назад і донесли Богунові, що в Чернецького є війська п'ятнадцять чи й більше тисяч. Тоді Богун зм'якшив свій замисел, а з'ясувавши,

²³¹ Тут і далі цифри непевні.

²³² Інші дані: Чернецького поранили з самопала. У Твардовського — стрілою.

²³³ Хмельницький не йшов до Монастирищ, хоча й тримався напоготові.

що Чернецький перебуває вже близько, вступив у місто Монастирище, пославши до Хмельницького швидкими кіньми вісника про те, що в Чернецького є багато війська. Коли Хмельницький одержав цю звістку, він, уже маючи біля себе частину прибулої орди, зразу ж рушив до Монастирищ на підмогу Богунові. А Чернецький, прочувши про Богуна, зразу ж пішов на нього й обклав Монастирище, багато разів штурмуючи його того ж таки дня. Він стратив у тих штурмах п'ять тисяч свого війська ²³¹, однак ще сподівався на перемогу. Переночувавши, він знову пішов штурмувати міські вали і спалив тамтешній Монастирищенський замок. У тій варвітні й тому розрусі Богун побачив небезпеку собі й, залишивши в порохових димах та мушкетних громах своє військо, вибрався з Монастирищ і подався до Хмельницького. Богунове військо було справне, воно міцно оборонялося разом з рештою старшин і забило ще тисячі з півтори жовнірства, а самого Чернецького в тих січах важко поранило з лука в лице ²³². Саме в той час, коли й штурм Чернецького ще не кінчився, в тилу його війська повсталася велика тривога й замішання: хтось закричав, що до Монастирищ наступає з численним військом та ордою сам Хмельницький. Усмерть перелякане польське військо не тільки припинило свій штурм, але, наче ошпарене, покинувши свої вози з усіма достатками й великою здобиччю, побігло від

Монастирищ назад до Ковеля і тільки за десять миль від Монастирищ побачило й пізнало, на свою велику шкоду й сором, що тікало даремно. Бо Хмельницький хоча й ішов із військом до Монастирищ, але був іще неблизько на той час, коли ляхи так налякалися й залишили на користь монастирищенським обложенцям, богунівцям, свою здобич.

РОЗДІЛ II

Про безчесне повернення Чернецького з-під Монастирищ до Глинян і про невдоволення в обозі польського війська; про Бристський сейм, про прибуття в Глиняни короля і про вгамування війська; про третє прохання Хмельницького в короля прощення і про прохання його підтвердити давні українські права; про королівську на те відповідь; про сумну звістку для Хмельницького щодо ворожого до нього союзу Ракочого з мулянами; про вигнання з їхньою допомогою з Волох господаря, свата Хмельницького, і то через нахвальбу Хмельниченка; про те, як Хмельниченко знову повернув на волоське господарство свого тестя; про поразку Хмельниченка від венгрів; про Ракочого, його страх перед, Хмельницьким, союз його з поляками; його поради й зобов'язання йти з військом на Хмельницького; про те, як Хмельницький повідомив про це Порту і про указ Порту до Ракочого; про вагання щодо союзу з Ракочим і про виправу до нього посла; про розгром польського роз'їзду роз'їздом Хмельницького.

²³⁴ Сейм у Бресті (Бристі) був у березні — квітні 1653 р.

Фортуна спочатку посприяла Чернецькому в його нападі, і водночас це принесло, як уже сказано, велику руїну для України. Але незабаром щастя зрадило його, і він мусив ганебно втікати з-під Монастирищ. Після того він, сам поранений, пішов із рештками свого війська не до Ковеля, а до Глинян. Тут він уже застав генеральний обоз усього королівського війська, яке збиралося на з'єднання, і в тому обозі саме розпалилося було невдоволення щодо платні й харчів. Тому й було призначено в Бристю Литовський сейм ²³⁴, на якому мали нарадити, як би затримати військо, щоб воно не пороз'їжджалось навсібіч. Але на той сейм мало хто поїхав із поважних поляків.

²³⁵ Лист писано на початку 1653 р. Знаємо ще про один лист, писаний у листопаді 1652 р. У листі, писанім на початку 1653 р., Хмельницький також просить миру. Зміст послання, однак, дещо розходиться з поданим тут переказом. Лист, писаний у листопаді, не зберігся. Відповідав на лист 1653 р. С. Потоцький. На попередні листи Хмельницькому не відписували. Зміст відповіді збігається з поданим тут переказом, але без умови про заставу сина і розбрат з татарами.

Однак, коли в обоз до Глинян прибув сам король й ознаймував усьому військові, що хоче саморуч докінчити прийдешню війну з Хмельницьким, військо перестало невдоволитися й бунтувати. На той час туди ж, під Глиняни, Хмельницький втретє виправив до короля посланців з листом ²³⁵ від свого й Запорозького війська імені, у якому він, Хмельницький, просив королівського милосердя й прощення свого виступку, щоб король зволив усе, що сталося, вибачити Хмельниченку, і щоб він не йшов зі своїми військами розорювати Україну. Просив він також обов'язково зберегти для Запорозького війська давні вольності, свободи й військовий порядок, щоб військо це було при козацьких гетьманах, а також затвердити без найменшого порушення в старожитнім чинові й благочестиву віру. Той лист Хмельницького вважали за облудний, як і перші його листи, і довго думали, що на нього відписати. Врешті король відписав Хмельницькому, зазначивши, що не вірить йому й ганить за кількаразові облудні до його королівської ласки прохання й убезпечення, після яких багато разів наводив на

вигнаного звідси Логофетом свого тестя. Пізнавши такий успіх, Хмельниченко рушив із Ясс і, переправившись через річку Серет, пішов на Мултяни, на захист яких стояло в потайному місці значне венгерське військо Ракочого. Тільки-но Хмельниченко переправився через річку Тележину²⁴¹, те венгерське військо кріпко і зненацька вдарило з тих потайних місць на Хмельниченка. Козацьке військо було так заскочене, що там-таки, на бойовищі, розсипалося пріч, і тільки менша його частина з Богоном ледве зібралася й прибула до Чигрина²⁴².

²⁴² Опис битви неточний. Козаки дали битву за всіма правилами тодішнього військового мистецтва, яка тривала сім годин. Дощ і буря зашкодили козакам (підмок порох), і їхня кіннота кинулася тікати. Піхота відійшла потому. Є дані про 4—5 тисяч полонених козаків, яких потім вирубано. З козаками було й Лупулове військо.

²⁴³ Ракочій послав своїх послів до Яна-Казимира вже після вигнання Лупула.

²⁴⁴ Посли Хмельницького були в Царгороді 12 червня.

⁴⁰ Вирішили не укладати формального союзу, а тільки вступити в воєнну корпорацію — боялися втручання Туреччини. Це було в кінці травня.

Ракочій тоді, роздивившись, злякався, що не зможе встояти перед силою Хмельницького й орди, і, забувши свою колишню неприязнь, вдався до Корони Польської і просив короля Яна-Казимира допомогти йому проти Хмельницького²⁴³, обіцяючи йому й свою допомогу проти Хмельницького разом з подунайцями, сербами та мултянами. Він обчислював своє венгерське військо в тридцять тисяч і пропонував через свого посла, який прибув до короля в Глиняни, всілякі способи проти Хмельницького. Хмельницький тоді дав знати Порті про таку неприязнь до себе Ракочого²⁴⁴ й мултян, і та послала Ракочому пропозицію й указ, як своєму підданому, щоб він не починав війну з Хмельницьким і дав спокій сватові Хмельницького, старому волоському господареві. Цієї турецької пропозиції Ракочій не послухався і все так само брався до союзу проти Хмельницького з поляками. Поляки ж не відправляли згаданого посла Ракочого, довго розмірковували, як тут вчинити, бо зважали, що за Хмельницьким може потягти й турчин і допомогти йому. З другого боку, Ракочій у час безкоролів'я в Польщі після смерті Владислава, силкуючись здобути корону, виступав у згоді з Хмельницьким проти поляків, і вони стереглися, щоб через цю згоду й тепер

зрадою та хитрощами не було б учинено полякам якоїсь шкоди. Стало, однак, на тому, що король схилився до спілки з Ракочієм²⁴⁵, виправив до нього свого посла, військового стражника Яскольського, щоб краще про все домовитися. Цей Яскольський, наближаючись зі своїм полком до Дністра, випровадив був набік у роз'їзд з найвиборнішим товариством свого поручника. Його застав на безпечному спочинку в Іллінцях роз'їзд Хмельницького і розгромив ущент.

РОЗДІЛ ІІІ

Про сумне й розпачливе рушення Хмельницького до Глинян на короля; про тривогу в королівському обозі після того, як зловили «язика» Хмельницького; про нерішучість Хмельницького й повернення його від Тарнополя на Чорний Острів за Дніпро, щоб примножити своє військо; про виправу до короля з Чорного Острова начебто не від Хмельницького, а від усього козацького війська кийвського полковника Антона з проханням ласки і про удавання Хмельницького, начебто він має душогубний намір; про прийняття того посла і про тяжку відповідь йому від гетьмана; про посольську вимогу до гетьмана і про повернення його (посла) від гетьмана до козаків; про прибуття його з невтішними відомостями до Хмельницького і про лютування на те Хмельницького; про способи Хмельницького нашкодити полякам і про посередництво сусідніх монархів до згоди його з поляками; про гінця великого государя московського до короля з грамотою, яка мала в собі прикрі королеві умови; про причини загайки короля в Глинянах — чому не йшов він на Україну; про затримання московського гінця; про розіслання з

зброї та коней. Хмельницький у цей час прибув під Тарнопіль і, вивідавши з розповідей польських «язиків», узятих під Зборовом, про місцеперебування королівського війська та про його військову готовність і не мігши затримати при собі орди²⁴⁷, позадкував з усім військом та обозом на Маначин і Чорний Острів за Дніпро²⁴⁸, щоб там набрати собі більше козацького й ординського війська. Від Чорного Острова Хмельницький справив начебто не від себе, а від усього Запорозького війська супліку й послав з нею до короля київського полковника Антона²⁴⁹, просячи в ній королівського до себе милосердя і прощення вист-упків. Козаки начебто хотіли бути, як і колись, ліпше під християнським королем польським, ніж іти за Хмельницьким, порушуючи совість і християнську віру, під вічне ярмо й бусурманську неволю²⁵⁰. «Наше сумління здригається й обурюється, оскільки Хмельницький пообіцяв туркам не лише побратися з ними в дивані турецькому, але й побусурманитися, для чого вже прислано від Порти царедворця, щоб вислухати присягу Хмельницького». Оце все, що висловлено в супліці, Хмельницький наказав говорити й словесно згаданому послові, київському полковникові.

Той посол прибув у королівський обоз, але до самого короля його не допустили, тільки до гетьмана, а гетьман, скликавши рицарське коло й вислухавши подану супліку²⁵¹, вчинив послові таку відповідь, що не для Хмельницького, а для Запорозького війська проситиме короля відновити його ласку, та й то тоді, коли військо пришло до рук королю самого Хмельницького²⁵², а царедворця, якого прислано від Порти вислухати присягу Хмельницького, хай військо затримає при собі. Коли військо те зробить, то може виглядати собі й комісарів, щоб учинити для себе зносніші трактати. А посол козацький хай залишиться в закладі в королівському війську і виправить від себе з такою гетьманською відповіддю до козацького війська когось простішого.

²⁵³ Промова вважається неавтентичною. Принаймні інші джерела її не стверджують. Власне, перенесено її в своєрідний спосіб з «Війни домової» Твардовського. Там її проголошує королівський посол перед Хмельницьким. Маємо тут інтерпретацію художнього прийому, а не історичний факт.

затриманий, то від цього для козацького війська буде невелика страта, тільки вродиться велика озлоба й запалиться в козацьких серцях більша завзятість (чого ми вже й не бажаємо) на ще більше кровопролиття».

Вислухавши цю мову козацького посла, польний коронний гетьман із численним значним товариством, що було при ньому, відразу ж перемінив той свій намір затримати посла і зволив відпровадити його з вищевикладеною відповіддю до козацького війська²⁵⁴. Коли той посол, київський полковник, повернувся до Хмельницького і здав своє посольство²⁵⁵, детально все оповівши, Хмельницький зразу був дуже від цього розгнівався і швидко вислав до хана по татар, а в Січ по запорожців. Сам же він почав вишукувати спосіб, як би підняти й навести на поляків великого государя московського. Однак спершу він попросив, і його величність, і свого свата волоського господаря посередництва²⁵⁶, щоб дійти згоди на корисних собі, всьому Запорозькому війську й цілій малоросійській Україні умовах пактів з королем та поляками без подальшої війни й різанини.

Сталося тоді, що великий государ московський послав на бажання Хмельницького свого нарочного гінця в обоз до короля²⁵⁷, який був іще в Глинянах, і запропонував королеві своєю високою грамотою:

- 1) щоб переступ і вину його (Хмельницького) відпустив і не чинив опісля ніякої йому кривди;
- 2) щоб остаточно зніс унію з православного руського народу, який живе в усій Річі Посполитій, бо коли б того король не вчинив, то за це його царська величність мусить цілком погодитися з Хмельницьким;
- 3) щоб було йому повернено Смоленськ із тамтешніми повітами, відібраний від царства Російського через несправедливу війну Владиславом²⁵⁸,
- 4) щоб король поставився як належить до тих панів з коронної шляхти, які не віддавали достойних його царській величності почестей і осмілювалися вразливо про нього писати²⁵⁹.

Король довгий час прогайнував у Глинянах, одне через те, що не могла швидко закінчитися Львівська комісія, яка вирішувала про заплату королівському військові, а друге, що платне військо, яке не могло добитися винагороди своїх заслуг, не тільки не слухало короля, який наказував їм іти від Глинян на Україну, але й без відома своїх старших роз'їжджалося, начебто його упрохав Хмельницький, з обозу по домівках. Зібрати ж заплату тоді й гроші з винищеного й до решти розруйнованого посполитого народу було вельми важко.

Дуже здивувався і зчудувався король з сенаторами описаному гінцеві московського посольства. Він його не відправляв, а намагався закінчити згадану Львівську комісію. Хмельницький же, тільки прибув до Переяславля, розіслав звідти в усю Малу Росію шістдесят вісім отаких універсалів²⁶⁰:

Славною війською низового й городового Запорозького і всієї, що лежить по обидва боки малоросійської України гетьман Зіновій Богдан Хмельницький.

Вам, усякого чину шляхетно уродженим, що живете обіруч Дніпра, малоросіянам, а особливо козакам і святій братії нашій, ознаймовуємо те нашим універсалом, узичивши від пана Бога здоров'я, про що ви й самі добре знаєте як з наших минулорічних універсалів, так і з самого ходу подій. Ми почали нинішню війну з поляками, головними ворогами вашими й нашими, не через якісь приватні свої захотінки, але задля всіх вас, схилених і понуждених поляками до крайньої руїни й розору, а також через шкоди (що найгірше) благочестивій греко-руській вірі нашій. Цю криваву й плачливу

війну ми ведемо з поляками вже шість років і вже б не хотіли більше її продовжувати, бачивши, як нещадно проливається з обох боків людська кров від військової зброї. На доказ цього ми були припиняли і успокоювали цю війну спершу Зборовським, потім Білоцерківським пактами — хай і не дуже вони були нам корисні: ми-бо поступалися їхнім людським неситим бажанням. Ми хотіли бачити в обох сторонах, польській і малоросійській, на посталих через воєнні дії руїнах і пустках щасливе оновлення. Однак через їхню непогамовану впертість і жорстокосердість не могли того досягти, оскільки вони, віроломні поляки, не бажаючи миру й спокою, самі порушили і скасували спершу Зборовський, а тоді Білоцерківські пакти, вчинивши через своїх дозорців на Україні невиносні й численні вам, малоросіянам, біди й розорення,— згадаймо хоч би, як криваво й дощенту вирубали вони в минулому 1652 році в Миргородському полку двоє сіл — Рябухи та Липове, а також і в багатьох інших місцях,— детально оповідати й виписувати про це не стане нам часу.

²⁶¹ В оригіналі — «халастри». Це слово взяте з лексику Твардовського, але той означає ним козаків.

²⁶² *Драхма* — грецька золота чи срібна монета, тут — образний вислів.

²⁶³ Дата береться під сумнів, є свідчення російського посла І. Фоміна, що 12—16 серпня Хмельницький з Литовським були в Суботові.

В те згадане вже літо заздрісні на людське добро поляки невідомо нащо — очевидно, щоб навмисне скасувати Білоцерківські пакти — виказали знову до нас ворожнечу, ставши з багаточисленими своїми військами на Батозі. Вони хотіли не тільки заборонити нам сватання з волооським господарем, але й прагли розгромити й убити сина нашого, який їхав до Волох із приданим до нього супроводом. Ми не допустили того завдяки нашій воєнній зброї, за що поляки нині знову на нас уражаються, збираються й заохочуються до помсти, аби всіх нас перемогти. Принаймні вони не слухають численних наших посольств і бажань наших, спрямованих на закінчення теперішньої війни без кровопролиття, і виставляють незручні і шкідливі для нашої сторони умови миру, приваблюючи також собі в допомогу, щоб перемогти нас, чужоземців, тобто венгрів і мулянів. Ми хочемо цьому запобігти і вже були рушили з

невеликою частиною козацького й ординського війська до Глинян на поляків, однак, зловивши під Тарнополем польських «язиків», дізналися, що в Глинянах не тільки зібралось безліч лядського війська, але й сам королівська величність перебуває там. Отож мусили ми повернути від Тарнополя назад і, прибувши до Переяславля, обсилаємо зараз вас цим нашим універсалом, через який оголошуємо наше пильне бажання, щоб ваша милість, брати наші, вислухавши його, відразу ж, анітрохи не відкладаючи й залишивши всі теперішні господарські справи й жнива, прибували з добрим воєнним риштунком до нас на військове з'єднання до Чигрина, щоб разом із нами стати проти головних своїх ворогів поляків на захист своєї благочестивої греко-руської віри й на оборону своєї малоросійської вітчизни, яка гине й занепадає, щоб померти за неї на славному бойовищі і не відмовитися прийняти від правиці Всевишнього, при його правді й обороні, страдальчого вінця. А того, ваша милосте, брати наші, не бійтеся, що вони, поляки, мають у своїм війську велику кількість сволоти²⁶¹ з посполитого рушення і дістали собі в союзники названі вище, венгерський і мултянський, народи, бо й ми маємо, при ваших мужніх серцях, добрих помічників. Зараз біля нас перебуває зі значним числом кримських орд ханський син, а ми ще сподіваємося до себе з величезними ордами й самого його милість кримського хана. Крім цього, нас запевнила найясніша Порта Турецька, що невзабарі до нас мають прибути на допомогу її кримські, подунайські й сілістрійські війська, з'єднавшись із якими, сподіваємося при всемогутній божій допомозі спинити названих вище наших ворогів поляків з їхніми ненадійними й неміцними союзниками, не допустити розору нашої малоросійської вітчизни, прогнати в їхні глухогаспидські, що не хочуть слухати закону божого й бажають людської різанини, країни і віднайти згинулу драхму²⁶² давніх наших вольностей, наповнивши від того набутку веселощами наші серця. А коли ваша милість брати наші, злегковажите цю пропозицію й наше бажання і через теперішні жнива не захочете прибути до нас в обоз, то знайте, що коли нас переможуть, переможуть вороги наші й

вас, і праця ваша жнивварська піде на користь їм. Ви ж муситимете в голоді й ущемленні, з пошкодженою своєю православною совістю, угрузнувши в схизматичній погибельній твані, загинути гіркою невільницькою нещасною смертю . і отак безчесно вселитись у вічність. Цього вам не бажаємо, але хочемо щиро бачити вас біля себе, радісних і зібраних у військо, щоб разом із вами мужньо й безбоязно стати проти своїх вищезгаданих ворогів.

Даний у Переяславлі, 13 серпня 1653 року²⁶³.

Після розіслання цього універсалу за три тижні зібралося в Чигрин до Хмельницького п'ятдесят тисяч козацького городового війська з обох боків Дніпра і дев'ять тисяч запорожців. Прибуло також із Криму значне ординське військо на чолі зі старшим ханським сином.

²⁶⁴ Інакше — Клодзінський.

²⁶⁵ Похід почався 22 серпня в напрямі Кам'янця. Польського війська було 16 тисяч.

²⁶⁶ Уже в час серпневих переговорів з російськими послами польські комісари запитували про причини згурпування російських військ. Росіяни відповіли, що це йде переформування їхніх полків на західний зразок. Це був, звісно, дипломатичний маневр.

Побачивши його, Хмельницький уже був у кращому настрої і мав кращу надію відбути військову боротьбу.

Тим часом, не послухавши отоманської пропозиції, Ракочій зі своїм венгерським і мултянським військом наступав на волоського господаря. Але сам він не міг нічого вдіяти, тому попросив у польського короля підмоги. В цей час повернувся вже з пересправ із Ракочієм до короля під Глиняни військовий стражник Яскольський. Він приніс певну відомість про стверджений з Ракочієм союз, і король виправив на прохання Ракочого в допомогу проти свата Хмельницького, волоського господаря, п'ять тисяч виборної кварціальної кавалерії на чолі з Кондрацьким і Клодінським²⁶⁴. Сам же король із усім коронним військом рушив просто на Галич, маючи намір іти на Хмельницького й Україну²⁶⁵. В тому поході він дістав звідомлення з Литви, що Москва, не бачивши довгий час повернення від короля свого гінця

і турбуючись за його життя, стала на литовських кордонах сильними військами ²⁶⁶. Король був того гінця відправив зовсім ще як рушали вони з Глинян, однак послав услід за ним до литовського кордону свій королівський лист, щоб його там затримали, доки не вчинить він над Хмельницьким військової розправи.

РОЗДІЛ ІV

Про ущемлення волоського господаря від венгрів і мултян; про допомогу, яку вислав йому Хмельницький на чолі зі своїм сином; про те, як Хмельниченко замкнувся в Сочаві; про польські переешкоди, щоб Хмельницький не допомагав сватові; про нове звідомлення Хмельницького Порті на Ракочого і його союзників; про турецькі війська, які мали прибути до Хмельницького; про заповідьну допомогу Хмельницького сочавським обложенцям і про смерть у Сочаві Хмельниченка; про незгоду в козацькому війську після Хмельниченкової смерті в Сочаві; про господарів рішенець; про рушення поляків із Гусятина до Кам'янця; про королівський рішенець щодо Сочави і про рушення його з-під Кам'янця до Жванця; про послання з-під Жванця сочавським обложенцям і про здачу полякам Сочави після того, як козаки прийняли прислані їм умови від короля; про віддання Сочави новому господареві; про його подяку за це королеві з подарунками й обіцянкою прислужитися військом; про те, як король не сподівався, що Хмельницький піде проти нього, і про королівський намір іти на Україну закінчити в ній війну; про страх серед поляків, зміну королівського наміру і про ошанцювання

те і, щоб Хмельницький не міг більше посилати війська сватові до Волох, рушив до Гусятина й далі. Хмельницький же знайшов новий спосіб на свій пожиток, як захистити свого свата, волоського господаря, і свого сина. Він послав до Порти звідомлення, що Ракочій з'єднався з поляками і зганяє з господарства старого волоського господаря, а встановлює нового і здобуває штурмом господареву дружину, яка замкнулася зі скарбами в Сочаві. Але, крім цього, він хоче вибитися з-під турецької влади і звільнитися від установленої данини, а прийшовши до згоди з Римським цісарем і Венетами²⁷⁰, може стурбувати й саму Порту. Цього ж варто великому візиреві, застерігав Хмельницький, вчасно запобігти і поскоромити Ракочого своїми військами, пославши їх на з'єднання з ним, Хмельницьким. Ця пропозиція Хмельницького припала Порті до вподоби, і великий візир одразу ж виправив до Хмельницького на допомогу проти Ракочого і поляків румельське й ординське військо на чолі з султанським еміром і сілістрійським башею.

Хмельницький ішов на допомогу Сочаві, де зачинився його син Тиміш із тещею, волоською господаревою, дуже повільно, бо виглядав хана з ордами, що мав до нього прибути. Через це сочавські обложенці потрапили в таке ущемлення від лядських і венгерських військ, що не тільки поїли коней, але не мали води і впали в крайню біду²⁷¹. Сват Хмельницького, волоський господар, не маючи більше сили опиратися венграм і мултянам, що кріпко на нього наступали, і зневірившись у допомозі Хмельницького, вийшов таємно зі своєю двірнею з Ясс і пішов під протекцію хана у Крим. Але найбільша біда спіткала Хмельницького саме в Сочаві, бо загинув там його син Тиміш. Він ходив по замкових сочавських валах поміж замкових гармат, і його вдарив з великою силою в ногу шмат гарматного колеса, відломаний вистріленою з польських гармат кулею²⁷². Від того удару він і смерть свою скоро дістав. Після смерті Хмельниченка вчинилися поміж козацького війська незгода й розрух²⁷³. Одні хотіли віддати замок і вклонитися королеві, інші ж воліли краще вмерти, ніж так учинити, бо вже були кілька тижнів у

прибуло й прибувало ще далі ²⁷⁸, намірився піти просто з-під Жванця на Україну, щоб добити Хмельницького й кінчити війну з козаками. Але той королівський намір несподівано довелося змінити, коли неподаль Бара начебто з'явився (а була то тільки одна ординська чата) хан із кримськими, ногайськими і кизилбаськими численними ордами ²⁷⁹; їх побачили за милню від королівського обозу, коли вони захопили цілу польську хоругву, що безпечно виїхала з обозу за харчами. Від цього в польським таборі зродився несподівано страх і жах, виведене з обозу й вишикуване військо стояло незмінно три дні і, нічого не дочекавшись, повернуло в обоз. Поляки старанно почали там-таки, під Жванцем, укріплювати й докінчувати незавершені біля обозу окопи й вали. Лядські роз'їзди не могли в той час схопити ні козацького, ні татарського «язика» ²⁸⁰, хоч одна татарська чата на шістсот коней здобулася на Волинь ²⁸¹ і з веселим серцем, ніби жартуючи, увірвалася під самий королівський обоз ²⁸² і, добре його налякавши, примусила замкнутися. Заляканий цими звітками, король поклав стояти незрушно там-таки, під Жванцем, доки ті звістки чи підтвердяться, чи зникнуть. Так він прогайнував декілька тижнів, аж доки в німецькому, польському й венгерському війську не почалося невдоволення, що вони голодні й холодні (час уже був осінній, перші числа листопада) і даремно гинуть у полі й окопах. Король мусив годувати військо зі своєї кишені і чекав на своєму місці певніших звісток про ворога. Незабаром вони довідались певно й безпомилково (а не як під Баром), що хан з численними ордами й козаками дійшов до Шаргорода. Ця звістка знову викликала в польському війську пилявський, вінницький, збараський і зборовський страх.

На цей час послані роз'їзди зловили татарських «язиків», від яких король узнав, що хан має відвернути від союзу з поляками нового волоського й мултянського господарів, а також Ракочого, для чого послав до них днями гінців зі своїми листами. Це й насправді підтвердилося наступного дня, коли в обоз до короля привели татарина ²⁸³ з листами від хана до Ракочого. В тих листах викладалося ханську вимогу до Ракочого, щоб той, по-перше,

відступився від спілки з поляками, а по-друге, оскільки він є причиною й приводом вигнання з Волох і заслання до Криму ²⁸⁴ старого господаря (адже він поставив нового), хай надішле ханові дари й борги, а коли того не зробить, то за кривду старого господаря, певне, й сам він, Ракочій, не мине від хана кривди й руїни в своїй державі.

Хан теж прогайнував чимало часу з Хмельницьким понад Дніпром та в інших українських місцях; було це вже восени, він готувався до прийдешньої зими й одягав військо в добрі кожухи. Потім добре нагадав про себе під Шаргородом і став наблизитися до королівського обозу, маючи намір обкласти його зусбіч, сильно й одночасно вдарити на обоз. Це поляки спостерегли і стали нарікати на короля увіч, що той даремно живе надією зберегтися, коли протягом минулої зими, весни, літа і в теперішню осінь, аж до останніх чисел листопада тримає військо в окопах на його погибель і, стратившись бездіяльними стоянками, хоче тільки зараз, увійшовши в холод і голод, воюватися. З таким невдоволенням багато хто з поляків, і не лише рядові, але й знамениті, почали вперто й нишком роз'їжджатися з-під своїх хоругв від короля до своїх домівок. Почали просити короля відпустити їх венгри та волохи, які також терпіли нестатки.

У такому стані і з такою бідною король увесь час радився в рицарському колі, що чинити й як діяти. Одні радили стояти нерушно під Жванцем, де було пристосоване до оборони місце, й чекати наступу на себе хана й Хмельницького. Інші казали іти просто до хана і пробиватися крізь його військо в свої домівки до Польщі. Треті радили вдатися до Польщі через Покуття й обминути ворожі війська. Четверті бажали для кращого собі спокою домовитися з ханом.

²⁸⁵ Під Гусятином став Хмельницький.

²⁸⁶ Зачіпку до переговорів подали татари. Полякам загрожувало повне знищення, а хан бажав продовжувати війну. Першого листа від Шефер-кази принесено 29 листопада.

У час цих нарад над'їхав до обозу лядський роз'їзд і привіз королеві звістку, що хан з усім військом став під Гусятином ²⁸⁵ і, розпустивши звідтіля до Львова й далі свої густі чати, заступив полякам всі шляхи та проходи. Але

про ханські наміри король не мав жодної певності — куди той хоче вдатися і як діятиме. Він виправив, щоб здобути «язика», значний свій роз'їзд до хана. І цей роз'їзд узяв крадькома «язика», але вже біля обозу сам став «язиком» орді — татари розгромили й розбили його вщент, лише один начальник того роз'їзду, тяжко поранений, здолів утекти до обозу. Хмельницький увесь той час мовчав — здавалося, ніби його й не було з ханом, оскільки всю ханову кореспонденцію поляки перепиняли. Це вже було в перших числах грудня і діялося під Жванцем, недалечко від Кам'янця-Подільського, коли королівські війська замкнулися були в окопах.

Тим часом, порадившись із Хмельницьким, хан постановив обов'язково піти на польське військо вальним наступом, знаючи напевне від «язиків», що число їхнє значно зменшилося проти літнього числа — вісімдесяти тисяч: одні вимерли з холоду й голоду, інші повтікали з обозу, а решта так підохляли, що ледве жили й валилися від вітру. Також із п'ятнадцяти тисяч піхоти, яка була влітку, тоді залишилося ледве чотири тисячі, й то бідної та нужденної, і, як сказано вище, валив її, наче очерет, вітер — вони вже мало що могли вдіяти.

Коли поляки довідалися про це, їх поймав великий відчай за своє життя. Вони постановили обов'язково скінчити тодішню війну, уклавши трактат²⁸⁶. Для цього, бачивши, що їх обходить довкола козацьке й татарське військо, вони вийшли з обозу ушиковані наче до битви, але послали водночас до хана свого тлумача, закликаючи його до згоди з собою і до укладення трактату.

РОЗДІЛ V

²⁹¹ Польські комісари: С. Корицінський, Ю. Любомирський, С. Потоцький, С. Лянцкоронський, Вітовський, А. Потоцький та ін.

Після цього невзабарі знову послано від ханського канцлера до поляків тлумача з таким словом, що коли поляки бажать миру з ханом, то хай призначать місце, куди з'їдуться з обох сторін люди для розмови, і щоб вибрали вони для закладу ханові певних осіб. Це осмутило поляків, однак із тим-таки канцлеровим тлумачем вони послали були від себе до хана якогось Войнеловича, сказавши через нього, що готові й місце для з'їзду призначити, і прислати до хана заклад, коли від хана теж буде прислано заклад навзаєм. По дорозі свавільна орда розгромила того Войнеловича з ханським тлумачем і завернула назад у польський обоз. А тлумач той Шеферовий, прибувши до хана, сповістив, як розгромила орда його й польського посланця, і що поляки мають прислати до хана від себе заклад і виправити для учинення трактату своїх комісарів. Це почувши, хан виправив від себе одного значного мурзу в заклад до короля ²⁸⁹, і коли той прибув до поляків, зараз же було вислано від короля до хана в заклад старосту Яворовського.

Четвертого грудня, тільки розкинуло сонце своє золотоглядне проміння по всесвіту, з обох боків для встановлення трактату виїхали комісари. З ханського боку були там Кази-ага, Газнадер і найперші беї Карач-мурза з Сегінем. З польського боку від короля комісарами були коронний канцлер, любомирський каштелян, вінницький і калуський значні старости ²⁹¹. З'їхавшись, вони гречно привіталися, і їм запропонували з ханського боку такі пункти й побажання.

Перше: мир буде твердий, якщо поляки віддадуть борги, які не віддав король ханові за чотири роки.

Друге: щоб були в Криму в заставі чотири польські сенатори для більшої вірогідності, що постановлений мир і трактат поляки не порушать.

Третє: щоб за ханський труд і покладені на цю війну кошти хан та орда були винагороджені польським ясиром.

Четверте: щоб навечно було закріплено і щоб не було відновлено і знайдено жодної причини змінювати і зменшувати або скасовувати для козаків Зборовські пакти.

Ці ханські пропозиції й побажання польські комісари вислухали і дуже були ними ображені й уражені, і таємно, нутрощами своїми, від того терзалися. Однак, погамувавши той смуток і лагідно обійшовшись із ханськими комісарами, вони послали до короля виклад ханських бажань і попросили вирятувати їх, бо коли трактат не постановиться, то вони не можуть сподіватися на свій порятунок, оскільки ординські війська обійшли їх навколо і заступили їм шлях до польського обозу. Король одержав це звідомлення від своїх комісарів і, засумнівавшись у тому, що буде встановлений мир, побачивши, що помилився, коли виправляв на ту комісію своїх знаменитих осіб, зараз після наради свого рицарського кола виправив на визволення своїх комісарів із небезпеки певну частину свого війська, а при цьому через певного свого чоловіка послав до рук своїх комісарів п'ять тисяч червонних золотих, щоб ними могли вблагати ханських комісарів. У своєму обозі він наказав зміцнювати вали, а всьому війську залишатися готовими до битви.

Тії-бо польські комісари, діставши послані королем червінці й наповнивши ними руки ханських комісарів і до того обплівши їх удатними й лагідними своїми словами, домоглися применшення ханських запитів. Хан на пропозицію своїх комісарів, підкуплених поляками, пристав на менші заставу та подарунки, які мав дати король, і обіцяв відпустити за певну суму польський ясир. Але за те він стоїть разом із козаками і стоятиме хоч би й до смерті, щоб Зборовські пакти було при козаках залишено повністю й без найменшого ущербку, а якщо на це поляки не згодяться, то й мир не буде встановлено.

Коли польські комісари донесли це королеві, король відповів, щоб згоджувалися і як тільки можна встановлювали мир, але не дописуючи

ніяких нових пунктів. Він згодився не порушувати Зборовські пакти, тільки звелів не присягати на це.

²⁹² Є. Лянцкоронського і підкоморія сендомирського Олесницького.

²⁹³ Укладено угоду 15 грудня, притому усно.

Відіславши таке розпорядження до комісарів, король відразу ж виправив у заклад своїх людей: Лянцкоронського, воєводи́ча руського й Олеського ²⁹². Комісари ж польські уклали з ханськими комісарами названий Жванецький мир ²⁹³ і підтвердили, що Зборовські пакти збережуть повністю і без найменшого ущербку для козаків. Вони прибули в обоз до короля, і тоді поміж польського війська пронісся повний великого жалю поговор від багатьох шляхтичів, що той Жванецький трактат поставлений на шкоду їм, оскільки Хмельницькому ледве не дозволено тягти українські кордони аж по саму Віслу. Але цей мир поляки вчинили через крайню потребу, захищаючи цілість короля й усього, що там було, війська. Отож мусили були приховати свій тяжкий жаль і замовкнути.

Жванець розташований за дві милі від Кам'янця-Подільського, на цьому боці Дністра, проти Хотина, а Хотин стоїть за Дністром, якраз навпроти Жванця.

РОЗДІЛ VI

Про поляків, які потягли зі Жванецького окопу додому; про повернення звідти Хмельницького із військом до Чигрина; про безкорисний варшавський сейм і про подальші ханові дії в Польщі.

²⁹⁴ Гуманність сумнівна: перед цим король дозволив ханові вибирати ясир з українських земель, що лишалися під Польщею. Дозвіл, правда, був таємний.

²⁹⁵ Сейм призначено було на 9 лютого.

Постановивши і затвердивши (між Жванцем і Кам'янцем-Подільським) такий мир, козаки з татарами відтягли свої війська назад більш як на милю від Жванця, давши полякам вільно повернутись у Польщу до своїх домівок. Поляки були тоді обтяжені численними бідами від багатоденного сидіння в обозі, через голод і холод були вельми нужденні і немов напівмертві, і, як зборовські обложенці, підігнувши під себе хвоста, наче облізлий узимку звір, рушили 7 грудня зі жванецьких окопів із легким обозом світ за очі. Всі ж інші обозові тяжарі й воєнну амуніцію через нестачу коней і тодішнє бездоріжжя вони покинули в Жванці.

Король після того ледве приволікся до Любліна аж на руські Різдвяні свята і розпустив звідтіля по домівках і квартирах своє нужденне військо. Сам він рушив до Варшави, а прибувши туди, заживав собі після минулих трудів корисного затишку й спокою. Однак на нове літо він призначив був зібратись у Варшаві великому сеймові, де, крім інших коронних справ, мало бути ухвалено і те, як, виконуючи Жванецький трактат, обдарувати хана й викупити польський ясир, що залишився тоді в ординських руках²⁹⁴.

На тому Варшавському сеймі²⁹⁰ небагато, одначе, зібралось поляків і нічого потрібного на ньому не ухвалено, бо кожен після минулих подорожніх військових морозів, прибувши додому, розігрівав свої зледенілі кості в домашньому затишку й розкошах.

²⁹⁶ Йдеться про булаву коронного гетьмана, яку король затримав за собою. Шляхта була незадоволена з того, особливо після Жванецької кампанії. Король хотів затримати за собою і булаву Великого Князівства Литовського — саме тоді помер литовський гетьман Я. Кішка.

²⁹⁷ Хан просив у Хмельницького козацького війська, щоб вибирати ясир з українських земель, що лишалися під Польщею. Хмельницький рішуче відмовив, з того виникли між ними пересвари. Хмельницький, запобігаючи татарських наскоків на свою територію, виділив для сторожі козацький полк на чолі з І. Зарудним.

²⁹⁸ Тут маємо позицію старої польської історіографії, яка старанно приховувала королівський дозвіл брати ясир з українських земель, що лишалися під Польщею.

А хто й прибув на той Варшавський сейм із польських панів, той мало що дбав і радив за народне добро, але намагався вгодити своїй хтивості, одержавши гетьманський чи який інший високий гонор²⁹⁶. Хмельницький також, залишивши при ханові на його бажання певну частину козацького

війська ^{29/} й суворо перестерігши, щоб не було анінайменших переступів проти Жванецького трактату, розпрощався з ханом і рушив із усім військом на Україну. Туди він прибув також перед Різдом Христовим і, розпустивши військо по домівках, засів у Чигрині, не маючи сумніву, що хан триматиме до нього приятель і надалі. А хан із залишеними при ньому козаками розклався з військами на польських і українських кордонах і став чекати виконання з боку короля умов Жванецького трактату. Але через шість тижнів, нічого не дочекавшись і не маючи жодного про те королівського упевнення, легко домислився, що король Жванецький трактат скасовує й виконувати його не хоче. Це він прийняв за одур собі й безчестя і сам порвався до порушення того Жванецького трактату. Через це він до решти поруйнував ще не зовсім спустошений Подільський край і добив його вогнем та мечем ²⁹⁸.

РОЗДІЛ VII

Чому Хмельницький мало дбав про Жванецький трактат і через це неждано і штучно завдав необережним полякам невинної шкоди — спричинив утрату ними всієї малоросійської України.

²⁹⁹ Хан знав про переговори Хмельницького з російським царем і намагався перешкодити цьому.

³⁰⁰ Козацькі комісари були визначені: І. Виговський, С. Богданович, І. Гуляницький, Г. Сахнович, І. Богун. Але їх до переговорів не покликали.

Панове поляки ніколи не сподівалися, навіть уві сні їм не снилося, що мали вони віддати й навічно від себе відчужити таку велику й знамениту, що лежить обіруч Дніпра, частину своєї держави, Малу Росію з великою кількістю народу лицарського козако-руського, і то все через одного гетьмана війська Запорозького і всієї України Богдана Хмельницького, часто

згадуваного в цій історії. Не міг не спогадати й кримський хан, що був у дружньому союзі з Хмельницьким, що вже надходить близький час і термін розірвання з ним тієї спілки ²⁹⁹. Тому коли укладався Жванецький договір про мир, не було при тих переговорах ні самого Хмельницького, ні його посланців. Поляки були з того раді: одне, що не було в тих переговорах з боку Хмельницького ніякої перепони, ніяких хитрощів і нових поправок, а друге — вони сподівалися, що тут хан легковажить Хмельницького, і, отже, мали надію, що тільки поправляться, вчинять щось корисне для себе над Хмельницьким і Україною. Але Хмельницький був обережний на всі боки й одурив у тому поляків, бо зовсім не дбав про Жванецький трактат і мир, знаючи із зятятості й непостійності лядської, що так само, як було скасовано і знищено Зборовські й Білоцерківські пакти, так не збиралися вони твердо виконувати і Жванецький трактат, тим паче, що король звелів своїм комісарам не потверджувати його присягою. Через те, обтяжившись цією шестирічною війною з поляками і позбувшись надії дійти з ними коли-небудь бажаної згоди й дружби,

³⁰¹ Цю справу залагоджено раніше, ще влітку, правда, тримали її у великому секреті від татар і поляків.

³⁰² Інші джерела не потверджують цієї звістки, хоч таке й могло бути.

³⁰³ Тут чи неточність, чи плутанина. За наказом Хмельницького ходив під Бердичів разом з татарами Лисовець, було взято й пограбовано Полонне, але це відбувалося у вересні, а не навесні. Можливо, маємо тут нагадування про перебування Хмельницького в Бедрихові-Городку (див. приміт. 246).

Хмельницький вирішив, що польську владу треба навічно відкинути й лишитися з усім народом малоросійським під міцною в бозі протекцією пресвітлого монарха й самодержця всеросійського. Для цього він апелював до його величності про свої потреби ще в минулі роки, а зараз мав удатися до нього вже в цій своїй крайній потребі ³⁰¹. Але про це мова далі.

РОЗДІЛ VIII

*Про взяття відкupu від поляків, яких відторгував на Батозі у татар
Хмельницький; про відпущення їх із Чигрина в Польщу; промова
до них Хмельницького про біду, яка мала їх спіткати.*

Прибувши з-під Жванця до Чигрина, Хмельницький застав там привезені з Польщі гроші: триста шістдесят вісім тисяч битих талярів на відкуп поляків, яких він відторгував у татар під Батогом. Бо Хмельницький, як від'їздив із Чигрина до Жванця й на Поділля, учинив з тими поляками торг і відпустив їх усіх до Польщі, лишивши в Чигрині в закладі й поруці п'ятдесят чоловік найвиборніших, щоб ті відпущені зібрали на відкуп гроші. Приймавши ті гроші, Хмельницький через тиждень щедро пригостив поляків, а тоді чесно відпустив їх до Польщі³⁰², промовивши до них такі слова:

«Панове поляки, здається мені, що відтепер розлучимося ми з вами назавжди — ми будемо не ваші, а ви не наші. Цієї собі шкоди ви ніколи не зможете віднагородити, а ми самі ніколи до того не схилимося, оскільки не від нас почалося це лихо, а, власне, від вас. Не маєте ви шкодувати за тим, що погубили і втерляли по своїй добрій волі або через нерозум і легкодумність».

Сили цих слів Хмельницького поляки не зрозуміли і знехали його слова, але пізнали до решти їхній сенс лише тоді, коли здійснилося подання Хмельницького до протекції всеросійському монархові.

Того ж 1653 року, навесні, Хмельницький почув, що в мурованім замку Бедрикові, або Бердичеві, переховується багато польської шляхти з численними скарбами. Він рушив туди з невеликим військом і, хоч замок був міцний, з абиякою затратою сили дістав його, видушив у ньому, як ведмідь бджоли, бідолашну шляхту, а їхні скарби забрав собі і своєму війську. Після того він повернувся назад, за тим-таки заходом віддавши повній руїні й розору ще й кам'яний замок Чолганський³⁰³.

ЧАСТИНА СЬОМА

ДІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА МАЛОЇ РОСІЇ, І РІК СЬОМИЙ

У ній оповідається про те, як хан порушив Жванецький мир із поляками; про розірвання ханом дружби з Хмельницьким; про ворожість Хмельницького до хана; про лист Хмельницького на Запорожжя щодо московської протекції і відповідь на це запорожців; про удання у названу протекцію і про королівський жал за Україною; про підтвердження козацьких і малоросійських прав царськими привілеями; про початок московської й козацької війни з поляками; про розорення Литви, взяття Смоленська та інших численних міст тощо; царська жалувана грамота киянам з виказом причин розмиру з поляками.

РОЗДІЛ І

Про хана, чому він порушив Жванецький мир з поляками і, пустивши до Польщі загоны, вчинив у ній великі спустошення; про ханську озлобу на козаків, що були при ньому; про польську відсіч татарським загонам і про загибель сапіженських хоругов; про ханське рушення з Польщі до Криму і про те, як козаки таємно його покинули; про шкоду, яку заподіяв хан Україні, і про жал Хмельницького; про помсту Хмельницького татарам під Межигором; про віднятий й відпущений назад польський ясир; про тамтешню здобич від татар, яка дісталася Хмельницькому й козакам, і про відпущених до Січі запорожців.

³⁰⁴ Вруці літо — букви в церковному ісяцеслові, які вказують неділі в році.

Гетьман польний Потоцький, одержавши звістку про такі шкідливі несподіванки, що вкрай руйнували Польську державу, наказав двом Сапігам³⁰⁷ з їхніми хоругвами, що були поблизу, пильно слідкувати за тими ординськими загонами і відбирати узятий ясир. У цьому їм, Сапігам, спершу добре пощастило, бо вони розбили уцент кілька чат і відібрали назад ясир. Однак невзбарі вони з запалу чи з необачності наткнулися на більшу силу, чи не кіш, тих татарських загонів, потрапили в оточення й були самі до решти розбиті.

Після того як татарські загони (хоч і не всі) повернулися до ханського коша зі значною кількістю полонян та польським, поліським і волинським добром, хан рушив із Польщі через Україну до Криму, вже ніяк не відзиваючись до короля, не впоминаючись собі подарунків, зумовлених Жванецьким трактатом, і не чекаючи від короля вже ніякої кореспонденції,— хан був цілком задоволений вищеназваною польською й литовською здобиччю. Під час тої ханської подорожі з Польщі на Україну козаки³⁰⁹, що були при ханові від Хмельницького, спостерегли певну до себе ханську й татарську озлобу й неприязнь і, рятуючись від можливого собі лиха, зажили такого способу, що подалися вночі геть на Полісся — пішли від орди всі до одного.

³⁰⁹ У цей час татари, втративши коней, стояли під м. Животовом. Хмельницький послав до хана сотника І. Бородатого із застереженням не руйнувати козацьких міст. Хан відповів, що чекає повернення своїх загонів, і просив для татар провіанту. Татари сильно досадили населенню: вбивали і грабували.

³¹⁰ Чи рушав Хмельницький під Межигору, даних нема, як немає даних, що Хмельницький після битви під Жванцем вирушав будь-куди. Російські посланці Стрешньов і Бредихін, які були в той час у Чигирині, нічого не кажуть про розбрат між козаками і ханом. Такий розбрат, однак, був. Чи не були під Межигором ногайські татари, про яких згадував хан у розмові з козацьким послом полковником Савичем: «Нащо ви, козаки, ногайських татар побили 6 тисяч і ширинського князя взяли і держите?» Савич на це відповів: «Той ширинський князь із татарами великої шкоди наробив, тому козаки самі з ним і порахувалися».

Хан і орда були цим дуже роздратовані і, запідозривши щось особливе в приязні козаків до себе, йдучи по Україні до Криму, знищили в ній багато людей — татари тоді не тільки вирубали дощенту й унівець обернули численні села, але також розруйнували докраю і кільканадцять німецьких і

безборонних містечок³⁰⁹, увійшовши до них через оману й присягу. Хмельницький-бо ще раніше, сподіваючись, що хан повертатиметься з Польщі, розсилав був у всі малоросійські міста й села листовну пересторогу, щоб люди ховалися до міцніших міст, доки татарська сила, що має йти з Польщі, перейде через Україну. Але легковажний народ мало дбав на ту пересторогу свого гетьмана Хмельницького і через те здобув собі великий ущербок та шкоду, оскільки, як вище сказано, татари, досить набравши собі польського ясиру й маючи інші обтяжувальні здобичі, цього на Україні не шукали, лише вбивали людей і віддавали вогню їхні житла.

Хмельницький, почувши і побачивши це на власні очі, дуже засумував і повболівав серцем, що хан над його сподіванки перетворив свою приязнь на озлобу і вчинив Україні такий великий розор. Незабаром після того, як хан перейшов Україну і віддалився від неї через дикі степи до Криму, до Хмельницького прибуло козацьке військо, яке відлучилося від хана, що повертався з Польщі. Вони донесли до його відома, що п'ятнадцять тисяч з лишком доброї орди, яка загналася далеко в Литву, повертає з численним грабованим добром назад і має простувати повз Київ. Одержавши цю звістку, Хмельницький зрадив, маючи надію хоч трохи помститися орді на ту свою українську шкоду, зразу ж узяв із собою дев'ять тисяч запорожців, яких ще не відпустив на Січ і які залишилися на кватирях біля Чигрина, та добравши до них ще три тисячі свіжих охотників, рушив просто й поспіхом на Білогіродку до Межигора³¹⁰; в певному місці він зустрівся з тією ордою і дав їй бій, у якому з божою поміччю всіх тих татар розгромив і доценту розтрощив так кріпко, що від тієї поразки змогло врятуватися і донести про те ханові звістку хіба який десяток татар.

Ординську здобич Хмельницький дозволив розділити поміж себе козакам, котрі брали участь у тій війні, а відбитий польський і литовський ясир відпустив вільно в їхні домівки. Собі ж він вибрав з-поміж півтори тисячі взятих живцем татар п'ятсот чоловік найкращих із одинадцятьма мурзами та іншими їхніми начальниками, а решту татарського ясиру також віддав своєму

війську. Хмельницький щасливо повернувся з військом до Чигрина і відправив згаданих запорожців на кіш до Запорозької Січі.

Отак і з такої причини, через ординські задатки до неприязні, був посяаний між Хмельницьким і ханом та цілим Кримом розбрат.

РОЗДІЛ II

Про листовний відгук Хмельницького до запорожців у Січ на те, що він хоче удатися під протекцію московському монархові, і про листовну відповідь на те запорожців.

Хмельницький, відпровадивши з Чигрина до Запорозької Січі вищезгаданих запорожців, послав із ними туди ж і нарочного свого посланця зі своїм листом до кошового отамана і всього війська³¹¹. Той лист писано у такий сенс:

³¹¹ Лист вважається сумнівним щодо автентичності, так само, як і подальша відповідь на нього.

³¹² Тут помилка, треба — 1653 року.

³¹³ Підпис Хмельницького неавтентичний.

Пане отамане кошовий з усім військом низовим Запорозьким, вельми зичливі до мене панове й брати!

Відпускаємо до вас військо ваше низове Запорозьке, яке ви прислали до нас в минуле літо на наше бажання до військової потреби проти ворогів-

поляків. Дуже дякуємо, ваша милосте панство, за це прислання і пильно просимо такої ж неодмінної від вас приязні й наперед.

Ми не маємо від вашої милості панства ніякої письмової відповіді на наш лист, писаний до вашої милості панства ще минулого літа, в якому йшлося про потрібну нам протекцію від пресвітлого і великодержавного московського монарха. Отож тепер ми виправляємо до вас при вашому війську свого нарочного посланця і дуже хочемо, щоб ваша милість панство, досконало зрозумівши той наш лист, швидко, остаточно й ретельно відповіли через цього нашого посланця і порадили нам. Адже ми розкручували махину війни з поляками не без вашої, брати наші, волі й ради, отож і це не менше діло про згадану московську протекцію не хочемо чинити без вашого зізволення й поради. Ми вже послали на раду нашої старшини до його царської пресвітлої величності і самодержця всеросійського нашу відозву, але без відома і зізволення вашого завершувати те діло не будемо.

Майте за обов'язок, отож, ваша милосте панство, без найменшої відволоки дати нам ретельну на перше просторе наше писання письмову відповідь. Цього ми пильно й повторно жадаємо і вас же доручаємо на збереження Господові Богові.

З Чигрина, 26 грудня 1654 року³¹².

Зіновій Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького і народу україно-малоросійського³¹³.

Посилаємо вам, братам нашим, через цього ж нашого посланця гостинця, тисячу битих талярів, і просимо від серця їх прийняти.

На той лист Хмельницького послано з Запорозької Січі від усього низового козацького війська таку письмову відповідь:

**Ясновельможний пане Зіновію Хмельницький,
гетьмане війська Запорозького і всієї малоросійської України, брате й добродію наш!**

На ваш гетьманський просторий лист, писаний до нас минулого літа, не вчинили ми відповіді аж досі через те, що твоя гетьманська милість з усім козацьким військом залишався ціле літо в Польщі і на Поділлі під Жванцем. Дуже просимо вашу гетьманську милість вибачити нам. Відповідаючи зараз на вищезгаданий лист ваш гетьманський, висловлюємо, що ми його цілком зрозуміли і не лише пізнали з того листа, а й побачили на власні очі, що нам уже з поляками, як зі змією, яка має відсічений кимось хвіст, уже ніяк не дійти до колишньої дружби. Адже це вони започаткували й спричинили все лихе й війну, і навіть зараз, після шестилітнього змагання, *бачивши* і в Короні своїй, і в нашій малоросійській Україні великі попелища з людських поселень і безліч побитих війною людей, що лежать на полях, нітрохи не хочуть зм'якшити свого серця і, забувши про свою гнівну завзятість на нас, прийти до колишньої, зі ствердженням давніх наших прав та свобод, приязні та згоди.

³¹⁴ Термін «обіруч Дніпра» в часи Хмельницького не вживався.

Отож і ми не радимо вашій гетьманській милості допоминатися більшої, ніж є зараз, їхньої до нас приязні і признаємо за слушний ваш задум удатися й бути з усім народом малоросійським, що живе обіруч Дніпра ³¹⁴, під протекцією великодержавного і пресвітлого російського монарха. Ми даємо вам раду, щоб того діла не полишали і завершили його на якнайкращу користь нашій малоросійській вітчизні і всьому Запорозькому війську. Але як писатимете пакта, то звольте, ваша гетьманська милосте, додивлятися до того самі, щоб не було в ньому чого зайвого і шкідливого нашій вітчизні,

некорисного і супротивного нашим предковичним правам та вольностям. Відаємо напевне, що великодержавний і пресвітлий монарх та російський самодержець прийме нас як православний цар, охоче й ласкаво під свою кріпку протекцію, як чадолюбивий батько своїх синів, що незрушно лишаются в тому ж святому православ'ї. Гадаємо, що він не вимагатиме від нас жодних податків та річних платежів до своєї монаршої скарбниці, окрім того, хай би ми, в міру своєї сили, завжди були готові до його, монаршої, військової служби проти його, монарших, ворогів. Бо недавно, в минулий Пилипівський піст, їхав до Криму з московської столиці один царський дворянин Никита Харлампієв, щоб викупити з бусурманської неволі своїх кривних. Він був тут, у Запорозькій Січі, і купив у нас за дев'ять золотих трьох татар. Так оцей дворянин чув від багатьох своїх близьких до царської величності князів та бояр, що його царська пресвітла величність дуже зволяє і від усієї душі жадає мати нас, військо Запорозьке з усім народом українно-малоросійським, у своєму монаршому союзі і в протекції, лише не хоче до нас про те відізватися, щоб не дати полякам від себе слухного приводу розірвати з ними нинішній мир. Радимо отож ми, все військо низове Запорозьке, твоїй гетьманській милості, щоб того потрібного діла не занехаювали й уладнали та завершили його якнайкраще на користь усіх нас і вітчизни нашої малоросійської.

³¹⁵ Чини мудро, але дивись у кінець *(пол.)*.

Але не забувай і давнього прислів'я: «Чинь мондрє, а патриш конца ³¹⁵»,— крім того, треба застерігатися, щоб поляки, довідавшись, не вчинили тут через свої хитрощі якоїсь перепони. Дуже дякуємо при цьому твоїй ясній гетьманській милості за гостинець, тисячу битих талярів, пересланих до нас у військо. Зобов'язуємося відслугувати те при різних okazіях. А на тепер і на всякчас зичимо щиро вашій гетьманській милості з усім військом та Україною, нашою вітчизною, багатолітнього доброго здоров'я і щасливого бажаємо уживати в усьому життя-буття. Писано в Січі Запорозькій 3 січня 1654 року.

РОЗДІЛ III

Про прохання Хмельницького через своїх послів протекції у всеросійського монарха; про присланих від його величності повноважних послів і про виконання Хмельницьким зі старшиною й товариством у Переяславлі присяги на постановлених пактах; про убезпечення з боку царської величності Україні та всьому війську Запорозькому і про подарунки Хмельницькому та іншим; про відібрання присяги в усіх малоросійських містах і про визначення Хмельницьким малоросійського кордону від Корони Польської.

³¹⁶ Повернувшись з-під Жванця, Хмельницький не послав до Москви посольства, бо справу про союз з Московською державою вирішено ще в серпні 1653 р. через посольство Г. Яцьковича та Л. Капусти. В. Бутурліна вислано на Україну 9 жовтня, і він прибув у Переяслав 31 грудня.

³¹⁷ Хмельницький прибув на Водохреще, а Виговський і старшина днем пізніше — 7 січня. Деякі полковники запізнилися і присягали пізніше — 10 січня. Полковників уманського, брацлавського і кропивенського в Переяславі не було.

³¹⁸ У Переяславі рада відбулася 8 січня (за ст. ст.).

³¹⁹ На раді було 300 чоловік війська: близько ста сотників, сто чоловік різної старшини та козаків від полків. Зібралось, крім того, багато люду «всякого чину».

Хмельницький, вирубавши орду, що поверталася з Литви, поклав цим завдаток до неприязні і розбрату з ханом. Отож він заразтаки послав до пресвітлого великого государя Олексія Михайловича, всеросійського самодержця, своїх послів, бажаючи разом з усією малоросійською Україною, що лежить обіруч Дніпра, з усім Запорозьким військом піти під його сильну протекцію при своїх давніх правах та вольностях. Він, пресвітлий всеросійський монарх, це посольство Хмельницького прийняв сердечно й мило і дуже радів на те, що така велика частина малоросійської землі, яка лишалася в греко-руським православ'ї, доброхотно прихилиється до нього,

пресвітлого государя Олексія Михайловича, всієї Росії самодержця. Після цієї його промови зачитано там-таки, на раді, раніше споряджені й наготовані пакти того союзу ³²⁰, а після прочитання їх Хмельницький з усією старшиною і товариством присягали на вірність новому своєму государеві ³²¹. Після цього згаданий повноважний посол Бутурлін дав Хмельницькому царську хоругву, булаву та інші значні від монархового імені подарунки — як самому Хмельницькому, так і всій старшині та простолюдові, що там був ³²². При цьому він проголосив під клятвою таке монарше слово й запевнення, що він, пресвітлий російський монарх, триматиме Малу Росію з усім Запорозьким військом у своїй протекції при непорушному збереженні старовічних її прав і вольностей і боронитиме та допомагатиме їй від усяких ворогів і наступів своїми військами та скарбами ³²³. Після цієї переяславської присяги тойтаки повноважний посол боярин Бутурлін розіслав у всі малоросійські міста значних великоросійських осіб, щоб вислухати від військових та посполитих малоросіян присягу на вірність государеві,— це було тоді усіма й учинено. При виконанні вказаної присяги найменував Хмельницький бути разом з собою під протекцією й державою пресвітлого всеросійського монарха містам Києву, Брацлаву, Чернігову з усією Україною та її повітами, аж по саму лінію, тобто по річки Горинь, Рось і Тетерів.

РОЗДІЛ ІV

Про королівський жаль на втрату козаків з Україною і про його промову в сенаті з тієї ж нагоди; про королівське прохання до царської величності не брати Україну під протекцію і про те, що його прохання не було

задовольнене; про царську виправу на війну проти поляків; про хитрість Богуна щодо поляків і про шкоду через те

Україні від поляків.

³²⁴ Поляки взнали про союз Хмельницького з російським царем у кінці лютого.

³²⁵ Польські сучасники не зберегли описів, яке враження справила на короля звістка про українсько-російську згоду, так само не підтверджують польські джерела й королівської промови з цього приводу. Про секретну нараду в цей час у короля відомо. Вона відбулася 23 лютого.

Польський король Ян-Казимир, напевне провідавши, що Хмельницький у такий спосіб відривається від нього з усією Україною ³²⁴, шкодував і плакав від того сердечно, що покладався на ради заздрісних до людського добра своїх панів поляків. Він жалів, що не завершив шестирічної війни з козаками й цілою малоросійською Україною трактатом, повернувши їм колишні права та вольності і вдовольнивши їхні бажання, адже вони не раз через багаторазові свої апеляції виявляли свою прихильність до його королівської величності; жалів король, що через необережність і недбальство своїх військовонаачальників допустив відділитися від себе тому лицарському козацькому народові з усією Малою Росією і прихилитися до іншої держави. Тим-то в своєму сенаті король із сердечним жалем проголосив такі слова ³²⁵:

«Панове браття, дійшли ми через непогамований гнів наш і нашу впертість до того, що втратили Україну, як золоте яблуко, втратили світ очей наших, втратили й навічно відчужили від себе добрих молодців козаків, братів наших, завдяки зброї й сторожі яких довго ми заживали в тиші й спокою і були страшні всім іншим нашим ворогам. Побачимо далі, що нам без них удіється і чи ті, що боялися нас, колись не повстануть невзабарі на нас і не огорнуть звідусіль таким страхом, яким були самі огорнені від нас, коли ще була з нами козацька сила».

³²⁶ Посланець Пузилевич прибув 7 квітня. Але його прийняли аж 19 травня.

³²⁷ Власне, сам король послав універсал до Богуна. Поляки хотіли спокусити його булавою та іншими милостями, щоб відступив од Хмельницького. До Богуна їздив український шляхтич П. Олексич. Це був один з виявів контрзаходів на вчинок Хмельницького. Від імені короля та литовського гетьмана Я. Радивиля розсилали тоді універсали із закличками триматися польського короля. Думку, що Богун сам звернувся до Потоцького, Величко взяв у Твардовського.

милуючи, всіх, хто тільки під руку навинувся. Саме тоді він по-тиранському вибив і вирубав дощенту без жодного пошанівку всіх, малих і великих, у Єгупці та Христинівці ³³⁰, двох містечках Уманського уїзду, ввійшовши туди через одур і присягу на самий світлий Великдень ³³¹. Потім він прибув і до самої Умані, застав тут Богуна і завзято кинувся на штурм міста ³³². Але за одну годину стратив у тій січі до семи тисяч польського війська, повернув із соромом від Умані, а прямуючи до свого обозу в Межибожі, з гніву й лютої своєї зруйнував, піддавши вогню й мечу, мало не всю Брацлавщину.

РОЗДІЛ V

Про послів Хмельницького до Москви з проханням підтвердити грамотами давні військові й малоросійські права та вольності і про задоволення того бажання.

³³⁴ Цар приймав послів 13 березня. Ділову розмову, однак, відкладено на потім. Переговори почалися наступного дня, і не з царем, а з боярами, і були усні. Наступного дня подали 23 пункти козацьких умов. Царська ухвала на пункти була переважно позитивна, відхилено бажання старшини, щоб гетьман збирав прибутки, заборонялися зносини з польським королем і турецьким султаном, визначено затримувати послів, які прийдуть з ворожими замірами супроти Москви. Цар відмовив козацькому війську і в платі, щодо цього була дискусія, і це питання відкладалося. Додали пункт про російських утікачів, щоб видавати їх боярам.

Хмельницький, лишившись разом з усією Малою Росією й Запорозьким військом під протекцією пресвітлого всеросійського монарха, зоставався в Чигрині, стежачи за Кримом і Польщею, щоб звідтіля не загриміло на нього. А після свята Стрітення він виправив із Чигрина в царське велике місто Москву до великого государя, царя й великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, своїх нарочних послів — генерального військового

суддю Самійла Богдановича і переяславльського полковника Павла Тетерю з проханням такої його монаршої милості, щоб його величність зволив підтвердити по згаданих вище статтях своєю високою універсальною монаршою грамотою всі давні права й вольності йому, Хмельницькому, з Запорозьким військом і з усім малоросійським народом. Це посольство й прохання Хмельницького він, пресвітлий монарх, вислухав благосердно і звелів невідкладно³³⁴ й милостиво підтвердити старовічні права й вольності малоросійські і всього Запорозького війська і видати таку ствердну універсальну грамоту:

Перша монарша грамота, видана Хмельницькому з генеральною старшиною, з полковниками і всім Запорозьким військом.

*За звичайною царською титулою*³³⁵.

³³⁵ Тут перелічені царські титули, які Величко опустил.

Ударуємо наших, царської величності, підданих гетьмана війська Запорозького Богдана Хмельницького, і писаря Івана Виговського, і суддів військових, і полковників, і осавулів, і сотників, і все Запорозьке військо. З божої милості учинилося в нинішнім 162-м році під нашою високою государевою рукою те, що він, Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке присягли на вічне підданство нам, великому государеві, і нашим государевим дітям та наслідникам.

³³⁶ Богдановича.

³³⁷ Пропуск у грамоті: «...і ударували ми, великий государ, щоб на гетьманську булаву було дано Чигиринське староство з усім належним до нього, та веліли бути йому при булаві». Тут і далі пропуски заповнено за текстом грамоти, опублікованим в «Актах Юго-Западной России», — Т. X. — С. 489—494.

³³⁸ Пропуск у грамоті: «Щоб лишили гетьманові Запорозького війська право приймати послів, що здавна приходять з чужих земель, котрі придуть з чимось добрим. А коли б мали щось супротивне нашій царській величності, звіщати про це нам, царській величності, великому государю».

³³⁹ Пропуск у грамоті: «А наші, царської величності, бояри і воєводи не мішатимуться в їхні військові суди».

А в березні місяці він, Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке прислали до нас, великого государя, до нашої царської величності, своїх посланців — суддю військового Самійла Богданова ³³⁶ та полковника переяславського Павла Тетерю. Гетьман писав у листі своєму до нас, великого государя, нашої царської величності, і посланці його били чолом нам, великому государеві, щоб його, гетьмана Богдана Хмельницького, з усім військом Запорозьким ударувати велінням: підтвердити колишні їхні права та вольності військові, які віддавна були при великих князях руських і при королях польських, зокрема те, щоб самі судили і мали свої вольності в добрах і судах і щоб у ті їхні військові суди ніхто не втручався, але хай би вони судилися від своїх старшин. Просили вони не порушувати й колишніх прав, виданих людям духовного й мирського чину від великих руських князів і від польських королів, і щоб видати на ті їхні права нашу, государеву, жалувану грамоту за нашою, государевою, печаткою, і щоб лишити спискового війська Запорозького шістьдесят тисяч, і щоб було те число завжди повне. А коли станеться, що через божий суд трапиться гетьманові смерть, то щоб нам, великому государеві, дозволити Запорозькому війську за колишнім стародавнім звичаєм обирати гетьмана поміж себе самостійно, а кого оберуть, то про те зголошувати нам, великому государеві ³³⁷. Маєтків козацьких і земель, які мають вони для пожитку, щоб у них відбирати не веліли, а також щоб удови й діти, які лишилися після смерті козаків, мали ті самі вольності, що й діди та батьки їхні ³³⁸.

І ми, великий государ, наша царська величність, ударували нашого підданого Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, велінням бути їм під нашою, царської величності, високою рукою на колишніх їхніх правах та привілеях, даних їм від польських королів та великих князів литовських, і веліли не порушувати тих прав і вольностей ні в чому, а

судитися їм веліли від своїх старшин за їхніми правами³³⁹, а число війська спискового Запорозького вказали визначити за їхніми чолобитними 60 000 і завжди повне. А коли трапиться від божого суду гетьманові смерть, то ми, великий государ, дозволили знаходити собі гетьмана за їхніми колишніми звичаями поміж себе самостійно, а якого гетьмана оберуть, про те писати до нас, великого государя. Той новий гетьман після свого обрання вчинить присягу на підданство і вірність нам, великому государеві, а при кому, на те ми, великий государ, укажемо. Також не веліли віднімати від козаків, козацьких удів та їхніх дітей маєтків та земель, які вони мають для пожитку; і хай вони будуть при нас по-колишньому. А коли трапиться, що з порубіжних держав почнуть приходити у військо Запорозьке до гетьмана Богдана Хмельницького і до всього війська Запорозького послі на добре діло, то ми, великий государ, дозволили гетьманові приймати і відпускати тих послів. А з яких держав і в якій справі ті послі були послані і з чим були відпущені, про те все велімо гетьманові швидко писати до нас, великого государя. А коли якісь послі будуть від когось прислані з ворожим щодо нас, великого государя, наміром, то зволяємо тих послів у війську затримувати і швидко писати про них до нас, великого государя, і без нашого, царської величності, указу їх не відпускати. З турецьким султаном і польським королем без нашого, царської величності, указу зволяємо у зносини не входити, і нинішнім підданам царської величності, гетьманові війська Запорозького Богданові Хмельницькому та всьому нашої царської величності, Запорозькому війську бути по-нашому, царської величності, ударуванню під нашою, царської величності, високою рукою по всіх колишніх правах та привіляях і по всіх статтях, які вгорі перелічено, і служити, сприяти та бажати всякого добра нам, великому государеві, нашій царській величності, і синові нашому, государю царевичу і князю Олексію Олексійовичу, і наслідникам нашим, а щодо наших, государевих, ворогів, де наше буде царське повеління, ходити битися з ними, і в усьому бути в нашій, государевій, волі, і бути слухняними навіки.

³⁴⁰ Ідеться про царську плату українському війську, довкола чого були між козацькими послами і боярами суперечки. Пункт, як видно, сформульовано досить обтічно.

³⁴¹ *Отвористий* — відкритий.

Ось про ці статті ті вищенайменовані посланці Самійло й Павло били чолом нам, великому государеві, нашій царській величності, від імені гетьмана війська Запорозького і всього нашої царської величності Запорозького війська і подали статті нашим, до царської величності наближеним, боярам — бояринові й намісникові казанському князеві Олексієві Микитовичу Трубецькому, боярину й намісникові тверському Василю Васильовичу Бутурліну, окольничому й намісникові коширському Петру Петровичу Головіну і думному дякові Алмазові Іванову. І ми, великий государ, милостиво вислухали ті статті, і на яку статтю дане нашої царської величності зізволання, так те веліли підписати під тими статтями, і ті статті за нашим, царської величності, указом веліли віддати тим-таки посланцям Самійлу й Павлу. Ми хочемо тримати його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорозьке в нашому, царської величності, милостивім ударуванні та нагляді, і вам кажемо, щоб були надійні на нашу государську милість ³⁴⁰.

Видано цю нашу, царської величності, жалувану грамоту при нашій державній печатці в нашому царському місті Москві, в рік від створення світу 7162, березня місяця, 27 дня.

Підпис думного дяка Алмаза Іванова. Писана на харатії, крайка без фігур, богослов'я і царське ім'я тисане золотом, а на підпису зазначено:

Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої й Малої Росії самодержець.

Скріплено новою печаткою під гладкою кустодією, грамота отвориста ³⁴¹.

Друга царська жалувана універсальна грамота суддям, городничим і всій взагалі малоросійській шляхті, в якій стверджено їхні стародавні права й вольності.

За звичайним монаршим титулом.

Ударовуємо вотчину нашої царської величності, жителів Малої Росії, суддів шляхетського стану. З божої милості учинилося в нинішнім 162-м році під нашою високою государевою рукою те, що він, Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке, і вся Мала Росія присягнули на вічне підданство нам, великому государеві, і нашим государевим дітям і наслідникам. А в березні місяці він, Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке прислали до нас, великого государя, до нашої царської величності, своїх посланців, суддю військового Самійла Богданова і полковника переяславського Павла Тетерю, щоб нам, великому государеві, ударувати його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорозьке, дозволивши шляхті благочестивої християнської віри, яка живе в Малій Росії й прийняла присягу нам, великому государеві, бути при своїх шляхетських вольностях, і правах, і привілеях, і вибирати собі на суддівські уряди старших поміж себе, і маєтності свої мати вільними, як бувало раніше при польських королях, і відправляти суди земські та міські через тих урядників, що їх вони оберуть поміж себе самі. Отож ми, великий государ, його царська величність, у відповідь на чолобиття підданого нашого, гетьмана війська Запорозького Богдана Хмельницького і всього, нашої царської величності, війська Запорозького, веліли бути шляхті, яка живе в нашій, царської величності, вотчині Малій Росії під високою рукою нашою, царської величності, за

колишніми їхніми правами, і привілеями, і вольностями, даними від польських королів. Зволяємо ні в чому не порушувати їхні шляхетські вольності і дозволяємо їм вибирати поміж себе самостійно і старших собі на суддівські, земські та міські уряди, і володіти своїми маєтностями, і судитися їм поміж себе за своїми колишніми правами й привілеями у шляхетських вольностях вільно, без усякої неволі, в усьому так, як у цій нашій государській грамоті написано. І ще велимо служити і бажати всякого добра нам, великому государеві, і синові нашому, государевому царевичу Олексієві Олексійовичу, і наслідникам нашим, а щодо наших государевих ворогів, де буде наше царське веління, ходити битися з ними, і в усьому бути в нашій государевій волі, і бути слухняними навіки. Ми хочемо тримати вас у нашому, царської величності, милостивому ударуванні і нагляді, і вам кажемо, щоб були надійні на нашу государеву милість.

Дано цю нашу государеву грамоту в нашому царському місті Москві, в рік від створення світу 7162, березня місяця, 27 дня.

(М. П.)

Підпис думного дяка Алмаза Іванова. Писана на харатії, навпроти першої грамоти.

РОЗДІЛ VI

Про вислання від Хмельницького до Запорозької Січі списків, поданих вище жалуваних грамот усьому війську Запорозькому і народові малоросійському і про письмову відповідь на те запорожців.

³⁴² Лист, як і подальша відповідь на нього сумнівні щодо автентичності.

³⁴³ Див. приміт. 320.

³⁴⁴ Підпис Хмельницького неавтентичний.

Коли згадані послы Хмельницького, генеральний суддя Самійло Богданович і переяславський полковник Павло Тетеря, повернулися з Москви в Чигрин із жалуваними, вище поданими, монаршими, його царської пресвітлої величності грамотами і статтями, то Хмельницький зараз-таки наказав скопіювати ті грамоти і списки їхні послав через свого нарочного посланця до Запорозької Січі на знаття всьому низовому Запорозькому війську, написавши при тому до коша ще й такий свій лист ³⁴²:

Пане отамане кошовий зі старшим і меншим товариством низового Запорозького війська, до вас вельми зичливі панове й брати!

З відома і на пораду вашу, наших братів, ми прийшли з усім військом Запорозьким і народом малоросійським у союз та під протекцію великого московського монарха, пресвітлого государя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, і виконали були на поставлених пактах ³⁴³ у Переяславлі при його ж монарших повноважних послах і комісарах нашу з усією старшиною та значнішим військовим товариством, що зібралося на той час у Переяславлі, присягу. Після того ми послали у московську столицю наших послів, просячи покійно його царську пресвітлу величність, щоб він своєю монаршою милістю, зберігаючи нас у своїй государській ласці, звелів підтвердити своїм високим царським привілеєм нам, старшині з усім Запорозьким військом і малоросійським народом, наші старовічні права й вольності. Це наше прохання він, великий наш государ, як чадолубивий батько, милостиво вислухав і зізволив повеліти, щоб нам, з усім Запорозьким військом і народом малоросійським, видали дві його монарші, превисокі, універсальні, отвористі грамоти, стверджуючи й закріплюючи ними всі наші

військові і загальнонародні малоросійські вольності й права. Списки цих обох монарших привілеїв посилаємо вам через нарочного нашого посланця для відома всьому війську низовому Запорозькому і зичим сердечно йому-таки, як самому собі, доброго від Господа Бога здоров'я і щасливо заживати собі у всьому життя-буття.

З Чигрина, 27 квітня 1654 року.

Зіновій Богдан Хмельницький³⁴⁴,
гетьман його царської пресвітлої величності славного війська Запорозького і всієї малоросійської України.

На той лист Хмельницького запорожці учинили таку письмову відповідь:

Ясновельможний пане Богдане Хмельницький, гетьмане військ його царської величності Запорозьких і всієї Малої Росії, до нас вельми зичливий і ласкавий пане, брате й добродію!

Ми, низове Запорозьке військо, дістали через нарочного посла твоєї ясної гетьманської милості надіслані нам для відома списки монарших, його царської пресвітлої величності, привілеїв, які милостиво стверджують усі давні і старовічні права та вольності наші, війська Запорозького та всього народу малоросійського. Ми їх прочитали і вседушно порадили, що він,

пресвітлий і самодержавний великий государ і православний наш монарх, зволив, як чадолобний батько, обдарувати нас, своїх слуг і правдешніх синів східної православної церкви, не зневажив вашого гетьманського прохання, а зволив закріпити й підтвердити своїми превисокими монаршими привілеями наші, війська Запорозького й народу малоросійського, стародавні права та вольності. За це ми воздаємо хвалу й подяку і вклоняємося, як славленому у трійці Богові, так і йому, пресвітлому нашому государеві царю, віддаючи йому за це наше військове належне найнижче чолобиття. Дякуємо також дуже й твоїй ясній гетьманській милості за ретельне в тому старання й труди і за те, що прислав для нашого відома згадані списки монарших привілеїв, в яких коротко, але повно віддано наші права й вольності. Однак хочемо ми, щоб краще роздивитися, мати прислані від твоєї ясної гетьманської милості списки й самих пактів, і ми не сумніваємося в тому, що твоя гетьманська милість зволить нам їх прислати, як і в тому, що цілком зголошуємо себе на військові послуги нашому пресвітлому монархові й твоїй ясній гетьманській милості.

Даний у Січі Запорозькій 1654 року, 3 травня.

Отаман кошовий з усім старшим і меншим товариством Запорозького низового війська.

РОЗДІЛ VII

Про царське готування до війни проти Литви й поляків і про взаємний обмін козацьких та московських військ; про королівські листи до турків та хана і про прихильні відповіді до нього звітля.

³⁴⁵ Йдеться про прихід царських воевод у Київ, що дипломатично пояснювалося потребою війни з поляками. Воеводи вступили до Києва 23 лютого. Пізніше було послано військо на чолі з В. Шереметьєвим, яке спинилося, однак, на кордоні. В поході Хмельницького до Бердичева брав участь А. Бутурлін.

³⁴⁶ 18 тисяч козаків вирушило на чолі з наказним гетьманом І. Золотаренком до Гомеля. Похід почався в червні 1654 р.

³⁴⁷ До Туреччини поляки послали посла ще в січні (М. Бегановського). В кінці лютого послано коронного стражника Яскульського і до Криму, куди він прибув аж 7 квітня. Результат його переговорів був скромний; хан обіцянку дав, але нетверду і неконкретну: чекав результатів переговорів з Хмельницьким.

Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, самодержець усієї Росії, після самохітного приєднання до себе Малої Росії і всього Запорозького війська, вичекавши певний час і маючи причини, щоб розірвати вимушений мир, поставлений з польським королем Владиславом і всією Короною, безперечно, мав явну міцну й надійну козацьку силу для своїх військових потреб. Отож він збирався почати війну з поляками та Литвою і, приславши до Хмельницького на відсіч полякам двадцять п'ять тисяч свого московського кінного та пішого війська ³⁴⁵, заправив, щоб Хмельницький прислав до обозу його царської пресвітлої величності навзаєм таку ж кількість козацького війська ³⁴⁶, що незабаром і було здійснене. Король же польський Ян-Казимир, при неузгоді і внутрішній мішанині своїх коронних панів, прочув холодні вітри, що віють на нього з Москви та Швеції, і, прагнучи хоч якось зберегти свою державу, Корону Польську, від крайнього занепаду, вдався через те до Порти Турецької й кримського хана, виправивши туди своїх послів ³⁴⁷. Він одержав від них прихильні до себе письмові відповіді, а особливо від кримського хана. Хан писав, що коли польський король заплатить зі своєї скарбниці все те, що винуватий, і коли присягне, що в жодних okazіях не залишить його, хана, то й він буде готовий разом із коронними військами допомогти у військових замислах короля на Хмельницького й на Російське царство.

РОЗДІЛ VIII

Про щасливий початок московської з козаками війни на поляків, про розорення Литви з узяттям Смоленська та інших численних міст і замків; про щасливий роз'їзд Ганчкофа під московське військо і про нещасливий Радивилів похід, що його розгромила Москва; про затвердження нового союзу Польщі з Кримом при взаємних присягах на поставлених умовах і про заплату потрібної виплати ханові від поляків; про смерть старого й обрання нового хана; про послання Хмельницького до нового хана з побажанням відновити колишню дружбу і про неуспіх того посольства, оскільки поляки купили дружбу для себе; про сонячне затемнення; про освячення церкви в Лубенському монастирі та інших церков. Про смерть Анастасія, константинопольського патріарха; царська жалувана грамота киянам.

³⁴⁸ Передові російські загони вийшли в похід 25 травня.

³⁴⁹ Дорогобуж був прикордонним містом. Польська залога покинула його, як тільки зачула про наближення російського війська.

³⁵⁰ Полоцьк здався 29 червня.

³⁵¹ Мстиславль здобуто 20 липня.

³⁵² Облога Смоленська почалася вже 28 червня.

³⁵³ Хан помер 20 червня.

Коли ж настала сподівана з радіснотвореними земними квітами весна, то в зелених полях розпростер свої хоругви на давно замислену війну з поляками й московський Марс ³⁴⁸. Цього разу до Москви вперше було придано козацьку вищезгадану силу, і це військо зачало військове змагання з Литвою, взявши Дорогобуж ³⁴⁹, Невель, Серпейсько і міцний над річкою Двіною Полоцьк ³⁵⁰. Потім воно розкинуло свої загони далі, до Мстиславля ³⁵¹ й Вільні, наблизилося до Смоленська і заступило всі проходи до нього ³⁵². Тоді ж гетьман литовський князь Радивил, щоб узяти «язика», виправив під

московське військо значний, на сім хоругов, роз'їзд на чолі з Ганчкофом, і цей роз'їзд начебто напав десь, як свідчить на 123 листі Твардовський, на московське військо і вибив його п'ять тисяч, що цілком скидається на вигадку.

Після того як повернувся з Криму королівський посол Яскольський, прибув у Польщу й ханський посланець Соліман-ага, щоб затвердити після розірвання дружби з Хмельницьким союз з Корonoю Польською. Той посланець без довгої церемонії виказав королеві від ханового імені готовність до спілки з ним, вимагаючи одначе, по-перше, від короля належної ханові виплати шістсот тисяч золотих доброї монети — ледве чи не битих талярів, а по-друге, присяги короля і Річі Посполитої на незмінну приязнь до себе та союз, що король на Крим, а хан на короля ніколи не підуть воювати. Цьому король дуже порадив і пообіцяв, що виконає присягу від своєї королівської персони, а від Річі Посполитої доручив її виконати архієпископові Гняжненському. Хан після ствердження такого союзу з поляками зобов'язався, що буде готовий з ордою на поміч королеві проти його ворогів, а король визначив давати за те ханові борги й подарунки згідно до колишніх пактів, за якими хан повинен присилати до Кам'янця-Подільського своїх людей. Затверджено водночас і те, що один без другого не можуть учиняти миру зі своїм ворогом, і що, за тими пактами, повинні лишатися в союзі з королем та ханом та допомагати королеві князь венгерський Ракочій з господарями мултянським та волоським.

Відправляючи згаданого ханського посла, король виконав присягу, а щоб відібрати присягу від хана навзаєм виправив із тим-таки ханським посланцем знову Яскольського, пославши через нього й заборговану ханові вищеназвану суму грошей. Але Яскольський, як свідчить Твардовський на 125 листі, прибувши у Волощину і одержавши звістку, що старий хан помер³⁵³, затримався у Волощині і дав знати про те королеві. Король, однак, наказав йому обов'язково їхати до Криму і довести до кінця посольство, маючи надію, що й новий хан, прийнявши послані від короля подарунки, не

відмовиться від складених зі старим ханом пунктів і встановить та підтвердить присягою свій союз та дружбу з королем, як воно й сталося.

³⁵⁴ Мухамед-Гірей IV. Хан з 25 серпня 1654 р.

Бо новопоставлений у Криму хан ³⁵⁴ на пораду своїх кримських начальників, сприяючи королівському бажанню, схилився до приязні з польським королем на всіх тих умовах, що на них був пристав і старий хан; Калга-солтан писав про те до короля, запевняючи, що хан згодний із тим, що вимагає від них король. Новий же хан, затримавши Яскольського в Бакцисараї, поїхав сам до Стамбула, щоб дістати хоругву й підтвердження на ханство.

³⁵⁵ Це сталося в районі річки Друти, на захід від Шклова, під Шепелевичами 24 серпня.

А на Литву впала тоді від наступу московських та козацьких військ велика біда й розор. Після того як згаданий Ганчкоф повернувся з роз'їзду від московського війська, сам литовський гетьман князь Радивші, здобувшись на добрий промисел до війни, рушив із кільканадцятьма тисячами під московське військо до Орші та Смоленська. Але дочасно, ще й не бачивши московської сили, злякався і повернувся, не вступаючи в бій, назад. Москва й козаки наздогнали його біля річки Березини під Шкловом і розбили з усім військом уцент ³⁵⁵. Врятувалися лише ті, хто тікав, як пилявські утікачі, навіть сам гетьман Радивил ледве не загинув, позбувся-бо двох коней і з малою часткою недобитого війська ускробав до Литви.

Після такої поразки гетьмана Радиви́ла Москва відразу ж виміряла кордон своєї держави по згадану річку Березину, приєднавши разом з Білою Руссю до своєї держави чи не половину Литви і взявши в ній більше двохсот міст і замків, як свідчить на 127 листі Твардовський,

³⁵⁷ Смоленськ здався 23 вересня.

³⁵⁷ Новий Бихів здобуто 29 серпня.

³⁵⁸ Старий Бихів осаджував спершу полковник Поклонський, але невдало. Золотаренко почав облогу Старого Бихова 29 серпня, зняв облогу — з половини жовтня.

³⁵⁹ Прогалина в оригіналі.

³⁶⁰ Чичерськ здався 23 серпня.

³⁶¹ Гомель здався 13 серпня.

³⁶² Паволоцького, полковника М. Богаченка.

³⁶³ Власне, хан посилав (у жовтні) посольство і до козаків, засвідчуючи, що готовий відновити союз з козаками тільки при умові, що вони розірвуть союз з Москвою.

³⁶⁴ Дворянин Ржевський, який привіз вимогу царя починати військові акції проти поляків, тобто рушати в похід під Луцьк.

³⁶⁰ Золото привіз не Ржевський, а дворянин П. Протасєв, і це було ще в червні.

³⁶⁶ Анастасій помер у квітні. Його мощі відкрито в 1662 р.

³⁶⁷ Йдеться про чолобиття, яке подала депутація киян, що складалася з вїйта Б. Сомковича, бурмістра І. Ситька (Ситькова), райці, двох лавників і цехмістра С. Дядченка. Депутація прибула до Москви 25 травня і пробула там більше місяця.

зі Смоленськом ³⁵⁶ і Вітебськом. Новий Бихів ³⁵⁷ здався тоді козакам без шкоди для себе, а Старий Бихів не піддався Москві та козакам ³⁵⁸, і там було забито доброго козацького вояка Стефана Подобайла, чернігівського полковника. Його припроваджено до Чернігова і поховано 20 вересня в Іллінському Чернігівському монастирі, бо цей монастир, який багато років стояв після Батієвого розору занедбаний, він-таки, Подобайло, і відновив своїм старанням та коштом. Того ж літа Іван Золотаренко [...] ³⁵⁹ з козаками вирубав і спалив Чичирськ ³⁶⁰; Гомель ³⁶¹ і Пропойськ з іншими тамтешніми містами здалися козакам без шкоди для себе, а Шклов звільнився від Москви, зрадливо й несподівано вибивши залогу, що там була.

Тим часом почалася зима, і Хмельницький, достеменно довідавшись, що поляки через свого посла Яскольського доходять нового союзу з новим ханом та цілим Кримом, виправив до нового хана свого посланця ³⁶² з проханням відновити колишню приязнь до себе, а не до поляків. Хан тоді, простуючи зі Стамбула до Криму, одержав те посольство Хмельницького в дорозі, а прибувши до Криму, радився про те з усією кримською старшиною. На тій раді поставлено бути незмінно в новому союзі з поляками, а не в старому з козаками ³⁶³, оскільки щодо цього як самого хана, так і всіх кримських начальників добре обдарував польський посол Яскольський. На доказ такої ухвали новий хан, перш ніж відпустити з Криму Яскольського, підписав до короля через свого нарочного гінця, ознаймовуючи йому утвердженням із ним союз і сповіщаючи, що наказав буджацьким ордам із Куя-беєм та кримським з Калгою-солтаном простувати під Черніховці, і пропонував та казав, щоб ставали там на з'єднання з ордами і польські гетьмани зі своїми військами.

Того ж таки 1654 року, в середу, на Спасів піст, опівдні сталося страшне затемнення сонця, так що нічний морок зовсім покрив денне світло і видні були на небесах зірки. Хмельницький із козацьким та приданим до нього московським військом стояв тоді обозом під Фастовом для забезпечення України від поляків. Сюди був приїхав якийсь посланець від царської величності, значна персона ³⁶⁴, який видав кожному козакові по малому червонному золотому царської платні ³⁶⁵.

Того-таки літа на Спаса превелебний митрополит київський Сильвестр Косов освятив у Мгарському монастирі церкву святого Спаса. Потім він освятив божественні церкви в Миргороді та Лохвиці і в останніх числах серпня повернувся до Києва.

Того-таки року, повертаючись із царського великого міста Москви, помер святійший константинопольський патріарх Анастасій ³⁶⁶. Його поховали в Лубенському Мгарському монастирі, і він почиває й нині там у нетлінних мощах поверх землі, не заховано в стіні, праворуч, у кам'яній церкві святого Спаса.

Того-таки року за чолобиттям ³⁶⁷ киян було видано від пресвітлого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, отвористу грамоту.

У ній спершу подається чолобиття гетьмана Богдана Хмельницького з усім Запорозьким військом і малоросійським народом про благочестиву греко-руську віру, яку уярмлювали, викорінювали і гвалтовно перетворювали по всій Малій Росії на унію. Йшлося там про всілякі лядські гоніння, наруги і злості, що їх чинено тоді малоросіянам, і про недотримання ляхами постановлених із Хмельницьким Зборовських та Білоцерківських пактів, а також про почату після цих пактів лядську війну на Малу Росію з великою різаниною й тиранством над благочестивими малоросіянами. Потім говорилося про Вічний мир, учинений великим государем царем Михайлом Федоровичем з королем Владиславом, і про порушення цього миру ляхами з безчестям та доріканням великому московському государеві через певних

злочинців-поляків, і про те, що за короля Яна-Казимира не було вчинено справедливості над тими злочинцями, через що порушився і мир. До того ж висловлювалося прохання Хмельницького, щоб прийняли його з усією Малою Росією під високу руку його, російського монарха, або щоб при його посередництві Хмельницький міг помиритися з поляками на Зборовських пактах. Але поляки з королем Яном-Казимиром не послухали того посередництва, а ще більше постали на викоренення в Короні Польській благочестивої віри — через це великий російський государ і прийняв Богдана Хмельницького під свою високу руку. Потім викладається згадане чолобиття київських міщан, по якому вони прийняті під високу його, російського монарха, владу, з підтвердженням, що давні їхні права й вольності залишаться без порушень. Оця грамота має в собі від слова до слова таке:

Божою милістю ми, великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, самодержець Великої та Малої Росії, московський, київський, владимирський, новгородський, цар казанський, цар астраханський, цар сибірський, государ псковський і великий князь

³⁰⁸ Тобто сенат, сенатори.

тверський, ігорський, пермський, вятський, болгарський тощо, і великий князь землі Нижнього Новгорода, чернігівський, рязанський, ростовський, ярославський, білозерський, удорський, обдорський, кондійський і всієї північної сторони повелитель і государ Тверської землі, землі карталінських та грузинських царів, кабардинських царів, черкеських та горських князів та іншим багатьом східним державам та землям, отчич західних і північних країн, дідич і наслідник, государ і володар. Ударували ми підданих наших, міщан міста Києва з отчини предків нашої величності і великих князів Малої Росії. Свідчимо, що в минулі роки гетьман війська Запорозького Богдан Хмельницький, і все Запорозьке військо, і вся Мала Русь присилали до нас, царської величності, бити чолом, що пани рада ³⁶⁸ і вся Річ Посполита

повстали і вчинили велике гоніння на православну християнську віру грецького закону і на святу божу східну церкву.

³⁶⁹ Тобто в 1634 р.

³⁷⁰ *Докончальній* — що можна докінчити, завершити.

³⁷¹ Київським міщанам, певне, не треба було такого детального вступу. Але тількино почалася війна, і російський уряд, видаючи цей документ, вважав за потрібне виправдати свою збройну акцію.

Вони почали їх відлучати від істинної православної християнської віри і приневолювати до своєї римської віри, а в інших місцях, в Короні та Литві, позапечатували благочестиві церкви і постановили в них унію, чинячи над ними всілякі нехристиянські нагніти, і наругу, і злості. А помирившись із ними спершу під Зборовом, а тоді під Білою Церквою, поляки не зберегли своєї правди, і божі церкви, які повинні були віддати за договором із унії, не повіддавали, а коли декотрі й віддали, так знову їх було повернено в уніатські,— отак хочуть поляки викоренити православну християнську віру грецького закону і до решти розорити святі божі церкви. Вони зібрали численні війська на них, козаків, та їхні міста й містечка і в тих містах та містечках осквернили й розорили святі божі церкви, наглумилися над ними, а багатьох православних християн духовного й мирського чину мучили невинно і чинили всіляку злу наругу, чого не роблять і над поганими бусурманами й жидами.

Отож той гетьман Богдан Хмельницький і все Запорозьке військо, не бажаючи відкидатися благочестивої християнської віри і бачивши в розорі святі божі церкви, прикликали собі поневолі в допомогу кримського хана з ордою і піднялися за православну християнську віру і за святі божі церкви проти поляків. Вони били нашій царській величності чолом і просили милості, щоб ми, великий государ, наша царська величність, не дали викоренити православної християнської віри й розорювати їхнім гонителям та кривоприсяжникам святих божих церков і веліли б його, гетьмана, і все Запорозьке військо, і всю Малу Русь прихилити під нашу, царської величності, високу руку, з містами та землями, щоб вони не потрапили через той гніт у підданство до турецького султана і кримського хана,— а вони

будуть нам, великому государеві, нашій царській величності, служити й стояти за наше государеве здоров'я проти всілякого ворога навіки.

Богдан Хмельницький та все Запорозьке військо, і вся Мала Русь не були прийняті під нашу, царської величності, високу руку аж по нинішній сто шістдесят другий рік з тієї причини, що в минулі роки, в минулому 142-му році ³⁶⁹, наш блаженної пам'яті батько, великий государ цар і великий князь Михайло Федорович, самодержець усієї Росії государ-володар багатьох держав, учинив з польським королем і великим князем литовським Владиславом Вічний мир, щоб бути обом великим государям поміж себе і їхнім государевим дітям та онукам в братерській дружбі, любові й єднанні, і щоб король Владислав, і діти, й наслідники його королівської величності, і всі майбутні польські королі й великі литовські князі з панамі радою і всією Річчю Посполитою, і всякого чину людьми, у всяких листах описували й іменували нашого батька, блаженної пам'яті великого государя царя й великого князя Михайла Федоровича, самодержця всієї Росії і його царську величність, так само, як і його государських дітей і наслідників, за його государською достойністю і за Вічним миром великим государем царем і великим князем, самодержцем усієї Росії, з повними його государевими титулами, як він, великий государ, сам пише по докончальній ³⁷⁰ грамоті віднині й довічно, і надалі нерушно без усяких змін ³⁷¹. І той Вічний мир обидві сторони закріпили хресним цілуванням, спершу великі послы, а тоді й обидва великі государі своїми государевими душами, і затвердили грамотами та печатками, постановивши, що той Вічний мир між ними, великими государями, має бути незмінно навіки.

І з боку Владислава, польського короля й великого князя литовського, при ньому, королі Владиславі, на порушення Вічного миру, нашого батька, блаженної пам'яті великого государя царя і великого князя Михайла Федоровича, самодержця всієї Росії, і нас, великого государя, в його численних королівських грамотах і в листуванні порубіжних воєвод, каштелянів, старост, капітанів, державців із нашими, царської величності,

воєводами порубіжних міст іменували й писали титули за Вічним миром з великими відхиленнями.

³⁷² Тобто 1640 р.

³⁷³ Тобто 1645 р.

³⁷⁴ Тобто 1650 р.

А інші злодійці в багатьох листах писали з великим безчестям і доганою, і королівське ім'я писали царським іменем, називаючи його, супроти Вічного миру, государем багатьох держав і володарем. На ті численні королівські неправди посилали від нас, великого государя, нашої царської величності, великих послів і посланців у Польщу й Литву до короля Владислава. Вони, будучи у короля у посольствах і з панами радою у відповідях про нашу государську честь, казали й показували вищезгадані листи і дали з них списки, просячи кари і страти для тих людей. У сто сорок восьмому році ³⁷² король Владислав писав до нашого батька, блаженної пам'яті великого государя царя й великого князя Михайла Федоровича і всієї Росії самодержця, у своїх грамотах, що за його королівським указом людей, які писатимуть його государеве найменування й титули не за Вічним миром, буде страчувано, а які писали без пошанівку, то тих з сейму він сам звелить стратити, і надалі такого ніколи не повториться. А у письмовій відповіді панів ради, яку дали в сто п'ятдесят третьому році ³⁷³ нашим, царської величності, великим послам бояринові і суздальському намісникові князю Олексієві Михайловичу Толстому, Львову Ярославському з товаришами було написано, що королівській величності те право поки що не було затверджене, і чинити те карання йому не було змоги. А нині за ті провини після постановленого права король звелів покликати винуватих на сейм і кару за їхні провини буде вчинено вже як за переступ їхнього власного права. Після цих королівських грамот і листовних відповідей по договорах панів ради при королі Владиславові ніяких виправлень не було, і відкладали те діло з сейму на сейм на багато років, і тим чинили зволікання супроти істинної правди й Вічного миру.

Після Владислава на королівство Польське і Велике Князівство Литовське сів його брат, нинішній король Ян-Казимир. То при ньому не лише не було вчинено ніякого виправлення колишніх неправд, але почали ще більше, як колись, за його королівським указом і повелінням панів ради друкувати в різних містах книги на польській та латинській мовах, а в тих книгах надруковані були злі безчестя, і догани, і хула про батька нашого, блаженної пам'яті великого государя і великого князя, самодержця всієї Росії, і про діда нашого, блаженної пам'яті, і про великого государя святійшого патріарха Філарета Нікітича московського і всієї Росії самодержця, а також про нас, великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії,— це все не тільки нам, великим государям християнським, помазанникам божим, неможливо слухати й терпіти, але й простій людині. Надруковано в тих книгах також великі безчестя та злі нагани і про наших, царської величності, бояр та всіляких чинів людей, чого не буває ні в яких державах не лише при Вічному мирові, але й при ворожнечі. І в минулому сто п'ятдесят восьмому році ³⁷⁴ ми послали за нашим, царської величності, указом від нас, великого государя, в Польщу й Литву до короля Яна-Казимира наших, царської величності, великих і повноважних послів, боярина й служебного намісника Нижнього Новгорода Григорія Гавриловича Пушкіна з товаришами, щоб вони говорили про ті королівські й панів ради численні неправди за нашу, государеву, честь по посольських договорах і просили на винуватих смертної кари. І за королівським указом пани рада дали тим, нашої царської величності, великим послам договори з підписом рук власних і за печатками, що тих усіх обвинувачених в образі нашої, царської величності, честі людей, яких списки були подані панам раді від великих послів для позову в сейм, судитимуть на сеймі згідно конституції тисяча шістсот тридцять сьомого року і каратимуть за їхніми провинами смертю, хто того заслужив,— це чинитиметься при наших, царської величності, послах, яких ми, великий государ, пришлемо для обвинувачення винуватих із прописними листами. А в конституції тисяча шістсот тридцять

сьомого року надруковано, що на тих людей, які почнуть зменшувати чи змінювати наші, царської величності, титули, буде покладене право, що зветься латинською мовою *roenam perduellionis*, тобто впаде на тих винуватих неодмінно смертна кара і позбавлення маєтку.

³⁷⁵ Тобто 1652 р.

³⁷⁶ Тобто 1653 р.

³⁷⁷ Тут маємо перебільшення. Насправді поляки відшукали неточності в написанні королівських титулів і виставили їх як контрзвинувачення.

³⁷⁸ Тут маємо типове для того часу розмежування війська Запорозького і Малої Русі (таке розмежування робить і Величко). Послів посилали тільки від війська, представники міст звернулися до царя окремо і пізніше (перед киянами — тільки переяславці), духовенство не посилало послів узагалі, шляхта одержала підтвердження своїх прав також окремо, а селян ніхто і не думав питати.

А після того, у сто шістдесятому році ³⁷⁶, по нашому, царської величності, указу і після звідомлення короля Яна-Казимира було послано до нього, Яна-Казимира, на сейм з прописними листами нашої царської величності посланників, і вони, будучи в короля і в панів ради, у відповідях говорили про нашу, государську, честь, і просили по договору й конституції стратити винуватих.

Король Ян-Казимир і пани рада не лише не вчинили на тому сеймі при наших, царської величності, посланцях виправлення по договору, але й не постановили суду на багатьох винуватців, і не показали ні в чому правди, а й тих наших, царської величності, посланців відпустили без діла. І після того прислав до нас, великого государя, нашої царської величності, король Ян своїх посланців, а з ними прислав декрет із сейму на тих своїх підданих, що їх обвинувачено за нашу государську честь. І в тому декреті нічого не було написано про пряме виправлення, зате багато було написано, хто з винуватців поза всяку правду був звільнений, і лише на декого з поганих людей була накладена вина — з чотирьохсот винних тільки на дванадцять чоловік. Та й про тих у тому декреті безсоромно написано, що їм і самим невідомо, де вони жили і чи померли.

Ми, великий государ, наша царська величність, виконуючи Вічний мир і сподіваючись виправлення з його королівської сторони, в минулому сто шістдесят першому році ³⁷⁶ посилали до нього, короля Яна-Казимира, наших,

царської величності, великих і повноважних послів, боярина й великопермського намісника, князя боярина Бориса Олександровича Рєпніна-Оболенського з товаришами, щоб король Ян-Казимир, пам'ятаючи Вічний мир, посольські договори і свої сеймові уложення, конституцію, велів учинити виправлення у тих вищеназваних справах. Але король Ян-Казимир у тій справі ніякої правди не виказав, а пани рада у відповідь нашим, царської величності, великим послам казали, що справа нашої, государевої, честі мала, і сміялися ³⁷⁷. І тим вони збезчестили батька нашого, блаженної пам'яті великого государя, його царську величність, і нас, великого государя, нашу царську величність, і тих наших, царської величності, великих і повноважних послів відпустили без нічого. Через оці численні неправди королівської величності і панів ради з його, королівського, боку учинено порушення Вічному мирові, тоді як з нашого, царської величності, боку Вічний мир дотримувано завжди міцно й нерушно.

А гетьман Запорозького війська Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке, і вся Мала Русь ³⁷⁸ прислали до нас, великого государя, багато разів бити чолом, щоб великий государ не дали гонителям і кривоприсяжникам викоренити православну християнську віру і розорювати святі божі церкви й умилосердилися над ними, і щоб веліли прийняти їх під нашу, царської величності, високу руку. А коли ми, великий государ, не ударуємо їх і не візьмемо їх під нашу, государську, високу руку, то хай би ми, великий государ, наша царська величність, заступилися за православну християнську віру і святі божі церкви і веліли б помирити їх з поляками через наших, царської величності, послів так, щоб їм той мир був надійний.

За нашим, царської величності, указом, а по чолобиттю гетьмана Богдана Хмельницького і всього Запорозького війська, наші, царської величності, великі послы, боярин і великопермський намісник, князь Борис Олександрович Рєпнін-Оболенський з товаришами говорили про той мир і посередництво королеві і панам раді, щоб король і пани рада заспокоїли ті чвари та помирились з військом Запорозьким і всією Малою Руссю, також не

нищили православної віри грецького закону і не забирали божих церков; не чинили їм ні в чому неволі, а постановили б із ними мир за Зборовським трактатом; ті церкви, які обернено в унію, щоб віддали назад. І коли король та пани рада те вчинять, тобто помиряться з військом Запорозьким і всією Малою Руссю та не будуть надалі чинити їм неволі у вірі і віддадуть поколишньому їм божі церкви, то ми, великий государ, наша царська величність, задля святих божих церков православної християнської віри поступимося королівській величності тими людьми, які винуваті щодо нашого государського іменування і достойні були смертної кари, і звелимо їх віддати. Ще наші, царської величності, послали казали: «Коли короля Ян-Казимира обрано було на королівство, то на коронуванні він присягав людям духовного й мирського чину, що має захищати й остерігати різних у вірі християнських людей і аж ніяк сам не утискуватиме якусь віру, і нікому такого не попускатиме. А коли він не дотримає тої присяги, то не вимагатиме від своїх підданих вірності й послуху, і звільнення від тої клятви він ні в кого не проситиме і не прийматиме — це достеменно надруковано в його коронуванні. І він, король Ян-Казимир, не лише не остерігав і не захищав православну християнську віру, але учинив на неї злу нагінку, якої не чинять і на якусь еретичну віру. Отож він переступив свою клятву, на що присягав, а своїх підданих, православних християн, тим самим зробив від підданства вільними».

³⁷⁹ Тобто 1653 р.

³⁸⁰ Царські ідеологи зводили боротьбу козаків з Польщею тільки в русло релігійної боротьби, зовсім ігноруючи соціальний і національний моменти (див. приміт. 133).

³⁸¹ *Сомкович Б.* — київський війт.

³⁸² Тобто українських.

³⁸³ Київ фактично виключався з козацької юрисдикції і підлеглості: права короля переймав цар.

І він, король Ян-Казимир, і пани рада все те поставили за ніщо і відмовили в мирі й посередництві нашим, царської величності, великим і повноважним послам. І, бажаючи викоренити православну християнську віру і розорити божі церкви, пішли на них війною, ще коли були в короля наші, царської величності, послали. А коли в короля і в панів ради був у минулому

161 році³⁷⁹ у Бересті-Литовському сеймі, то в них на сеймі вирішено, щоб їм розоряти божі дома православних християнських людей грецького закону, які живуть у Короні Польській і у Великім Князівстві Литовським, аби віра грецького закону викоренилася³⁸⁰.

І ми, великий государ, наша царська величність, бачивши з королівського боку численні неправди і порушення Вічному мирові, звеліли прийняти під нашу, царської величності, високу руку гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорозьке, і всю Малу Русь з містами і землями у вічне підданство. І гетьман Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке, і вся Мала Русь присягли нам, великому государеві, і нашим государевим дітям і наслідникам, що будуть вони під нашою, царської величності, високою рукою з містами і землями у вічному підданстві. А 25 травня приїздили до нас, великого государя, піддані наші, царської величності, з нашої, царської величності, вотчини міста Києва війт Богдан Сомковський³⁸¹ та бурмістр і райці з товариством бити чолом, щоб нам, великому государеві, тих наших підданих ударувати і закріпити та затвердити нашими государськими грамотами їхні права й привілеї, які дали їм польські королі. І ми, великий государ, наша царська величність, ударували наших підданих, міщан міста Києва, і веліли їм бути під нашою, царської величності, високою рукою по колишніх правах та привілеях, даних їм від польських королів, і ні в чому не порушувати тих прав та привілеїв. Ми, великий государ, ударовуємо їх і тим, що написано в їхньому чолобитті і в королівських привілеях, тобто, що кияни, купецькі люди, звільняються від мита, коли їздять торгувати сухим і водним шляхом; ми, великий государ, дозволили їм торгувати безмитно в наших, царської величності, черкаських³⁸² містах також. У їхнім чолобитті і в королівських привілеях написано, що Києву дано право мати склад всіляких довізних товарів,— ми, великий государ, ударували їх тим, що веліли бути товарному складові, як і давніше, у Києві, але мито з товарів приїжджих гостей (а не з київських міщан,) ми, великий государ, указали брати на нас, великого государя. А що за королівськими привілеями з пиття

(пива, меду, вина і горілки) і з харчівних товарів, з лавок, з торгу, з воскобойні, з пиварні, з перевозу через Дніпро, з гостиного двору і з ваг — з того всього київські міщани завжди давали київському воєводі по 3000 польських золотих прибутку, то й ми, великий государ, за той доход, за який раніше давали воєводі, указали київським міщанам давати по 3000 золотих у нашу, царської величності, скарбницю щорічно і безвідмовно; і тому вищеназваному доходу бути, як колись, покладеним на місто Київ й на ратушу. Ще по королівських привілеях київських міщан звільнено від ратної служби, а ще їх звільнено від кари й заборони, яку накладали київські воєводи на місто, щоб улітку вночі не світили вдома світла,— тож і в обоз хай київські міщани не ходять, а стережуть своє місто, а з вогнем сидіти увечері та вночі їм можна, але з осторогою. А що в королівських привілеях написано, що коли хто з киян оббреше кого позавіч, то той оббріханий сам оправдовується і сам від себе чинить чи покарання, чи звільнення,— ми ж, великий государ, про таких винних наказали чинити позов війтові й бурмістрові, а встановивши вину тих людей, відсилати ті позови до наших, царської величності, бояр та воєвод, які будуть у Києві по нашому, царської величності, указу³⁸³. А нашої, царської величності, отчини підданам з міста Києва бути по цій нашій государській жалуваній грамоті під нашою, царської величності, високою рукою і жити по своїх колишніх правах та привілеях вільно, без жодної неволі, у всьому так, як у нашій, государевій, жалуваній грамоті, і служити та бажати всякого добра і нам, великому государеві царю та великому князеві Олексію Михайловичу, самодержцеві всієї Великої й Малої Росії, і синові нашому, благовірному царевичу, і великому князеві Олексію Олексійовичу, і нашим государським наслідникам, і бути в усьому нашій царській волі і послушанні, і покладатися без жодного сумніву на в усьому надійну нашу, государеву, милість. А ми, великий государ, наша царська величність, хочемо їх тримати в нашому, царської величності, ударуванні і в нагляді.

Зазначаємо, що вони, вїт Сомковський з товаришами, поклали два привілеї: один короля Яна-Казимира про їхні права і всілякі вольності, даний на колишній привілей його брата, короля польського і великого князя литовського Владислава Четвертого, в якому пом'януті привілеї колишніх польських королів на права й вольності, а другий — привілей короля Владислава, щоб у воєнний час київським міщанам не ходити в обоз, а оберігати місто й уїзд; обидва ті привілеї за королівськими підписами й печатками. Ми, великий государ, наша царська величність, звеліли дати їм списки із тих привілеїв із дячим підписом, а ті справдешні привілеї веліли записати в нашій, царської величності, скарбниці.

Дана ця наша государська жалувана грамота в нашому царському місті Москві.

Літа від створення світу 7162, місяця липня, 16-го, а від Різдва Христового 1654.

Місце великої печатки

прес: государя царя Олекс: Михайло: всієї Росії самодержця.

Божою милістю государ і великий князь Олексій Михайлович, самодержець усієї Великої й Малої Росії.

ЧАСТИНА ВОСЬМА

І РІК ВОСЬМИЙ ВІЙНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО Й ПОДІЙ НА УКРАЇНІ

В якій розповідається про ханське посередництво між Хмельницьким та поляками; про польський союз із ханом; про навалу поляків на Україну і розорення її; про війну Хмельницького з поляками й татарами на Дрижополі і про розгром татарських роз'їздів; про викуп татар і про промову до них Хмельницького; про листування Хмельницького з королем шведським і щасливу для шведів війну з поляками; про настановлення з ними пактів двічі і про знищення їх; про скруту поляків; заколот поляків проти шведів і сандомирське посольство до них.

РОЗДІЛ І

Про відправлення від хана посла Хмельницького; про ханове посередництво з поставленими умовами; про посміховисько, з яким Хмельницький відіслав у Крим ханського посланця; про підкріплений присягою ханів союз із поляками; про рушення польських військ на Україну і про страх від того в Україні; про Богуна, який уступився перед польськими військами з Браславля до Умані, і про розорення поляками Забузької України; про орди, що прибули в допомогу полякам, і про їхні загони, шкідливі й полякам, і Україні; про страх у поляків від Хмельницького; про облогу Хмельницького на Дрижополі; про дводенну битву під Охматовом; про міцні тодішні морози і про відхід звітіля Хмельницького з військом до Білої Церкви; про орди, які пішли зі здобиччю від поляків у Крим, і про інші орди, які знову до них прибули

і які даремно взяли від них плату українським ясиrom; додаток про згадану Дрижопільську війну і про татарські загони, які порозгромлював на тогочасній Україні Богун, тощо.

³⁸⁴ Це було ще наприкінці минулого року.

³¹¹ Лист хана, датований 8 жовтня 1654 р., не мав у собі тої брутальності і непоштивості, що про неї пише Величко. Його тон був, правда, категоричний, але вимога одна — розірвати союз із Москвою.

³⁸⁶ Тохтамиш-ага. Він привіз листа й від Карач-бея.

³⁸⁷ Посол М. Богаченко повернувся в жовтні.

³⁸⁸ У листі не говорилося нічого про видачу офіцерів.

³⁸⁹ Питання не стояло так категорично. Більше того, висловлювалася обіцянка, коли козаки розірвуть з Москвою, а поляки почнуть війну, татари розірвуть з поляками.

³⁹⁰ Пункти 3 і 4 вигадані. В ханському листі про це не було ні слова.

³⁹¹ Хан погрожував, коли Хмельницький не поступиться, втягти у війну угорців, мунтян та волохів.

³⁹² Гетьман Потоцький почав наступати на Україну ще в жовтні 1654 р. Поляки мали 20 тисяч кінноти і 8 тисяч піхоти.

³⁹³ Богун мав 12 тисяч козаків.

³⁹⁴ Козаки дали полякам у Брацлаві битву, яка тривала тиждень, після чого поляки відступили до Умані. На чолі козаків стояв наказний гетьман, військовий осавул В. Тимоленко, який загинув при облозі Брацлава, на його місце став прилуцький полковник Я. Воронченко. Але Богун був тут.

³⁹⁵ Облога Буші почалася 28 листопада, закінчилася 30 листопада. З українського боку було тут багато жертв — це одна з трагічних сторінок у житті українського народу. Про облогу Буші написав відому повість М. Старицький.

³⁹⁶ Князь Вишневецький почав свою каральну акцію 29 грудня. Демівка впала 5—8 січня. Її брав не сам князь, а велике польське військо на чолі з льоним гетьманом С. Лянцкоронським. Поляки вирізали місто, хоч підступно проголосили помилування.

Року від створення всього живого 7163-го, а від Різдва господнього 1655-го, новий кримський хан увійшов, як я казав раніше, у новий союз та лігу з поляками ³⁸⁴. Він був досить обдарований поляками і хотів для початку показати їм свою приязнь тим, що відіб'є Хмельницького від московського союзу і через своє посередництво примирить та поверне його в колишнє підданство до польського короля. Але те його посередництво було брутальне, непоштиве й повне дурноти ³⁸⁵, отож нічого він тим не зискав і його посланця ³⁸⁶ було відправлено до Криму з самим посміховиськом. Те ханське посередництво з його умовами було таке.

Відправивши з Криму згаданого вже посла Хмельницького ³⁸⁷, він, новий хан, послав з ним до Хмельницького й нарочного свого посланця з листом, де пропонував Хмельницькому піддатися, як перше було, до союзу з Короною Польською, зобов'язуючись поєднати його з королем на таких умовах:

1. Щоб Хмельницький зразу ж відступився від Москви і пішов з усім козацьким військом і з ним, ханом, на неї, видавши спершу старшину та інших московських офіцерів ³⁸⁸;

2. Щоб, приєднавшись до короля, не знав уперед від нього ніякого пана ³⁸⁹.

3. Щоб дозволив і допоміг прийти на Україну вигнаній із неї шляхті;

4. Щоб Хмельницький не мав більше десяти тисяч реєстрових козаків ³⁹⁰.

А коли б Хмельницький не захотів того вчинити, то хан з усіма ордами має нині ж на нього наступати і зганьбити його ім'я перед народами ³⁹¹.

Виправивши такого посла до Хмельницького і присягнувши, згідно з магометанським звичаєм, на учинених з поляками пактах, хан послав про це звістку й до Польщі. Гетьман же польський, одержавши достеменно звідомлення про затвердження ханською присягою союзу із поляками, зараз-таки рушив з усім польським військом, числом у шістдесят тисяч ³⁹², на Україну — прислав ще до того три тисячі свого війська й волоський господар. Прочувши про такий наступ польських військ, пойняли Україну великі печаль і страх. Браславський полковник і добрий кавалер Богун, якого Хмельницький поставив був у Браславлі на сторожі з трьома полками козацького війська ³⁹⁰, почув про нерівне для себе число польського війська і виступив із Браславля до Умані ³⁹⁴, а поляки, ввійшовши в Україну, без жодного пошанівку сплюндрували дощенту вогнем і мечем Немирів, Кальник і Бушу ³⁹⁰ з людьми, які там були, а князь Дмитро Вишневецький в іншому місці вирубав до решти Демівку ³⁹¹.

³⁹⁷ Менглі-Гірей, але він був підлітком, і орду вів Каммабет-мурза. Вони прийшли 6 січня під Шаргород, де була головна квартира коронного гетьмана.

³⁹⁸ Інші дані — 30 тисяч.

³⁹⁹ Татари домовлялися з поляками не брати ясиру. Вони пішли в загани пізніше — після Умані.

⁴⁰⁰ Спершу пішли поляки, а за ними татари. Вони підійшли під Умань 24 січня. Пробували військового щастя, але невдало.

⁴⁰¹ Дві версти. Це сталося вночі 29 січня.

⁴⁰² Інша назва — Багва.

⁴⁰³ Чи був Богун на Дрижополі — невідомо. Принаймні на початку битви нема даних про прихід козацького підкріплення. Взагалі опис цієї баталії нагадує пізнішу, під Охматовом, куди Хмельницький пішов табором, рушивши з Дрижополя в лоб полякам.

Відомо, що під Охматів прийшли до Хмельницького нові значні сили і включилися в бій. Орда тоді участі в січі не брала, казали, що Хмельницький підкупив Каммабет-мурзу. Біля Охматова поляки понесли великі втрати.

⁴⁰⁴ Російське військо в основному загинуло на Дрижополі. Воно не витримало першого польського удару і впало в числі 9 тисяч чоловік.

⁴⁰⁵ Російськими військами коло Білої Церкви командував лише Бутурлін.

⁴⁰⁶ Звісток про німецьку піхоту інші джерела не дають, але це не виключає описаної події. До цього факту маємо збоку припис Величка: «Зорка».

⁴⁰⁷ 30 і 31 січня.

⁴⁰⁸ Збоку припис Величка: «Твардовський, лист 131».

Наповнена таким страхом, Україна легко вже визнавала, що підвладна та слухняна полякам, окрім однієї Умані, туди польські війська самі не зважилися підступити. Вони жили місяць і більше на всебагатих українських кватирях, що вже не могли оборонятися, і відпочивали, чекаючи до себе ординських військ, які обіцяв прислати їм хан.

Татари з'єдналися з поляками біля Умані, на чолі їх стояв син померлого хана ³⁹⁷, а числом їх було сорок тисяч ³⁹⁸. Однак вони дбали не так про польські, як про власні інтереси, і розіслали по Україні аж до Дніпра свої загони по ясир і здобич, залишивши в польському обозі кіш із меншою частиною орди ³⁹⁹. Це полякам терпіти було тяжко, але мусили, і, не дожидаючись повернення тих загонів, рушили з ордою, що була при них, до Умані ⁴⁰⁰. Тим часом поляки одержали звістку, що Хмельницький прийшов з двадцятип'ятитисячним козацьким військом під Охматів на оборону розореної України від поляків, і це викликало серед них чималий страх. Однак польський гетьман, не трапляючи військового духу, залишив біля Умані свій обоз, наказавши йому йти вслід за собою, а сам кінно, налегці рушив з ордою проти Хмельницького вперед. Він напав на нього несподівано в чистому полі за чотири верстви ⁴⁰¹ від Охматова, в долині тамтешньої річки, яку звуть Бави ⁴⁰², й урвав з його обозу чималу частку з двадцятьма двома гарматами. Але коли лядське й татарське військо впало було, як муха на мед, на той обоз за здобиччю, Хмельницький вміть упорядкував свої лави і почав від свого обозу міцно разити поляків із гармат і дрібною зброєю. З іншого боку прибув туди від Умані зі значною частиною свого війська й Богун і несподівано вдарив із тилу на поляків та орду ⁴⁰³, завдавши їм значного

ущербку, бо поклав там трупом близько трьох тисяч ворогів, відгромив та повернув назад урваний від Хмельницького обоз із гарматами.

Поляки й татари були застрашені й роздразнені несподіваною сутичкою з Богуном та поразкою від нього і кинули на Богуна всю свою силу. Але при Богунові військо було дуже справне і навчене, отож ляхи й орда не змогли його швидко ковтнути, а Хмельницький тоді міцно вдарив із тилу на поляків та орду всією своєю кіннотою і, завдавши їм удвоє більший, ніж Богун, ущербок, з'єднався з Богуном, хоч поляки аж ніяк не хотіли того допустити. Поки ж поляки з ордою впорядковували після цього розгрому свої лави, Хмельницький устиг повернутися з перемогою до свого обозу. Він побачив однак, що поляки у своїй воєнній завзятості не слабшають і чекають від Умані своєї піхоти й гармат, тим-то мусив там-таки, серед чистого поля, яке раніше звалося Бави, а відтоді прозване Дрижополем (це за чотири верстви, як вище сказано, від містечок Охматова й Вороного), стати обозом разом із Москвою, а було там їх разом із їхнім вождем Василем Борисовичем Шереметом п'ять полків⁴⁰⁴ — інше московське й козацьке військо стояло тоді наготові близько Білої Церкви з князями та боярами московськими Трубецьким, Долгоруким і Бутурліним⁴⁰⁵. А коли наспів з піхотою й гарматами польський обоз, поляки облягли Хмельницького довкруг і почали штурмувати зусібіч його обоз і бити з гармат — Хмельницький же стріляв із гармат та мушкетів навзаєм. Саме тоді три чи чотири тисячі доброї пруської піхоти⁴⁰⁶, що була з мідними щитами, прагнучи відзначитися перед інших жовнірів та досягнути слави, не знаючи однак козацького доброго серця й лицарства, пішли осліп на обоз Хмельницького, і їм, прикритим мідяними плитами, мушкетний вогонь мало що міг нашкодити. Але сила їхня була поскоромлена дробом із гармат, усіх же інших, які вперто дійшли до самого обозу Хмельницького, козаки, спішившись, викололи списами разом з їхніми начальниками й офіцерами доценту, хіба що врятувався той, хто повернувся був до польського обозу раніше.

Ця битва поляків із Хмельницьким тяглася на Охматівським Дрижополі два дні ⁴⁰⁷. Стояли тоді міцні й сильні морози, і через них упало зобабіч більше п'ятнадцяти тисяч війська ⁴⁰⁸, а лядської піхоти при гарматах мало що й лишилося — тільки рештки, що вціліли після розгрому згаданої пруської піхоти і після описаних наїздів Богуна й Хмельницького, коли було побито чимало ляхів і татар.

⁴⁰⁹ Рушив до Охматова, де був сильний бій (див. приміт. 403). Після того Хмельницький пішов до Тетієва і Білої Церкви.

⁴¹⁰ Татари таки дочекалися приходу нової орди, а поки що вибирали ясир. Від'їхали вони всі в кінці березня.

⁴¹¹ Нова орда прийшла на початку березня. Війська було 120—150 тисяч, хоч, може, це число перебільшене. На чолі татар стояв Калга-солтан.

⁴¹² Власне, воювати з козаками татари не хотіли, хоч, може, й робили таку пропозицію, щоб домогтися ясиру; тоді не відбулося остаточного розриву з козаками. Татари зайнялися грабунком Брацлавщини, примусивши поляків здобувати для них укріплені замки, які ще трималися,— татари, як відомо, міст не вміли здобувати. Польське військо і справді було виснажене, але військових акцій не припиняло.

⁴¹³ Поляки вважали, що українського війська було 60 тисяч, може, це було й перебільшенням. Величкова цифра, мабуть, ближча до правди.

⁴¹⁴ Див. приміт. 392 і 398. Орда, крім того, майже не брала участі в битві.

Після того, наступної ночі, уваживши, що стояти в сильні тодішні морози обозом у полі, битися та чекати на ще тіснішу облогу від поляків і татар важко й не годиться, Хмельницький, належно прибравшись із обозом та військами, рушив назад до Білої Церкви ⁴⁶⁹, а, пробившись через лядський і татарський обоз, досяг Білої Церкви вже без жодної перепони від поляків та орди. Тут поблизу стояли, як вище зазначалося, готові козацькі й московські війська, з'єднавшись із якими, Хмельницький знову здобувся на добрі помисли, готувався на війну проти поляків і татар і приглядався, чи не готуються вони на нього також. Але одні татарські загони, не повертаючись до лядського обозу, пішли з полонянами до Криму, а інші, також з полонянами, прибули до обозу вже після тієї дрижопільської розправи. А коли польський гетьман дорікнув їхній старшині, складаючи на них вину, що свавільно роз'їхалися від обозу за своїми промислами й здобичами, не пильнуючи військової справи, то татари від того гетьманського слова розгнівалися і рушили всі з набраним в Україні добром від поляків до Криму ⁴¹⁰. Однак замість цієї орди, що відійшла в Крим, прибула до поляків

чималим числом інша орда, на чолі з мурзою Мегмет-Гіреєм⁴¹¹, і почала упоминатися в поляків, щоб зараз-таки або йшли з ними воювати козаків⁴¹², або дозволили їм за їхній труд брати на Україні ясир. Поляки ж під час описаної Дрижопільської війни одні були вибиті козаками, другі вимерзли, треті були поранені, четверті терпіли велику нужду і не мали коней — вони аж ніяк не могли відбувати далі воєнних дій разом із свіжими ордами і йти в середину України до Дніпра. Через це вони таки дозволили татарам у нагороду їхнього неробського й некорисного полякам труду брати по Україні ясир, а самі зволили розкластися до певного часу на спочинок по кватирях. Хмельницький також не наступав більше на поляків тієї зими і дав їм і всьому війську вільно відпочити.

Король Ян-Казимир не гадав був вести ту Дрижопільську війну з козаками — стояла тоді міцна зима з сильними морозами, а король хотів, поперше, щоб його, за певний час зменшене і втомлене від минулих воєн, військо відпочило, він налагодив би тоді військовий апарат, а, по-друге, побачивши, що Хмельницький розбратався з татарами, і поставивши з ними союз, він уважив, що мав певний виграш над Хмельницьким. Але гетьмани та інші польські пани інакше тлумачили той королівський намір і були раді змозі вести спільні з ордою військові дії. Отож вони мало дбали про королівський на те дозвіл, не без відома його величності догоджаючи насамперед власній упертості, і рушили з польськими військами на розор України і знищення імені Хмельницького. Про те, як вони зашкодили Україні, а разом з нею й собі, і як розправилися в Дрижополі з Хмельницьким, я був оповів досить докладно, але хочу ще те тут докласти, що Хмельницького й насправді ледве не докінчили на Дрижополі, бо він не сподівався такого численного польського війська і не гадав, що пріспіє на той час орда на допомогу полякам. Він про те не подумав і вихопився був з малим числом, тільки двадцять п'ять тисяч⁴¹³, свого й московського війська, як вище означалося, сподіваючись розправитися з поляками і з тим військом, що мав. Але коли, над свої сподіванки, був огорнений на Дрижополі стома

тисячами з лишком польського й ординського війська ⁴¹⁴, мусив, даючи війську відсіч, упріти, а тоді добре відчути тодішні морози. І коли б не приспів від Умані Богун із своїм військом (від Умані до Охматова й Дрижополя шість миль відстані), який значно йому допоміг, як вище сказано, то невідомо, чи зміг би Хмельницький оборонити свою і свого війська цілість від сильного ворожого наступу.

Коли Хмельницький дістався зі своїм військом від Дрижополя до Білої Церкви, він почув, що до поляків прибула нова орда і що поляки дозволили в нагороду її неробського труда брати на Україні ясир. Отож, запобігаючи цьому лихові, він зараз-таки виправив доброго вояка, brasлавського полковника Богуна з десятима тисячами свіжого доброго козацького війська проти татарських загонів, що пороз’їжджалися по Україні набирати ясир.

⁴¹⁵ Дані про розгром татар Богуном іншими джерелами не підтверджуються. Однак знаємо, що деякі татарські ватаги було громлено,— факт цей, врешті, не суперечить ходові подій.

⁴¹⁶ Насправді поляки допомагали татарам вибирати ясир. Так вони взяли приступом м. Кіщинець і видали татарам 10 тисяч обложених. Поляки вели збройну акцію і проти козаків: напали на роз’їзд Золотаренка і Зеленецького і мали бій коло Манківки (Марківки) з Богуном і Зеленецьким. Були й інші сутички. Самі поляки хвалилися, що за зиму знищили 50 міст, татари знищили 270 міст, вигнавши до Криму сотні тисяч ясиру і подушивши на дорогах тисячі немовлят. Зруйновано було понад тисячу церков. Взагалі край поляки з татарами сплюндрували майже цілковито.

Богун, знаючи всі тамтешні українські шляхи, подався зі своїм військом від Білої Церкви на певні місця, щоб там перейняти татарські загоны, які мали повертатися з ясиром. Ці загоны поверталися поодиначі зі своїми здобичами й користями від Чуднова, Котельні, Кодні, Кормина та інших дальших тамтешніх місць, прямуючи до свого коша, що був біля Вороного й Умані. Вони несподівано впали в Богунові сіті, і, хоч їм у промислі раніше щастило, наспіла їх тут лиха година, бо не лише втратили всі здобичі, але й самі чи були порубані, чи дісталися козакам у полон — з восьми з половиною тисяч (за свідченням тодішніх «язиків») приволоклося їх до коша заледве п’ятсот. Вісім тисяч татар не уникло Богунових рук, а з них дві тисячі п’ятдесят шість узято було живцем і припроджено до Хмельницького у Білу Церкву ⁴¹⁵. З цього числа Хмельницький зараз-таки відіслав у Москву

п'ятсот татар для подарунку його царській пресвітлій величності, п'ятдесят вибрав собі, а інших віддав Богунові та його війську. Решта татарських загонів, які були біля Полонного й далі, повернули до свого коша цілі, зі всіма своїми користями, бо там не було кому їх гамувати й громити. А поляки, віддавши над християнське сумління своїх невинних людей у бусурманську неволю, самі висиплялися по квартирах з дрижопільського похмілля⁴¹⁶.

РОЗДІЛ II

Про татар, що викупилися з неволі від Хмельницького; про мову Хмельницького до них, щоб переповіли те кримським начальникам; про їхній жаль, що розбраталися з козаками й побраталися з поляками.

Виходячи з Чигрина на Дрижопільську війну, Хмельницький сказав татарам, яких полонено було під Межигором у минулий 1654 рік і що були в нього в неволі (було їх п'ятсот одинадцять чоловік), щоб вони доставили за себе потрібний викуп і доправили його з Криму в Чигрин за шість тижнів, а хто з них не захоче того вчинити, той відішлеться у Москву. Татари, почувши це, здригнулися зі страху, що потраплять у московську неволю, і зараз учинили з Хмельницьким за себе торг, у якому одинадцять згаданих уже мурз і начальників мали дати по дві тисячі талярів, а всі інші п'ятсот татар згодилися дати за себе по триста талярів відкупу. А щоб привезти ті гроші, відпустили в Крим зі своєю порукою і за дозволом Хмельницького п'ятдесят рядових татар і двох мурз. І поки Хмельницький прибув у Чигрин після Дрижопільської розправи, ті всі гроші на відкуп було вже

припроваджено з Криму до Чигрина, оскільки татарам, які збагатилися тоді від численних українських та польських здобичей, ту суму для викупу зібрати було неважко. Коли ж Хмельницький після Дрижопільської війни і після розгрому Богуном татарських загонів прибув із новонабраними татарами до Чигрина, то забрав від перших згаданих уже татарських невільників увесь відкуп і відпустив їх усіх у Крим, сказавши, щоб швидко привезли викуп і за решту татар, яких піймав Богун, числом п'ятдесят чоловік, згідно торгу, учиненого з ним, по вісімсот талярів за кожного. Це було за кілька тижнів виконано, і визначену суму припроваджено з Криму за тих п'ятдесят чоловік. Забравши цей викуп, Хмельницький відпустив і цих татар, наказавши переказати ханові та іншим своїм начальникам у Криму, аби вони взагалі не допомагали воювати полякам із козаками, а якщо не послухають того, то й він, Хмельницький, прибравшись із козацьким військом та іншими помічниками, подбає, з божою поміччю, навідати їх у Криму і розвинути свої християнські хоругви посеред Бакцисарая, Козлова, Кефи та інших кримських міст та замків.

⁴¹⁷ Невдоволення частини татар проти хана було результатом блокади Хмельницьким Криму з долу і з моря при допомозі запорожців, донців і калмиків.

Коли відкуплені від Хмельницького й відпущені татари розголосили це в Криму, тоді в усіх дуже зм'якшилися серця і притупилося жало їхньої відваги на козаків — татари почали вельми нарікати на старого вмерлого хана, котрий учинив з козаками розбрат, і скреготали зубами на нового хана, котрий побратався з поляками, виставляючи йому перед очі ущербок своєї кримської сили, учинений їм двічі від Хмельницького, — такого-бо ущербку не мали вони від поляків при Хмельницькому і за сім літ у всіх із ними битвах ⁴¹⁷.

РОЗДІЛ III

Про шкідливе для поляків листування і про обмін подарунками між Хмельницьким і шведським королем Густавом.

⁴¹⁸ Тут помилка. В 1652 р. шведською королевою була Крістіна. Карл-Густав X став королем Швеції в 1654 р. Хмельницький ще 1654 р. адресує свої листи на королеву. Про початок зносин Хмельницького зі Швецією знаємо мало, хіба слова гетьмана до російських послів, що в нього дружба з шведським королем давня, більше як шість років,— це говорилося в 1657 р. Просячи 1655 р. перепустити через російську територію шведського посла Даніїла, Хмельницький каже про чотири роки зносин зі Шведською державою.

Ще після війни на Батозі, щасливо відправлений 1652 року, Хмельницький, полонивши двох шведських капітанів, які були в лядській піхоті, відпустив їх до Швеції, написавши через них до шведського короля Густава листа з порадою й пропозицією, щоб той почав війну проти поляків, оскільки вони завдяки йому, Хмельницькому, лишилися зовсім обезсилені й винищені ⁴¹⁸. Це саме повторно

він зробив і після дрижопільського справунку через шведського капітана й поручника, полонених на Дрижополі з числа вибитої пруської щитоносної піхоти.

⁴¹⁹ Війна з Польщею замислювалася в Швеції давно, ще в 1651 р. Намовляв до того перш за все опальний польський підканцлер Ієронім Радзійовський, який і потрапив в опалу через підозри в таємних зносинах з козаками перед берестецькою трагедією. Спершу він хотів тікати до Хмельницького, а тоді подався до Стокгольма. В 1656 р. Радзійовський зрадив шведського короля і вернувся до Польщі.

⁴²⁰ Про посольство В. Карлуса згадок у інших джерелах нема. Перший шведський посол, про якого знаємо, був у Хмельницького раніше, в 1654 р. Це був ігумен Цанііл. Вдруге Данііл був у Хмельницького в квітні 1655 р. У вересні 1655 р. приїжджав до Хмельницького Олександр Юлій Торкват. Сам Хмельницький свідчить у листі від 28 червня 1654 р. до королеви шведської, що послав своїх послів до неї «кілька разів».

⁴²¹ Дослідники вважають, що ціни коней подані тут надто високими.

⁴²² *Шабельтаси* — портупея.

⁴²³ Див. приміт. 419.

Хмельницький відпустив їх до шведського короля з такою ж листовною і словесною порадою, з якою відпровадив був двох перших капітанів. Але, перш ніж відпустити, як отих перших, так і цих, других, шведських офіцерів до Швеції, Хмельницький відібрав від них присягу в тому, що вони будуть

вдячні за його ласку, адже звільняє їх з неволі і відпускає додому з таким відпуском, через який вони можуть сподіватися віднайти бажане собі — ласку й увагу свого пана, шведського короля. За це вони мали справити те посольство без жодної похибки, ретельно донести своєму панові і дати Хмельницькому відповідь. Так вони й учинили, бо коли прибули до Стокгольма, то подали листа від Хмельницького своєму королеві і переказали все, що велів Хмельницький, словесно.

Король був дуже вдячний за той повторний відгук Хмельницького й на його приязнь, оскільки мав до поляків свої певні й значні претензії, але на перший відгук Хмельницького був змовчав і не дав відповіді, однак пильно наказав своїм генералам і провінційним губернаторам ретельно споряджати військову амуніцію, збирати й оглядати військовий люд ⁴¹⁹. А після повторного нагаду Хмельницького і відгуку до нього король виправив до Хмельницького зі значними подарунками (сукон, матерій і срібнозолотих посудин на одинадцять тисяч золотих доброї литовської лічби) у посольстві генерал-майора Вільгельма Карлуса ⁴²⁰, наказавши йому добиратися від Риги через Курляндію, Литву і Полісся в Київ до Хмельницького купецьким чином і по дорозі якнайретельніше дізнаватися, а особливо розпитати Хмельницького про всі польські дії і привезти з собою про те швидко донесення. Той посланець, генерал-майор, діючи за наукою свого пана, прибув щасливо в Чигрин до Хмельницького, і, віддавши йому королівського листа, подякував за подвійні листовні до його короля відозви, і вручив при цьому королівські дарунки, які Хмельницький удячно прийняв, дуже врадуваний на таку королівську ласку й прихильність до себе. Він, затримавши на тиждень цього посланця, генерал-майора, біля себе, щодня влаштовував на його честь розкішні бенкети, а потім чесно його відправив, щедро обдарувавши, з подячним листом до короля за прислані собі дарунки, відсилаючи королеві через того ж генерала навзаєм і свої дарунки — трьох виборних турецьких коней, куплених по триста талярів ⁴²¹, одного з них, із турецьким срібнооправним і сутозолотим сідлом, з подушкою, платом і

чапраком, тягненим на кривавому оксамиті і пишно гаптованим золотом, а також з турецькою багатою сутозлотою збруєю; крім того, три вельми коштовні янчарки, куплені по півтора талярів, з трьома буйволовими янчарськими рогами, дуже майстерно оправленими в позолочене срібло, з трьома шабельтасами⁴²² й козацькими кулечницями, обтягненими вишневим оксамитом і чудово гаптованими золотом та перлами. До цього Хмельницький учинив ще й докладне донесення шведському королеві про становище й дії поляків і про всі битви та польські поразки у різних місцях від нього протягом восьми років і про крайнє змалення польської сили.

Отой посланець, генерал-майор, від'їхав від Хмельницького і, діставшись своєї землі купецьким чином, став перед лицем свого пана, шведського короля. Він вручив подарунки Хмельницького, які були там удячно прийняті як дивовижа, а коли подав донесення Хмельницького про стан Польщі, то відразу збудив шведського короля почати війну з поляками⁴²³. Ця війна буде тут коротко переоповіdana.

РОЗДІЛ ІV

Про дії Хмельницького та його військ; про Виговського, який був з козацькими військами на Волині; про поляків, які тоді притихли; про взяття Москвою й козаками Вільня; про забиття під Биховом Золотаренка.

⁴²⁴ Після опису Дрижопільської битви дані Величка стають поверховішими й неточними. Хмельницький не тільки в цей рік залишив Чигирин, але й вів великі військові акції. Вже 8 травня він вирушив з Чигирин до Корсуня. Восени відбувся відомий похід Хмельницького з українським та російським військом проти поляків, було обложено Львів. Під час цього походу під Городком, 29 вересня, побито польське військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким. Після того Хмельницький вів бої

з кримським ханом, які закінчилися трактатом під Єзерною (Озерним), в кінці листопада військо Хмельницького почало відступати на Україну.

⁴²⁵ Російським військом командували Бутурлін та Ромодановський. Це військо зійшлося з українським біля Білої Церкви на початку липня.

⁴²⁶ Люблін було взято у жовтні 1655 р.

⁴²⁷ До Хмельницького під Львів.

⁴²⁸ Перед Різдвяним постом, який починався 14 листопада (за ст. ст.).

⁴²⁹ Вільно було здобуто в липні 1655 р. 29 липня була битва, 31 — цар в'їхав у Вільно.

Запаливши такими діями й листами своїми, як вище показано, шведського короля Густава на поляків і не пригасивши й свого на них пломеню, Хмельницький роззирався довкруг і не рушав із військом з Чигрина ⁴²⁴. Однак для більшої безпеки він стягнув сюди козацькі війська і звелів їм стояти в обозі все літо разом з московськими козаками, про яких я вже згадував, присланими числом двадцять п'ять тисяч на допомогу Хмельницькому,— вони стояли в полі біля Білої Церкви й Паволочі ⁴²⁵. Для військових же дій з поляками, які порушили Жванецький мир і поклали початок війни розором України й дрижопільським наступом, він виправив із козацьким військом, числом у двадцять дві тисячі, Данила Виговського, який успішно струснув усю Волинь з її містами та Люблін ⁴²⁶, і, позабивавши там без жодного спротиву від поляків численні користі й скарби, повернув на Україну ⁴²⁷ з усім військом цілий,— це було перед пилипівським говінням ⁴²⁸. Поляки ж після того дрижопільського справунку, перезимувавши на українських квартирах понад Бугом, либонь, хотіли за своїм наміром іти на Хмельницького посполитим рушенням, але, відчувши, як на них війнуло холодним вітром із Швеції, дали Хмельницькому спокій і роз'їхалися по своїх домівках, навіть не важачись дати якусь відсіч вищезгаданому Виговському, хоч і бачили, що їхня Волинська держава розорується й спустошується. Вонибо відчували більшу для себе шкоду, яка надходила від шведів, і через це мало дбали про меншу, що її чинили на Волині козаки.

Московські війська з козацькими розорили були в минулому 1654 році Литовське князівство і там-таки в Литві, біля Дубравни, й зазимували. Навесні, вже в 1655 році, вони знову почали свій наступ на Литву, прийшли під столичне велике й славне місто Вільно і за короткий час здобули його,

вибивши в ньому значне число люду, який там оборонявся⁴²⁹. Вони забрали відтіля превеликі багатства й скарби і, залишивши в ньому свою значну залогу, повернули назад до своїх кордонів та домівок.

⁴³⁰ Прогалина в тексті.

⁴³¹ Золотаренко вернувся до облоги Старого Бихова ще від Могилева. Почав облогу 10 травня, але міста не взяв. Після того пробувало взяти його московське військо — і теж невдало. Вже після взяття Вільна Старий Бихів обложив князь Трубецькой, а тоді знову Золотаренко, який загинув у грудні 1655 р.

При цьому поверненні від Вільня Золотаренко [...] ⁴³⁰ з козацьким військом знову досяг Старого Бихова і спробував свого щастя, щоб добути його, але знайшов тут собі біду і смерть від бихівської кулі, що прилетіла на нього ⁴³¹. У коротких козацьких літописах оповідається й показується, що при взятті Вільня був присутній сам великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, самодержець усієї Росії. Німецький історик Пуфендорфій свідчить, що Вільню взяли в 1653 році чи в 4-му, але так не може бути, краще тут вірити своїм руським літописним запискам, які, як вище показано, той рік, коли взято Вільню, засвідчують.

РОЗДІЛ V

Про початок шведської війни на поляків і про Вітембергову першість у ній; про зганьблення великополяків під Устям і про постановлений там трактат з Вітембергом; про незадоволення тим трактатом великополяків⁴³²; про Вітембергове прибуття до Познані і про непоштивість там його і його війська; прибуття до Гнєзна шведського короля і про його непоштивість; про об'єднання його під Коніном із Вітембергом і про підтвердження Устенського трактату з великополянами; про послання польського короля до короля шведського і про більшу схильність його щодо

умов примирення; про польського короля, який спробував щастя проти шведів і втік до Кракова; про його військо, яке зробило те саме й загубило свої обозові тяжарі; про московські й козацькі війська, які повернулися назад од Вільня; про прибуття до Вільня шведів і про піддання Литви у шведську протекцію; про втечу з Кракова до Шльонська польського короля; про здобуття шведами Кракова і про віддання Кракова шведам на поставлених тоді умовах, а також про впокорення перед шведами близьких до Кракова воєводств та кварціального війська.

⁴³² Великополяни, великополяки — різночитання оригіналу.

⁴³³ Мається на увазі торг дому Вазів за шведську корону. Ці змагання почалися ще від 1601 р., коли Карл, князь судерманський, позбавив трону свого небожа, польського короля Жигмунда III, укоронованого короля шведського. Той самий Карл судерманський і його син Густав-Адольф провадили війну з Жигмундом III і його сином Владиславом IV, яка закінчилася мирним договором на 26 років, постановленим у 1636 р. Після Густава-Адольфа вступила на шведський трон його дочка Крістіна. Карл-Густав правив уже після неї (див. приміт. 418).

⁴³⁴ Див. приміт 419.

⁴³⁵ Померанія — Помор'я, тоді було брандербурзьке.

⁴³⁶ Інші дані — 17 тисяч війська, переважно німців, 72 гармати.

⁴³⁷ Вітемберг висадився в Щеціні в липні.

⁴³⁸ Точніше, воєводства Познанське і Калішське.

⁴³⁹ В трактаті не було пункту про релігію. Забезпечувалися тільки добра духовенства.

Король шведський Кароль-Густав хоча здавна мав певні свої претензії до поляків за образу, що вони завдали Короні Шведській ⁴³³, але був застрашений колишніми польськими перемогами і не смів розірвати встановленого з ним миру й почати війну, жереб щастя якої ще невідомо кому випаде. Але коли Хмельницький завдав йому охоти і досконало звідомив про всі польські дії, він став як лев, готовий до ловів, і завчасно, за тими ж порадами Хмельницького ⁴³⁴, приготував військо й військову амуніцію і почав відтак свою війну проти поляків.

Спершу він виправив від своєї столиці Стокгольма у Померанію ⁴³⁵ шведські кораблі з десятьма тисячами війська ⁴³⁶, на чолі яких поставив свого генерала Вітемберга. Той генерал приплив до Щетіна ⁴³⁷ і, якнайшвидше спорядившись в обоз, хутко рушив від Щетіна в середину Великої Польщі,

прямуючи до Познані та Гнезна. Великополяни також завчасно провідали про той Вітембергів марш на себе і, зібравши у військовий обоз близько тридцяти тисяч війська, рушили проти Вітемберга. Але Вітемберг дав їм (а вони мали поміж себе незгоду) під Устям бій і переміг їх, схиливши до трактату з такими умовами:

1. Що поляки відтепер ⁴³⁸ повинні мати собі за пана і протектора не польського, але шведського короля; король же шведський має зберегти цілими й непорушними всі їхні колишні старожитні права й вольності;

2. Релігія їхня має бути збережена нерушно ⁴³⁹;

3. Шляхетські міста й села мають бути вільні й недоторкані від поборів, всіляких напастей і грабіжництва з боку жовнірів, а в королівських та духовних добрах побори й годівля шведського війська на час їхніх переходів та маршів мають бути такі, як були перед оцім;

⁴⁴⁰ Цей пункт у договорі звучить інакше: «Піхотою обох воєводств король шведський розпоряджатиме, як захоче. Шляхті, однак, дозволено їхати, куди хто захоче».

4. Столичні міста Познань, Каліш і всі королівські міста, а також побори, мита й прибутки, які з них належать, мають іти шведському королеві, і він вільний чинити з ними, як зізволить;

5. Шляхта, яка захоче лишиться при шведському королеві і при Вітембергові, а яка захоче бути при польському королеві, хай про те зголосить ⁴⁴⁰.

Цього всього дотримуватиметься цілком для великополян після свого прибуття в Польщу шведський король і зволить це потвердити.

⁴⁴¹ Трактат підписали воєвода познанський К. Опалінський, воєвода калішський А. Грудзінський, каштелян меджижецький П. Гембіцький, каштелян кшивінський М. Московський і А. Слупецький.

⁴⁴² Спершу (29 липня) рушили поляки з Радзійовським, що піддалися шведам, тоді й шведи. Місто хотіло боронитися, але К. Опалінський і А. Грудзінський схилили його вільно впустити шведів. Вітемберг прибув до Познані 2 серпня.

Вітемберг підписав ці умови від імені свого короля, і приклали на тих пактах руки напередніші великопольські начальники ⁴⁴¹. Але коли поляки повернули від Вітемберга у свій обоз, багато хто із шляхти побачив себе у кривому світлі і почав невдоволитися, що вони піддалися отак у шведську

протекцію і відступилися від власного свого пана, польського короля. Генерал же Вітемберг послав про такий свій успіх звістку до свого пана, а сам із військом рушив до Познані ⁴⁴². Прибувши сюди, він залишив своє військо за містом, а сам зі старшиною в'їхав до Познані і, проживши так кілька днів, наказав тамтешнім міщанам скласти від себе на відкуп значну суму. Потім, виїхавши з Познані, розклався коло неї зі своїм військом, значно обтяжуючи й розоряючи тамтешніх мешканців, що суперечило поставленому під Устям трактату ⁴⁴³.

⁴⁴³ В Познані грабунки почалися перед приїздом сюди Вітемберга. Сам Вітемберг, зупинившись у Познані, наказав добре обходитися з мешканцями і повісив кількох свавільників. Але трохи пізніше грабунки відновилися й посилювалися.

⁴⁴⁴ Карл-Густав ввійшов до Польщі в перших днях серпня. Війська у нього було 15 тисяч, але виборного, 16 великих гармат і 118 польових гармат.

⁴⁴⁵ *Депозит* — схов, речі, віддані на схов.

⁴⁴⁶ Криштоф Пріємський прибув 26 серпня. Він разом із братом воював з Густавом-Адольфом і мав у шведів добре ім'я.

⁴⁴⁷ Насправді, Ян-Казимир вислав кількох посланців шведському королю з пропозицією припинити війну.

⁴⁴⁸ Очевидно, мається на увазі битва під Жарновом 15 вересня.

⁴⁴⁹ Король прибув до Кракова 19 вересня.

⁴⁵⁰ У Литві військовими акціями керував Магнус Габріель де ля Гарде, шведський підканцлер, що був висланий як намісник до Інфлянт.

⁴⁵¹ Радивил.

⁴⁵² Це сталося 18 серпня під Кейданами.

Невзабарі після того, одержавши від Вітемберга добру звістку, рушив від Щетіна з дванадцятьма тисячами свого війська й сам король Густав ⁴⁴⁴. Він прибув до Гнезна і звелів тамтешньому духовенству скласти для себе значну суму, якої не змогли скласти, бо не було готових грошей. Тоді король без жодного пошанівку звелів позабирати собі давні костельні скарби й депозити ⁴⁴⁵. Після того він рушив від Гнезна до Коніна, а прибувши туди, з'єднався з Вітембергом і потвердив Вітемберговий трактат із великополянами, складений під Устям. У цей час від польського короля прибув посол, якийсь Пріємський ⁴⁴⁶. Він, віддавши королевого листа, своєю власною мовою зм'якшив був Густавове серце щодо трактату й миру з польським королем і, одержавши швидко письмову відповідь, поїхав назад. Однак король польський Ян-Казимир, вислухавши шведську відповідь і звіт свого посла Пріємського, не схилився до миру ⁴⁴⁷, а рушив сам із наораним військом на

війну проти шведа. Він зійшовся у певному місці зі шведським військом⁴⁴⁸, та не витримав його натиску й налегці відійшов до Кракова⁴⁴⁹. Військо його після цього ще кілька разів пробувало змагатися зі шведами, але не могло вистояти проти них і роз'їхалося — одні врізнобіч, а інші за королем до Кракова, залишивши на користь шведам численні свої обозові тяжарі та припаси.

Коли з Вільня відійшли московські й козацькі війська, приспів туди якийсь шведський вождь із військом⁴⁵⁰, перед яким московська залога вийшла з Вільня також і потягла до Смоленська. Гетьман же литовський⁴⁵¹ з іншими начальниками й литовською шляхтою, бачивши своє ущемлення й розор від московської сили, сподіваючись від неї ще більшого і не маючи жодної надії одержати якусь допомогу від Корони Польської, що була вже на краю загибелі, піддався під шведську оборону, протекцію та вічну згоду, розірвавши й навіки відкинувши колишній міцний союз із поляками⁴⁵².

⁴⁵³ Король виїхав з Кракова 25 вересня.

⁴⁵⁴ Оборону замку і міста було доручено Стефанові Чернецькому, який мав 3600 чоловік війська. *Вольф Фромгольд* — староста дунабурзький, краківський комендант.

⁴⁵⁵ Трубач не дістав відповіді від обложених. Тоді шведи кинулися на штурм (26 вересня). Від обстрілу у Кракові почалися великі пожежі. Після того шведи послали ще одного парламентаря, якого поляки вислухали, але пропозиції здатися не прийняли. Бої продовжувалися довго, хоч ще напочатку міщани переконували свого бургомистра здатися.

⁴⁵⁶ Гетьман коронний потерпів поразку від козацьких і московських військ під Городком 29 вересня (див. приміт. 424). Гетьман польний був розбитий під Войничем у жовтні і втік під Тарнов.

⁴⁵⁷ Трактат зі шведами про капітуляцію Кракова підписано 17 жовтня.

Король шведський, побачивши увіч ворожість і несхильність до миру польського короля, пішов за ним услід до Кракова. Король же польський, дізнавшись про це і не будучи впевненим, що лишиться цілий, відразу рушив зі своїм двором із Кракова до Шльонська⁴⁵³ під цісаревий захист, полишивши на чолі війська, що мало обороняти Краків, Чернецького і якогось Вольфа⁴⁵⁴. А король шведський, прийшовши зі всім військом під Краків і заставши спалене передмістя, послав вимогу через свого трубача, щоб поляки не допускали розору міста і самохітно схилилися перед ним. Відповідаючи на це, Чернецький з іншими попросив для роздуму

чотирнадцять днів королівського строку ⁴⁵⁵, але король Густав не дозволив анінайменшого строку для роздумів і звелів бомбардувати Краків зусібіч, мури його й високі будинки ломити з великих гармат, а всі будинкові склепіння, аж до самих підземних підвалів та сховищ, пробивати й руйнувати великими бомбами. Побачивши це, краківські обложенці наповнилися страхом і відчаєм, тим більше, що не сподівалися нізвідкіля собі допомоги, оскільки прочули вже, що й гетьмани їхні з військами були під Городком так само, як на Батозі, рознесені вщент від Москви та козаків ⁴⁵⁶. Отож вони схилилися до миру зі шведами на таких умовах ⁴⁵⁷:

⁴⁵⁸ *Прерогатива* — виключне право, перевага, пов'язана з певним становищем.

⁴⁵⁹ Щодо академії було домовлено, крім того, що буде знято заборону входити в неї професорам і докторам іншої віри.

⁴⁶⁰ Військо мало вийти 19 жовтня о 8 год. ранку.

⁴⁶¹ Точніше Затор, Освенцім, Славну в, Кожеглови, Бендзін і Севеж. Тут військо мало стояти до 18 листопада.

⁴⁶² Неточно: жовнірам вільно було шукати служби і в польського короля, а коли той не потребуватиме їхньої служби, то вони передусім повинні служити Швеції.

⁴⁶³ *З ланів* — тобто набрані на гроші з ланових поборів; *ланове* — податок від десятини на утримання війська.

⁴⁶⁴ Цього уточнення нема в пактах, а є тільки умова, що їх для безпеки відпровадить шведський трубач.

⁴⁶⁵ Тобто російські полонені.

1. Релігія католицька, як була раніше, так незмінно й має залишитися;
2. Костели й кляштори з їхніми колегіями, правами, ґрунтами, свободами й прерогативами ⁴⁵⁸ всього духовенства не будуть ні від жодного жовніра потурбовані і не матимуть ні кінних, ані всяких інших постоїв, хіба що в разі крайньої потреби, коли без цього місця не можна обійтися; взагалі, всі спокійно собі житимуть, коли пристойно і скромно розійдуться по домівках, лишаючись у вічнім підданстві шведського короля і нічого проти нього не замислюючи; з добра свого віддадуть податки, які здадуться слухними для всього загалу і будуть ухвалені сеймами;
3. Краківська старшина й шляхта, що тут замкнулася, залишиться цілком зі своїми речами вільна, зберігатимуться їм повинності, місця, уряди і всі достоїнності, що їх вони мають тепер; записуватимуть у земські міські книги і судитимуть всілякі суди за старожитніми звичаями — все це здійснено

відразу ж по встановленню цих трактатів; лише всі вони, поляки, повинні бути вірними Короні Шведській;

4. Коли комусь захотілося б вийти для прожиття до іншої країни з польських меж, то це вільно йому вчинити, розпродавши свої маєтки в Польщі;

5. Місто Краків і всі в ньому громадяни різного стану цілком залишаються при своїх привілеях та вольностях, що їх дали їм старожитні королі;

6. Осібно Краківська академія залишиться цілком і нерушно при своїй величі, правах, прерогативі і давніх вольностях⁴⁵⁹;

7. Чернецькому й Вольфові, які найчільніші в Кракові, з усіма іншими військовими начальниками й офіцерами, з усім своїм військом, а також артилерією і з усіма своїми речами вільно виступити з Краківського замку під розгорненими військовими знаками, з бубнами та іншою військовою, згідно зі своїм звичаєм, музикою⁴⁶⁰;

8. Війську з Чернецьким на чолі, яке вийшло з краківської облоги, дозволено відпочити за потребами, які виникли після тієї краківської облоги, по ближніх від Кракова старостах⁴⁶¹, за визначенням шведського короля, один місяць; але повинні вони поводитися там скромно і не мислити лихого на шведського короля; коли ж вийде той місячний термін, вони вільні розійтися по своїх домівках і бути там, де захочуть, однак із тією умовою й забезпеченням, що мають бути підвільні і готові служити не польському, але шведському королеві⁴⁶²;

9. Піхота, виправлена з ланів⁴⁶³, яка була в Кракові, вільна без жодного утрудження й ушкодження відійти додому; також і інші дворові урядники й королівські слуги вільні піти до свого пана зі всім своїм добром, кіньми, возами й власними речами, але й вони надалі мають жити спокійно⁴⁶⁴;

10. В'язні, побрані з обох боків у тій війні, відпускаються всі на волю;

11. Забрана в Литві москва ⁴⁶⁵ має бути віддана до рук шведського короля, і навзаєм поляки, які лишаються в неволі, мають невзабарі бути визволені через королівське старання;

12. Коронний скарб увесь, зі своїми депозитами, де б і як був захований: чи в замку, чи в якомусь іншому місці, і кому б був відомий, а разом із ним книги до запису, листи канцелярій, метрики й пакти з іншими народами мають бути відкриті шведському королеві в нерушній цілості й віддані до його держави;

⁴⁶⁶ Це сталося 25 листопада. Конєцпольський склав присягу ще 26 жовтня. Тоді ж було декларовано, що шведський король приймає під свою владу воєводства Краківське, Сандомирське, Київське, Руське, Волинське, Любельське та Белзьке.

13. Також усі гармати, кулі і всяка належна до них амуніція, приналежні до Краківського замку, повинні бути цілком віддані шведському королеві, за винятком тих, що забрав із собою під своє начало Чернецький,— лише те він і може вивезти.

Отак були взяли шведи преславне місто Краків, столицю Корони Польської. Воно заприсяглося їм у вірності, а король шведський Кароль-Густав став чи нарікся польським королем, однак ненадовго. Побачивши це, схилилися до шведського короля і прийняли запропоновані умови як добро, з особливим упевненням мати собі за службу королівську увагу і що права та їхні старожитні вольності будуть збережені в непорушній цілості, найближчі до Кракова воєводства — Кленчиця і Серадзь, а також польські кварціальні війська ⁴⁶⁶.

РОЗДІЛ VI

Про гаразди шведського короля в Польщі і про розміщені у ній шведські гарнізони та квартири; про знищення учинених із поляками трактатів і про бідства, які поляки терпіли від шведських дозорців; про швидку зміну шведської фортуни і про початий проти них від поляків заколот; про сендомірських послів, які прибули з умовами до шведів, і про некорисну для них відповідь.

⁴⁶⁷ Не піддалися тоді ще Пруси (Брандербурзьке князівство), Львів, П. Сапіга з литовським військом, що стояв під Брестом, Є. Любомирський у Спіжу та ще кілька можновладців. Не присягли шведському королеві Д. Заславський, воєвода краківський, і Я. Тарло, воєвода любельський, але два останні вели зі шведським королем переговори.

З отаким щастям при малій кількості людей шведський король Кароль-Густав опанував за одне літо Краків та Варшаву, преславні столиці Корони Польської, а разом із ними заволодів і всією Великою Польщею, окрім Гданська ⁴⁶⁷, і назвався у ній королем після того, як власний польський король Ян-Казимир утік із Кракова до Шльонська. Король шведський осів своєю королівською особою в Кракові і розташував по всій Великій Польщі, тим більше в столичних і значніших містах, свої шведські гарнізони. За якийсь час прибуло з Померанії ще кілька генералів зі шведським військом, і його розташовано у Великій і навіть Малій Польщі по квартирах, крім того, шведський король наказав вербувати нове військо, якого невзабарі було наwerbовано на кільканадцять тисяч і змішано зі шведським військом. Зацарювавши в таких гараздах у Кракові, король шведський гадав, що фортуна сприятиме йому до кінця, і відразу ж зневажив та знищив поставлені і закріплені з поляками свої пакти, в яких обіцяв зберегти їхні стародавні права та вольності і не чинити їм ніяких образ та утисків. Він допустив, щоб не лише начальники його військ, але й рядове жовнірство тяжко уярмляло й озлоблювало не тільки простий міський та сільський люд, але і його шляхту та шляхетних польських панів. Через це всі поляки, шляхта й простий люд, у містах та селах, побачили, що зібране в їхніх домівках та фільварках

багаторічним дбанням добро вимелося мітлою шведської непошани за короткий час і перенеслося до шведських кишень.

⁴⁶⁸ Власне, Жегоцький захопив Костяни і вже звідти напав на геського ландграфа Фридерика та князя Людвіка, які супроводжували скарбничі вози з Познані до Костян. Це сталося 4 листопада 1655 р. Фридерика вбито, а Людвік ледве втік.

⁴⁶⁹ Граф Вжесчевіч (у Величка — Врешовець) напав на Костяни вночі і перебив жителя

⁴⁷⁰ Це були послы воеводств Сандомирського, Любельського та Руського.

⁴⁷¹ Розмова переказана Величком скорочено, тут пропущено кілька цікавих деталей. Король шведський сказав: «Що мені про свої вольності співаєте, коли ви завойовані! Треба вам просити про милосердя, а не класти ваші пункти вольностей». Послы відповіли: «Ми не є завойовані, бо в Русі (Галичині. — *В. Ш.*), Сандомирі і Любліні військ вашої королівської милості не бачили». — «Хіба не маєте в себе козаків? — запитав король. — То мої слуги». Хмельницький і справді в цей час вів зі шведським королем активне спілкування через послів.

Отож поляки почали бунтуватися, і через це скрізь стала зменшуватися кількість отих їхніх неласкавих дозорців та інспекторів. А найбільше спалахнуло обурення в місті Костяні ⁴⁶⁸, де бабимостський староста Жегоцький забив і самого геського ландграфа, королівського швагра. Король Густав одержав звістку про це під Адалановом, якого тоді добував, відразу ж прийшов із військом під Костян, узяв його і, не знайшовши в ньому вбивці, знищив там доценту весь невинний люд ⁴⁶⁹.

Тим часом до короля прибули з Сендомира ⁴⁷⁰ послы з такими проханнями:

1. Щоб король зволив захищати їх від козаків та Москви;
2. Щоб згідно їхнього давнього звичаю утвердився на польському королівстві через вільне вибрання;
3. Щоб римська віра зі своїми костелами і з усім духовенством та їхніми прибутками й прерогативою була збережена без жодного ущербку та обтяжування;
4. Щоб залишалися по-старожитньому місця й уряди з майном, метрики й міста;
5. Щоб королівським дбанням були повернені до Корони численні повіти й провінції, відірвані від Корони через війну;
6. Щоб кварціальне військо було винагороджене від короля за свої заслуги;

7. Щоб король шведський не уражався на великого кавалера пана Чернецького, який вийшов зі своїм військом із Кракова, за те, що той лишається на боці польського короля Яна-Казимира;

8. Нарешті, щоб було конфісковане добро польських начальників, які покинули свою вітчизну й ухилилися за її межі, і щоб добро те було віддано заслуженим;

9. Лишаючись цілком їхнім паном, щоб не губив їх подальшою війною, а коли буде інакше, то вони за свої вольності готові будуть усі вмерти.

Король Густав вислухав мову й пункти цих сендомирських послів і впав у гнівну лютість, особливо на пункт, де говориться про вибрання короля, адже на цьому найбільше тримається вся польська вольність. Він показав на зброю, що була в нього при боці, і відповів послам: «Що мені до вашого вибрання, коли мене ось це на ваш трон посадило!»⁴⁷¹. Почувши таке, сендомирці побачили, що вони втрачуть під шведським пануванням свої колишні вольності, і, не чекаючи вже відповіді на інші пункти, поїхали зараз-таки геть.

ЧАСТИНА ДЕВ'ЯТА

І РІК ДЕВ'ЯТИЙ

СПОКІЙНОГО ДЛЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО Й УКРАЇНИ

І БУРХЛИВОГО ТА ВЕЛЬМИ БУНТІВЛИВОГО

ДЛЯ ПОЛЬЩІ ЖИТТЯ

У ній описується про образи й розорення, завдані полякам шведами; про відірвання від Польщі Пруссів; про польську конфедерацію на шведа за свої вольності; про Густавове прагнення здобути Польську Корону і про його велике нещастя, а для Чернецького успіх; про штурм та здобуття поляками Варшави у Вітемберга з постановленими умовами; про відіслання після того Вітемберга до Замостя; про нестатки польського війська і про генеральну баталію двох королів та перемогу шведів.

РОЗДІЛ І

Про образи й розорення, завдані Польщі шведами в порушення трактату, і про заколот за те поляків проти шведів; про марнотне здобуття шведами Ченстохова; про підкорення шведами собі Пруссів із постановленими умовами і про те, що Гданськ їм не піддався; про виправу під Малборк Штеймбока і про рушення шведів від Пруссів на Україну, щоб там приборкати польський заколот.

Року від створення світу 7164-го, а від утілення в світі сина божого господа Христа 1656-го зима пройшла зі щедрими снігами й морозами. В цей час почала була зменшувати свої добродійства і шведська фортуна, яка так

розквітла була минулого року. Про це, можливо, мені й не належало б писати, але все-таки коротко поширю своє писання (найбільше з Твардовського), бо та історія про шведів та поляків постала, як раніше казав, через Хмельницького, хоч у ній Хмельницький мало й згадується.

⁴⁷² Є дані, що шведський король оглядав монастир сам. Він добре розумів стратегічне значення Ченстохова. Король виїхав з Кракова у листопаді 1655 року.

⁴⁷³ Граф Вжесчевіч був чех і мав з поляками свої рахунки. *Милліер* — Мюллер Бурхард, шведський генерал-поручник. Вжесчевіч прибув у монастир 8 листопада ввечері, Мюллер — 18 листопада.

⁴⁷⁴ Шведи відступили від Ченстохова 27 грудня.

⁴⁷⁵ Монастир обороняли 160 жовнірів і 70 ченців. Мюллер мав понад тисячу шведів і дві тисячі поляків, які, однак, монастиря не штурмували.

Так у ту зиму король Густав прочув у Кракові, що багато ворожої до нього польської шляхти з численним своїм майном зібралося в Ченстоховський монастир ⁴⁷², і виправив, щоб здобути його, своїх генералів Врешовця і Миллієра ⁴⁷³ зі значним військом. Вони прибули туди і, пробавившись в штурмах та військових справунках вісім тижнів, стратили, нічого не досягши, ледве не половину свого війська. З ганьбою вони вернули назад ⁴⁷⁴, бо монастир з невеликою кількістю войовників, що там були ⁴⁷⁵, оборонила й не допустила взяти й розорити ту свою Ченстоховську оселею сама пресвята діва Богородиця, яка там чудодіяла. В цей час поляки терпіли лиху годину, адже шведи грабували їхні двори й комори, на поляків накладувано важкі кватирні простої, чинено на шляхах та гостинцях розбої, тяжко й невинно кривджено купецьких людей та й інших, і так чинило не лише рядове товариство, але й офіцери та самі генерали; кажучи, що шукають заколотників, вони задовольняли себе як хто хотів крайнім розором і знищенням грабованої шляхти, яка тільки й жила відкупамми. А хто хоч трохи на те розкривав рота, того, як заколотника, обертали внівеч і спалювали разом з оселею.

⁴⁷⁶ Марш на Пруси почався від Варшави. Крім того, король шведський пішов на Пруси не тому, що йому не велося в Польщі, а щоб захопити важливі порти в Пруссах — Клайпеду та Миляву.

⁴⁷⁷ Фридерик Вільгельм.

⁴⁷⁸ Військо курфюрста мало 15 тисяч воїнів.

⁴⁷⁹ Крелевецький трактат. Постановлено 17 січня 1656 р.

⁴⁸⁰ *Ленна* — підданча.

⁴⁸¹ *Трибути* — данина, податок, який платить переможений переможцеві.

⁴⁸² *Олендери* — Голландія.

⁴⁸³ *Вармінська біскупія* — Вармія, область у північній Польщі, що вклинювалася в територію Пруссів.

⁴⁸⁴ Мається на увазі лист гданського секретаря зі Шльонська (від 20 грудня) до гданичан, в якому написано було, що король Ян-Казимир спішно їде до татарських і козацьких військ, які чекають на нього біля Любліна. Козаки нібито погодилися з коронними гетьманами, а хан пообіцяв не виходити з Польщі, доки не поверне Яну-Казимиру корону. Цей лист, що містив у собі багато вигаданого, гданичани відправили в оригіналі курфюрстові (див. приміт. 489— 492).

⁴⁸⁵ Власне написання Steenbock.. В Малборзі стояла тоді сильна сторожа, і Штеєнбок відійшов від фортеці. Це було, однак, ще в грудні, перед Крелевецькими трактатами.

Король же Густав, побачивши зусібч у Малій та Великій Польщі заколот поляків проти себе і зміну своєї фортуни, удався від Кракова зі значною частиною свого війська і з посольським кварціальним військом на чолі з коронним хоружим Конєцпольським і князем Дмитром Вишневецьким на Торунь до Пруссів ⁴⁷⁶, щоб відірвати те Пруське князівство від Корони Польської і приєднати у союз до себе. Пруський князь, або брандебурзький курфюрст ⁴⁷⁷, прочувши про той шведський марш на себе, з'єднав своє пруське військо із військом гданським та військами інших тамтешніх воєводств і вийшов був проти шведів на кордон ⁴⁷⁸, однак шведи і згадані кварціальні поляки переконали його схилитися до миру зі шведами на таких умовах ⁴⁷⁹:

1. Щоб князівство Пруське належало відтоді не Короні Польській, а Шведській і від неї мало приймати потвердження ленної ⁴⁸⁰ присяги та хоругви — і це доти, доки пануватиме династія Густавового дому;

2. Щоб ніколи не давало жодних трибутів ⁴⁸¹ і не належало більше до двірських королівських судів, а щоб курфюрст був у Пруссах вільний та свобідний князь;

3. Усім водним митом щоб ділитися поміж себе навпіл;

4. Частина шведського гарнізону має бути в пруських портах на Мемлю й Пиляві;

5. Прусси мають навіки зрєктися союзу й дружби з Олендерами ⁴⁸²;

6. За пруські кошти й шкоди, покладені для військових виправ у допомогу шведському королеві, король дасть у винагороду йому, пруссакові, Вармінську біскупію ⁴⁸³;

7. Нарешті шведи мають ставати разом і допомагати пруссакам своїми військами тепер і завше проти всіх ворогів.

Отакий трактат постановили шведи й прусський князь у столичнім пруським місті Кролевці. Шведи відізвилися також листом і до Гданська, прагнучи через трактат приєднати до себе і його, але з Гданська учинили таку відповідь, що коли він, шведський король, цілком знесе з польського королівства короля Казимира, а сам буде вибраний вільними голосами і коронований на Польське королівство, тоді і Гданськ схилить перед ним свою голову,— і це вони скажуть навіть зараз, коли інші міста й замки шведському королеві поклонилися. Такою гданською відповіддю король Густав вельми розгнівався і рушив із військом до Малборка, бажаючи взяти його и осадити своїми людьми, але до нього дійшли звістки з України⁴⁸⁴, що сенатори й коронні гетьмани ледве не з усією шляхтою і народом зрадили свою присягу на вірність йому і почали бунт та заколот проти нього. Отож він зараз-таки виправив під Малборк генерала Штеїмбака⁴⁸⁵, а сам із найвиборнішим військом спішно рушив на Україну, прагнучи приборкати учинений проти нього вищезгаданий заколот.

РОЗДІЛ II

Про польську конфедерацію під Тишовцями на шведа; про розіслання конфедератських універсалів у Польщу і звітлення королеві Казимирові про ту конфедерацію; про марнотну Казимирову виправу посла до хана, щоб той приборкав Хмельницького, і про те, як король Казимир прибув з-за кордону у Ланцут до конфедератів; про коронного маршалка Любомирського, який

один час жив із польською короною у Венграх; про потвердження королівською присягою тої конфедерації і про розіслання в усю Польщу королівських універсалів, які відпускали відступницьку вину поляків та закликали їх до своєї спілки.

⁴⁸⁶ Це було 29 грудня 1655 р. Присягу склали в Тишовецькому костьолі.

⁴⁸⁷ Королю писали ще перед Тишовецькою конфедерацією.

Коронні гетьмани з військом, яке було при них, і з численною шляхтою побачили, що шведи обходяться з ними не за пактами, постановленими в Усті й Кракові, з'їхалися під Тишовцями ⁴⁸⁶, де склали на шведів конфедерацію, присягнувши покласти один за одного свої голови, повернути відняту шведами свою старожитню зольність, не покидати конфедератського з'єднання і не упоминатися заслуг, доки не закінчиться почата ними війна проти шведів. Уклавши цю конфедерацію і затвердивши її присягами, вони сповістили про це свого короля і запросили його до себе ⁴⁸⁷; крім того, закликали до себе через послані в Польщу універсали своїх братів, польську шляхту, і пообіцяли їй прирекли, що за відступництво від свого пана, польського короля, вони дістануть прощення. До того ж закликав своїми особливими універсалами, розсіяними по всій Польщі, й Андрій Ліщинський, гнєздинський примас і архієпископ, заохочуючи Річ Посполиту рятувати занепалу Польську вітчизну і давні її вольності.

⁴⁸⁸ Шльонськ і Опольське князівство належали тоді Габсбургам.

⁴⁸⁹ Переговори з ханом король вів ще зі Шльонська. Пізніше було вислано в Крим посла — Яна Шомовського, його вислав король з Глогівки. Сам Ян-Казимир виїхав у лютому до Львова, щоб звітливо вести переговори з Україною. Хмельницький у цей час вів переговори зі шведським королем. 13 січня 1656 р. в Чигирин вислано шведських послів.

⁴⁹⁰ Хмельницький був тоді зв'язаний з ханом договором, підписаним під Озерним (див. приміт. 424), і вів одночасно переговори з Яном-Казимиром. Отже, польський король діяв не тільки через хана: було визначено навіть послів для утвердження і підписання миру з козаками. Але це було вже після Ланцутської конфедерації.

⁴⁹¹ Хан вислав свого посла до Хмельницького, про це він звідомляв і польського короля в листі від 27 лютого, і тільки; коли Хмельницький рішуче відмовив польським послам, хан хотів слати військо, але до того не дійшло.

⁴⁹² Хан був уже під Галичем, але ще на початку листопада повернувся у Крим. Основні переговори з ханом і Хмельницьким почалися після Ланцутської конфедерації і тяглися до весни.

⁴⁹³ Гетьмани мали аудієнцію у короля в Ланцуті 21 січня.

⁴⁹⁴ Єжи Любомирський був одним з ініціаторів повернення короля до Польщі.

Польський король Ян-Казимир перебував тоді в своєму Опольському князівстві ⁴⁸⁸ далеко за польськими кордонами. Він одержав листа від польських конфедератів зі звісткою про їхнє з'єднання на шведа та про відновлену до нього приязнь і, прагнучи не мати жодної перепони в своєму замислі від козаків, відразу виправив свого посла до кримського хана ⁴⁸⁹ з проханням, щоб той рушив із ордами на Хмельницького і спробував приборкати його й прихилити поколишньому в королівське підданство ⁴⁹⁰. Приймавши це посольство, а воно було не без подарунків, хан рушив із ордами на Хмельницького ⁴⁹¹, наблизившись до Чигрина, дав знати про себе Хмельницькому, запропонувавши йому в умову, щоб той, як колись, упокорився польському королеві, разом із ним, ханом, допоміг йому проти шведа і тим заслужив прощення за свій переступ.

На цю ханську пропозицію Хмельницький мало дбав, бо мав готові козацькі війська, і відправив ханського посла ні з чим. Хан був, либонь, зневажений цим, однак, пам'ятаючи одне те, що сказав був Хмельницький через відкуплених татар (що має з козацькими військами навідати його в Криму), а друге, знаючи, що біля Хмельницького стоїть приготоване козацьке військо, не зважився чинити йому жодної шкоди. А король Ян-Казимир, відправивши до хана свого посла ⁴⁹², сам рушив зі згаданого свого князівства до Польщі і, прибувши до Ланцута, застав тут конфедератське військо з коронними гетьманами ⁴⁹³; друга значна партія польського війська (як вище сказано) на чолі з коронним хоружим Конецпольським, з князем Вишневецьким та Немиричем була в Пруссях при шведському королі. Прибуття короля до Ланцута сконфедероване військо зустріло з приємністю, та й королеві те військо було корисне навзаєм. Тут уже був з п'ятитисячним своїм загоном і коронний маршалок Любомирський ⁴⁹⁴, що вивіз був із собою до Венгрів за Карпатські гори (ще перед нашестям на Краків шведів) польську корону і перебував там із нею аж до часу конфедерації. Польський король Ян-Казимир, з'єднавшись із сконфедерованим військом у названім

уже Ланцуті і схваливши тут конфедерацію та потвердивши її повторно присягою, зараз розіслав у всю Польщу свої королівські універсали, відпускаючи ними гріх відступництва всієї Річі Посполитої від себе і закликаючи її, як колись, до союзу з собою, що було завдяки цим універсалам цілком справлене.

РОЗДІЛ III

Про Густавове бажання придушити польський заколот і про його повернення до Пруссів для готування до виборів; про шведів у Малій Польщі і про те, як їх бив Чернецький; про повторне Густавове рушення разом з Конецпольським із Пруссів на приборкання малопольських бунтів; про Конецпольського, який зламав присягу шведові і вибив його кінноту; про Густавове прибуття до Варшави і про розіслання своїх суворих універсалів, щоб його війська перестали чинити кривди полякам; про розгром Чернецького під Голубовом; про марнотне Густавове пробуття під Замостям і про подальше нещасливе змагання його та його військ з Чернецьким; про Густавів відхід від Замостя до Вісли під натиском поляків; про те, як він окопався у розвиллі між Саном і Віслою; про його розпорядження звітлія своїм генералам, щоб ті прибували йому на порятунок; про розпорядження короля Казимира Чернецькому, щоб той не допустив тих Густавових генералів допомогти йому.

⁴⁹⁵ Шведів, крім кварталних Конецпольського, було 7 тисяч.

⁴⁹⁶ Конєцпольський з Вишневецьким зрадили 11 лютого. З ними було 9 тисяч війська.

⁴⁹⁷ Не до Варшави, а до Ловича.

⁴⁹⁸ Бій під Голубовим був 18 лютого. ^{49a} Генералісимуса Яна Адольфа.

Король Густав, як вище описувалося, либонь, рушив був з військом із Пруссів в Україну, щоб приборкати польський заколот, що виник проти нього. Однак він роздивився, що йому потрібніше утвердитися польським королем, ніж приборкувати лядські бунти, і завернув з усім військом у Прусси та й почав готуватися до варшавського вибрання, щоб стати вибраним і коронованим королем. Коли ж шведський канцлер Оксенштерн звідомив його з Варшави, що в Малій Польщі кварціальні війська разом з іншими сконфедерувалися на нього і почали під проводом Чернецького громити й забивати шведське військо по зимових кватирях, він дуже тим уразився і прийняв пораду своїх шведів та коронного хоружого Конєцпольського відкласти на певний час своє вибрання і швидко йти на Україну приборкувати бунти, що там саме починалися. За тією ж порадою сам король Густав із найвиборнішим військом та легшими гарматами ⁴⁹⁰ рушив просто до Варшави, а коронного хоружого Конєцпольського з Дмитром Вишневецьким та польським кварціальним військом зі своєю, приданою до нього, кавалерією виправив іншим шляхом, згідно до його, Конєцпольського, бажання і ради, на Тикоцин у Малу Польщу приборкувати ті бунти. Цей Конєцпольський узяв, либонь, від шведського короля подарунків на сто тисяч і забезпечив своє військо королівською платою. Він обіцявся королеві вірно послужити для присмирення тих бунтів, однак зламав свою присягу шведові ⁴⁹⁶ (святобливо, як пише Твардовський) задля підупалої своєї вітчизни і, вчинивши якийсь незлад із шведською кавалерією, що була при ньому, вирубав її всю дощенту, ще не дійшовши Тикоцина, та й з'єднався з конфедератами. Король же, прибувши до Варшави ⁴⁹⁷ і знову діставши звістку, що Чернецький зі своїм військом зносить шведські війська і залози, відразу виправив на нього значний свій роз'їзд, а сам пішов слідцем. Він натрапив на Чернецького під Голубовом і, вдаривши на нього, розпорошив без значної з обабіч шкоди ⁴⁹⁸ — поранили тоді тяжко

королівського брата ⁴⁹⁹. Від Голубова король рушив до Любліна і трохи спочив тут, але йому приносили все частіші звідомлення про бунти в усій Польщі, які підіймалися проти нього. Через це він, прагнучи приподобитися полякам і зменшити їхню лютість, зараз-таки розіслав у всі міста свої універсали, застерігаючи ними пильно й суворо своє військо і загрожуючи смертною карою, щоб не чинили польським обивателям по квартирах жодних і анінайменших кривд та утисків.

⁵⁰⁰ *Замойський Ян* — підчаший коронний і староста калішський.

⁵⁰¹ Замойський відповідь шведам дав, але негативну.

⁵⁰² Шведський король ще раз послав до замостян парламентарів, але даремно. Шведи рушили в напрямку Львова.

⁵⁰³ Чернецький мав 6 тисяч доброго війська.

⁵⁰⁴ Крім того, почалася весна, і дороги розгразли.

Розіславши ці універсали і доручивши доглядати й карати свавільне військо своєму військовому комісарові Вессерману, сам король Густав рушив від Любліна на Красний Став до Замостя. Прибувши сюди і побачивши тамтешню міську фортецю (там зачинився зі своїм військом і був готовий до воєнної відсічі шведському королеві тамтешній дідич ординат Замойський) ⁵⁰⁰, король послав туди трубача з таким своїм королівським словом, щоб той самохітно схилився перед ним, бачивши силу й успіхи його (Густава) війська, адже йому підлягають їхні коронні столиці — Краків та Варшава; він же не бажає руйнувати красне й міцне місто Замостя і розорювати його своїми шведськими військами, і хай будуть вони певні тої його королівської ласки, що він зволить лишити їх при всіх давніх правах і свободах без змін. У відповідь на це ⁵⁰¹ від замостських стін і на повітання шведів посипалася значна й густа стрілянина — король зустрів тут чималу перешкоду в своїх намірах швидко закороловати у Великій та Малій Польщі і прихилити під свою руку міцні міста Львів та Кам'янець-Подільський. Бувши отак посоромлений, король Густав відступив від Замостя ⁵⁰².

Тим часом Чернецький, набравши після свого розгрому під Голубовом великі війська ⁵⁰³, почав налягати зусібич на шведа й уривати його, прагнучи завернути в голодний край до Львова. Але шведи й так уже відчували в своєму війську голод та скруту ⁵⁰⁴, застереглися і пішли не до Львова, а до

Ярослава, де край був пожиточніший. Там, під Ярославом, вони стали в обоз, і король зараз виправив значний роз'їзд, прагнучи довідатися через нього, де, власне, обертається нині польський король.

⁵⁰⁵ Це сталося 12 березня.

⁵⁰⁶ Дуглас ішов на допомогу шведам, що штурмували Перемишль.

⁵⁰⁷ Дуглас втратив тоді 300 воїнів. Тут треба сказати, що шведи не тільки приймали на себе удари поляків, але й нападали самі. Відчутно, що Твардовський, на якого спирається тут Величко, подає розповідь дещо тенденційно.

⁵⁰⁸ Це ледве не зробив Шандаровський, намісник Д. Вишневецького.

Але тільки-но той роз'їзд віддалився на милю від свого обозу, Чернецький відразу вибухнув на нього зі своїм військом із криївки і розгромив до решти, пригнавшись за вцілілими до самого генерального шведського обозу ⁵⁰⁵. Він посіяв страх і замішання в самому королівському обозі, який стояв тоді над річкою Саном, і урвав та пошарпав частину королівських возів зі сріблом та іншими покоєвими речами. Тоді ж Чернецький довідався від шведських «язиків» про генерала Дугласа, якого шведи виправили в роз'їзд під Премишль ⁵⁰⁶, і заразтаки рушив на нього, але той, зачувши про Чернецького, поспіхом повернув назад до королівського обозу і, не шукавши мостів через Сан, поспішив через розпарений сонцем лід, на якому втрапив у чималу шкоду, позатоплювавши тяжарі та людей ⁵⁰⁷. А в іншому місці, у Мостиськах, два роз'їзди, виправлені зі Служевським, пригощали шведів не менш щасливо, і де тільки лучалося, скрізь шведи зазнавали від поляків цілковитої поразки.

Король шведський побачив, що йому геть нещаститься і що біля нього та й далі польські війська весь час помножуються, здепресував і з соромом та поспіхом рушив від Ярослава до Преворська, шукаючи доброго й найпростішого шляху до Пруссів. /Він покидав у дорозі не лише важкі гармати та мортири, але й хворих та поранених. У тому його марші невтомно набігав на нього зусібіч і скуб Чернецький, шкодячи його війську і ставлячи чималі в усьому перепони. На другому місці, під Венгровом, кривоприсяжник і віроломний шведський зрадник коронний хоружий Конєцпольський, з'єднавшись із Сапігою, розгромив графа Магнуса. На третьому місці, в Руднику, несподівано напав зі своїм військом на шведів і

завдав їм неабиякої шкоди Дмитро Вишневецький, який ледве не загарбав до своїх рук і самого короля ⁵⁰⁸. Король, бачачи своє лихо і не маючи нізвідкіля допомоги, поспішив якнайшвидше до мосту, що був на Віслі нижче Сендомира, але Чернецький випередив його і приспів до Сендомира з військом, де хоч і сам потерпів не менший ущербок, однак вирубав передню сторожу шведів, розірвав і зіпсував королеві згаданий уже міст, який були для нього зробили.

⁵⁰⁹ Шведів було не більше 5 тисяч.

⁵¹⁰ Чернецький рушив з-під Сандомира супроти Фридерика, баденського маркграфа, що йшов на допомогу королеві лівим берегом Вісли.

Король прийшов до Вісли і, не маючи мосту перейти річку, вишикувався був проти поляків на генеральну баталію, однак поляки не захотіли вступати в бій, лише увірвався до шведів із роз'їздом Шембек, який дістав від приготованого війська зустрічний удар.

Шведи, які з п'ятнадцяти тисяч начислювали ледве половину війська ⁵⁰⁹, дуже затурбувалися, що не лишаться цілі, і рушили звідтіля з королем уночі на те місце, де з'єднується з Віслою Сан, а в тім розвиллі, добрім до оборони, справно окопалися. Король Густав одразу виправив до своїх генералів Вітемберга, Миллієра, Штеїмбака та Дугласа розпорядження, щоб вони швидко приспішили до нього на допомогу. Польське й литовське військо обсіло в згаданому розвиллі шведів і мало намір докінчити його там. А від короля Яна-Казимира учинено було розпорядження до Чернецького, щоб той ішов зі значною частиною свого війська за Віслу і не допустив названих вище шведських генералів зі своїми військами прийти на допомогу своєму обложеному королеві ¹⁵¹⁰. В цю дорогу рушило з Чернецьким багато й невказаного війська, а також возова голота.

РОЗДІЛ ІV

Про пильних великопольських інспекторів; про змагання із ними підляського воєводи; про оборону й руйнування міста Лешни; про здобуття у шведів Косцяні і про розгромлений Вессерманів роз'їзд, виправлений на відсіч до Косцяні; про щасливе воєнне змагання Чернецького та інших польських вождів зі шведами і про відсіч їм від Дугласа.

⁵¹¹ Лешна вважалася вогнищем кальвінізму в Польщі, через що місто підтримувало шведів. Тут мешкало 10 тисяч вигнанців з цісарських країв. Шведів було 300 чоловік.

Шведи, опанувавши всю Велику Польщу, були, либонь, пильні інспектори над поляками, не даючи їм анітрохи підвести голову. Однак Петро Опалінський, воєвода підляський, увійшовши від Шльонська з малою жменею війська у Велику Польщу, заохотив був і стягнув до себе з усієї цієї Польщі безліч шляхти, з якою почав скрізь щасливо гостити і громити ненависних своїх дозорців — шведів. Він дійшов і до міста Лешна ⁵¹¹, де була шведська передня сторожа, а коли послав вимогу дати йому гармат, пороху й людей, то лешняни на шведську пораду не тільки нічого того їм не дали, але й разом зі шведами вийшли проти нього за місто на бій. У цьому бою обидві сторони зазнали значного ущербку, а шведи були переважені й загнані разом з міщанами до міста. Наступив тоді вже вечір, і пан підляський воєвода відступив через те з військом від Лешна до Осічної на ночівлю. Лешнинські міщани, побачивши в ту ніч свій злий учинок і засумнівавшись, що збережуться цілі, лишили всі свої маєтки й багатства та, кинувши безборонне місто на волю вояків, утекли самі з жінками й дітьми геть із міста. Навколишні ж селяни, зійшовшись із випадковою челяддю, ввійшли у відчинене місто і повідирали та забрали всі маєтки й багатства, що були в найскритніших земляних схронах тамтешніх жителів-утікачів; нарешті вони запалили й місто, на превеликий жаль навколишніх мешканців, які на це дивилися.

Підляський воєвода, побачивши, як палає у вогні Лешна, рушив звідтіля до Косцяна, де також був шведський гарнізон, а прибувши туди і не змігши схилити місто до згоди, зібрав багато навколишніх селян і звелів їм іти на штурм міста. Ті ж, посмакувавши лешнинської здобичі і сподіваючись на те саме й у Косцянах, потислися наосліп до штурму міста, але двічі були відбиті з великим ущербком для себе, та й порозбігалися по домівках, залишивши перед замкнутим містом саму шляхту. Комісара шведського війська Вессермана, що стояв у Познані, було повідомлено про ту облогу Косцяна, він виправив на відсіч її півтори тисячі доброї кавалерії на чолі з двома комендантами. Провідавши про це, поляки пішли від Косцяна їм назустріч і, зійшовшись із ними на певному місці, розбили їх ущент так, що з півтори тисячі шведів утекло до Познані заледве п'ятдесят.

⁵¹² Див. приміт. 510.

⁵¹³ Під Варкою маркграф зупинився і прогайнував час, надчікуючи обер-лейтенанта Ріттера. Тут шведів сильно погромив Чернецький. Це сталося 5 квітня. Втекло з цього бою до Варшави близько 500 чоловік. Сам маркграф зачинився у Черську.

⁵¹⁴ Маркграф Фридерика.

Після цієї перемоги, коли шведи, які замкнулися в Косцянах, втратили вже надію з'єднатися зі своїми і хотіли схилитися до трактату, до польського війська, що було біля Косцяна, прийшов, згідно з королівським розпорядженням, лист від Чернецького, який закликав поляків на з'єднання з собою; сам-бо Чернецький рушив був від Устя Нового, де тоді також перебували шведи, в напрямі до Варшави ⁵¹². Під Коженицями він несподівано зіткнувся з партією шведського війська і розгромив його вщент, так що не зберігся й жоден «язик», який зміг би донести звістку про цю поразку своїм принципалам. Після того розгрому шведів Чернецький посунув зі своїм жовнірством від Кожениць, а під Варкою ⁵¹³ напав на чотиритисячний загін доброго шведського війська, яке було зібране з численних фортець та гарнізонів і йшло під командою Збади Мархіона ⁵¹⁴, їх він також зніс до ноги, лише сам Мархіон з малим числом вояків утік до Черська. Розгромивши Мархіона, Чернецький потяг із велетенським своїм військом до Торуня й Варшави, але там не бавився й рушив до самого

маркграфства, де Бігдош, польський вождь, привітав був шведів, що розклалися по заставах та залогах, обминувши лише Пакосць і Знінь; тоді ж на той гук лейб-гвардію шведського короля вирубав Хлібовський.

При таких успіхах Чернецький намірився податися за шведами в Приморську країну, однак дістав королевого листа прибути до Варшави — король послав цього листа не через що інше, як через те, щоб безкарне жовнірство Чернецького більше не розорювало й не знищувало того, що лишилося ще по домівках, коморах та шляхетських фільварках. Про такі дії Чернецького взнав генерал Дуглас, який був у Пруссях. Він рушив проти нього з усім своїм військом та гарматами, надібав його під Клецьком і дуже прилякав, осоромивши його. Через той страх Чернецький знову написав до Косцян, закликаючи тамтешніх вояків до з'єднання, а свого короля переконував поспішити під Варшаву забезпечитися від Дугласового наступу.

РОЗДІЛ V

Про вихід з польської облоги шведського короля і про його втечу до Пруссів; про з'єднання польських військ під Варшавою і про розіслання королівських універсалів, які оголошували амністію відступництву поляків; про нещасливий роз'їзд Чернецького під Дугласове військо; про розор шведами Куяв і про вирубання польської піхоти на чолі з Бігдошем; про повторну, щільнішу облогу Варшави; про лічбу там польського війська; про послання трубача до обложених і про Вітембергову зятятість; про штурм Варшави і про відбиття його; про послання до руських арсеналів по великі гармати і про тривогу під Варшавою від Дугласа; про польські війська, які

вийшли від Варшави проти Дугласа і повернулися назад; про Дугласа, який стояв під Новим Двором; про польські наскоки на нього і його на поляків; про зламання варшавських мурів із руських гармат та мортир і про відпущення з облоги Дугласової дружини з іншими шведськими панями.

⁵¹⁵ Литовські війська не відійшли. Шведський король ударив саме на них. Вони стояли з другого боку річки Сян.

⁵¹⁶ На чолі того війська стояв Любомирський.

⁵¹⁷ Шведський король вирвався з розвилля Вісли та Сяну без додаткової допомоги (див. приміт. 510 і 513).

⁵¹⁸ Не через Віслу, а через Сян.

⁵¹⁹ Місто було зачинено ще 9 травня, перший штурм був 17 травня. Польський король прибув до Варшави до 30 травня.

Королеві шведському фортуна таки послужила, щоб він вийшов із облоги зі згаданого окопу поміж Саном та Віслою. Коли Чернецький відійшов у Велику Польщу з більшою частиною війська для описаної вище воєнної боротьби зі шведами, відійшли на свій бік оборонятися проти московського й козацького наступу і литовські війська ⁵¹⁵, — лишилися облягати шведів лише з'єднання поближчих воєводств та кварціальне військо ⁵¹⁶. Тим часом прибули на допомогу шведському королеві війська з Кракова ⁵¹⁷ та інших міст, і він зараз-таки з великим поспіхом переправився через Віслу ⁵¹⁸ і потяг, утікаючи, до Варшави й Пруссів на Торунь — Варшаву він уміцнив добрим гарнізоном. Лядські ж війська з Чернецьким та інші їхні загони нападали на шведського короля, який утікав до Пруссів, зусібіч, легко щипали і рвали, як пси вовка, шарпали на всіляких вигідних місцях та на переправах, але відкритої баталії не давали. Через такі дії поляки, приписуючи (згодом) самі собі в цьому глупство, випустили шведського короля зі згаданої пагубної облоги (в розвиллі річок Сану та Вісли) до Пруссів.

Після відбуття шведського короля до Торуня польський король Ян-Казимир зараз прибув із військом до Варшави й обложив ⁵¹⁹ її, розіславши до інших своїх вождів розпорядження, щоб вони приспішили до нього звідусіль із партіями свого жовнірства під Варшаву, аби вибити звідтіля шведський гарнізон, що там замкнувся. Завдяки цьому розпорядженню польське військо

прибуло зі своїх воєнних промислів на генеральне з'єднання під Варшаву і повітало там короля, ласкавого їхнього пана, який дарував їм гріх зради та відступництва. Після цього повітання король знову, як досі у Ланцуті, видав свої універсали, ласкаво закликаючи до себе всіх (і тих, що залишилися ще при шведах) поляків і оголошуючи їм від себе за відступництво вічну амністію.

⁵²⁰ На чолі того війська стояв Ян Адольф.

⁵²¹ Очевидно, йдеться тут про поразку Чернецького під Гнезном. Це сталося 6 травня. Чернецький у цей час тільки шарпав шведів, а бою з ними уникав. Проти нього виходив сам шведський король і біля Кцині хотів дати бій, але Чернецький відступив з невеликими втратами.

⁵²² На чолі польського війська стояв Гонсевський (чи Госевський), і він пішов проти князя Яна Адольфа (див. приміт. 520), який мав під Новим Двором будувати мости через Віслу.

⁵²³ Шведська залога мала близько двох тисяч. Великі гармати привезено 27 червня.

⁵²⁴ Про це дбав Ян Адольф, але йому відмовлено. Йшлося, однак, не тільки про звільнення дружини Дугласа, яка таки була у Варшаві, а всіх шведських жінок.

Тим часом Чернецький знову виправився зі значною частиною свого війська у роз'їзд на Дугласа ⁵²⁰ і врятував від смертельної небезпеки польського вождя Ваера, однак сам двічі дістав у різних місцях від шведського генерала Дугласа відсіч та поразку ⁵²¹. Роздратовані ним шведи розорили Куяви і вирубали там упень великопольську піхоту на чолі з Бігдошем. Потім король польський, звідомившись, що у Варшаві замкнувся найчільніший шведський генерал Вітемберг разом з іншими знаменитими особами та жінками, обложив Варшаву ще тісніше і обклав та заступив усі дороги, що ведуть до неї, а також Вісляні береги, щоб не допустити у Варшаву живності,— сам король мав там при собі зібраного війська близько ста тисяч. Про короля шведського носилися тоді всілякі чутки, одні, що він у Варшаві, другі, що в Туруні, треті, що в Єлблонгу, четверті — в Пруссах, а п'яті твердили, що він мертвий. Король польський, обтяживши якийсь час тією облогою варшавських обложених, послав до Вітемберга трубача, пропонуючи йому без взаємного кровопролиття і щоб не псувати варшавських мурів здатися самохітно. Вітемберг на це учинив таку відповідь, що він як служив вірно до сивих літ своєму панові, так готовий позначити ту вірність своєю кров'ю. Після того король польський наказав розпочати

великий штурм на варшавські мури, в який кинулося осліп з тим, що мали лише під рукою безліч охитників. Однак були вони значно пощерблені густою стріляниною обложенців із мурів і відкотилися назад до свого обозу.

Побачивши це, король послав, щоб легше здобути фортецю, швидких гінців до руських арсеналів, аби взяти з них ломових гармат та мортир. Тим часом під Варшаву до короля принесли звістку, що генерал Дуглас зі шведським королевичем та з іншими шведськими вельможами, зі значним шведським, пруським та іншим наwerbованим військом тягне вслід за Чернецьким на відсіч варшавських обложенців, від чого у польському війську під Варшавою почалася чимала тривога. Однак за королівським розпорядженням більше шістдесяти тисяч найвиборнішого польського війська було послано зі своїми вождями на Дугласа ⁵²² — воно, відійшовши недалеко від Варшави, стало і стояло три дні, ушиковане й готове до бою. Але, не дочекавшись Дугласа, повернуло назад у свій обоз, де нерушно стояв із гетьманами король. Дуглас же, прочувши про таку силу й готовність до бою польського війська, утримався й окопався під Новим Двором, де з'єднується з Віслою Буг. Коли ж зі згаданих руських гарнізонів припроваджено було гармати й мортири, поляки почали кріпко палити з них на варшавські мури й палати, ламаючи їх, і псуючи оборону, яку шведи героїчно витримували протягом двох тижнів ⁵²³.

Дуглас, стоячи в окопах під Новим Двором і чуючи варшавські громи, не лише не смів рушити звідтіля на відсіч варшавських обложенців, але й сам не менше потерпав від капостей польських наскоків, особливо від Шембека, який однієї ночі прокрався через ліси до шведського обозу, зайняв і вигнав півтори тисячі коней. Водночас наскоки під лядський обоз бували нешкідливі, а якось один роз'їзд у п'ятдесят рейтарів відважно увігнався, щоб схопити «язика», в самий лядський обоз, але заплатив за ту відвагу власною смертю — жоден із них не вийшов назад. Тим часом Дуглас намагався через кореспонденцію шведського королевича визволити з варшавської облоги (чи турунської) свою дружину й сестру ⁵²⁴. Вони разом з

іншими панями з наказу польського короля, який керувався кавалерською цнотою, в ознайменувannya його схильності до любові й миру зі шведами, були до Дугласа легко відпущені.

РОЗДІЛ VI

Про те, що поляки дуже повільно здобували Варшаву, і про вальний штурм, під час якого було зламано одну браму, через яку вони втислися до Варшави; про Вітембергового трубача, який висловив бажання миру; про королівську на те раду і про схильність до трактату з Вітембергом; про вислання польського комісара; про Вітембергове хитрування щодо трактату і про крайній на нього польський штурм; про його прохання милосердя; про погамування війська від штурму; про схилення Вітемберга на запропоновані йому польським королем умови і про невдоволення війська на своїх панів за те, що стримували їх від штурму; про нагадки слуг за королівську обітницю щодо їхніх трудів і про гвалтовне пограбування ними варшавських крамниць.

⁵²⁵ Генеральний штурм було оголошено 27 червня.

Варшава здобувалася дуже повільно, без успіху аж дев'ять тижнів. В обозі вже починався був голод, та й деякі воєводства стали відпрошуватися від короля додому, посилаючись на те, що їхні житла розорено. Отож король Казимир зажадав від своїх сенаторів та вождів поради, що чинити далі. Було уважено, що, не проливши крові і добре не запотивши чола, Варшави не взяти, через те розголошено було через трубу по всьому польському обозові

про генеральний штурм на Варшаву ⁵²⁵. Переночувавши, пішли наосліп великою юрбою під варшавські стіни та брами геть усі обозові слуги та челядь, кожен зі значком свого повіту і керівниками, хто як міг, зі зброєю, а хто з сокирою. Вони обвалили з фундаменту одну браму, посприяли їм у цьому й жерла гармат, і хоч шведські обложенці багатьох їх побили й затримали, однак вони, незважаючи ні на що, з гвалтом і превеликими вбивствами ввалилися до Варшави і примусили шведів позачинятися в замкові, по дворах і кляшторах варшавських — однак цей їхній схов був німецький.

⁵²⁶ Трубач виїхав 30 червня.

⁵²⁷ Крім Требіцького, були ще Я. Лещинський, Є. Любомирський, С. Корицінський, М. Опалінський.

⁵²⁸ Шведськими послами були генералмайор Врангель та секретар стану В. Кантернштейн.

⁵²⁹ Трактат закінчили протягом години. Подальша оповідь дещо розходитья з тим, що було насправді. Шведських послів прийняв польський король, і послі просили в нього дозволу вийти з Варшави із багажем та 6 гарматами. Король не згодився, тоді шведи повернулися знову з тими-таки пропозиціями. Король затримав послів, бо надходила ніч, а до Вітемберга послав листа. Вітемберг відмовився здавати місто, тоді знову почався штурм.

⁵³⁰ Вітемберг вислав послів В. Кантернштейна і Ю. Фогеля з капітуляцією.

Вітемберг, побачивши, що Варшаву взято і що йому важко вціліти у Варшавському замкові, вислав до польського короля трубача ⁵²⁸, просячи милості й трактату. Король почав радитися, що тут учинити: чи добувати замок штурмом, чи закінчити цю війну трактатом, бо коли завершити все штурмом, то превелика юрба охитників і воєнних слуг не лише оголить від усіх королівських скарбів та оздоб замок, але й розорить, і все злупить у кляшторах, костелах, шляхетських та міщанських будинках і в крамницях. Стали отожд на тому, щоб учинити трактат, для чого виставили зобидвабіч комісарів, але при умові, щоб вони не бавилися більше двох дзигарових годин. Із польського боку був комісаром підканцелярій Требіцький ⁵²⁷, а зі шведського якийсь Форгель ⁵²⁸. Коли минули ті дві години ⁵²⁹, трактат не був закінчений — з ним навмисне зволікали зі шведського боку, сподіваючись, що їм тим часом прийде на допомогу Дуглас. Отожд військо, погамоване на певний час від військового чину, знову почало своє діло і, вже не слухаючи

своїх начальників, стало шанцюватися під замкові стіни. Побачивши це, Вітемберг вдруге послав до польського короля, просячи в нього для трактату чотири години. Король був на це, як на хитрування та глум, розгніваний і зараз-таки звелів дати з жерла великої гармати гасло військові на останній приступ. Почувши це гасло, військо відразу ввійшло своєю силою в місто і кинулося штурмувати замок. Перестрашений цим Вітемберг попросив лише одну годину строку ⁵³⁰, що було польським королем уволене, а польське військо було від штурму погамоване. Тим часом та година й закінчувалася, приносячи Вітембергові чи швидкий кінець, чи життя. Коли ж та година минула, польське військо знову зашуміло про штурм і, наче вихор та блискавки, загриміло зусібч на замок. Побачивши свою кончину, Вітемберг не захотів (як декларував у першій своїй відповіді до польського короля) позначити своєю кров'ю там, у Варшаві, численні свої вірні служби своєму панові, але відізався через трубача до польського короля з проханням милосердя та ласки, пристаючи на всі умови, які йому будуть запропоновані. Після цієї відозви польському війську звеліли відразу припинити штурм і відступити, але воно, будучи близько своєї здобичі, почало вельми нарікати на своїх панів, що ті жалують шведів, а воно проливало свою кров, здобуваючи місто, тоді як пани їхні на те лише дивилися. І тільки під обітницями та запевненнями польного гетьмана, що його труд відзначиться королівською ласкою й нагородою ⁵³¹, воно було від штурму утримане й погамоване, а на ранок повернене назад.

⁵³¹ Король пообіцяв винагороди 40 тисяч золотих.

⁵³² Точніше, до Торуня.

Пункти, постановлені в Варшаві, були такі:

1. Арфед граф Вітемберг, вождь Корони Шведської і найвищий маршалок, разом із ним військовий президент Оксенстерн Віцереї, також Кантернштейн та інші знамениті особи шведського гарнізону, які були у Варшавському замкові, зі своїми жовнірами всі вийдуть із міста, вільно

відпущені, і підуть, куди забажають⁵³². Це стосується лише шведів, поляки ж, віддавши свою зброю, залишаться при ласці польського короля. Іншим іноземцям вільно буде служити якому захочуть королеві. Всі разом вийдуть із Варшавського замку із трьох мурованих брам та з усіх кляшторів і будуть припроваджені через польське військо до двору Осолінського, а звідтіля підуть за місто своїм ладом, з розвинутими прапорами, з бубнами і засвіченими при мушкетах запалками. Але хто з них має у Варшаві свої господи, то може забаритися там якнайбільше три дні, а потім аби зразу із них виїхав. У дорозі, чи землею, чи водою захочуть іти, будуть проваджені до Торуня двома польськими хоругвами;

2. Всі гармати залишаться у Варшаві.

3. Хворих та поранених виправлять Віслою туди ж, разом з тілами мертвих шведів, тільки аби не було під тим приводом якоїсь зради чи ошуканства.

4. Король не забороняє шведським обложеним вивозити власні речі, вози й коні, але що набране в Польщі зі шляхетських домів, з кляшторів та костелів і з відкупів у золотій і грубілій монеті, також клейноди й посвячені церковні посудини, келихи, ліхтарі — те все має лишитись у Варшаві, для цього будуть призначені комісари. Всі вийдуть лише зі своїми тлумаками, взявши найлегші власні речі і дрібні гроші на потреби із тих, що мають при собі, — король визначить скільки кому, зважаючи на особи.

⁵³³ Білі голови — жінки.

⁵³⁴ Точніше, затримані в Пруссів.

5. При такій же волі й свободі залишаться всі білі голови⁵³³ зі своїми уборами та скарбами.

6. Вітемберг має зобов'язатися, що будуть навзаєм віддані своїм чоловікам усі польські матрони, забрані в тій війні під шведський арешт⁵³⁴.

7. Канцелярські записи і двірські метрики хай будуть непорушно залишені у Варшавському замкові.

8. Щоб при відході із замку та з міста Варшави не учинилася місту жодна руїна через усілякі виготовки та ховані міни.

9. Нарешті, Вітемберг має поручитися за себе і за інших своїх старшин, а також за весь гарнізон, що ні він сам, і ніхто інший із них не здійме руки на польського короля і всі вони зараз не служитимуть шведському королеві, аж доки не вийде місяць їхнього кватирювання.

Цей трактат, який склали в тодішню ніч, було постановлено неодмінно підписати зобидвабіч. А тільки почало на світ благословлятися, зараз-таки велика сила слуг та військових джур стала перед королівським палацом на варшавському передмісті і почала кричати та впоминатися вчорашньої обітниці віддячити покладений у здобутті Варшави труд та відвагу. А коли їх почали відволікати та гаяти час, вони одноголосно гукнули: «Гей, гей! Чого маємо чекати й оглядатися на непевну королівську обітницю?!» — і кинулися на базари та вірменські крамниці, і все, що там було з коштовних пермських, шамських та арабських товарів, до решти розшарпали і спустошили зі страшним гвалтом за одну годину, і розбіглися безвісно світ за очі. Король за це змушений був упевнити потерпілих надією, що винагородить їх.

РОЗДІЛ VII

Про королівську раду, що вчинити з Вітембергом, який здався; про прохання великополян не відпускати Вітемберга; про затримання Вітемберга і про відіслання його до Замостя; про знудження польського війська, голод та хвороби і про те, як воно розїжджалось по домівках; про шведського генерала Дугласа і про польського короля, який їздив під його військо; про генеральну битву обох королів і про поразку польського короля; про втрату ним гармат, обозу й частини війська; про шведський марш на Львів; про великий страх у Польщі; про повернення шведів від Радомля назад

до Варшави та Пруссів; про розквартирування там війська на зимовий постій; про те, як було розбито в Гадяцькому полку свавільних донців.

⁵³⁵ Вітемберг відчинив брами і здав місто 1 липня.

⁵³⁶ Інші дані: з 12 персонами.

⁵³⁷ Незабаром Вітемберг там і помер.

Після здобуття, завдяки описаним угорі діям, Варшави ⁵³⁵ король польський радився зі своїми сенаторами й вождями, що вчинити з Вітембергом та іншими шведами, які здалися у Варшаві: чи відпускати їх відразу згідно з трактатом, чи затримати на певний час. Порадили тоді затримати їх, щоб відпущений зараз Вітемберг не поставив своїми порадами на ноги свого пана, шведського короля, до подальших військових замислів на поляків. Окрім того, численна великопольська шляхта, що прибула зі своїх воєводств під Варшаву, ретельно просила не відпускати Вітемберга, а тримати в закладі, доки буде розшукано з-під шведського арешту їхніх жінок і віддано їм, а також міські та земські книги, що поверне їм давні їхні вольності, які були без відома дрібної шляхти пошкоджені Устенським трактатом через нього, Вітемберга. А коли було б інакше, то шляхта не стерпить, щоб не вчинити по дорозі над ними, шведами, воєнної розправи. Вчинили тоді так, як радили сенатори й бажали великополяни. Шведські жовніри рядові з молодшими своїми офіцерами були під польським конвоєм відпущені додому, а генерал Вітемберг з тридцятьма значнішими персонами ⁵³⁶ затриманий і на певний час відісланий до Замостя ⁵³⁷.

⁵³⁸ Див. приміт. 520.

⁵³⁹ Це були білогородські орди на чолі з Кази-агою.

⁵⁴⁰ Недалеко від Варшави. Битва тривала три дні: 28—30 липня 1656 р. Ліс називався Бялоленцький. Польсько-литовсько-татарського війська було 40 тисяч, шведського 28 тисяч.

⁵⁴¹ Мабуть, брандербурзький князь. Це сталося в перший день битви.

⁵⁴² Полковника Віртза, який звільнив Краків з польської облоги.

У польському війську, що стояло під Варшавою, не лише почався великий голод, але й пішла, завдяки довгому дев'ятитижневому стоянню на одному місці, густа смертоносна пошесть. З цієї причини, та ще й багато хто мав розорені шведами домівки, поляки почали відпрошуватися з війська, а не

одержавши дозволу, почали самовільно, таємно й увіч, спершу купами з-під своїх хоругв, а тоді полками роз'їжджатися і таким чином змалювали при королі Казимирові число свого війська під Варшавою. Шведський генерал Дуглас, либонь, також пізнавав голод в окопах своїх із військом під Новим Двором ⁵³⁸, бо довго там стояв, однак чекав до себе пана свого з помічним шведським та пруським військом. Зі свого боку, польський король із кількома тисячами варшавського жовнірства рушив збоку під Дугласа, прагнучи побачити через Віслу, у якому становищі той перебуває і як би його там атакувати. Дуглас помітив це і послав йому через Віслу з гармат належний привіт, після чого король знову повернувся до Варшави. Невзбарі після того, як прибули з Криму в допомогу польському королеві татари ⁵³⁹, приспів до Дугласа на з'єднання разом із брандербурзьким князем і тридцятьма тисячами війська й шведський король. Він з'єднався з Дугласом, і шведи рушили від Нового Двору проти польського короля. Так само і король польський рушив проти нього зі своїм військом та гарматами. У цьому марші вони зішлись десь поміж лісів та дібров і вступили в генеральну баталію ⁵⁴⁰. В цій битві, у превеликім вогню і збройних громах, сильно й немало бився й сам шведський король. Якийсь польський жовнір потрутив його з коня, і він нахилився та й ледве не впав, однак його підтримав і допоміг вирівнятися Брандербуржець ⁵⁴¹.

І першого, і другого дня шведський король здобув перемогу, так що польський король зі своїми й татарськими військами не встояв перед шведами, лишив свій обоз із гарматами та частиною піхоти, а з іншим кінним та піхотним військом відійшов до Окуньова, затопивши у Віслі під час переправи на зіпсованім мосту чимало возів та свого війська, і замалим ледве не втратив на тій переправі і своїх гетьманів. А король шведський прибув до спустошеної й оголеної Варшави і знов осадив її своїм гарнізоном. Потім він послав допомогу своїм людям до Кракова ⁵⁴², а сам із військом рушив аж до Львова, наповнивши всю Польщу безмірним, подібним до пилявського,

страхом, розсіявши ще й такі чутки, що польський обоз узято, а короля розгромлено вщент⁵⁴³.

⁵⁴³ Між іншим, шведський король пропонував полякам мир, але *без* посередників. Поляки не прийняли його, стережучись підступу.

⁵⁴⁴ Польські війська збиралися під Любліном. Карл-Густав повернувся з кількох причин. Його похід не підтримав брандербурзький князь, а звідусіль проти нього розгорталася партизанська війна.

⁵⁴⁵ Король мстився за Вітемберга. Варшаву грабували разом зі шведами брандербуржці.

⁵⁴⁶ Війна в цей рік тривала. Але події осені 1656 р. Величко переніс у 1657 р. (див. ч. X).

⁵⁴⁷ Тиміш Прокопович.

Але в Радомлі він дістав звістку, що польські війська знову з'єднуються на нього⁵⁴⁴, і, прагнучи оминати нещастя, яке мав раніше, повернув від Радомля до Варшави, а прибувши туди, злупив її через крайню свою озлобу⁵⁴⁵ і, забравши свій гарнізон, рушив поспіхом до Пруссів, а наблизившись до Піса, Дрвенця і Нарева, поділився з Брандербуржцем становиськами для зимівлі військ і роздав їх⁵⁴⁶.

Того ж літа донці, яких відпустив додому Хмельницький з того боку Дніпра, йдучи через Малу Росію, причинили без жодної поваги й шани сільським і міським людям численні розори, образи, грабунки й побої. Коли ж вони з'явилися з цією наругою і грубощами у Гадяцькому полку, то намісник тодішній гадяцький Тиміш⁵⁴⁷, вислухавши плачі й численні скарги людей Гадяцького полку, зараз-таки взяв із собою до трьохсот добрих козаків і, нагнавши тих свавільних донців у Гадяцькому ж полку біля села Подолок, усіх їх розгромив і розбив ущент.

ЧАСТИНА ДЕСЯТА

І РІК ДЕСЯТИЙ

⁵⁴⁸ Дунчик — данець, мешканець Данії.

У ній викладається про численні успіхи й неуспіхи поляків у військовій боротьбі зі шведами та венграми, а шведів у боротьбі з поляками та дунчиками ⁵⁴⁸; про відторгнення Пруссів завдяки шведам від Польщі і про те, як шведи подарували Пруссам великопольські провінції; про татарську зраду; про побит польського короля у Гданську і про полонення бремського коменданта; про Віленські пакти між Москвою й поляками, в яких російському государеві обіцяно й корону польську; про союз венгерського князя Ракочого зі шведами; про польське прохання в цісаря допомогти військом і про прислання того війська; про розор Польщі венграми й шведами; про втечу венгрів із Польщі і про нещасливий їхній пакт із поляками; про смерть митрополита Косова і гетьмана Хмельницького і про вибрання на митрополію Балабана; про Барановичеве доглядництво; про погреб Хмельницького і про його заслуги; про Чигринський і Терехтемирівський повіти; вивід про полки й полковників, які були за Хмельницького; про трактат Брандербуржця з поляками; про початок гетьманування Виговського; про його листування з запорожцями та іншими прикордонними державами, особливо з російським государем; про пораду щодо Польської Корони; про присягу Виговського на вірність російському цареві; про початок незгоди із полтавським полковником Пушкарем; про новий союз із ханом і про замисел Виговського зрадити.

РОЗДІЛ I

*Про перемогу Чернецького над шведами під Стремешним; про прибуття шведського короля в Пруссі, про ствердження міцного союзу з пруссаками; про подарунок їм великопольських провінцій; про знесення з них шведських гарнізонів і встановлення пруських та про розіслання на те облудних універсалів; про щасливе воєнне змагання підляського й калішського воєвод зі шведським генералом Врешовцем; про шкodu від нього полякам і про забиття поляками того Врешовця; про генерала Дерфілінга зі шведами і польського короля, який знову зібрався з військом після розгрому і розділив це військо на три частини; про сумні для шведського короля звістки; про щасливе змагання польського короля у Великій Польщі, а гетьмана литовського Гонсевського в Пруссаки; про татар, які з гнівом відійшли від Гонсевського до Криму і які на винагороду свого труду згорнули до своїх рук два підляські повіти*⁵⁴⁹.

⁵⁴⁹ У цьому розділі Величко описує події, які відбулися в кінці 1656 р., а не 1657 р. Так само до 1656 р. слід віднести події, описані в розділах II і III.

⁵⁵⁰ Під селом Липи. Впало тут дві тисячі шведів.

⁵⁵¹ Через трактат у Любаві 20 листопада 1656 р. Цей трактат визнавав суверенітет Пруссів, до яких долучилася Вармія, а потім і Велика Польща.

⁵⁵² Тобто Велика Польща. Самого Карла-Густава цікавила не так польська територія, як побережжя Балтійського моря.

⁵⁵³ Це було в останні дні серпня 1656 р.

⁵⁵⁴ Інші дані: його зашмагали батогоми.

⁵⁵⁵ Інакше написання цього прізвища Денфілінг.

Року від створення світу 7165-го, а від світу істинного сина божого Христа, що прийшов на землю, 1657-го, шведський король Густав після військових (з минулого літа) трудів з поляками розмістився на згаданих угорі зимових кватирях. Але Чернецький зараз-но, маючи неоспале старання перемогти ворогів вітчизни, прочув про шведів, що йшли до свого короля з польських гарнізонів, а було їх три тисячі кавалерії, і несподівано напав на них під Стремешним⁵⁵⁰ зі своїм, татарським і волоським військом і зніс до ноги, захопивши в полон і віддавши татарам більше вісімдесяти офіцерів і

одержавши й для себе дорогі здобичі й користі,— взятий там був і Форгель, який трактував про мир з польським комісаром від Вітембергового імені. Довідавшись про це, шведський король одразу рушив із тих місць, де розклався був на зимові квартирі, до Пруссів, а прибувши туди, міцно затвердив свій союз із пруським князем ⁵⁵¹, подарувавши йому навечно всі тамтешні краї, що були під Польською державою, починаючи звідтіля, де витікають зі своїх джерел річки Просна та Варта, і аж до Познані ⁵⁵², дозволяючи поставити там свої гарнізони. Сам же він, прибувши назад із Пруссів до Торуня, розіслав свої універсали, щоб його шведські гарнізони переходили з Великої Польщі в Малу Польщу, поступившись місцем брандебурзьким гарнізонам, і те він начебто чинить для оборони краю від військових поляків, що не хочуть миру розорюваній Короні Польській. Він наказує великополякам, щоб той гонор і послушенство, які повинні були віддавати йому, віддавали слухняно брандебурзькому князеві, при якому мають жити спокійно в своїх будинках, а коли хто того не послухався б, той, як противник панської волі, буде покараний.

Дивися, читальнику, як обдурював поляків хитрий швед, кажучи, що ставив у них брандебурзькі гарнізони начебто для їхнього захисту, а насправді ж віддавав їх у підданство й послушенство Брандебуржцю!

Підляський воєвода Петро Опалінський, хоч був уже в сивих літах, одначе вболівав серцем про занепалу вітчизну і про її вольності. Він знов у Великій Польщі закликав до себе шляхту, щоб почати проти ворога военний чин, а провідавши про брандебурзьке військо під Познанню, пішов на нього. По дорозі під Осічною він зайняв партію шведського війська і зніс його до ноги, а довідавшись від узятих там «язиків», що шведський генерал Врешовець із тисячею брандебурзької кавалерії перебуває неподалець, відійшов до Каліша, де була шведська залога. Врешовець, прочувши про те, пішов услід за підляським воєводою допомогти шведам, які були в Каліші. По дорозі він доценту розграбував Горку, Гостин, Понець і Кобилин зі стародавнім його кляштором і численними шляхетськими скарбами. Від

Кобилина він рушив до села Любра, де безпечно заночував. Там напав на нього калішський воєвода з військом ⁵⁵³, зняв сторожу і, запаливши село, одних вибив зброєю, а других потопив у тамтешній річці Варті, так що з тисячі прусаків вийшла назад заледве сотня. У тім розрусі був забитий києм і сам генерал Врешовець ⁵⁵⁴, а майора полонили. Про цей розгром Врешовця почуло згадане брандебурзьке військо, яке на чолі з генералом Дерфілінгом ⁵⁵⁵ тяглося від Познані до Каліша. Це їх настрашило й відвернуло на Гнезно до Торуня.

⁵⁵⁶ У вересні 1656 р.

⁵⁵⁷ Король рушив з Любліна до обложеного поляками Каліша, було це в кінці серпня.

⁵⁵⁸ Тут були донські козаки. ⁵⁵⁹ *Інфлянти* — Ліфляндія.

⁵⁶⁰ Війну Росії з Швецією було оголошено 17 травня 1656 р. Ригу цар взяв в облогу 1 вересня, але потерпів тут поразку.

⁵⁶¹ 8 жовтня 1656 р. Тут розгромлено 6 шведських і кілька брандебурзьких полків.

⁵⁶² Генерал-майор Ізраель.

⁵⁶³ Прізвища поплутано. Тут воювали Петер, Тауберг Аммерштейн, брати Енгелі, Валдек, Вісмар, Блунель, Каннаберг. Кого з них мав на увазі Величко, встановити важко, хіба що БранерБлунеля.

⁵⁶⁴ Ізраель не був забитий, а потрапив у полон (див. приміт. 562).

⁵⁶⁵ Татари брали ясир у Пруссак, але, може, захопили й Підляшшя — це • було поруч.

Польський король Ян-Казимир після свого описаного вгорі розгрому знову прийшов до тям і з'єднав у Малій Польщі чимало війська. Він попростував до Вісли, переправився через неї і поділив своє військо на три частини. Одну послав під Краків вибити звідти шведський гарнізон, другу, литву й татарів, на чолі з гетьманом Гонсевським — до Пруссів ⁵⁵⁶, а з третьою, визначнішою частиною, при гарматах і обох гетьманах, залишився сам ⁵⁵⁷. Тим часом шведському королеві Густаву донесли неприємні новини. Перша, що московські й козацькі війська ⁵⁵⁸ відірвали від шведської влади Інфлянти ⁵⁵⁹ і наближаються до інфлянтської столиці Риги ⁵⁶⁰; друга, що розірвав із ними мир дунчик; третя, що шведська Річ Посполита прислала до нього своїх послів з вимогою кінчати свою війну з поляками і швидко прибути до них, а коли буде інакше, то вони постановлять собі в Швеції іншого короля.

Польський король, розділивши свої війська, сам рушив під Ленчицю, де лишався шведський гарнізон. Ленчиця була одностайна зі шведом і на пропозицію свого пана, польського короля, не схилилася, отож була взята штурмом з великим для себе ущербком і без милосердя до її мешканців. Шведи ж замкнулися в Ленчицькому замкові і схилилися до трактату, що, згідно минулої Варшавської трансакції, старшини мають присягнути і будуть відпроваджені під польським конвоєм зі своїм військом від Ленчиці до Торуня. Це прочули й інші шведські гарнізони, перестрашилися і самохітно повтікали зі своїх місць. Оперся королеві лише один Злотов зі шведами, але й той відразу був узятий штурмом. Серед таких гараздів прийшли королеві втішні для нього звістки з Пруссів, що й там після відходу шведського короля проти московських та козацьких військ у Інфлянти литовським і татарським військом на чолі з Гонсевським була знесена під Простками над Пішою значна частина шведського й пруського війська зі своїм обозом ⁵⁶¹, яке було при найвищих своїх генералах. Тут було забито три тисячі шведів і пруссів, а взято живцем з їхнім генерал-майором ⁵⁶² та іншими трьома вождями — Горном, Пурдком і Бранером ⁵⁶³ — ще більше того радник шведського короля Езрагел ⁵⁶⁴ був там татарами зарубаний. Тим часом схилився полякам і був відпроваджений до Торуня шведський гарнізон у Каліші, а під Вармією гетьман литовський Гонсевський з татарами розігнав пруське військо, яке поспішало від Познані й Торуня до Пруссів на чолі з генералом Дерфілінгом. Після цих перемог татари почали упоминатись у гетьмана Гонсевського, щоб їм віддали найзначніших, названих вище, шведських в'язнів, але коли їм цього не дали, то розгнівалися і, зараз-таки відлучившись від Литви, повернули назад із Пруссів, а в нагороду своїх витрат і труду загорнули собі до рук два повіти підляської шляхти ⁵⁶⁵ та й від'їхали до Криму.

РОЗДІЛ II

Про шведського короля, який повернувся з дороги в Інфлянти, і про розсіяного Штеїмбоком Гонсевського; про вигнання через пострах ангальського князя з Хойниць; про прибуття польського короля із військом від Хойниць до Гданська і про надану йому там допомогу; про шведський намір іти на Гданськ і про зміну його; про бремського коменданта, який дістався польському королеві під Гданськом; про нововведення в польському війську і про військові успіхи над шведами підляського воєводи; про тодішніх посередників щодо замирення і торг навколо Пруссів; про здобуття миру з Москвою із найменуванням великого государя електом⁵⁶⁶ Корони Польської.

⁵⁶⁶ Елекція — вибрання на трон, елект — кандидат до вибрання на трон.

Шведський король не міг уже через московські й козацькі війська ввійти до Інфлянтів, через це вчинив над річкою Двіною на оборону Риги міцний шанець і, осадивши його військом, повернувся до Пруссів.

⁵⁶⁷ Очевидно, мається на увазі бій під Филиповом. Після цього Гонсевський (Госевський) відступив з Польщі у Жмудь, у Великому Князівстві Литовському.

⁵⁶⁸ Князь Ангальт мав 600 шведів.

⁵⁶⁹ Назад, тобто в Померанію (Помор'я).

⁵⁷⁰ Триумфальний в'їзд короля до Гданська був 15 листопада 1656 р.

⁵⁷¹ Кьонігсмарк. Особа це була справді поважна, якийсь свояк Карла-Густава.

⁵⁷² На п'яти кораблях. Він їхав до Пруссів. *Шкоцький* — шотландський.

⁵⁷³ Мир хотіли постановити поляки через посередництво французького посла Лямбре.

⁵⁷⁴ Поляки з росіянами остаточно погодилися вступити в переговори в жовтні 1656 р.

⁵⁷⁵ Ян-Казимир був бездітний.

Із цієї дороги він відпровадив набік генерала Штеїмбока проти гетьмана литовського Гонсевського⁵⁶⁷, якого він, Штеїмбок, несподівано настрашив і розсіяв його військо. А польський король із військом притягнув до Хойниць і, застрахавши татарськими темруками ангальського князя⁵⁶⁸ з військом, який там був, виправив його в цілості назад із Хойниць під конвоєм⁵⁶⁹. Сам

він у Хойницях довго не барився і пішов на Гданськ, де був сердечно прийнятий ⁵⁷⁰ — йому допомогли тут гарматами й іншою артилерією, а військо його було розміщене довкола Гданська по квартирах. Король же шведський з'єднався із генералом Дугласом і почав був робити через Віслу міст, прагнучи перейти її зі всіма своїми військами та обозами і потягти до Гданська, де й увійти з польським королем у генеральну баталію. Але той ще не завершений міст докінчила зимова вісяна крига, бо розбила його, і повернула таким чином шведську інтервенцію назад до Малборка. Тим часом був загнаний до гданської пристані морською фортуною і легко дістався до рук польському королеві бремський губернатор Кенігсмарек ⁵⁷¹, який рівнявся славою до Вітемберга і був страшний полякам,— він віз у двох шкоцьких кораблях ⁵⁷² гармати шведському королеві та значну суму грошей.

У польському війську тоді ж було вчинене нововведення — замість посполитого рушення зазвано було до війська охитних слуг. Підляський воєвода виправився з ними, маючи вісімнадцять хоругов, на військовий чин, а діставши звістку, що до Познані простує п'ятсот курфюрстових рейтарів з новим провіантом, напав на них під селом Сільною і розгромив дощенту, взявши в неволю їхнього оберштера, від чого в маркграфстві посіялася велика тривога, а до підляського воєводи були послані комісари із запитом, чому так чиниться. Він відповів, що через шведські гарнізони, які лишаються у великопольських містах. На те комісари сказали, що вони без відома свого прусського князя не можуть постановляти миру, однак із Косціян та і з інших, менших, міст зведуть пруські гарнізони під польським конвоєм.

Шведський король, лишаючись у Пруссях і побачивши супротивні до його намірів дії, почав через олендерське та французьке посередництво перемовлятися з поляками про мир з тією, проте, умовою, щоб Пруське князівство належало відтоді не до Польщі, а до Швеції ⁵⁷³. Але поляки на ту умову не зважили, принаймні виявляли бажання воювати та вмирати й за те Пруське князівство. Роздумували вони однак, із ким першим — зі шведом чи з Москвою — постановити пакта, уже частково у Вільні й визначеного, бо

коли цього не вчинити, то Литва напевне відгорнулася б назавжди від Корони Польської. Отож було ухвалено спершу постановити мир з московським государем і назвати його електом своєї Корони з корисними для себе умовами ⁵⁷⁴ — цього не захоче заборонити Річі Посполитій при своєму нещасливому наслідництві ⁵⁷⁵ й сам польський король. Це лишає полякам надію, що коли великий государ московський буде вибраний на електорство Корони Польської, то з часом Царство Російське може дійти з Польщею до такої унії й віри, в яких перебуває з ними Литовське князівство. Крім того, можна буде цілком помиритися і з Хмельницьким і повернути через те не лише міста й провінції зі Смоленськом, але й привернути до Польщі й Інфлянти.

РОЗДІЛ III

Про збунтування польського кварціального війська і про те, як воно покинуло свого короля у Гданську; про рушення шведів із Пруссів до Гданська і про розгром Штеймбоком поляків у Хойницях; про польську королеву, яка простувала з Чернецьким до Гданська і яка радою та проханням завершила знову до свого короля кварціальне військо; про те, як вона повернулася в Каліш; про Чернецького, який розгромив шведів; про шведського короля, який повернувся від Гданська ні з чим, і про здобуття ним Хойниць; про шведський намір атакувати Гданськ і про таємний вивіз звідтіля у Каліш завдяки Чернецькому польського короля; про повернення шведів у Пруссі, про докінчення в Литві польських пактів із Москвою і про сусідні держави, які криво на те подивилися.

⁵⁷⁶ Міста у Великій Польщі.

⁵⁷⁷ Штеєнбок мав намір перехопити польську королеву.

⁵⁷⁸ Королева вела переговори з військом через Чернецького. Крім того, це було восени 1656 р., і тоді ще рано було остерігатися Ракочія, та ще в союзі з козаками.

⁵⁷⁹ Виплачено 30 тисяч гульденів і виділено 6 тисяч чоловік.

⁵⁸⁰ Шведський король збирав військо під Малбургом, стеріг проходи до Гданська Штеєнбок.

⁵⁸¹ Посли московські — князь М. Одоєвський, князь І. Лобанов-Ростовський, окольничий В. Чохтов, дяк Ю. Юр'єв і Г. Дохторович. Посли польські — Я. Красінський, воєвода полоцький, Х. Завіша, маршалок Великого Князівства Литовського, Я. Завіша, біскуп віденський, та ін. Народи відбувалися до 24 жовтня 1656 р.

⁵⁸² Текст договору звіряємо за кн. Rudawski J. Historia Polski od śmierci Władysława IV do pokoju Oliwskiego. — Могилів, 1855.—СПБ.—Т. II.— С. 163—165. Постановлено договір 1 листопада 1656 р.

⁵⁸³ Неточно: «Ухвалили обрання великого князя московського на трон польський і Великого Князівства Литовського ще за життя щасливо пануючого ЯнаКазимира», але з умовою, що це має вирішити сейм, а доти має бути мир та союз.

Кварціальне польське військо, яке служило без плати три роки і не було задоволене в своїх потребах на квартирах довкола Гданська, свавільно зібралось з квартир в обоз під Гданськ (а в місто їх не пустили навіть хліба купити) і, виговоривши, що було треба, королеві і своїй старшині, що залишалася в Гданську, залишило їх. Вони пішли від Гданська зі своїми начальниками до своїх домівок, а віддалившись до Брзди й Нотеси ⁵⁷⁶, розташувалися, щоб спочити, на квартирах. Чуткий шведський король провідав про це достеменно, а побачивши, що Віслу покрив міцний лід, одразу рушив із Пруссів удруге до Гданська на польського короля, а генерала Штеїмбока послав до Хойниць ⁵⁷⁷. Той, швидко й несподівано прибувши туди на світанні, розтрошив і розгромив полк Вишневецького і гетьманський полк. Тим часом Чернецький зі своїм полком супроводив до Гданська королеву. Вони перестріли військо, що залишило у Гданську короля, і королева з плачем почала дорікати воякам, що кинули на явну небезпеку свого пана, й запевнила, що коли вони не повернуться, то не тільки не зможуть відсидітися з матерями, жінками й дітками в своїх домівках, які розорені і мають розоритися до решти, але й на Поділлі не сховаються, оскільки, сказала вона, сприсягнувся на нас зі шведом і наближається до Кракова Ракочій, та й козаки підіймають на вас свою зброю, а татари звісно

який мають норов, і навряд чи постануть за вас . Вимовивши це все, вона ретельно просила все військо, щоб повернуло у Гданськ до короля, обіцяючи їм заплатити. Військо послухало її і зараз-но пересортувалося: краще пристало під команду Чернецького, а гірше під гетьманову команду ⁵⁷⁹. Королева ж, побачивши, що шведи заступили шлях до Гданська, з жалем повернула від Хойниць до Каліша, а Чернецький, полишивши своє конвойство, вдався на військовий чин і щасливо розгромив невзбарі шведський роз'їзд на кількасот коней, який був здибав, а самого вождя увігнав до Шлухова.

Король шведський, нічого не досягши під Гданськом і повернувши назад, здобув за одну годину штурму Хойниці через зраду найзначніших тамтешніх міщан, а звідти подався собі під Тухолу, прагнучи здобути її, однак, провідавши, що близько від нього Чернецький, майнув за ним ⁵⁸⁰. Чернецький однак тулячися по різних місцях і весь час гублячи за собою шлях, щасливо пробрався у Гданськ до свого короля, де вже через довге королівське замешкання починалася дорожнеча на харчі,— гданичанам було це прикро. А король шведський зважився-таки обложити у Гданську польського короля, тому як на морі, так і на землі заступив усі шляхи, що вели до Гданська. Але Чернецький, який прибув туди кіньми, вивів тихо свого короля з Гданська і відпровадив його до Каліша, де вже була й королева. Шведський король, прочувши, що польський король виїхав із Гданська, а також, що литовське військо вирубало в Тикоціні п'ятсот його фінляндчиків, позадкував назад у Пруссі до Дзядлова. У Литві тим часом польські послы домовлялися про мир з послами Царства Російського ⁵⁸¹. І це робилося найбільше для того, щоб Литва не відпала взагалі від Корони Польської в Московську державу. Було там поставлено такі умови ⁵⁸²:

1. Що польський король на першому ж сеймі справить згідно своєї обіцянки; вся Річ Посполита прийме великого московського государя за електа Корони Польської, але цілком на королівство він зможе бути коронований аж після смерті теперішнього короля ⁵⁸³, разом з яким він має

старатися про з'єднання своєї греко-руської православної церкви з римським костелом і, не терплячи над ту інших релігій, не боронити мати всюди вільне набожество⁵⁸⁴.

⁵⁸⁴ У договорі такого нема. Йшлося хіба про те, щоб цар, у випадку обрання його польським королем, прийняв католицьку віру, але російські послы від того відмовилися.

⁵⁸⁵ Пункти 2—5 у договорі відсутні. Взагалі цей договір у такому варіанті невідомо звідки взято. Знаємо, однак, що козацьких послів на з'їзд не допущено, і тоді ходили чутки, які викладено в пункті 5. Можливо, було домовлено про дещо й таємно, принаймні офіційний текст договору робить незрозумілим факт недопуску на переговори українських послів.

⁵⁸⁶ Останній (8-й) пункт відсутній у договорі. Домовлялися ще про мирне співробітництво, щоб не чинити ніяких капостей на території один одного (включалося сюди й військо Запорозьке), вільно було переходити через союзні території військам тощо.

2. Має заховати цілими шляхетські свободи й права.

3. А коли прийме з божої волі на свою голову польську корону, то повинен сам королювати в Польській державі, а не правити нею через якихось посланців.

4. Має оновити трактат із татарами і непорушно дотримуватися постановленого з ними пакта.

5. Відразу ж управить козаків і віддасть їх у послушення Короні Польській, і щоб бунтів уже вони не починали.

6. А доки відбудеться коронування, має своєю силою разом із королем і коронним військом відбивати й не допускати будь-якого ворога Корони Польської.

7. Не будуть ні воювати, ні постановляти миру без згоди поміж себе ні зі Шведом щодо Пруссів, ні з Брандебуржцем.

8. А коли великий государ цар московський опанує всі Інфлянти і через щасливу після того фортуна заволодіє вже пошкодженою і знесиленою всією Шведською Короною, то має вручити її, як власному її дідичеві, королеві польському⁵⁸⁶.

Постановивши ці пакти, було відкладено їх до першого сейму. Сусідні ж держави, довідавшись про ці пакти, за якими мають з'єднатися й бути

страшними для них такі значні дві монархії, як московська й польська, а надто швед, зирнули на те кривими очима.

РОЗДІЛ ІV

Про шведський захід, за допомогою якого вони намовили Ракочого до союзу з собою; про безсоромне розірвання Ракочим союзу з поляками і про шкоди, завдані їм; про вдалий польський роз'їзд на венгрів і про відступ з-під Кракова польського війська, яке здобувало місто у шведів, і про вхід до Кракова Ракочого.

⁵⁸⁷ Внаслідок трактатів у Радноті в Уграх у грудні 1656 р. В перших числах січня 1657 р. був з'їзд у Шамос-Уйварі, тут були шведські, семигородські, українські (Богданович (Зарудний) С. та Ковалевський І.) послы, де поставлено договір про розподіл Польщі. Цим планам протистояла Росія, австрійський цісар, Данія і Голландія. Військові дії почав Ракочій на початку 1657 р.

⁵⁸⁸ Власне, побережжя Балтійського моря, щоб стати паном у цьому морі.

⁵⁸⁹ Ракочій мав претензії на польський престол, через що виступав як протектор Польщі.

⁵⁹⁰ При облозі Сучави (див. приміт. 241, 271).

⁵⁹¹ Ракочій мав з'єднані угорські, українські (під проводом А. Ждановича), волоські та молдавські війська.

⁵⁹² Тобто пішов на Стрий, тоді на Перемишль та Ярослав.

⁵⁹³ Полковник Шемберг. Битва відбулася під Ярославом. Впало тоді 3 тисячі семи городців.

⁵⁹⁴ Після того Ракочій здобув Перемишль і пішов, оминувши Львів, услід за Шембергом до Кракова. Це було в лютому 1657 р.

⁵⁹⁵ Ракочій вступивше Кракова 29 березня. Він лишив тут залогу в 2,5 тисячі чоловік.

⁵⁹⁶ Прізвище коменданта було Віртз.

Шведський король побачив, що з вищеозначеного союзу Москви й Польщі не лише виросте велика перешкода його інтересам та намірам, але це може принести і йому самому несподіване зло й небезпеку. Отож він удався до своїх звичних заходів і намовив собі в спільники Ракочого ⁵⁸⁷, щоб той,

з'єднавши своє військо з його, шведським, військом, починав воєнний чин і розривав польську силу. Шведський король обіцяв йому за це Краків із Малою Польщею, а прусському князеві віддавав у володіння Велику Польщу, собі ж він мав залишити лише Мазовію й Пруси⁵⁸⁸. Венгерський князь Ракочій пристав на шведську раду і, заохотившись обітницею, яка була йому здавна до смаку⁵⁸⁹, натягнув на себе машкару безсоромності й переступництва і, платячи невдячністю за вчинене йому поляками в боротьбі з Хмельницьким⁵⁹⁰ добро, розірвав із ними свій, потверджений присягою, союз. Він постав на поляків і, з'єднавши свої війська⁵⁹¹ зі шведськими, почав воювати Польщу від Покуття до річки Сяну⁵⁹², плондруючи й палячи міста й села, гвалтуючи й нещадно вибиваючи шляхту й людей, аж доки не дійшов і самого Кракова. У цій його дорозі Шембек, виправлений коронним маршалком Любомирським з-під Кракова здобути «язика», розбив був партію венгерського війська⁵⁹³, забивши там і значного вождя, гетьманського брата Ференса Киміна, але, не маючи сили учинити щось більше, відступив назад⁵⁹⁴. А коли він прибув до Кракова, то Любомирський, який добував шведський гарнізон і вже ось-ось мав перемогти, змушений був відступити від міста ні з чим. А Ракочій, прибувши до Кракова⁵⁹⁵, був за королівським указом упущений шведським комендантом Тверзом до міста⁵⁹⁶; сам же комендант зі шведським гарнізоном замкнувся в Краківському замку.

РОЗДІЛ V

Про четверте у Польщі лихо від Ракочого і про королівське заохочення проти нього своїх вождів новими гонорами; про розіслання універсалів від нового гетьмана, які закликали до себе для воєнного чину над ворогом кварціальне військо; про з'єднання під Опатовом шведів та венгрів; про виправу Лещинського до християнського цісаря з проханням допомогти полякам військами і про втолення того прохання; про Яскольського, іншого посла, якого виправили до Порти; про затримання його матір'ю Ракочого і про звільнення завдяки сілістрійському папі; про розорення Малої Польщі шведами та венграми; про рушення їх до Замостя; про Немиричевий лист, писаний до замойського воєводи, і про тверду на те відповідь; про зміну шведського маршу на Замостя; про здобуття Любліна і Брестя Литовського і про розпущення звітіля в різні боки чат.

⁵⁹⁷ Король був тоді в Ченстохові. Скликав раду, і там вручали нові чини.

⁵⁹⁸ Воєводство Київське.

⁵⁹⁹ Шведський король зустрівся з Ракочим в селі Модлішеве під Опатовом 4 квітня — це на півдорозі між Краковом і Варшавою.

⁶⁰⁰ Спершу виправили (вкінці 1656р.) А. М'яковського, а за ним (в березні 1657 р.) і Лещинського.

⁶⁰¹ Фердинанд III помер 2 квітня 1657 р.

⁶⁰² Леопольда I. Леопольд прийняв посла, але відповіді остаточної не дав. Умову з Польщею постановлено аж у червні, польський посол виїхав з Відня лише 12 червня.

⁶⁰³ Інші дані — 17 тисяч, але за польську оплату 100 тисяч золотих. Це було небагато (один польський полк коштував більше), і поляки лишилися задоволені. Зате віддавалися австрійцям соляні копальні Велички і Бохни.

⁶⁰⁴ Фельдмаршал Hatzfeld.

Польський король Ян-Казимир, побачивши від Ракочого четверте вже лихо й наступ, заохотив своїх заслужених вождів, щоб дали ворогові відсіч, нагородивши їх новими урядами та гонорами ⁵⁹⁷. Чернецькому він дав після Лянскоронського воєводство ⁵⁹⁸, а польним гетьманством наділив коронного маршалка Любомирського, який розіслав свої універсали, закликаючи до себе кварціальні війська, щоб в останніх числах березня з'єднатися й порятувати від ворога підупалу вітчизну. Але він бачив, що ворожа сила далеко більша за його, тому вирішив не давати відкритої баталії, а набігати партіями, уриваючи ворога й перешкоджаючи йому в його намірах. Шведський король, діставши звістку, що Ракочій уже в Польщі, сам зі своїм

військом рушив, дуже поспішаючи, з Пруссів на Закрочин і Радом, а під Опатовом з'єднався з Ракочим . Бачачи таке ущемлення і крайній свій занепад, поляки виправили свого посла Богуслава Лещинського ⁶⁰⁰, коронного підскарбія, дуже гарного на вроду і солодкоплинного в мові, до християнського цісаря, просячи в нього війська для порятунку в своєму занепаді, яке цісар обіцяв дати й раніше, але не дав через постановлений зі шведами мир і Оснабрудські німецькі трактати. Той-бо польський посол, прибувши до цісаря, либонь, застав (Бог так звелів) його при смерті ⁶⁰¹, однак лагідною своєю мовою випросив те, що треба було, в цісарського сина, венгерського короля і наслідника батькової цісарської корони ⁶⁰². Зараз-таки було наказано готуватися йти до Польщі шістнадцяти тисячам кавалерії й піхоти ⁶⁰³ на чолі з маршалком Гатсфельдом ⁶⁰⁴, додавши до нього й інших генералів — Суса, Монтекукулі та Шпорка — і призначивши їм належний провіант та плату.

Інший посол, Яскольський, коронний стражник, був виправлений із Польщі до турецького царя, аби поновити бутній тоді з ним мир і довідатися, чи Ракочій із венграми не за султанським відомом вторгнувся у їхню Польську державу. Також він мав просити швидкого султанського указу до Ракочого з наказом йому відступити назад із Польщі. Але Цариграда посол не досяг, бо люди Ракочової матері наздогнали його в Деліормані й ув'язнили, хоч він і мав у себе на посвідчення королівський лист до візиря, де писалось про його посольство, але цей лист нічим йому не допоміг. Однак сілістрійський паша визволив його з неволі старої Ракочої і відпустив до Цариграда.

⁶⁰⁵ Це було 26 квітня.

⁶⁰⁶ До Яна Замойського.

⁶⁰⁷ Лист писав не Немирич, а Ракочій, датувався той 23 квітня 1657 р.

А тим часом венгри і шведи без жодного милосердя плундрували й пустошили вогнем і мечем Малу Польщу. Учинивши цій Малій Польщі таку шкоду, венгри і шведи повернули своєю силою на Замостя ⁶⁰⁵, де перебував в ув'язненні Вітемберг з іншими шведськими начальниками. З тієї дороги

писав свій лист до дідича й воєводи Замоїського і сендомірського, коронного підчашого ⁶⁰⁶, за вказівкою шведського короля, Немирич ⁶⁰⁷, який був при шведові з польським військом. Він ознаймував воєводу, що шведський король ласкавий до нього за добродійність і шанобу, які воєвода виказує Вітембергові з товаришами в Замості, і готовий заплатити йому ласкою навзаєм. Тільки хай би він, воєвода замоїський, знаючи шведського короля, який іде на нього з венграми, мулярами, волохами і подністерськими козаками у великій силі, запобіг тому своєю схильністю до шведа, щоб його добра не пішли, як інші, в руїну й попід від війська, яке важко втримати в дисципліні, і щоб він змилювався над людьми своєї держави, які мають безневинно пропадати, і вчасно запобіг тому покірністю шведському королеві, просячи його залоги своїм добром і знішчись із королем щодо в'язнів, а не сподівався, після програної тодішньої війни, жодної вже допомоги й порятунку від свого короля, що ніби ошалів у Шленську ⁶⁰⁸.

⁶⁰⁸ Лист переказано дуже приблизно. Висловлювалися тут всілякі гречності, подавалася звістка, що Ян-Казимир утік з Ченстохова у Шльонськ і шукає допомоги в цісаря, але то, мовляв, даремна сподіванка, висловлювалася пропозиція з'єднатися зі шведським королем і намовлялося видати шведських генералів, що лишилися «супроти права війни і права всіх народів затримані в неволі».

⁶⁰⁹ Відповідь від 25 квітня адресувалася семигородському князеві.

⁶¹⁰ У відповіді Замоїський засуджував похід Ракочого, висловлював вірність своєму королю, сподівався, що воля Марса буде на боці правого, з'являв певність на союз з цісарем, виправдовувався за затримку шведських генералів, кладучи вину за порушення Варшавської трансакції на шведів, відмовлявся їх видати.

⁶¹¹ Тут була залога в литовців (600 чоловік), але тільки вони побачили шведів, здалися 7 травня.

На це замоїський воєвода учинив Немиричеві ⁶⁰⁹ сувору відповідь, ганячи його за затятість у гріху його, що зовсім забув вітчизну і пана свого, польського короля. А щодо руїни добр своїх учинив таку відповідь, що коли б їх це й спіткало, то він певен, що за це шведський король винагородить його, бо має він у закладі Вітемберга та інших. Сам же, будучи постійним і вірним, він готовий покласти за вітчизну й пана свого власне здоров'я ⁶¹⁰.

Після такої твердої відповіді замоїського воєводи швед з венграми не пішов на Замостя, а повернув під Люблін і, посадивши в ньому (а Люблін був

уже звоєваний без жодних зусиль козаками) своїх людей, потягнув звідтіля з усім військом до Брестя Литовського ⁶¹¹. Він узяв його через трактат і розпустив звідтіля врізнобіч свої розвідувальні чати.

РОЗДІЛ VI

Про несподівані й печальні звістки шведам і венграм; про прикрості шведам від Чернецького; про наступ на нього шведів і про втечу його, переслідуваного шведами, за Віслу; про незадоволення у шведському війську, що люди їхні марно пропадають від свого ж війська; про шведське й венгерське рушення від Брестя до Варшави і про взяття через угоду Варшави; про вирубання в ній люду і про спалення її Ракочим; про невтішні звістки шведам та Ракочому і про їхнє роз'єднання під Варшавою; про вирубання Гримултовським у маркграфстві шведів; про прибуття у Польщу цісарського війська і про з'єднання його з польським королем у Данкові; про королівський марш від Данкова до Ченстохова, а від Ченстохова на Ракочого і про втечу від нього Ракочого; про погоню за ним Чернецького.

⁶¹² Тут мається на увазі Фрідріх III, король данський та норвезький. Він готувався напасти на Бременське князівство. Крім того, татари наскочили тоді на Семигород. Данія ж оголосила шведам війну в червні 1657 р.

При такій шведській та венгерській диспозиції доходять до них несподівані звістки. Перша, що на шведа вибираються з литовської сторони московські та литовські війська; друга, що мають прибути на допомогу полякам проти нього цісарські війська; третя, що відбирає з-під його держави свою землю і взяв на морі чотири його кораблі дунчик ⁶¹²; четверта, що

Чернецький з партією свого війська не давав їм просвітку, звідусіль нападаючи в усіх їхніх переходах і рвучи їх. Шведи були від цього дуже розгнівані на Чернецького і рушили налегці на нього всією своєю потугою, аж Чернецький змушений був у тій оказії перебиратися плавцем через Віслу і лише так урятувався від тієї біди. Потім у шведському обозі почався шум і незадоволення, що шведські війська на боці марно пропадають і змалюються від волохів та інших людей, які з ними були. Тому-бо швед уже не йшов через Литву відбирати в Москви Інфлянти, а рушив від Брестя до Вісли і в гирло Бугу і став під Закроціним. Там був зведений невзабарі міст, і швед зараз-но перейшов через нього з обома військами та прибув до Варшави, яка аж ніяк не була рада на ті гості і відбила по змозі три їхні штурми, але потім, засумнівавшись, що втримається, здалася на умови. Але Ракочій не дотримав умов, знехтував ними й, увійшовши до Варшави, вирубав у ній всю шляхту, духовенство та міщан, лишивши тільки дрібну голоту, жіноцтво і варшавську піхоту, яку змішав зі своєю піхотою; а Варшаву разом із замком та королівським палацом віддав на поталу вогню. Тим часом шведам і Ракочому була принесена звістка, що в Седмигородській державі Ракочого плондрує, палить і руйнує коронний маршалок і польний гетьман Любомирський із шістьма тисячами польського війська; що з Гданська виправляється до польського короля зброя, і що безпечно плондрує шведську землю дунчик.

⁶¹³ Шведи покинули Ракочого 22 червня. Після того Ракочій намагався ввійти в переговори з Яном-Казимиром, але даремно.

⁶¹⁴ *Корнет* — хоругва.

⁶¹⁵ Це було 20 травня. Почали переправлятися козаки Ждановича, і це змусило до переправи й Ракочого. Козаки в цей час були єдиним добрим військом у Ракочого.

Через ті звістки довелося Ракочому розлучитися зі шведом біля Варшави ⁶¹³; Ракочій рушив угору по Віслі до Варни, а шведи — униз до Торуня. Від них було виправлено в маркграфство значну партію шведів, щоб вербувати нове військо, але їх вирубав, узявши живцем тридцять офіцерів, Гримултовський.

Цісарське військо, ввійшовши в польські кордони, зараз-таки відібрало у шведів Зупи і Величку і розстрашило чотири корнети ⁶¹⁴ шведського війська. Один із шведських вождів, замкнувшись в одній тамтешній фортеці, спитав був через трубача, що це за військо, а коли цісарське, то навіщо прийшло сюди, на віддану шведові землю, і чому розриває трактат та Оснабрудський німецький мир? На це цісарець відповів, що хай-но швед виїде в поле і звідомиться про це в нього. Рушивши від Зупів, оті цісарці на чолі з маршалком Гатсфельдом та іншими генералами прибули в Данків до польського короля, від чого король був дуже радий і, маючи з самого тільки цісаревського вибору п'ятнадцять тисяч війська з гарматами, рушив від Данкова до Ченстохова, а прибувши туди, віддав подяку пресвятій діві Богородиці, що там чудодіяла, і, вручивши їй в опіку своє королівство, з поспіхом рушив із військами на Ракочого, що плондрував його землю біля Вісли й Сану. Але Ракочій прочув про те і, не чекаючи, доки кінчать зводити його міст через Віслу, запалив обоз та всі обозові завади, а важкі гармати затопив. Сам же налегці з військом, якого було тридцять тисяч, перебрався біля Завихоста через Віслу ⁶¹⁵ і з великим поспіхом подався до Замостя й далі, скеровуючи свій марш у свою Седмигородську землю. За ним рушив слідцем з охоченабраним військом Чернецький.

РОЗДІЛ VII

Про відібрання поляками у шведів Пінчова і про їхній марш до Кракова; про шведського короля, який зняв у Великій Польщі свої гарнізони зі шкодою для країни; про прибуття шведів у свою Померанію і про неприємну звістку,

яку вони дістали від Бреми; про несталу фортуна цього світу і про успіх поляків біля Познані; про успіхи Чернецького й гетьманів у війні з венграми; про велике венгерське нещастя, яке спіткало венгрів від поляків та орди, та про їхній марш до своєї землі; про схилення Ракочого до трактату з поляками під важкими і дуже шкідливими для нього умовами; нарешті про шкоду у венгерському війську від татар.

Король Казимир із цісарським та своїм військом і з гарматами йшов на Ракочого, але дістав у дорозі певну звістку, що той, не чекаючи його навали, утік з військом за Віслу й далі, тож змінив свій марш, потягнувши до Пінчова, а коли відібрав його у шведів, рушив звідтіля до Кракова. А швед, звівши з Варшави та інших великопольських міст свої гарнізони, поспішив із ними через Куяви до Поморії, а по дорозі зносив і руйнував вогнем та залізом усе, що наворачалося йому в Польській державі на очі,— розорив він порогами Лович і Крушвицю, вирубав Злотов і дійшов нарешті в Померанії свого Щетіна. Тут його застали неприємні звістки з Бреми ⁶¹⁶, що місто тісно затаковане і схиляється (через те, що вже взятий Бремефорд) до угоди з дунчиком.

⁶¹⁰ Бременського князівства.

Отак змінлива й непостійна фортуна цього світу увіч ошукує, як сліпих, своїх коханців і світодержців, кидаючи їх з нещастя в гаразди, а з гараздів у зло та біди — вона звикла звертати й топити. Вона і в описаній війні шведів з поляками фаворизувала то одному, то другому і, нарешті, після повного польського розорення і спустошення з ганьбою відіслала шведа, що гостював у Польщі, в Померанію з величезною стратою коштів та ущербком війська. Король же польський з цісарським та своїм військом викурював шведів із Кракова, а під Познанню постійно забивав у полі виїжджаючих за пашою брандербурзців і зменшував їхнє число підляський воєвода. А коли від Гданська прибув із піхотою Гродецький, то він, підляський воєвода, тісно обложив Познань, від чого брандербурзький гарнізон швидко схилився до

угоди, обіцяючи відразу ж покинути Косцяни, а в Познані затриматися до указу свого пана, відступивши тільки познанську фортецю Міцельському і взявши за це в заклад познанського воєводича.

⁶¹⁷ Під Мегеровом передовий роз'їзд Чернецького наїхав на обоз Ракочого. Це було 11 липня. Мегерів лежить на річці Білій.

⁶¹⁸ Під Куликовом козацьке й угорське військо людських утрат мало небагато, зате втратило майже дві тисячі возів, переходячи через болото.

⁶¹⁹ Ждановичем. Це Жданович зробив під тиском незадоволених війною козаків. Козаки покинули Ракочого перед вирішальною битвою з поляками. Ракочій пояснював свою поразку саме цим. Козаки ж, побачивши, що справа програна, остерігалися, що Ракочій видасть їх полякам.

⁶²⁰ Орди не було, вона наспіла після договору.

⁶²¹ Потоцький та Любомирський.

⁶²² Біля Межибожа.

⁶²³ Трактат постановлено 22 липня.

⁶²⁴ І Оттоманську Порту.

⁶²⁵ Така умова була, але її в договорі промовчано. Я. Рудацький, однак, подає і її (див. приміт. 582).

⁶²⁶ Контрибуція була 1200 тисяч золотих.

⁶²⁷ Татари не брали участі в перетрактації. Вони поривалися взяти свою частину здобичі.

⁶²⁸ Це було під Скалатом. Я. Кемень поїхав на переговори до хана, але його затримали. 31 липня угорське військо кинулося тікати, але потрапило здебільшого в полон.

Невдовзі по тому дійшли до поляків радісні чутки, що Чернецький зі своєю командою наздогнав Ракочого з його військами й учинив йому спершу під Магеровим ⁶¹⁷, а потім під Куликовим ⁶¹⁸ значну шкоду, поклавши венгрів трупом на три тисячі і відгромивши безліч польських полонян, а також велике число багатих костьольних та шляхетських скарбів. Уздрівши, що йому непереливки, Ракочій рушив поспіхом на Зборов до Чорного Острова, прямуючи просто в свою Седмигородську землю. Побачивши це і не маючи ніякої потреби йти в Седмигородську землю, відстали від нього козаки, що були при ньому зі своїм полковником Антоном ⁶¹⁹. І хоч з одного нещастя Ракочій виплутався, друге його наздогнало, бо почали густо падати й гинути в його війську коні, знуджені і вимордовані довгими переходами в Польщі. А не минуло ще й це лихо, коли впало на них величезне й найбільше зло, погибельно їх скрутивши,— пішла на них просто в очі несподівана орда ⁶²⁰, Чернецький ударив іззаду, а обидва гетьмани ⁶²¹ з литовським Сапігою — з боків. Це сталося десь за Чорним Островом ⁶²², а ще перед тим урвав був

більшу частину табору Ракочого і віддав на користь своєму війську Дмитро Вишневецький із польним писарем. Потрапивши у цю крайню погибельну скруту й такі умови, Ракочій зрозумів своє нещастя і схилився до трактату з поляками⁶²³, який постановляв таке:

1. Щоб Ракочій без жодних своїх викрутів перепросив насамперед польського короля з сенатом⁶²⁴ за те, що почав з ним війну, несправедливо розірвавши ствержений з ним присягою союз.

2. Аби відразу розірвав свою спілку зі шведським королем, а коли має потребу в спілці, то вільно учинити і ствердити йому з дунчиком і польським королем.

3. Щоб дав значні подарунки ханові і щоб винагородив татар за їхню дорогу й працю⁶²⁵.

4. А що здер був коштовну шату з корони польської і обернув її в попіл та прах, причинивши їй нічим не покривані шкоди, то хай за це він, Ракочій, відлічить дванадцять бочок червонних⁶²⁶ на польське військо.

5. Гармати всі мусить лишити полякам і відійти додому без них.

6. Костельні освячені речі, забрані в Польщі, має повернути назад.

7. Невільників обох статей, забраних у Польщі, хай усіх відпустить на волю.

8. Щоб зараз-таки позносив свої залоги з польських, забраних ним, фортець.

9. Має він завше ставати зі своїм військом на кожному королівську й Корони Польської потребу.

Ракочій змушений був підписатися на всіх тих умовах, запропонованих поляками, хоч і не хотів, і дати до остаточного виконання всіх постановлених пунктів значний від себе заклад, оскільки над ним нависали усі названі вище війська. Докінчивши цей трактат, Ракочій відійшов під конвоєм польського війська з Сапігою додому, але татари, не дотримуючись трактату⁶²⁷, де було сказано, що їм мала бути від Ракочого винагорода за їхній труд, пішли слідцем за ним і, нагнавши знущеніле, яке ледве волоклося, венгерське

військо ⁶²⁸, несподівано вдарили на нього і, поклавши там трупом з п'ять тисяч, вчетверо від того більше зайняли в полон, як худобу, з їхнім гетьманом Янушем Киминем, тут дісталоя й польському військові, яке було при венграх на чолі з Сапігою. Лише сам Ракочій, пішовши налегці вперед, умкнув цілий за кордон.

РОЗДІЛ VIII

Про поблажливіше ставлення до поляків і схилення до трактату з ними брандебурзького курфюрста і про уступлення з Познані його гарнізону; про вихід із Кракова до Венгрів венгерського гарнізону і про схилення до трактату з польським королем шведського гарнізону, що був у Краківському замкові.

Курфюрст брандебурзький, достеменно звідомившись про становище шведів та венгрів, либонь, міцно дотіль тримався шведського боку, однак, побачивши явну відміну його фортуни, пом'якшив своє ставлення до поляків і почав схилитися до трактату з ними ⁶²⁹, наказавши своєму гарнізону в Познані зовсім виступити з міста. Цей гарнізон поляки випустили при бубнах, розвинених знаках і запалених на жовнірський триб запалках при мушкетах. Вони придали йому свій конвой до Дрезна і віддали амністії його збродні та шкоди, заподіяні довкола Познані і в самій Познані, особливо почин у зіпсутті трьох знаменитих костелів.

⁶²⁹ Курфюрсту грозив посол Леопольда Ф. де Лісоля, а з іншого боку підступав з 12-тисячним військом Гонсевський (Госевський).

⁶³⁰ Януша Бетглема. Це розпорядження привіз посол Ракочого П. Фішер 4 серпня.

⁶³¹ Семигородці вийшли з Кракова 18 серпня.

⁶³² Трактат постановлено 24 серпня 1657 р.

⁶³³ *Фуяра* — велика флейта.

⁶³⁴ *Ціла* — вогнепальна зброя (гармата) великого калібру.

⁶³⁵ Інші дані— 13.

А Ракочій у свою чергу заслав у Краків, вже після постановлення свого трактату з поляками, розпорядження до свого коменданта Бетглема ⁶³⁰, щоб той, тільки відбере це розпорядження, більше не слухав шведського коменданта в Кракові Вертза і зараз рушив зі своїм військом із Кракова до Венгрів, що Бетглем і справив ⁶³¹. Після цього шведський комендант Вертз, побачивши свою малочисельність і те, що після відходу венгрів ні з ким повставати проти польського короля і цісарського війська й боронити Краків, бо самі гармати стріляти не вміють, схилився до трактату, який постановляв таке ⁶³²:

1. Шведи мають вільно вийти з краківського гарнізону в Померанію до свого Щетіна під розпростертими хоругвами, при бубнах та своїх фуярах ⁶³³, зі всією ручною зброєю; їм мають давати по дорозі в Польщі належні харчі, ніхто не буде в дорозі важитися на них і перешкоджати їм. А коли хтось із них провиниться в дорозі, то з тих має спитувати сам їхній генерал Вертз, а перевіряти й трусити їхні речі ніхто не буде.

2. Діла ⁶³⁴ й усі великі гармати з іншим їхнім справиллям мають залишитися в Кракові, шведи можуть узяти з собою лише десять менших гармат ⁶³⁵.

3. Статки свої разом із худобою, які хто має, кожен може вільно спродати, не кажучи вже про те, що належить самому Вертзу.

4. Всі свої борги краків'янам шведи мають перед своїм відходом заплатити.

5. Хворі й поранені, тільки вилікуються й видужають, будуть відіслані річкою Одрою до Померанії, а померлі й поховані в костелах не мають бути рушені зі своїх місць.

6. Генерал і краківський комендант Вертз має зі своїм військом якнайшвидше досягти своїх кордонів, через що мусить йти щодня по три милі.

7. В'язні всі мають бути звільнені.

8. Той із польської шляхти, хто й досі лишався при шведах, дістає таку королівську ласку, що може лишатися в Польщі рік, тоді спродати своє добро, а потім вільно вийти, куди хоче, на життя з Корони Польської.

⁶³⁶ На цю тему між поляками й австрійцями була суперечка. Поляки не хотіли пускати їх у місто, приписуючи перемогу собі. Все-таки Краків, за винятком замку, віддано було австрійцям.

⁶³⁷ Віртз покинув Краків 31 серпня.

9. Конвоювати шведів, що вийдуть з Кракова, буде тисяча цісарської Гатсфельдової кінноти з двома польськими хоругвами і з двома комісарами.

10. Костели і все освячене їхнє начиння забере собі без порушення тамтешнє краківське духовенство.

11. Речі й оздоби королівського палацу, скарбові метрики, канцелярські записи, міські земські книги мають залишитися на своїх місцях без найменшого рушення.

На все те шведи мають надійно зобов'язатися й уступити з Творіанської краківської брами, щоб могла ввійти нею до Кракова цісарська Гатсфельдова піхота ⁶³⁶, але інше польське військо не може зближуватися під краківські мури доти, доки шведи не вийдуть з Кракова усі, а це має статися щонайдалі за тиждень ⁶³⁷.

РОЗДІЛ ІХ

Про смерть київського митрополита Косова; про доглядання Барановичем його престолу і про вибрання на Київську митрополію Балабана; про виправу Хмельницьким на Ташилик козацького війська і про хворобу Хмельницького; про смерть Хмельницького і про поховання його в Суботові.

⁶³⁸ Є ще інша, але менш певна дата — 13 квітня.

⁶³⁹ *Листвичникова неділя* — тиждень, на який припадало свято Івана Листвичника, після 30 березня (за ст. ст.).

⁶⁴⁰ Л. Баранович був тоді ректором Братської колегії. Висвятився в єпископи в Яссах 8 березня 1657 р. Святив його сучавський митрополит.

⁶⁴¹ Д. Балабан був вибраний митрополитом 6 грудня 1657 р., інші дані — в двадцятих числах січня 1658 р. У Величка щодо цього суперечність (див. ч. XI, р. III).

⁶⁴² Послав корпус козаків на чолі зі Ждановичем на поміч Ракочію (див. приміт. 587). Поляки скаржилися на це царю.

⁶⁴³ Тут суперечність. Хан таки рушив з військом із Криму, про це свідчить і сам Величко в описі розгрому Ракочого.

⁶⁴⁴ Богуна Хмельницький не посилав на Ташлик, той ходив зі Ждановичем у Польщу на підмогу Ракочому. Очолював військо, про яке йдеться, Юрій Хмельницький.

Того ж року навесні, після Великодня, на Седмицю мироносиць, із вівторка на середу, п'ятнадцятого квітня ⁶³⁸, преставився преосвященний і боговгодний муж Сильвестр Косов, київський митрополит. Він пробув на своїй митрополії десять з лишком років, від 1647 року по нинішній 1657 рік, коли й помер. А після його святобливої смерті, доки мав бути вибраний інший митрополит, доглядав деякий час митрополічий престол у Києві преосвященний Лазар Баранович, що був того ж 1657 року, в минулий Великий піст, у четверту листвичникову неділю ⁶³⁹, висвячений у Волоській землі на Чернігівську архієпископію ⁶⁴⁰ — він приїхав до Києва перед Великоднем. Потім того ж року вибраний на Київську митрополію після Косова Дионісій Балабан ⁶⁴¹.

Гетьман Запорозького війська Хмельницький, утомлений численними минулими військовими трудами, сидів у той 1657 рік спокійно і не давав ніякої оказії полякам до війни ⁶⁴². Однак поляки не погамували своєї злости, вони поки що розправлялися в Польщі зі шведом, а кримського хана вблагали й підкупили, щоб пішов зі своїми ордами на Україну воювати Хмельницького. Сам хан на це прохання поляків, либонь, не рушав із Криму ⁶⁴³, але виправив був на Хмельницького шістдесят із лишком тисяч кримської та білогородської орди. Але Хмельницький провідав про те завчасу і виправив проти того нашестя для зустрічі на Ташлик ⁶⁴⁴ тридцять тисяч свого козацького війська з гарматами на чолі з брацлавським полковником Богуном, наказавши йому, щоб того ворога до України не допустив.

Кримські й білогородські орди, прочувши про таку козацьку готовність до стрічі, не дійшли Ташлика на десять миль, повернули ні з чим назад додому і в те місто більше вже виходити на Україну не посміли.

⁶⁴⁰ Хмельницького розбив апоплексичний удар, коли він узнав, що козацьке військо відступило від Ракочого. Непокілося і бунтувало й інше військо, що було під проводом Ю. Хмельницького. До цього моменту Хмельницький був уже хворий.

⁶⁴⁶ П'ять днів.

⁶⁴⁷ Хмельницький помер 27 липня (за ст. ст.) 1657 р. о 5 год. дня.

⁶⁴⁸ Велика Пречиста випадає на 15 серпня (за ст. ст.), похорон же призначено на 25 серпня. Величко тут, певне, сплутав стилі, взявши дату 25 серпня за новий стиль.

⁶⁴⁹ Народні перекази зберегли легенду, що Хмельницький похований в дерев'яній церкві поруч з Тимошем, але документи цього не підтверджують.

⁶³⁰ Йдеться про Станіслава Казимира Беневського, королівського секретаря, волинського каштеляна. Вперше приїхав у двір Хмельницького в березні 1657 р. Це його другий візит. Посол уже не застав гетьмана живим.

⁶⁵¹ Промова Зорки має два варіанти, один за оригіналом, другий за списком Судієнка. Обидва вони писані польською мовою, але перший — кирилицею, а другий — латиницею. Відхилення текстів незначне. Ми подаємо переклад за оригіналом. Цю промову частина істориків приймає, інші вважають її зразком риторичного мистецтва самого Величка.

Сам Богдан Хмельницький, після того як виправив на Ташлик військо на чолі з Богуном та іншими полковниками, упав у недугу ⁶⁴⁵ і, протягши іще невеликий час у хворобі ⁶⁴⁶, докінчив у Чигрині, так і не докрутивши військової махину війни з поляками, своє великотрудне й великопечальне життя ⁶⁴⁷, лишивши махину війни своїм спадкоємцям, козацьким гетьманам, а всій осиротілій по собі Україні немалий жаль. Коли повернулося з Ташлика згадане військо, саме на Велику Пречисту ⁶⁴⁸, при зібранні всіх полковників та старшин Запорозького війська в Чигрині згаданий вище доглядач митрополичого престолу преосвященний Лазар Баранович, прибувши з Києва, взяв з Чигрина при великій публіці і з церемоніями тіло Хмельницького і, перенісши в його маєтність Суботів, поховав його в камінній церкві ⁶⁴⁹, поставленій його ж, Хмельницького, коштом. При цьому погребі були й польські послы, яких прислано до нього, Хмельницького, в інтересах цілої Корони Польської, тобто генерал Пнемевський з товариством

650

**Промова на погребі гетьмана військ Запорозьких,
виголошена його старим секретарем Самоїлом Зоркою в Суботіві у
серпні 1657 року⁶⁵¹.**

Жити й умирати — либонь, постановлено так від початку світу всесильним божим декретом, висловленим до наших предків,— живіте і множитесь, бо землею ви є і до землі підете. Однак смерть людська звикла наповнювати серця живих непохибним і непогамованим жалем, панове полковники і вся старшино з усім товариством Запорозького війська! Прийшлося нині й нам після веселих минулих часів слухати смутні плачі і рясними сльозами заливати обличчя наше, коли мусимо оце оглядати на смертнім катафалку і віддавати останню шану нашому гетьманові Богданові Хмельницькому, справдешньому, даному нам від Бога вождеві, якого забрала від нас невблаганна смерть.

Помер, полишивши по собі не смертну славу, той добрий вождь наш, дякуючи голові якого не тільки ми, його підручні, але й уся Малої Русі Річ Посполита могла жити довгі літа при щасливих успіхах. Помер той, кому разом із вашою милістю панством всю ди допомагала всемогутня рука божа стояти при своїй правді за вольність та свої старожитні права проти братів, але разом із тим ворогів наших — польських савроматів.

⁶⁶² *Евксінопонт* — грецька назва Чорного моря.

⁶⁶³ Див. приміт. 14.

⁶⁶⁴ Так могла сказати людина, що бачила загибель тих вольностей.

⁶⁶⁵ *Сцитги, цимбри, хозари* — назви стародавніх племен. *Сцитги* — це скіфи, скити; *цимбри* — кимбри, давньогерманський народ, що довго був пострахом римлянам, розбитий римськими військами в 101 р. до н. е.; *хозари* — напівкочові тюркські племена, що жили в 1 тис. н. е. в степах Південно-Східної Європи, в середині VII ст. утворили державу — Хазарський каганат, після X ст. про них згадок нема.

⁶⁶⁶ *Вертепи* — пустелі, хащі, відлюдні місця.

⁶⁶⁷ Див. приміт. 131.

⁶⁶⁸ *Руський* — тут і далі у Літописі С. Величка термін «руський» подається у значенні український.

⁶⁶⁹ *Ордонатер* — див. приміт. 141. *Шкаденберг (Скаденберг)* — власне, *Георг Кастріот* (1404—1467), національний герой албанців, який у 1443 р. підняв повстання проти турків і переміг їх.

Помер той, від чийого гарматного й мушкетного гromу не лише тремтіла ясновітна старожитних вандалів Сармація і обидва береги бурливого Евскінопонту ⁶⁵² зі своїми міцними замками й фортецями (особливо в 1621 році ⁶⁵³, коли точилася під Хотиним не без участі братів наших, козаків, щаслива для Корони Польської війна з імператором оттоманським Османом), але й дрижали, й тряслися огорнені мушкетним козацьким порохом і самі царгородські стіни. Помер, зрештою, той, завдяки справі якого могли сподіватися ніколи не вмирати ⁶⁵⁴ оживлені старожитні права й вольності українські та цілого Запорозького війська. Не стає мені часу, щоб висловити й вичислити цноти й вашу лицарську діяльність, яку ви хвалебно виказали при даному собі від бога вождеві й гетьманові Хмельницькому за пошкоджені й потоптані поляками старожитні права й вольності братів своїх на багатьох місцях з великою перевагою й відвагою, наслідуючи в тому старовічних предків слов'ян, які давали воєнну допомогу й великому Александрові Македонському, а також сцитів, цимбрів і козарів ⁶⁶⁵. Нехай виповідають людською мовою про лицарську діяльність вашу поля й долини, вертепи ⁶⁵⁶ й гори, мури й гарматні рури, коли ви ставали й воювали за свої вольності з мужнім і величним серцем, з лицарською й богатирською відвагою проти ворогів і братів своїх сарматопольських ⁶⁵⁷, і це ви доказували при всемогутній божій помочі на Жовтій Воді, під Корсунем, Пилявою, під Збаражем, Зборовом, Берестечком, під Білою Церквою, Львовом і Замостям, під Нестерваром і Баром, Кам'янець-Подільським і Жванцем, Батогом і Охматовом та і в інших багатьох місцях, яких не вилічую.

До тебе звертаюся з доброю мовою, милий наш вождю, державний руський ⁶⁵⁸ Одоначерю, славний Шкандербеку ⁶⁵⁹, гетьмане славного всього Запорозького війська і цілої козако-руської України Хмельницький Богдане, до тебе мова, скутого зараз поміж чотирма дошками і мовчазного, вимови й розпоряджень якого незадовго перед цим слухало нас сто тисяч, і ми ставали готові на всякий твій кивок!

⁶⁶⁰ *Гарпократ* — грецька транскрипція назви єгипетського бога Гора. Він утілював ідею сонця, зображували його з пальцем правої руки в роті. Греки не зрозуміли цього символу і зробили його богом мовчання.

⁶⁶¹ *Amic* (*Amic*) — грецьке божество, син Нани, дочки річкового бога Сангарія. Нібито трагічно загинув; влаштовувалися свята в його честь.

Чому так швидко став ти мовчазним Гарпократом ⁶⁶⁰, принаймні наслідуєш німого Атгіса ⁶⁶¹, промов до нас, братів своїх і навчи нас, як маємо жити без тебе і як поводитися з навколишніми нашими друзями й ворогами! Адже це той німородний Атгіс застеріг ретельною вимовою батька свого, короля, що його має забити власний жовнір! Ти ж, уміючи доброї мови, вимов і дай нам пересторогу, щоб не були ми звойовані й переможені ворогами нашими. Одволічи хоч на малу хвилю теперішнє право твоєї смертоносиці і промов до нас ласкаво й по-доброму, як нам далі жити, ласкавий і добрий наш гетьмане, а коли такий пильний вже декрет смертоносиці і того ти над змогу живих не здатен учинити, то принаймні вмоли там, у божім маєстаті, куди посилають тебе, надпотужного пана, щоб по відході твоїм ударував нас щасливим життям і зберіг у цілості та мирі від усіляких ворогів нашу вітчизну. А ми навзаєм за тебе, живучи тут, на землі, прирікаємо й зобов'язуємося благати божий маєстат, щоб наділив хвалою своєю своїх вибранців. Амінь!

⁶⁶³ Ми не маємо фактів, що виказували б про польські симпатії І. Виговського за життя Хмельницького. Прихильником польсько-козацької згоди вважали тоді П. Тетерю (до нього звертався С. Беневський, коли вибирався до Хмельницького, а ще раніше — посланець Беневського К. Перетяткович). Можливо, лист, що його подає Величко, адресувався Тетері, хоч Беневський добре знався і з Виговським.

⁶⁶⁴ Про такі намови Виговського поки що не знаємо нічого. Величко повторює тут слова Твардовського.

За два місяці до смерті Хмельницького король Ян-Казимир послав приватний універсал про виправу в посольстві вдруге чи вже втретє ⁶⁶² до козаків генерала Пнемевського з товариством, щоб знову примирити з собою Хмельницького та Запорозьке військо і приєднати до Корони Польської, а від московського союзу відірвати. Писаний цей універсал був до писаря Хмельницького Виговського ⁶⁶³, але без визначення його імені, тільки з бажанням, щоб він допоміг названому послові своїм розумом у тому вельми потрібному коронному ділі. При цьому послові Хмельницький докінчив і

життя своє і був похований, так і не схилившись до хитрих лядських і Виговського намов⁶⁶⁴ та оман, і таким чином не змінив своєї вірності великому російському государеві. Але чого поляки не взяли в Хмельницького, те невзабарі взяли у згаданого Виговського, звабивши його на свій бік, і довели його до зради російському государеві на крайнє розорення України,— про це буде оповіджено далі.

Звідсіля можна пізнати їхню, поляків, гординю, хитрість і злобу до православних; вони завжди не розбиралися в теперішніх і минулих подіях, бо аж ніяк не годилися з Хмельницьким і хотіли з ним прощатися, коли він багаторазово, як було показано попереду, шукав у них ласки й примирення. Але коли він, збридивши їхню гординю, прихилився до православного російського монарха, навічно відкинувшись від них, вони вже самі почали шукати в Хмельницького доброхотства до себе й мирного схилення. Хай би поляки запам'ятали приказки: «Первого не кидайте торгу» і «тоді дери лика, коли деруться» — оскільки все на світі з часом спливає і людські наміри не приходять до сподіваного свого завершення.

«Ян-Казимир, з божої ласки король польський,
великий князь литовський, руський, пруський,
мазовецький, жмудський, інфлянтський, смоленський,
чернігівський, шведський, готський,
вандальський дідичний король.

⁶⁶⁵ Виговський за життя Хмельницького не мав воєнної слави, це пізніше закидала йому опозиція.

⁶⁶⁶ Підпис подано латиницею, тоді як весь лист перекладено.

Уроджений і прихильний до нас, ми не втомлюємось у нашому старанні, яке взяли від початку нашого панування на себе, щоб заспокоювати держави, довірені нам від Бога, і пригашувати внутрішню пожежу, бо взагалі ми хочемо довести ту нашу ціль до пожаданого кінця й тепер. Отож висилаємо знову уродженого Пнемевського, генерала й посла нашого та Річі Посполитої, до уродженого Хмельницького, Запорозького гетьмана, щиро нам милого. Але достатньо ми поінформовані, що твоя ясна милість користується великою повагою, яку заслужив в уродженого гетьмана і всього війська Запорозького відвагою і своєю спритністю, а також вправністю у лицарському ділі⁶⁶⁵, і багато що можеш. Через це жадаємо, щоб твоя вельми ясна милість схилився до такого святобливого і потрібного всьому християнству діла і допоміг тут нам, маючи ту від нас неодмінну королівську декларацію, що ми все те, що сталося, спільні гріхи, офіруємо справедливому Богові і нічого іншого та пожаданішого не маємо в серці над спільне добро, цілісність та безпеку як Річі Посполитої, так і Запорозького війська. І коли велика, ясна твоя милість виявить свою зичливість у тій okazії, щоб заспокоїти розрух у спільній вітчизні, то будемо віддячувати те вельми ясній твоїй милості всілякою нашою ласкою і щедротливістю. При цьому зичимо твоїй милості від пана Бога здоров'я.

Даний у Данкові, дня 13 червня, року панського 1657-го, а нашого польського й шведського панування десятого року.

Ян-Казимир, король»⁶⁶⁶

(М.П.К.)

РОЗДІЛ Х

Про те, чому Хмельницький звелів поховати себе не в Чигрині, а у Суботові, і про суботівські його ґрунти, як вони йому досталися; про Чигринський і Терехтемирівський уїзди, здавна віддані козакам, а потім неслухно відняті поляками; нарешті, короткий спогад про Хотинську війну.

Коли хто з цікавості захотів би знати, чого Хмельницький, будучи шляхетської руської породи, велів поховати себе після своєї смерті не в столичнім і предковичнім козацьким місті Чигрині, але в Суботові, то хай знає, що він як за життя свого не волів бути лядським підданим, так і після смерті не хотів починати до судного дня на загальній козацькій землі у Чигрині, яка вже тоді була у підданстві коронного хоружого Конєцпольського, а на своїй, істій, заслуженій власною кров'ю суботівській землі і в камінній церкві, зведеній його старанням і коштом.

⁶⁶⁷ Див. приміт. 15, 50. Хутір осадив батько Хмельницького.

⁶⁶⁸ Див. приміт. 14.

⁶⁶⁹ Прогалина. Має бути: Жигмунда III.

⁶⁷⁰ Див. приміт. 14.

⁶⁷¹ Число не проставлено.

⁶⁷² Див. приміт. 33.

⁶⁷³ Див. приміт. 95.

⁶⁷⁴ Тут маємо цікавий анахронізм, який широко використовували козаки. Вони вважали свій стан предковичнім. Величкове ж пояснення причин похорону Хмельницького в Суботові химерне, але побудовано його на певній сумі козацьких протиріч і на їхній непевності в посіданні свого права.

⁶⁷⁵ Див. приміт. 51.

⁶⁷⁶ Цікаво, що посідання Конєцпольського вважається законним, а Чаплинського, який діяв тими ж методами,— ні. Очевидно, справа тут у санкції короля.

Бо Суботів осадив собі Хмельницький ⁶⁶⁷ на ґрунтах і землях, які він здобув кров'ю й воєнними потоми на загальне добро Корони Польської в численних воєнних okazіях, а надто в 1621 році ⁶⁶⁸ (що підтверджує на п'ятому листі в своїй книзі й Твардовський) на Чорному морі за указом

короля Жигмунда [...] ⁶⁶⁹ і сина його Владислава. Бо коли король Жигмунд хотів помститися за свою образу від турчина й розгром завдяки зраді польського й козацького війська з генералом Жолкевським на Цецорі, чи Церорі ⁶⁷⁰, і щасливо відправляв багатоденну війну під Хотином з турецьким царем Османом через свого сина принца Владислава і генерала Хоткевича (про це дивися попереду лист [...] ⁶⁷¹, то за Жигмундовим і принца Владислава указом Хмельницький усе-таки працював щасливо на Чорному морі з десятьма тисячами козацького війська, де переміг багато турецьких суден із гарматами. І за ту ж бо вірну службу Хмельницького були йому навічно надані спершу від короля Жигмунда, потім від сина його, короля Владислава, який сів на Польському королівстві після свого батька Жигмунда в 1636 році ⁶⁷², і були стверджені обома королівськими привілеями згадані суботівські ґрунти й землі. Ці привілеї, відібравши Суботів, захопив був оmanoю в Хмельницького Чаплинський, а потім почав шукати і його голови, однак загубив від Хмельницького свою ⁶⁷³, не доп'явши того, з чого міг би завести свою лядську душу в ще більшу проказу гріха.

Не хотів тому-бо Хмельницький бути похований у тій чигринській землі, яка вже тоді, як казав вище, відійшла була через неправильне і гвалтовне право, зі зламанням давніх прав Запорозького війська з-під козацької влади в державу й підданство згаданому Конецпольському, через що довгий час точилася між Хмельницьким і поляками війна, яка принесла превелике й пребагате зобопіль пролиття людської крові. Адже вся, що лежить обіруч Дніпра, Мала Росія була від давніх і старовічних часів вітчизною козаків, і ляхи лише через заздрісність заволоділи нею і відняли давні її свободи ⁶⁷⁴. А Чигринський і Терехтемирівський повіти доти (як Хмельницький почав війну) завжди лишалися козацькими пристаниськами та житлом — про це свідчить і Твардовський у першій частині своєї книги, названої «Війна домова», на п'ятому листі,— і до держави лядських панів (окрім самого короля) принаймні не належали. Коли ж те старожитнє козацьке право над правду і християнське сумління було поляками змінене і Чигринський повіт

віддано від королівського імені у підданство коронному хоружому Конецпольському за його заздріливим проханням і неситим бажанням, тоді Чаплинський (про нього досить було написано на початку війни Хмельницького), Чигринський староста Конецпольського, перебравши міру в нанесенні кривд та образ людям і козакам, спробував у той-таки спосіб утиснути й образити його, Хмельницького, віднявши в нього (як раніш уже про це писалося) не лише його Суботівську слободу зі всіма заслуженими грунтами, але й, гидко збезчестивши його самого чотириденним ув'язненням поміж злодіїв⁶⁷⁵, а також потиличниками, загнав його за Запорожжя та до Криму, запаливши тим самим вогонь козацької війни проти поляків⁶⁷⁶.

ВИВІД ПРО ГОРОДОВІ КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ, ЩО БУЛИ І Є НИНІ В МАЛІЙ РОСІЇ ОБІРУЧ ДНІПРА.

Під час лядської комісії з козаками, яка була після війни з козацькими гетьманами Острянином та Гунею на Масловому Ставу у 1638 році, коли постановили над козаками замість гетьманів лядських комісарів, про що дивися лист попереду [...] ⁶⁷⁷, найменовано й постановлено було шестеро козацьких полків з їхньою старшиною.

⁶⁷⁷ Число не проставлене.

⁶⁷⁸ Дані про полки неточні. З 1650 по 1654 р. на Україні було 17 територіальних полків і три військові. Ще М. Максимович помітив, що в цьому місці Величко начислює не 20, а 21 полк, тобто перераховує полки свого часу, додавши до того полк Подільський, якого при ньому вже не було. Богуславський полк утворився за Мазепиною гетьманування. Стародубський полк було виділено з Ніжинського в 1663 р. Лубенського полку не було ще в 1657 р.— ця територія входила до Миргородського полку. Утворено Лубенський полк за Виговського. Взагалі складається враження, що перед нами чернетка до таблиці полків, старшини і полковників.

⁶⁷⁹ На тому боці Дніпра — Правобережжя, на цьому боці — Лівобережжя.

⁶⁸⁰ Генеральна старшина не перерахована. Заповнюємо цю прогалину. За Хмельницького були генеральні обозні: *І. Чернята* — в 1648—1649 рр.; *Ф. Коробка* —

в 1650 р., *Т. Носач* — у 1648— 1650 рр.— прилуцький полковник, з 1655 р.— обозний. Генеральні осавули: *М. Лучченко (Мисько)*, був осавулом у 1649 р. і за Виговського також; *Д. Лисовець (Демко Чигиринський)*, був осавулом у 1649 р., у листопаді 1654 р. згадується вже як покійник; *І. Ковалевський* — з 1655 р. до серпня 1658 р. Генеральні судді: *Матіаш*, ближче невідомий,— 1649 р.; *С. Богданович-Зарудний* — з 1652 р. Генеральним" писарем був весь час, від червня 1648 р. до кінця гетьманування Хмельницького,— І. Виговський.

⁶⁸¹ *Богун Іван* — був полковником кальницьким з лютого 1649 р., мав ще титул подільського полковника; *Жданович Антон* — був полковником київським з жовтня 1649 р. до липня 1653 р., коли був затриманий поляками як посол (див. приміт. 249, 251—254); *Гоголь Остап* (див. приміт. 147); *Кривоніс Максим* тоді вже не жив, був нетериторіальним полковником (див. приміт. 147); *Полкожух, Півторакожух*— місце урядування визначити годі; *Тиша Михайло* — короткотривале очолював Звягельський полк у квітні 1649 р.; *Головацький Петро* — очолював, як і Кривоніс, чернь, на той час уже не жив; *Немирич Юрій* — щодо нього звістки розходяться, деякі дослідники кажуть, що він був полковником за життя Хмельницького, але певніше, що прийшов до Хмельницького перед його смертю і полковником за його життя не був; *Федоренко* — деякі дослідники вважають, що ця особа ідентична з Богуном, хоч є підстави припускати, що Величко мав рацію, розрізняючи їх; *Тетеря Павло* — був переяславським полковником з липня 1653 р.; *Демко* — хто такий — неясно, знаємо Лисовця Демка, генерального осавула (див. приміт. 680), який помер за життя Хмельницького. Грабянка та «Історія Русів» ототожнюють цього Демка з Многогрішним, і дехто з істориків це прийняв. Вірогідніше, проте, що тут йдеться про Д. Лисовця; *Глухий* — може, це Остап Глух, що був уманським полковником з жовтня 1649 р. по квітень 1654 р.; *Криса Михайло* — місце урядування визначити нема змоги; *Переяславець Іван* — військовий писар, пізніше полковник, був послом Хмельницького в переговорах з поляками в 1650 р. і після битви під Берестечком в 1651 р.; *Горкуша Филон* — був полковником полісським, брав участь у боях на Прип'ятському фронті влітку 1651 р.

⁶⁸² *Ганджа Іван* — був полковником уманським у червні — липні 1648 р.; *Кречовський Михайло* — полковник київський з 1648 р. по серпень 1649 р., поліг при обороні української землі від Литви (див. приміт. 52); *Золотаренко Іван* — полковник ніжинський, наказний гетьман з серпня 1654 р., поліг при здобутті Старого Бихова в 1655 р.; *Пободапло Степан* — чернігівський полковник, наказний з 1649 р., з липня 1651 р.— чинний, поліг у жовтні 1654 р. в Білорусії; *Гладкий Матвій* — полковник миргородський з квітня 1649 р., розстріляний Хмельницьким за непокору 1652 р.; *Голота Ілля* — наказний канівський полковник з червня 1649 р., поліг у боях з литовським військом; *Каневський* — прізвище ніде не трапляється, але чи це прізвище? Завважимо чернетковість списку, можливо, Величко хотів назвати канівського полковника, та не взнав прізвища, канівськими полковниками були за життя Хмельницького в різний час *С. Савич, Ф. Стародуб, А. Бутенко* і наказні — *І. Голота, І. Шешерей та Заблоцький*; *Небаба Мартин* — чернігівський полковник з листопада 1648 р., поліг у липні 1651 р. в боях з литовським находом; *Нечай Данило* — полковник брацлавський з березня 1649 р., загинув у лютому 1651 р.; *Донець* тут вписаний як покійник, мабуть, помилково, хоч лишається сумнів, чи полковник Донець, що діяв в часи Виговського, ідентичний з названим Величком; *Полуян* — був сотником, його захопили в полон поляки влітку 1648 р. під час боїв Кривоноса з Вишневецьким. Список полковників неповний, немає тут *Джалалія, Пушкаря, Гуляницького, Лісницького* та ін.— це теж ознака чернетковості списку, тим більше, що в самому Літописі згадується, що Пушкар був полковником за Хмельницького.

⁶⁸³ Число не проставлено.

⁶⁸⁴ Це було на початку вересня 1657 р.

⁶⁸⁵ Три дні.

⁶⁸⁶ До Варшави..

⁶⁸⁷ Див. приміт. 629. Це сталося в жовтні — листопаді, коли король з'їхався з брандербурзьким князем. Остаточо договір оформлено 6 листопада.

⁶⁸⁸ Цього пункту про гроші не було, більше того, король польський обіцяв заплатити 200 тисяч золотих, а поки що віддавав Ельблонг (який був, однак, під шведами), давали князеві на денному (форма феодальної залежності) праві Битов і Ленборк (див. пункт 2) — це робилося у винагороду князеві за участь у війні зі шведами.

⁶⁸⁹ Польське написання *Łębork, Wutów, Elbląg*. До речі, коли прийшлося до діла, поляки Ельблонг не віддали.

⁶⁹⁰ З умовою, що Польщі допомагатиме Леопольд I.

⁶⁹¹ Тут ідуть *лайки* на Хмельницького.

⁶⁹² Ці незгода і розладдя почалися ще за життя Хмельницького, оскільки Хмельницький хотів передати булаву синові Юрію і застерігався від противників (відомо, як покарав він Виговського). Знаємо і про заколоти у війську (див. приміт. 645).

⁶⁹³ Див. приміт. 663.

⁶⁹⁴ Факт узято у Твардовського.

⁶⁹⁵ Неясно, про яке відправлення послів йдеться. Коли перше, то тоді був ще живий Хмельницький, і це міг бути дипломатичний маневр, коли ж друге, то Виговський був тоді вже гетьманом, і про якусь згоду ще не було мови (див. приміт. 701). Погодився з поляками Виговський значно пізніше.

⁶⁹⁶ У рукописі 190-а сторінка біла, тільки на колонці надпис: «Третій рік шведської війни з поляками, 1657 року». На цій-таки сторінці портрет Виговського, під яким подано: «Вивід про Виговського».

⁶⁹⁷ Виговський був православний шляхтич з Овруцької околичної шляхти герба Абданк.

⁶⁹⁸ Виговський почав свою кар'єру в 30-х рр. на Волині у міському (городському) суді. 1635 р. він був намісником Луцького староства. 1638 р. їздив до козаків з польськими комісарами як писар робити згоду.

⁶⁹⁹ Число не проставлене.

А саме:

Черкаський, Корсунський, Каневський, Чигринський, Білоцерківський та Переяславський.

На початку війни Хмельницького з поляками у 1648 році учинилося обіруч Дніпра 20 козацьких полків ⁶⁷⁸.

А саме: на тому боці ⁶⁷⁹ Дніпра 10 — Чигринський, Каневський, Черкаський, Корсунський, Богуславський, Білоцерківський, Паволоцький, Брацлавський, Кальницький і Уманський, Подільський.

І на цьому боці Дніпра 10 — Київський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький і Полтавський. Вважаю за потрібне перерахувати тут, при кінці

життя Хмельницького, його старшину і полковників, як живих, так і тих, що були побиті поляками на різних місцях і у різні роки.

СТАРШИНА ГЕНЕРАЛЬНА ⁶⁸⁰

ПОЛКОВНИКИ ЖИВІ:

Богун, Антон, Остап, Кривоніс, Полкожух, Тиша, Головацький, Немирич, Федоренко, Павло Тетеря, Демко, Глухий, Криса, Переяславець, Горкуша ⁶⁸¹.

ЗАБИТІ ПОЛКОВНИКИ:

Ганжа, Кречовський, Золотаренко, Пободайло, Гладкий, Голота, Каневський, Небаба, Нечай, Донець, Полуян ⁶⁸².

РОЗДІЛ XI

Про вихід шведів із Кракова і про вступ до міста польського короля; про королівський похід на Шведа із Кракова до Мазовії та Пруссів і про успіхи Чернецького в Пруссях; про примус через трактат брандєбуржців до Корони Польської, як було колись; про смерть Хмельницького і про незгоду серед козаків щодо гетьманства; про вибрання в гетьмани Виговського і про його неправедну увагу до поляків.

Тільки-но шведський генерал Вертз виступив із трьома тисячами своїх шведів із Кракова, як свідчиться на листку [...] ⁶⁸³, в розділі 8, польський король Ян-Казимир вступив на їхнє місце і, з веселим серцем оволодівши столицею, віддав хвалу й подяку Господові Богу, що приподобив його тою своєю благодаттю ⁶⁸⁴. У Кракові, однак, він бавився недовго ⁶⁸⁵, а, осадивши місто німецькою піхотою й уміцнивши Краківський замок своїми польськими людьми, сам із іншим польським та цісарським військом рушив з Кракова для воєнного чину над шведами до Мазовші й Пруссів ⁶⁸⁶. А Чернецький зі своїм полком і великопольськими хоругвами пішов із поспіхом за королівським розпорядженням до шведської Поморії, де ледь не вперся в самі морські береги, і вогнем та мечем наніс Старограду, Щетінові і всім тамтешнім обивателям превелику тривогу. Від Поморії він ухилився в Прусси, прагнучи випередити згаданого генерала Вертза, що простував туди, і прихилити, як було раніше, до Корони Польської брандебурзького князя, який був тоді вже нейтральний до обох сторін, однак допомагав шведові й обтяжував війною Гданськ. Він, Чернецький, це й справив не без значної шкоди для себе, за допомогою литовського гетьмана Гонсевського та інших польських військ на чолі з Лещинським, так що брандебурзький князь, будучи ущемлений тими польськими військами, схилився до трактату ⁶⁸⁷ з Чернецьким на таких умовах:

1. Що він, Брандебуржець, не має належати до двірної юрисдикції і старого канону польських королів, лише даватиме щороку Короні Польській шістдесят тисяч злотих, не більше ⁶⁸⁸.

2. Що Лембург з Бітомом і Елбліомг ⁶⁸⁹ до часу виторгував у поляків.

3. Виторгував також Брандебуржець у польського короля амністію, прощення й ласку як щодо своєї вини, так і до вини всіх тих, що разом із ним трималися до того часу шведського боку.

4. Шведові Брандебуржець відмовляє в приязні навіки і сам обіцяється піти на нього війною разом із польським королем ⁶⁹⁰.

Отаким миром з Брандебуржцем Велика Польща заслонилася від свого ворога і звеселилася. Аж тут прийшла друга, втішна для польського короля, звістка з України про вищеописану смерть Хмельницького. Якими словами згадує про цю кончину Хмельницького автор Твардовський, подивися, читальнику, в його книзі на 238 листі ⁶⁹¹.

Після смерті Хмельницького, що сталася на превелику втіху ворогам-полякам, почалася поміж козацтвом і старшиною їхня велика незгода й розладдя щодо гетьманства ⁶⁹², оскільки одні давали свої голоси за Юрася Хмельниченка — молодшого, а інші — за генерального писаря при Хмельницькому Виговського. Отой Виговський ще за життя Хмельницького схилився до приязні з Короною Польською і *бажав* із нею згоди ⁶⁹³, надто ж після його, Хмельницького, смерті, бо в своєму листі, писаному до польської королеви при відправленні лядських послів ⁶⁹⁴, озивався з доброю увагою на згоду з Короною Польською. А тільки-но він, Виговський, був вибраний згодними голосами старшини й усього козацтва в гетьмани, тоді відразу ж змінив ту приязливу свою увагу до Польщі і, добре вивідавши про тодішні події в ній, постановив обов'язково махину війни з поляками докінчити війною, як це почав був Хмельницький, і ніколи не бути приятелем лядському іменеві. Але чинив то, знати, поверхово, пригоджуючи козацькому війську, що було при обранні його, Виговського, і виявляючи свою неприязнь до поляків на словах, а в серці тримав він інше й бажав полякам усього, чого шукали вони собі в небіжчика Хмельницького і в нього, Виговського, через кількарізних своїх послів ⁶⁹⁵.

Вивід про Виговського ⁶⁹⁶.

Іван Виговський був за походженням із руської, що перебуває під Польською державою, шляхти ⁶⁹⁷, а, вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах, однак завдяки тимчасовій марності і з огляду на цьогосвітні гаразди був єдиного духу з поляками. Через це він слугував перед війною Хмельницького писарем при польському комісарі ⁶⁹⁸, поставленому поляками над козаками замість гетьмана, згідно постанови комісії, яка відбулася після Острянинової війни біля Маслового Ставу (дивися про це лист [...] ⁶⁹⁹); і, бувши ото писарем при польському комісарові, він познайомився з Хмельницьким. Коли ж після втечі Хмельницького з Чигрина до Запорожжя комісар із гетьмановим сином був виправлений коронними гетьманами до Запорожжя проти Хмельницького, тоді Хмельницький зустрів був їх, поляків, на Жовтій Воді і розгромив при всесильній божій помочі, вибивши їх усіх до ноги.

⁷⁰⁰ Дата *хибна*. Виговського обрали гетьманом 26 серпня (за ст. ст.) у Чигирині, дехто називає і Суботів; 11 жовтня на раді в Корсуні цей вибір підтверджено. Вибрано його гетьманом, бо Юрій був неповнолітній.

У цій поразці одні впали трупом, а інші з цим Виговським досталися живцем в ординські руки. Побачивши себе в смертельній небезпеці, Виговський упав до ніг Хмельницького зі слізним проханням, аби той визволив його з тієї татарської неволі, зобов'язуючись щиро йому теє відслугувати. Хмельницький тоді, задля свого знайомства, через обов'язок і слізне прохання, а найбільше з християнської любові, викупив його, Виговського, в татарина за невелику ціну чи, як оповідають старі люди, виміняв за одну шкапу і, відібравши потім у нього, Виговського, тверду присягу на вірну і щиру до себе приязнь та зичливість, поставив його генеральним військовим писарем. На тому писарстві він, Виговський, вірно служив Хмельницькому ледве не десять років, добув і до смерті його, а коли Хмельницький, лишившись при непорушній вірності своєму російському государеві, помер, був вибраний старшиною і Запорозьким військом гетьманом. Але на тому гетьманському уряді він мало прожив, зберігаючи

вірність своєму государю (про що з'явить подальша оповідь), відійшов од нього і перекинувся до поляків, навівши на малоросійську Україну велике лихо, розрух, кровопролиття і крайній розор. А поставлений був Виговський гетьманом у Чигрині року тоді суцього 1657-го, 12 вересня⁷⁰⁰.

РОЗДІЛ XII

Про вибрання Виговського на гетьманство після Хмельницького; про листи його до запорожців, послані через нарочних послів, із висловленням своєї вірності; про вислання їм, запорожцям, грошей і про відповідь йому на те запорожців.

⁷⁰¹ Виговський затримав польських послів і не робив перед Москвою секретів з місії Беневського. Умова з Беневським теж нейтральна. Обидві сторони зобов'язувалися дотримуватися кордону, для козаків — по Случ, для поляків — по Горинь, територія між ріками нейтральна. Більшого польські послы не досягли. Беневський виїхав з України на початку жовтня. В час обрання Виговського були в Чигирині російські послы (Кікін, Роколов), які вели вивідчу роботу, але про польські затівки Виговського в цей час мовчали.

⁷⁰² Пушкар був полтавським полковником від жовтня 1649 р. Він був присутній при обранні Виговського також і на Корсунській раді, на якій підтверджено Виговського на гетьмана. Його опозиція виявилася пізніше: в листопаді — грудні.

⁷⁰³ Вибрання Виговського не тяглося кілька тижнів, це сталося протягом одного дня і без ніяких незгод під час обрання.

⁷⁰⁴ Про це переконливих фактів не збереглося.

⁷⁰⁵ Див. приміт. 702.

Після смерті і знаменитих похоронів у Суботові гетьмана Запорозьких військ Богдана Хмельницького, ще не відправляючи й людських послів, генерала Пнемевського з товаришами, було вчинено між старшиною й черню городового Запорозького війська раду, кого вибрати на місце Хмельницького новим гетьманом. Здобути цей гонор таємно старався Виговський, отож найбільше він і радив учинити постановлення гетьмана (до чого штовхала його і власна на той час потреба), щоб підупала Україна не була сиротою без

свого власного господаря. Допомогали Виговському у тому вибранні на гетьманство і згадані вже лядські послы ⁷⁰¹, які надихнули своїм духом Виговського на відступництво від російського союзу і щедро його обнадіяли як словесними й письмовими пропозиціями, так і листовними королівськими упевненнями в його, королівській, ласці. А що при погребі Хмельницького не було кількох полковників, у тому числі й Мартина Пушкаря ⁷⁰², через це була щодо обрання гетьмана незгода і те вибрання протяглося кілька тижнів ⁷⁰³. Відсутніх полковників було запрошено в Чигрин на ту гетьманську елекцію через особливі листи. Полковник полтавський Пушкар завчасу провідав, що багато хто хоче вибрати на гетьманство Виговського, і, маючи до нього свою особливу антипатію та недоброхитство, не лише не поїхав на те вибрання з Полтави, але й відпровадив і листоподавця із лайливими й ущипливими словами на Виговського, сказавши, що вважає Виговського не достойним гетьманського уряду і знає на ту достойність кращих та заслуженіших товаришів у Запорозькому війську.

Сонм старшин і черні Запорозького війська, що зібрався в Чигрині на гетьманську елекцію, був тоді частково скорумпований Виговським ⁷⁰⁴, а частково був обнадіяний його ласкою та увагою і визнав Пушкаря за противника своєї волі і загального добра ⁷⁰⁵; отож рада, вже не чекаючи його голосів, учинила одногосно гетьманом Виговського.

⁷⁰⁶ Див. приміт. 701. Треба сказати, що в цей час Виговський приймав багатьох послів. Тут були шведські послы (Г. Ліліекрон), відпоручники Туреччини, Криму, Волоської та Мунтянської земель і Австрії. Австрійські послы намагались поєднати Польщу з Україною, але успіху не мали. На початку жовтня зі Швецією було постановлено офіційний договір. Величко цих фактів не знає, взагалі дані його про цей час ідуть тільки від Твардовського.

⁷⁰⁷ Частина істориків бере під сумнів ці листи щодо їх автентичності. Ми знаємо, однак, факт, що Виговський у цей час таки листувався з Запорозькою Січчю — він казав про це московському послу Кікіну ще 31 серпня. Крім того, листи впадають у тон тої ідеології, з якою справді виступає в цей момент Січ у своїй опозиції до городового війська. Але Величкова стилізація листів відчутна.

⁷⁰⁸ Див. приміт. 703.

⁷⁰⁹ Виговський справді це скрізь підкреслював, хоч невідомо, чи було то щиро.

Він тоді, вступивши на той гетьманський уряд і прийнявши до своїх рук належні гетьманському гонорові клейноди, розпустив додому задоволену постановою старшину і городове Запорозьке військо і чесно відправив з

невідмінною своєю пошаною й доброзичливістю до Корони Польської і згаданих польських послів ⁷⁰⁶. А до Запорозької Січі він зараз-но виправив своїх посланців і написав до запорожців отакий свій лист ⁷⁰⁷:

Пане отамане кошовий війська низового Запорозького
з усім старшим і меншим товариством, до нас вельми зичливі панове й брати!

Оце нині обійняла нас велика скорбота й печаль, адже невблаганна смерть відняла від нас і від вас, усього війська Запорозького, любого й доброго вождя й гетьмана нашого Богдана Хмельницького і постановила віддати його від нас до земних надр. Це було вчинено в минулому серпні після Великої Пречистої, коли згідно його передсмертного бажання ми перенесли його з Чигрина в Суботів і поховали в кам'яній церкві, поставленій на його, небіжчика, кошти. Але ми загаялися звідомити про ту небіжчикову кончину вас, наших братів, і це сталося від того, що зараз-таки після похорону небіжчика генеральна старшина й полковники, як і вся чернь Запорозького війська, що була тут, на похоронах небіжчика, старалися постановити над собою нового гетьмана. Це вибрання через їхні незгоди й неузгоди протяглося аж кілька тижнів ⁷⁰⁸. Нині ж, за божим благословенням і своїм позгодним та єдинодушним словом, вони, панове старшина і чернь Запорозького війська, вибрали й постановили собі за вождя й гетьмана мене, Виговського, вручивши вже мені й клейноди військові, які належать до гетьманського уряду, їх я, над моє хотіння ⁷⁰⁹, хоч і прийняв до своїх рук, однак без волі і згоди вас, наших братів, усього війська низового Запорозького, зовсім затверджуватися на тому гетьманському уряді не хочу,

оскільки ви, військо низове Запорозьке, складаєте корінь і утвердження честі та вікопомної слави іншим городовим україно-малоросійським військам, правдешньої братії своєї; отак хай і влада ваша верховодить і має силу у вибранні й постановленні собі гетьмана. Вільно вам, братам нашим, мене від того уряду відмінити, а поставити й затвердити за своїм бажанням на ту достойність іншого. Як і попередник мій, славної пам'яті Богдан Хмельницький, який у різних випадках за свого уряду чинив усе лише з відома й поради вашої, своїх братів, війська Запорозького, так і я, коли залишуся без зміни на своєму нинішньому уряді, ходитиму його, мого попередника, шляхом, не принижуючи честі й сили вашої, війська Запорозького, і буду все погоджувати з вашою волею. І коли ваша, братів наших, одногосна згода неодмінно дозволить мені лишатися на цьому гетьманському уряді, то, виписуючи вам свій низький уклін, дуже прошу вашої милості панства, щоб і до мене заховали таку свою братерську приязнь, любов і старання, які мали до попередника мого пана Богдана Хмельницького, і в чому не прикличе воєнна потреба, щоб допомагали мені задля оборони своєї малоросійської вітчизни мужньою й великодушною своєю силою,— труд оцей ваш буде винагороджений коли не мною, то напевне богом і матір'ю вашою Малою Росією.

Згідно небіжчикового, пана Хмельницького, заповіту, щоб поминали душу його в тамтешній січовій церкві у ваших братерських серцях, посилаємо вашій милості панству через цих нарочних посланців дві тисячі наших битих талярів, а третю тисячу з нашої власної шкатули. їх, ваша милість панство, звольте ласкаво прийняти і розподілити поміж себе, винагородивши слушно й тамтешніх церковних служителів і наказавши їм відправляти цілорічні сорокоусні молитви за небіжчикову душу і за наше спасіння. Це все виклавши і просячи про швидку до нас відповідь, зичимо щирим серцем вашій милості панству, любим братам нашим, доброго здоров'я від пана Бога і щасливо заживати на довгі літа життя-буття.

*З Чигрина, 16 вересня 1657 року*⁷¹⁰.

⁷¹⁰ Дата сумнівна, вона підведена під Величкову дату обрання Виговського (12 вересня).

⁷¹¹ Термін у часи Виговського не вживався.

⁷¹² Лист вважається неавтентичним, повторює помилки Величка, хоч тогочасну ситуацію змальовує досить правильно (див. приміт. 707).

Іоанн Виговський,

новопостановлений його царської пресвітлої величності Запорозького війська і всієї Малої, що лежить обіруч Дніпра⁷¹¹, Росії гетьман.

На той лист Виговського учинена була від запорожців та Січі така відповідь⁷¹²:

Ясновельможний малоросійський обох берегів Дніпра і всього війська Запорозького новопостановлений гетьмане Виговський, до нас вельми милостивий пане-брате і ласкавий добродійнику!

Ми відібрали у вашому панському до нас, низового Запорозького війська, листі, посланому через нарочних посланців, два звідомлення: сумне й радісне. Перше наповнило вщерть наші серця печаллю й обтяжило, адже через невідворотну смерть за декретом вишнього Бога, що володіє людським життям, позбулися ми свого гетьмана, доброго вождя і старатливого оборонця від ворогів вітчизни нашої пана Богдана Хмельницького, якому, після численних тутешніх подвигів та трудів, хай подасть Господь Бог на лоні Авраамовому, в райських поселеннях вічне заспокоєння, щиро того зичимо. Однак інше, тобто вибрання на гетьманський уряд вашої панської

милості, нас частково звеселило і зменшило теперішню печаль, бо осиротіла вітчизна наша, одержавши собі нового господаря — вас, може бути під вашим проводом певна своєї оборони від ворожих відступів і обмов.

⁷¹³ Є дані, що запорожці не визнали вибрання Виговського на гетьмана. Я. Барабаш, що був тоді кошовим, оголосив цей вибір недійсним, оскільки стався без участі Запорозької Січі.

⁷¹⁴ Посли, що були від Січі в Москві, засвідчили 23 листопада, що Виговський із старшиною зрадили царя, бо поновили таємний союз з Ракочієм, шведами, волоським та молдавським господарями, а також відновлюють приязнь із татарами. Про прихилення до Корони не йшлося, хіба така загальна фраза: «Беруть собі за панів інших царів, королів і князів невірних» (див. приміт. 706).

⁷¹⁵ Мається на увазі похід російського війська на Литву в 1654 р. і в Інфлянти (Ліфляндію) в 1656 р. (див. приміт. 558).

Тільки ж те вибрання і постановлення ваше не повинно було зачинатися й вершитися без волі й ради нашої, всього низового Запорозького війська, а лише через панів генеральну старшину, полковників і все городове українське військо, оскільки небіжчик Богдан Хмельницький прийняв начало свого гетьманства не в Чигрині, але в нашому Січовому коші, і не від городового, але від нас, низового війська Запорозького; і при нашій погодженості, а найбільше при всесильній божій помочі, щасливо переміг у перше літо своєї війни ворога. Але оскільки це вже сталося, то й ми для загального добра нашої малоросійської вітчизни того постановлення порушувати і знімати не хочемо, кладучи те на премудрий божий нагляд, як кажуть ото в приказці: «Голос людський голос побиває божий»,— і приєднуємося до голосу й волі людських, братів наших малоросійських, які вибрали й постановили на ту гетьманську достойність вашу милість пана ⁷¹³. Тим більше, що ми прочитали в листі вашім панським, який написали оце до нас, таку обітницю й убезпечення, що, лишаючися на тому гетьманському уряді, йтимеш шляхом свого попередника, славної пам'яті Богдана Хмельницького, заховуючи в своїй ласці нас, військо низове Запорозьке, і без нашої волі та військової ради не зачинаючи ніяких затівок та новинок, не кажучи вже про те, коли йтиметься про загальне добро чи занепад нашої вітчизни. Коли це ваша милість пан виконуватимеш дійово, то й від нас, всього низового Запорозького війська, можеш бути певний у щирій до себе

приятні та зичливості і матимеш в усіх своїх бажаннях невідмовну прихильність та військову допомогу.

Тільки ж турбує нас у тих ваших панських забезпеченнях та зобов'язаннях якась непевність, бо після смерті небіжчика пана Хмельницького писав ваша милість пан від себе одного (як звідомилися ми з певного донесення) до найяснішої польської Яна-Казимирової королеви, шукаючи в неї собі ласки і просячи в неї клопотання до його королівської величності, бо хочеш відкинутися від держави й сильної протекції пресвітлого і самодержавного Олексія Михайловича, всеросійського монарха, а присвоїти і підхилити поколишньому до Корони Польської ⁷¹⁴ вітчизну малоросійську, яка завдяки військовій зброї відсіклася і звільнилася від неї під керівництвом покійного гетьмана нашого Богдана Хмельницького з великим пролиттям крові наших братів. Коли маєш учинити таке неперемінно, то завчасу знай, що ми, військо низове Запорозьке, не будемо в тому слідувати вашій волі і не хочемо накладати зрадницького титулу на наше славне ім'я. Та й хай сама ваша милість пан зволить лишень роздивитися і цілком уважити, під яким монархом ми можемо сподіватися собі ліпшого життя і без сумніву визначати свій майбутній добробут, а тоді робить висновки, чи бути нам під єдиновірним православним государем, царем московським, якого ми ще нічим не образили, чи під чужовірною, що перебуває в римській відступницькій релігії та блуді, Короною Польською, яка дуже на нас роздразнена й ображена. Товариство наше низове самохітне, що було на його, монаршій, військовій службі у Литві й Інфлянтах ⁷¹⁰, хвалиться, повернувшись звітлія до Січі, великою ласкою й любов'ю, що була явлена до них від великоросіян. Цієї ласки ми від них сподіваємося і безсумнівно маємо надію на неї й надалі, а особливо від добронравного й добросердного отця й добродія нашого, його царської пресвітлої величності; через те ми готові й самі стати, не шкодуючи свого здоров'я, за його превисоку монаршу честь і православну державу проти всякого його ворога. Коли б ваша милість пан побачив некорисне щось до себе і для нашої вітчизни з боку його

величності, то можеш, не міняючи своєї вірності, писати й просити про те до його пресвітлої величності через своїх послів,— ми сподіваємося, що не лише у великому, але й у найменшому бажанні й проханні вашому його царська величність не зволить відмовити своєї монаршої благодаті, зважаючи тим більше на те, що має від нас міцний, здавна бажаний для його богохранимої православної держави захист і охорону від ворогів хреста господнього — турків та татар. І не зможе відтак той спільний християнський ворог безпечно вступати своєю багаточисленною силою (як бувало перед оцім) у його царську державу і розвивати свої бусурманські хоругви під самою столицею.

⁷¹⁶ Датування сумнівне (див. приміт. 710). Треба сказати, що напружені стосунки з Січчю почалися вже за Хмельницького. З початку вересня запорожці перехопили листи Виговського до хана і послали ці листи в Москву. Виговський поставив перед Січчю вимогу видати непокірних, перш за все Я. Барабаша, а з середини вересня почав блокаду Запорожжя, не пускаючи туди купців з порохом та припасами. Запорожці впокорилися в середині листопада.

⁷¹⁷ Листи від запорожців підписував тоді Я. Барабаш.

Це все уваживши й роздивившись, зволи, ваша милість пане, згідно свого листовного, писаного до нас, убезпечення, йти шляхом Хмельницького і не змінюй вірності його пресвітлій царській величності, а при всесильній божій помочі застановляйся разом з його монаршою силою проти своїх ворогів — поляків — за наші давні вольності, щоб їхнє ярмо навіки відсікти від нашої малоросійської вітчизни. А коли було б інакше, то, напевне, ваша милість пан привів би й так уже пошкоджену численними лядськими нападами малоросійську вітчизну до останнього знищення й розору, чого ми не бажаємо, а бажаємо щиро при цьому доброго від Господа Бога здоров'я вашій вельможності й доброфортуного в гарних і корисних вітчизні замислах життя-буття. Дуже також при цьому дякуємо вашій вельможності за грошовий гостинець, яким зволив обдарувати нас через свою ласку, і зголошуємо та зобов'язуємося відслужувати те по змозі нашої.

*З Січі, 25 вересня 1657 року*⁷¹⁶.

Павло Гомон⁷¹⁷,

кошовий отаман зі всім старшим і меншим товариством війська його царської пресвітлої величності низового Запорозького.

РОЗДІЛ XIII

Про те, що Виговський на певний час утримався від своєї зради; про зносини його з іншими державами проти поляків, а особливо про пораду його великому московському государеві щодо Польської Корони; про гінця, посланого через те з Москви до короля; про скарби Хмельницького, які забрав із землі Виговський; про скромну королівську відповідь через гінця російському государеві; про присмну полякам звістку — поразку шведів від дунчика на морі; про успішні дії Чернецького в Померанії і про повернення його назад; про королівський відступ від Торуня через тодішню осінню негодю і про розташування там військ на зимових кватирях; про королівську зустріч у Бигдоші з брандебурзьким князем; про прощення навзаєм колишніх своїх ураз і про потвердження постановлених із брандебуржцями через Чернецького пактів.

⁷¹⁸ Див. приміт. 706, 714.

⁷¹⁹ При Віденській угоді. Приблизно таке говорив Виговський російському послу Кікіну на початку вересня у Чигирині, коли той питає, чому приїхали шведські послы. Тоді Виговський радив росіянам помиритися зі шведами, бо поляки, мовляв, народ віроломний, і посилався на прецедент з вибором царя королем.

⁷²⁰ Хмельниченко був відісланий вчитися до Києва. Виговський свідчив, що Хмельницький наказав йому тримати сина в опіці.

Відібравши таку несподівану від запорожців відповідь, гетьман Виговський посоромився зразу ж змінити своє, висловлене в листі до них, убезпечення. Він на довгий час відсунув свої замисли і почав змовлятися й

узгоджуватися з іншими державами, особливо з Ракочим ⁷¹⁸, що був тоді в свіжій опалі проти поляків, закликаючи його до союзу з собою проти поляків. Він старанно радив також і своєму московському государеві, його царській величності, щоб не відкладав одержання обіцяної собі польської корони ⁷¹⁹, а домагався того в поляків зброєю. Бо коли б він те відкладав, то польський король тим часом вбився б у військову силу або згодився зі шведом і тим самим міг би звільнитися від обіцянки на його, государя, елекцію.

Ще перед тим як стати гетьманом, він, Виговський, будучи зичливим захожим у дім Хмельницького, а тим більше хитрим, відіслав був десь набік Юрася Хмельниченка ⁷²⁰, начебто для

⁷²¹ Джерела підтверджують дані про великі скарби Хмельницького. Маємо звістку Беневського, що в лютому 1658 р. Виговський поїхав у Гадяч з кількома тисячами війська викопувати скарби Хмельницького. Польський хроніст Єрлич нотує звістку, що у вересні 1657 р. цар зажадав від Виговського відіслати до Москви Юрася з батьківськими скарбами. Сам Хмельниченко свідчив, що має батьківські скарби в землі (1668 р.). Можливо, Виговський узяв ті гроші на державні потреби — їхав за скарбом із військом, і то була тільки частина скарбу.

⁷²² Це робив цар і без порад Виговського. Гонець (стряпчий Ієвлев) приїжджав ще в квітні 1657 р. до короля в Данков і вимагав іменем царя скликати сейм. У вересні послано стольника Алфімова, який вимагав того самого. Вимога покарати канцлера, певне, приписана.

⁷²³ В лютому справді відбулася нарада, де розглядали це питання. Звісно, обіцянка корони російському царю була тільки дипломатичним маневром.

науки, а сам без нього вийняв із землі скарби Хмельницького, про які він знав і яких начислювалося більше ніж на мільйон, і отак хитро ними заволодів ⁷²¹.

По згаданій його, Виговського, пораді пресвітлий государ, цар російський Олексій Михайлович одразу послав гінця ⁷²² зі своєю грамотою до польського короля Яна-Казимира, дивуючись, чому це він зволікає з вальним сеймом, на якому його величність мав, згідно минулорічних Віленських угод з поляками, утвердитися електором і наслідником Польської Корони. А коли й надалі він відтягуватиме виконання своєї обіцянки і не пришле йому в тій справі своїх послів у Москву, то зараз піде сам з військами воювати Польську державу, тим більше, що має нині у своїй Російській державі бажаний мир від навколишніх ворогів. А канцлер, винуватий у тому, що цьому ділові сталася перепона, хай буде королем належно покараний.

Король польський був немало вражений такою відозвою російського монарха, однак, маючи незавершені свої справи зі шведами, скромно й уважно учинив до російського государя відповідь, висловлюючи в ній, що все літо минуло для Корони Польської в неспокої та військових завірюхах, через що всі стани Корони Польської не могли зібратися на вальний сейм, і хіба що зима, яка надходить, покаже щасливі для того сейму умови⁷²³. А на це не польські послы в Москву, а московські до Польщі мають прибути згідно вищепостановлених пактів, і доки прийде той час, хай його величність ласкаво почекає і зволить угамуватись у своєму військовому замірі.

⁷²⁴ Так у тексті, треба, мабуть, розуміти: шведської поразки або ж поразки у Данії.

⁷²⁵ Король польський був зв'язаний з данцями договором, постановленим у Копенгагені 18 липня 1657 р.

⁷²⁶ Опалінським. Це було в кінці вересня.

⁷²⁷ Термін «україна» в цьому випадку вживається у значенні край, країна.

Відправивши з такою декларацією й проханням московського гінця назад, король сам з усім генеральним обозом рушив під Торунь, який був іще зайнятий шведами. По дорозі він дістав звістку про шведа, що дунський король, відступаючи перед ним і відводячи його далеко, аж у Голсацію, розбив на морі шведський флот і забрав собі чотири кораблі з гарматами, а також значну суму грошей, яку послали шведові з Франції. Там пропав Горн, генерал Вертз ледве врятувався, а сам шведський король зволив тоді спочивати з військом після тої дунської поразки⁷²⁴ в своєму Ісмані. Після такої звістки польський король, згідно своїх прагнень⁷²⁵, виправив Чернецького з підляським воєводою⁷²⁶ в шведську державу Померанію, і вони, перепливши річку Одер та ввійшовши в Померанію, скурили порохом тамтешні міста, тобто Щетін, Пазвальд, Мекелбург і Гарц, сплюндрували без жодного спротиву зі шведського боку всю тамтешню україну⁷²⁷ й цілими, але без великої, однак, здобичі, повернули назад до Польщі⁷²⁸.

⁷²⁸ Повернулися-таки зі здобиччю. Це було 23 листопада. Далі Щеціна Чернецький іти побоявся.

⁷²⁹ Це було у вересні. Торунь був в облозі до 23 грудня 1658 р., коли й здався.

⁷³⁰ Див. приміт. 687.

⁷³¹ Див. приміт. 695, 701.

⁷³² Перша аудієнція послів з боярами відбулася 8 листопада.

⁷³³ Переяславська рада з Хитровим відбулася не в 1657 р., а в 1658 р., 25 січня, бо Хитров виїхав з Москви тільки 29 листопада. Повернувся він до Москви, побувавши і в Пушкаря в Лубнах, в кінці березня 1658 р.

⁷³⁴ Виговський прийняв булаву не на колишніх правах та вольностях, а поступився в питанні про воевод на Україні, обіцяв розірвати зі шведським королем, виступити проти Криму, вивести з Бихова та Чаусів козаків, не приймати московських утікачів тощо. Однак все це Виговський прийняв з обмовкою, що порозуміється з цих питань, коли поїде до Москви. До Москви він, однак, не поїхав.

⁷³⁵ Дата непевна, це мало б бути в кінці січня — на початку лютого (див. приміт. 733).

⁷³⁶ Причин невдоволення у Пушкаря було кілька. Він не хотів приставати на мир із Кримом, бо одне, людність його полку, як прикордонного, ходила до татар за здобиччю, друге, як звідомляють сучасники, він мав у себе багато татарських полонених, яких треба було б відпустити. В листах до Виговського він, однак, дав згоду на мир з Кримом. Полтавці були невдоволені поверненням Ю. Немирича, що був одним із більших магнатів, а Виговський повертав йому майно. Немирич наклав на полтавців побори, яких вони давно не знали. Нарешті, Пушкареві треба було жити в мирі з Запорожжям, бо це були його сусіди, а тут саме розгорнулася агітація проти Виговського. Через це на території Полтавського полку стояли залоги з інших полків, і це теж не подобалося Пушкареві.

⁷³⁷ Конфлікти у Виговського з запорожцями почалися значно раніше (див. приміт. 713, 716).

Польський король тим часом став із помічним цісарським військом під Торунем ⁷²⁹, але через торунську фортецю, значну в місті шведську залогу і через те, що тамтешній край був голодний (стояла вже тоді негода пізньої осені, яка могла зашкодити війську), не міг більше триматися обозом під Торунем та щось заподіяти фортеці і відправив військо по зимових кватирях, дозволивши їм збирати там з повітів новопостановлені ланові гроші — це чинилося не без утяження тамтешньої шляхти. Потім польський король з'їхався за листовною згодою з брандебурзьким князем у Бигдоші для усної конференції щодо справ, які мали вирішити, і вони, вибачивши один одному навзаєм колишні свої урази, апробували й підтвердили своїми власними особами пакт, постановлений поміж ними раніше Чернецьким. Виїхавши звідтіля, польський король прибув із сенаторами й деякими послами до Познані, щоб краще звідтіля тих послів повиправляти.

РОЗДІЛ XIV

Про посла Виговського до Москви з проханням військових клейнодів і потвердження себе на гетьманство; про царського посла до Виговського; про виконання ним присяги в Переяславлі на вірність і про прийняття потвердження та булави від того посла; про виправу того посла в Москву і про прибуття Виговського в Чигрин; про Пушкареве бажання від Запорозького війська; про задоволення ними того його бажання і про погорду Виговського; про замисел Виговського піти на Пушкаря і про новий союз його з кримським ханом; про заклик Виговського до Пушкаря на згоду і про Пушкареву відмову.

Лишившись гетьманом і прийнявши до своїх рук військові клейноди, Виговський сховав перед великим російським государем, що мав йому зрадити ⁷³¹, і виправив у середніх числах жовтня свого нарочного посла, полкового корсунського осавула Юрія Минецького з товариством, у царське велике місто Москву з донесенням про своє обрання на гетьманство і проханням потвердити себе на той уряд та прислати військові клейноди ⁷³². Пресвітлий государ цар Олексій Михайлович, самодержець усієї Росії, повірив цьому прохання Виговського і зараз виправив із Москви до Виговського зі згаданим його послом, корсунським осавулом, нарочного свого государського посла, ближнього околичного й оружейничого, ржевського намісника Богдана Матвійовича Хитрова з товариством. Той прибув у Переяславль ⁷³³, прибув туди й новий гетьман Виговський зі старшиною, і при тому монаршому послі там-таки, в Переяславлі, в соборній Апостольській церкві виконав на вірність присягу і прийняв від його, Хитрова, рук прислану собі від царської величності булаву і ствердну монаршу грамоту на гетьманство з колишніми правами та військовими вольностями ⁷³⁴. А після цієї церемонії Виговський, не затримуючи довго

того монаршого посла біля себе, відпустив його чесно з Переяславля в Москву, обдарувавши його знаменитими подарунками, а сам також, у перших числах грудня ⁷³⁵, повернувся до Чигрина.

Полковник полтавський Мартин Пушкар, роз'ятрившись цілком проти Виговського, не зволив бути і при його елекції, і при виконанні в Переяславлі ним присяги, отож сподівався за те противенство погрому собі від Виговського і подався до запорожців, оскаржуючи їм Виговського різними доносами ⁷³⁶ і просячи від них собі війська на оборону від Виговського ⁷³⁷. Запорожці повірили всім Пушкаревим доносам, бо самі ще раніше взнали були частково, що Виговський хоче відійти від московського государя, а хилиться до приязні з поляками. Вони ласкаво втопили Пушкареве бажання і, відкинувши Виговського від своєї любові, зараз прислали в Полтаву на допомогу Пушкареві проти Виговського своє військо числом до шістсот доброго товариства на чолі з їхнім полковником Яковом Барабашем ⁷³⁸.

⁷³⁸ Про цю особу дані розходяться. В. Герасимчук припускає, що це був син того Барабаша, що загинув на початку Хмельниччини. Але ще М. Максимович, досліджуючи рід Барабаша, вказав, що сини Барабаша звалися Грицько та Степан. С. Соловійов називає Якова Барабаша Федоровичем, а Барабаш, що діяв на початку Хмельниччини, звався Іваном.

⁷³⁹ Полтавський полк був тоді одним із найчисленніших.

⁷⁴⁰ На початку 1658 р. прибув у Чигирин Карач-бей, склав тут договір, і його закріплено присягою. З Карач-беєм прибуло 600 татар.

⁷⁴¹ Хан пообіцяв, що прийде з ордою навесні, що й сталося.

Пушкар зміцнився цією запорозькою посилкою і, маючи до того ще найрадше свій Полтавський полк, люд військовий, добрий і достатній ⁷³⁹, ще більше возвеличився і підніс свої роги проти Виговського на згубу собі й Полтаві. Виговський, готуючись до зради й маючи намір присмирити полтавського полковника Пушкаря, а також не сподіваючись приязні й від запорожців з огляду на їхню листовну відповідь, написав зараз-таки через свого нарочного посла до кримського хана, прагнучи вступити з ним поколишньому в такий союз та приязнь, який був у того з покійним гетьманом Хмельницьким ⁷⁴⁰. Хан дуже зрадів на це бажання Виговського і відразу, без жодної затримки, відпустив назад посланця Виговського з такою декларацією та відповіддю, що на всі бажання його, Виговського, і на будь-які воєнні

випадки йтиме з усіма ордами ⁷⁴¹ та завжди готовий допомагати в усьому, чого від нього Виговський вимагатиме. Бувши впевнений такою ханською відповіддю, Виговський почав розмислювати, яким робом присмирить свого супротивника Пушкаря і прихилити його до себе. Він кількаразово писав до нього, лагідно й ласкаво закликаючи до себе в приятельство та згоду, вибачаючи йому перший переступ і застерігаючи його, яка буває шкідлива й погубна загальному добру чварна незгода та ворожнеча. Але що не міг тими листовними переконаннями та побажаннями нічого корисного собі справити в Пушкаря, то удався до іншого способу, але про те буде оповіджено далі.

ЧАСТИНА ОДИНАДЦЯТА

І РІК ОДИНАДЦЯТИЙ

ВІД ПОЧАТКУ ВІЙНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ПОЛЯКАМИ

У якій пишеться про турецьку приязнь до поляків; про поведінку цісарців; про шведське бажання миру; про схилення Виговського до поляків; про страх у татар перед козаками; про ворожнечу Виговського з Пушкарем; про поведінку Ромодановського; про постановлення гетьманом Безпалого; про шведську горду поведінку щодо дунчиків, поляків і цісарців; про турецьку неприязню відозву до росіян; про ущемлення поляків через нешанобу цісарців; про відібрання у шведів Торуня; про великі побори в поляків і про листовну відозву запорожців до Виговського, яка дошкуляє ї ганить його за зраду; про вибрання Балабана на Київську митрополію після Сильвестра Косова; згадується тут і про Гадяцьку комісію з її умовами.

РОЗДІЛ І

Про радісні звістки, які дійшли до короля в Познань, що турчин не змінює своєї приязні з поляками, а своїх підданих, які порушили те без його відома, має покарати; Ракочого ж має примусити заплатити полякам борг, а татар — повернути польські ясири; про те, що швед за посередництвом венгерського короля намагається постановити з поляками мир; про бажання німецького цісаревича, венгерського короля, стати на цісарство, бо від турчина нависала тоді небезпека; про шведського посла до поляків у Познань зі справжнім бажанням миру; про схилення Виговського до миру з поляками і про те, як хан переконував поляків через свій страх добивати козаків, або щоб король наказав козакам іти разом із ним та його ордами воювати Москву.

⁷⁴² Число не проставлене.

⁷⁴³ Число не проставлене.

⁷⁴⁴ Франтішека Радаї. Це було в кінці осені 1657 р. Є небезпідставна думка, що похід Ракочого на Польщу був тільки приводом, щоб його скинути.

Року від створення світу 7166-го, а від плотської з'яви у світ божого слова 1658 року, тоді була літера пасхальна [...] ⁷⁴², вруці-літо було [...] ⁷⁴³, польський король Ян-Казимир, святкуючи в Познані хвалебне й радісне, згідно римського календаря, свято Різдва господнього, одержав зі своїми сенаторами радісні й пожадані для себе звістки. Перша — із Цареграда, від коронного стражника Яскольського, що турецький цар не лише обіцяє дотримуватися давньої своєї приязні з поляками, а й гнівається на своїх підданих, які осмілилися порушувати без його відома мир із поляками і воювати за намовою інших панів. Особливо гнівається, навіть карати його хоче, турчин на Ракочого, через що вже послав до нього, Ракочого, свій невблаганний султанський указ, який віддаляє його від влади й керівництва, а настановляє замість нього Іншого — Ференса ⁷⁴⁴, і має тримати його, Ракочого, в арешті, доки він не віддасть, згідно постановленого з поляками трактату, дванадцять бочок червонних відкупу за заставлені біля Львова голови. Також він декларує зиськати й повернути Польщі всіх польських в'язнів, забраних на війні татарами. Вважає він за слушне скарати до того ж і волоського та мултянського господарів, які не спиняли своїх людей і допускали їх воювати Польщу. Друга звістка давала знати, що шведський король, ушкоджений уже в своїй силі, хоче прийти з поляками до згоди і старається в Празі через свого посла ⁷⁴⁵, щоб цісаревич і наслідник батькової цісарської корони, на той час венгерський король, був посередником і поклопотався б за них у поляків, обіцяючи пристати на його посередницькі ухвали цілком.

⁷⁴⁵ У Прагу приїздив Габдеуш. Перед тим М. Бйоренглау вручив (у вересні 1657 р.) державам Римської імперії два меморіали.

⁷⁴⁶ Франкфурта-на-Майні.

⁷⁴⁷ *Ненецька війна* — це війна між Туреччиною та Венецією. Тяглася 24 роки: з 1645 р. по 1669 р. *Кроація* — межівна область між цими державами.

⁷⁴⁸ *Румелія* — провінція європейської Туреччини, що обіймала давню Фракію та частину Македонії. Її резиденцією було м. Софія.

⁷⁴⁹ Шведський король воював у цей час у Данії і в лютому 1658 р. примусив Данію підписати мир. Тут, очевидно, йдеться про осінь 1657 р.

⁷⁵⁰ Прізвище шведського посла — Шліфенбах.

⁷⁵¹ Прізвище французького посла — Лямбре.

⁷⁵² Яна Адольфа. Відходячи в Данію, шведський король доручив йому оборону Пруссів.

⁷⁵³ Йдеться про Гадяцькі пакти (див. р. 3).

⁷⁵⁴ Див. приміт. 740.

Цього цісаревича закликали були на той час до Франкфорта ⁷⁴⁶ курфюрсти, бажаючи бачити на його голові батьківську корону Римського цісарства з дозволом бути тому від усієї Німецької Річі,— вони боялися, щоб турчин не намислив чогось нового проти них на прийдешнє літо. Турчин стояв тоді в Ядренополі і хотів на прийдешнє літо провадити свої війська через Кроацію на Венецьку війну ⁷⁴⁷. Для того він, піднісши воєнну хоругву проти венетів, змусив усіх ковалів у Румелії ⁷⁴⁸ гриміти залізом, куючи зброю. Через те-то німці ретельно старалися тоді не тільки посадити того венгерського короля, цісарського сина з дому Ракусів, на батьківському столі, але й осадити свою державу для кращої безпеки з боку Кроації військами.

Шведський король, бувши ущемлений від поляків та дунчика ⁷⁴⁹ і не маючи змоги учинити допомоги своїй, утисненій ворогом Річі, вступив до свого Щетіна і, хоч просив посередництва у згаданого венгерського короля, однак, з другого боку, прислав свого посла до Познані ⁷⁶⁰ з усним посередництвом про мир від француза ⁷⁵¹, просячи від поляків справді вічного й непорушного миру. А щоб постановити й утвердити його, послав на польський кордон з частиною війська свого брата ⁷⁵², сам же з частиною війська затримався біля Щетіна.

Маючи дві такі радісні для поляків новини, король дістав принесену з України ще й третю, не менш за перші радісну звістку від своїх комісарів, що гетьман Виговський з козаками майже схиляються до миру з поляками, але, мавши поміж себе на те незгоду, відклали з минулої осені постановлення складених уже пактів з поляками ⁷⁵³ до майбутніх свят Різдва господнього за руським календарем.

Кримський хан, боячись надалі козаків, намовляв і переконував короля, щоб зносив і добивав їх війною, а коли не так, то хай накаже їм, козакам, воювати разом із татарами Москву, віддячуючи тим самим шкоди, вчинені Москвою в польських державах і землях, бо інакше вони, кримці, не можуть жити, будучи з природи схильними до війни. Але ті ханські резони й бажання були даремні, оскільки невзабарі, як про те було сказано попередю ⁷⁵⁴, Виговський дійшов із ханом до пожаданого союзу й братерства.

РОЗДІЛ II

Про зустріч Виговського з путивльським воєводою в Константинові; про скарання на смерть у Гадячому кількох чоловік і про посланця, гадяцького намісника, до Пушкаря із закликом до згоди; про відіслання Пушкарем того посланця Виговського в Калантаєв; про вислання Виговським сербів, щоб узяти Пушкаря; про розгром тих сербів біля Диканьки над Голтвою; про страх від того розгрому в Миргороді і про початок тодішніх козацьких чвар; тут-таки про вибрання на Київську митрополію Дионісія Балабана.

⁷⁵⁵ Інші дані — Микита Зюзін.

⁷⁵⁶ Це було 17 січня 1658 р. З Виговським були Богун та Лісницький.

⁷⁵⁷ Виговський запевнював про свою вірність цареві, скаржився на свавільників і висловлював занепокоєння, що цар прийняв посольство запорожців і не звідомив про це Виговського, а наділив їх грамотою. Висловлював також боязнь їхати в Москву, щоб не заслали його в Сибір, тощо. Зюзін заспокоював Виговського. Наслідок цих розмов був трохи несподіваний: почали ширитися чутки, що Виговський підкупив Зюзіна, і царський уряд спішно відставив Зюзіна від воєводства.

⁷⁵⁸ Тимоша Прокоповича.

У міжсвяття Різдва господнього Виговський написав до путивльського воєводи Олексія Микитовича Зюзіна ⁷⁵⁵, що він хоче з ним побачитися і порадитися про насущні тодішні справи. Після узгоди з воєводою вони

з'їхалися за тиждень після Водохрещі ⁷⁵⁶ в Константинові, де, достатньо перемовившись, про що належало ⁷⁵⁷, поміж себе і погулявши, роз'їхалися із Константинова по домівках. Прибувши з Константинова в Гадяче, Виговський скарвав там на смерть кількох значних і чиновних гадяцьких осіб, на яких клав був підозру неприязні до себе. А намісника гадяцького Тимоша ⁷⁵⁸ він послав до полтавського полковника Мартина Пушкаря, упоминаючи йому, щоб загасив свою впертість та гнів і схилився до приязні із ним, Виговським.

⁷⁵⁹ Йшли також і козаки на чолі з І. Богуном. Компанійців очолював І. Сербин. Війська було півтори чи дві тисячі, вони заблукали і блукали два дні. У Пушкаря було 10 тисяч чоловік.

⁷⁶⁰ Інші дані: запорожці були там під проводом Анастаса Дядька. Дехто з істориків приймає, однак, Величкові дані, що був тут Барабаш.

⁷⁶¹ Було вбито 300 чоловік, решта відійшла.

⁷⁶² Див. ч. X, р. 9. Там названо дату вибрання Балабана 1657 р. (див. приміт. 641).

Пушкар же відповів на те посланцеві Виговського: «Чи не так хоче Виговський погодити мене з собою, як погодив у Гадячому з братами нашими, кращими за нього товаришами Запорозького війська, постинавши їм голови, але не діжде того!» І зараз-таки, забивши того посланця, гадяцького намісника, в кайдани і скинувши на нього деякі вини, а особливо погром біля Подолок донців, учинений завдяки йому, гадяцькому наміснику, виписав усе те в листі і відіслав його в ув'язнення до калантаєвського воєводи.

Виговський же прибув із Гадячого до Миргорода і прогаяв там у тамтешнього полковника Григорія Лісницького кілька днів, дожидаючи повернення до себе від Пушкаря свого посланця, гадяцького намісника. Але коли дістав певну звістку, що Пушкар не лише не схиляється із ним до згоди, але й відіслав у Калантаєв, закувавши, згаданого його посланця, був тим дуже вражений і розгніваний і зараз виправив, щоб узяти до себе Пушкаря, з Миргорода до Полтави свій Сербський компанійський полк ⁷⁵⁹, а сам у понеділок 25 січня рушив із Миргорода до Чигрина. А ті компанійці не пішли просто на Полтаву чи зблудили, а вдалися до Великих Будищ. Пушкар провідав про те завчасу і виправив проти тих сербів запорозького полковника Якова Барабаша ⁷⁶⁰ з частиною його запорожців і з другою частиною свого

городового війська, якого всього могло бути шістсот чи сімсот. Отой Барабаш, як чулий вождь, поспішив уночі із військом, яке дав йому Пушкар, до Диканьки, а з Диканьки вирушив у середу 27 січня на світанку. Він швидко напав на тих сербів за долиною Голтвою під Диканькою, якраз проти Рогу Жукового Байраку — вони саме почали готувати собі обід — і розгромив їх усіх до решти ⁷⁶¹, так що мало хто з них відійшов до Миргорода, принісши звістку миргородському полковникові Лісницькому про таке своє нещастя і викликавши в Лісницького та всього Миргорода тривогу, оскільки сподівалися погоні за сербами, які втекли від Барабашевого погрому, а тим самим і погрому на самого Лісницького від того Пушкаревого війська на чолі з Барабашем, адже Лісницький тримав сторону Виговського. Отаким початком і через такі дії прийшло лихо з того боку Дніпра на цей бік, і запалав вогонь чварної козацької незгоди.

У цей час, того ж 1658 року, коли почалися лихі українські чвари, відбулася в Києві елекція на Київську митрополію, що вдовувала після преосвященного покійного митрополита Сильвестра Косова. Був тоді вибраний і постановлений на престол Київської митрополії (сталось те в перший тиждень Великого посту, 28 лютого) ⁷⁶² вільними голосами всього духовенства та численних світських осіб Дионісій Балабан, який числився від Володимирівського хрещення, коли вперше були настановлені руські митрополити, сорок восьмим.

РОЗДІЛ ІІІ

Про дії Виговського та Пушкаря; про закликання орди і про розгром під Жуками Пушкаревого війська; про забиття самого Пушкаря і про зраду Виговського російському государеві; про Гадяцьку комісію та пакти і про вчинене тоді на Україні бідство, кровопролиття та розор; про змагання Ромодановського з Гуляницьким під Варвою і про постановлення там нового й першого на цім боці Дніпра гетьмана Безпалого; про відступ його, Ромодановського, з новим гетьманом від Варви до Лохвиці.

Ще не згас вогонь багатокрової і багатоплачевної війни Хмельницького, запаленої з поляками, війни, яка сильно палала вісім років і з'їдала тоді Україну з Короною Польською взаємними руйнуваннями, ще не зітліли до решти людські трупи, прослані на всіляких лядських й українських бойовищах від посварної зброї, ще не змита дощовими краплями очервонена людською кров'ю на багатьох крайоглядах земля, ще не очистилося до чистого свого первісного й нешкідливого стану посмерджене від людських трупів повітря, ще не засохли сльозотічні зіниці матерів по синах, а жінок по чоловіках та інших своїх кривних, побитих військовою зброєю, ще не могли ні Україна від поляків, ні поляки від України зійтися з кривними своїми в господах своїх улюбому колі чи поспати солодким сном, бувши впевненими у сподіваному мирі, аж тут, на цьому боці Дніпра, від Переяславля й Полтави, з причини двох людей, нового тоді гетьмана Виговського і полтавського полковника Мартина Пушкаря, запалав і набрав своєї сили до людського розору новий великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття, який спалював людське добро і знищував усе в корінь. Було це так.

Згаданий раніше полтавський полковник Пушкар вдовольнився перемогою над сербами Виговського, як про це вже вище згадувалося, і почав готуватися до подальшої війни проти Виговського і його прихильників, полковників — миргородського Григорія Лісницького, ніжинського — Гуляницького, лубенського — Павла Шевця, чернігівського — Силичича, прилуцького — Петра Дорошенка та інших. Він зібрав до себе

піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та кії, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця. Після цього він стягнув свій Полтавський полк і, взявши з собою Барабаша з запорожцями та згаданих дейнеків, рушив до Миргорода на Григорія Лісницького.

⁷⁶³ Після відходу Лісницького миргородці рибрали полковником його ворога С. Довгала. Це було на початку березня 1658 р.

⁷⁶⁴ Пушкар спинився в Лубнах і зустрівся там з Хитровим. Після того подався до Лохвиці, яка відтоді стає осередком розрух. Тут діє І. Донець.

⁷⁶⁰ На початку березня. Мав три полки: Прилуцький, Ніжинський та Чернігівський.

⁷⁶⁶ Про друге посольство Хитрова нема даних. Але місію заспокоювача Хитров таки виконував.

⁷⁶⁷ Лісницького послано 19 березня. Основна мета його посольства — виправдатися за Виговського, що той не поїхав у Москву, а також зняти звинувачення, які накидали тоді на гетьмана. Йшлося і про Пушкаря.

⁷⁶⁸ Цар діяв дуже мляво. Не виконав навіть прохання Виговського заарештувати в Москві послів Барабаша, до Пушкаря ж посилав тільки замирливі грамоти. В Чигирин приїхав російський посол Апухтін і відмовляв Виговського йти на Пушкаря збройне. Виговський просив у царя тисячу драгунів і тисячу солдат. Пушкар, зі свого боку, просив допомоги у Ромодановського.

⁷⁶⁹ Указ Ромодановському було дано 22 червня, тобто вже після розгрому Пушкаря. Частину війська наказано було послати в Київ В. Шереметьєву. В інструкціях Ромодановському було побажання роз'єднати Виговського з татарами: послухає — боронити його, ні — боронити Пушкаря.

⁷⁷⁰ Татари прийшли на початку квітня. Щодо їхньої кількості дані розходяться. Є низка свідочств, в тому числі і з листів Виговського, про 40 тисяч орди; татарські бранці казали, що з Карач-беєм було 12—15 тисяч чоловік.

⁷⁷¹ Виговський рушив з Чигирини 4 травня і через два дні переправився через Дніпро.

⁷⁷² Знаємо ще про два універсали Виговського, які той видав, ідучи на Полтаву. В універсалах наголошувалося на тому, що цар підтримує Виговського і пропонує мирно закінчити розрухи та розійтися. Частина пушкарців і справді відійшла від руху.

Лісницький, провідавши про той Пушкаревий на себе марш, вийшов із Миргорода на Лубни з певною кількістю товариства свого Миргородського полку, від якого мусив бути в не меншому страсі, бо боявся, аби те товариство не зрадило його і не перекинулося до Пушкаря ⁷⁶³. Пушкар також, нічого не справивши корисного собі над Лісницьким у Лубнах, відійшов до Лохвиці ⁷⁶⁴, куди прибув за розпорядженням Виговського на третьому тижні Великого посту й ніжинський полковник Гуляницький ⁷⁶⁵, — він мав тут поскоромити Пушкаря. Але так само, як Пушкар у Лубнах над Лісницьким,

так Гуляницький у Лохвиці над Пушкарем нічого не досяг і в четвер, 18 березня, повернув від Лохвиці на Глинсько і далі, до себе. Провідавши про це повернення, пушкарівці виїхали з Лохвиці й немало шкодили війську Гуляницького, нагнічуючи ще більше вогонь неприязні та чвар.

Звідомився про такі шкідливі дії та чвари на Україні пресвітлий російський монарх. Він прислав того ж Великого посту в Чигрин до гетьмана Виговського нарочного посла Богдана Матвійовича Хитрова ⁷⁶⁶, закликаючи його, Виговського, до незмінної собі вірності й обіцяючи йому свою монаршу милість, казав, що заспокоїть ту завірюху. Виговський, будиши вдячний на ту монаршу милість, чесно відіслав невзабарі того посла Хитрова назад до Москви, а вслід за ним виправив до Москви миргородського полковника Григорія Лісницького з чолобиттям до свого пресвітлого монарха ⁷⁶⁷, у якому оскаржив своїх заколотників, полтавського полковника Мартина Пушкаря і запорозького полковника Якова Барабаша, і просив, щоб ці крамольники були, згідно його, монаршої, обітниць погамовані й поскоромлені. На те чолобиття Виговського були виправлені зараз-таки з Москви від пресвітлого монарха до Пушкаря й Барабаша в Полтаву нарочні посланці стольник Іван Олфімов та дворянин Никифір Волков з нагадувальними монаршими грамотами, щоб вони не бунтувалися й були слухняні гетьманові Виговському та залишалися з усім Запорозьким військом у любові та згоді. А що той монарший нагад не зм'якшив Пушкаря й Барабаша і не прихилив їх до згоди з Виговським, то Виговський змушений був, затаюючи свою близьку зраду, суплікувати до пресвітлого російського монарха через свого гінця вдруге і знову просити про поскоромлення своїх противенців Пушкаря й Барабаша ⁷⁶⁸. На це прохання Виговського був учинений від пресвітлого монарха, його царської величності, указ окольничому князеві Григорієві Григоровичу Ромодановському ⁷⁶⁹ з великоросійськими військами, щоб ішли на Україну і поскоромили згаданих противенців. Але доки ті великоросійські війська зібралися і прибули з Ромодановським на Україну, гетьман Виговський уже перестав чекати їх

(дуже вже ліниво вибиралися вони в похід) і, прагнучи помститися на Пушкареві й Барабаші за вибиття своїх сербів і присмирити їхнє противенство, послав у Крим до хана нарочного, просячи собі в нього швидких крилатих ординських помічників, які й прибули в Чигрин до Виговського числом у десять тисяч на чолі з керівником своїм Карач-беєм⁷⁷⁰ — було це на четвертому тижні після Великодня.

Виговський тоді стягнув зобабіч Дніпра шістдесят тисяч козацького війська, і разом зі своїми ординцями переправився перед вшестям через Дніпро, та й рушив з ним і названою ордою до Полтави на Пушкаря й Барабаша⁷⁷¹. А коли він, Виговський, притягнув до Соколячих Байраків, що були за дві милі від Полтави (це сталося перед Святою неділею, у вівторок 25 травня), то до нього прибув з царського міста Москви миргородський полковник Григорій Лісницький, який тут-таки здав своє посольство і при монаршій грамоті, писаній до Виговського, подав і другу нагадувальну грамоту до Пушкаря, щоб той більше не чинив колотнечі і схилився до приязні Виговському. Але оскільки та монарша грамота, відіслана від Виговського в Полтаву до Пушкаря⁷⁷², нічого сподіваного не справила в затверділих і непокірних Пушкаревому та

⁷⁷³ Виговський прийшов під Полтаву в 20-х числах травня.

⁷⁷⁴ Виговський почав штурмувати Полтаву, і це тяглося півтора тижня. Пушкар просив навіть помилування, але коли Виговський вислав у заклад полковників С. Богдановича і М. Зеленського, щоб вести переговори, Пушкар ув'язнив їх і зенацька напав на обоз Виговського.

⁷⁷⁵ Про розгром і втечу німців немає інших даних, є, однак, звістка, що вони там були, — захопили в пушкарців барабан.

⁷⁷⁶ Прогалина в тексті. Деякі дослідники відносять поразку Пушкаря на 30 травня, більшість, однак, визначають день остаточного розгрому Пушкаря, тобто і взяття Полтави, — 1 червня, як і Величко.

⁷⁷⁷ Барабаш утік не на Січ, а до Ромодановського, і згодом потрапив до рук Виговського.

⁷⁷⁸ Це сталося 1 червня. Вбито було пушкарців 15 тисяч. Інші дані: голову Пушкаря приніс на списі татарин. У цій війні загинуло близько 50 тисяч чоловік.

⁷⁷⁹ Прогалина в тексті.

Барабашевому серцях, то Виговський постановив неодмінно, не чекаючи Ромодановського, посмирити тих своїх задерикуватих противенців бойовою зброєю і відомстити таким чином кривду за сербів та й за своє безчестя, адже

Пушкар не раз кидав на нього лайливими й укірливими словами. Через це 31 травня ⁷⁷³, на понеділок Тройці, залишивши під Соколячим Байраком орду, сам із усім військом рушив під Полтаву, а перейшовши за Жуківським Байраком долину Полузор'є і лишивши на ній два полки зтяжної німецької піхоти Хмельницького, сам рушив ближче до Полтави. Він знову перейшов долини, що котяться від Жуків у Полузор'є, і, досягши Санжарова, став усім своїм обозом на горі поміж селами Жуками та Рибцями, лише за милю від Полтави, протягши свій обоз зі згаданої гори через долину, аж до Жученкового Байраку. Пушкар мав зібраний до Полтави свій полк і був начебто готовий до чинення бою з Виговським, але коли напевне прочув про близькість до себе й потугу Виговського, то його відвага значно зменшилася — він вирішив не виходити в поле для відсічі, а боронитися проти Виговського з Полтави ⁷⁷⁴. Однак чернь, або вбогі на одержу й розум, зганила ту боязнь у ньому, Пушкареві, і змусила вийти проти Виговського в поле.

За години дві чи півтори перед світанком Пушкар вийшов з усім своїм кінним та пішим військом із Полтави (був тоді вівторок Зелених свят, першого червня) і, коли сонце почало простирати з небесного океану на світ своє золотосяйне проміння, ударив міцно й несподівано на обоз Виговського, заставши його військо не готовим до бою — він налякав і вигнав його з обозу геть. Виговський, однак, відразу ж справився і повернув з усім своїм військом на Пушкаря, зразу ж вигнав його геть зі свого обозу і почав наступати на нього далі до Полтави. Але на той час приспів з Полтави до Пушкаря Барабаш із запорожцями, і військо Виговського було зломлене й відігнане, тоді як обоз Виговського був знову цілком опанований Пушкаревим військом. Одні почали тоді грабувати, а інші, п'яниці, засіли біля горілчаних куф і вже не сподівалися переміни своєму успіхові. Виговський же після такого подвійного свого посоромлення від Пушкаря лишився налегці й повністю голий — покинув-бо всі свої достатки в обозі, невільно залишивши їх у здобич пушкарівцям. Він подався якнайшвидше до орди і, взявши її з собою від Соколячих Байраків та з'єднавши з усім

козацьким військом, а також з двома згаданими німецькими полками, знову пристів до свого опанованого Пушкарем обозу. Тут були збезчещені киями від Пушкаревих дейнеків німці ⁷⁷⁵, які не змогли встояти проти них своїми двома полками і з великим соромом утекли від єдиного Дейнецького полку. Вони не сподівалися собі на службу від Виговського жодної винагороди і пішли через Чигрин просто в свою Німецьку землю. А Виговський з козаками й татарами міцно вдарив на несправне Пушкареве військо, що розгостилося в його обозі, і, вчинивши велику січу, нарешті зломив його і побив усе до ноги, врізнобіч [...] ⁷⁷⁶ розігнавши і там його добивши. В цьому бою Барабаш із запорожцями мало працювали, бо, побачивши свій напевний програш, відлучилися завчасу від Пушкаря й пішли, хоч і не з усіма своїми запорожцями, назад до Січі ⁷⁷⁷ — вони не мали за собою ні від кого погоні. Пушкар же працював у тому бою пребагато і, підтримуючи своє військо, дійшов нарешті до того, що допустив, аби його молодецька голова була відсічена одним добрим козаком із пліч і принесена на списі в обоз до намету Виговського ⁷⁷⁸.

Після такої перемоги над Пушкарем і Барабашем Виговський трохи спочив у своєму обозі і рушив на Полтаву, а ввійшовши до неї без спротиву, значно повітав її вогнем і мечем, останок її зберіг цілим. Це ту Полтаву, яка від закладання свого, а було це 1608 року від Різдва Христового [...] ⁷⁷⁹ і квітла 49 років — її пошкоджено було й приведено до всеконечної руїни через тоготаки Пушкаря.

⁷⁸⁰ Про такий дозвіл не відомо нічого. Знаємо, що Виговський розмістив татар за Ворсклою, звідки вони набігали на Полтавський полк самовільно. Деякі історики, однак, приймають розповідь Величка. Як там не було, вернулись у Крим татари без ясиру; є дані, що орда повернулась у Крим через напад на них запорожців.

⁷⁸¹ Див. приміт. 769. З ними був і Барабаш з 500 козаками. Барабаш розсилав на Україну універсали, цікаво, що підписувався під ними гетьманом. Росіяни відправили його до Києва, але Виговський напав на ескорт і захопив Барабаша.

⁷⁸² Указ послано 23 липня.

⁷⁸³ Переговори з поляками вів Виговський через П. Тетерю, який виїхав у порубіжні міста ще в березні. Секретну місію до поляків (посольство Т. Томкевича) посилав Виговський і в лютому. Але мав він з поляками і військові пересвари, особливо з Литвою щодо Пінська, доходило і до сутичок. Тетеря мав улагодити й ці суперечки. Та з конкретнішими пропозиціями і повновластю як посла виїхав Тетеря до Межиріччя аж у червні.

⁷⁸⁴ 11 серпня знову зібралося військо, прийшли татари, і гетьман рушив на Задніпров'я. Татар було 20 тисяч.

⁷⁸⁵ Під Кам'яне Виговський прийшов 1 вересня.

⁷⁸⁶ Беневський, смоленський каштелян Євлашевський, радник Голінський зі Львова, Зажина, Карась, Перетяткович та ін.

⁷⁸⁷ Посли прибули 30 серпня (за ст. ст.).

⁷⁸⁸ Величко не мав під рукою, як пише і сам, автентичних пактів, звіряємо їх за друкованим текстом у ЗНТШ.— Львів, 1909.— Т. 89.— Вип. III.— С. 82—90.

Виговський прожив у Полтаві від першого по четверте червня і покинув її в п'ятницю. Але перш ніж рушити з Полтави, він, відпустивши Карач-бея з татарами до Криму, дозволив йому винагородити свій труд ясиром з Полтавського повіту ⁷⁸⁰. Ясиру була набрана велика сила і зведена до Полузор'я під Стасівцями, звідкіля татари хотіли рушати за Ворскло у Крим. Тоді козацьке військо, що було в Полтаві, прикрикнуло на Виговського й одержало від нього дозвіл відняти собі в татар ясир. За цим дозволом до кільканадцяти тисяч добрих молодців сіли на коні і, прибувши на згадане Полузор'я до орди, сказали їй, щоб відпустила весь ясир на волю, а коли не зробить цього, то з нею учиниться розбрат. Почувши це і застрашавшись, орда вимушено відпустила весь ясир, а сама пішла до Криму з порожніми руками. Виговський же, рушивши з Полтави у згадану п'ятницю четвертого червня, ночував на долині Голтви, а, переночувавши і розпустивши по домівках сьогобічні полки, сам з тогобічними полками рушив був до Дніпра й Чигрина. А розпускаючи полки, як сьогобічні так і тогобічні, наказав їм бути у всілякій готовності до воєнної оказії, яка мала настати по його зраді.

Після такої розправи над Пушкарем та Барабашем і після прибуття Виговського у Чигрин на Петрів піст прибули на Україну численні московські війська ⁷⁸¹ на чолі з воєводою князем Григорієм Григоровичем Ромодановським, щоб присмирити Пушкаря. Вони стояли під Прилукою тижнів зо три, але Виговський, повідомившись про те, написав до свого пресвітлого російського монарха, доносячи, що вже присмирив і розгромив свого противенця Пушкаря козацьким та ординським військом. Татар відпустив у Крим, а великоросійські війська хай по монаршому указу вийдуть із України, як уже непотрібні, додому. Це було тоді ж на прохання

Виговського і за монаршим указом справлене ⁷⁸², і ті війська повернули від Прилуки до Білгорода.

Потім Виговський, слабуючи на неправду, почав хворіти своєю беззаконною зрадою, бо, схиляючись до Корони Польської, учинив був через своїх послів ⁷⁸³ звідомлення королеві Янові-Казимиру про своє щасливе звитяжництво над Пушкарем і про подальший свій намір, а також прикликав із Криму більші від перших орди і, з'єднавши їх із своїми козацькими полками, що були обіруч Дніпра, знову рушив з Чигрина ⁷⁸⁴, а після Першої Пречистої пройшов повз Лубни і виявив відверту зраду своєму пресвітлому монархові, бо напав війною в його царську державу під порубіжне містечко Калильне, чи Каменне ⁷⁸⁶, де, мало що зашкодивши сільському людові, добував те містечко. Але нічого йому не зміг учинити і, покрутившись трохи коло Веприка й нічого корисного собі не справивши, рушив із ганьбою до Гадячого і став непооддаль. Сюди відразу ж прибули до нього, Виговського, прислані від Яна-Казимира послы й комісари — Беневський ⁷⁸⁶, за козацьким літописцем, чи Пнемевський, генерал, який був і раніше, при смерті Хмельницького і при постановленні гетьманом Виговського у Чигрині, що було вже викладено під 1657 роком. Той посол був управний і кучерявий у мові і з останніх чисел серпня ⁷⁸⁷ до шостого вересня постановляв із Виговським та Запорозьким військом, що було на боці Виговського у Гадячому, комісію й пакти миру, які мали в собі таке, як свідчить Твардовський на 263 листі ⁷⁸⁸.

**Гадяцькі пакти,
складені Виговським із польськими комісарами 6 вересня 1658 р.,
виписані з Твардовського:**

1. Найпередніше знести унію й надалі терпіти як римську, так і грецьку релігію.

Це можна розуміти так. Коли кажуть знести найпередніше унію — це явно значить відкинути, знищити унію, щоб вона не стояла поміж руським і польським народом і не поширювалася поміж греко-руською та римською релігією. А ще кажемо ми: чому це так? Відповідаю: через те, що коли буде лише дві релігії, греко-руська та римська, то як із римської у греко-руську, так і з греко-руської в римську мало хто, а радше ніхто не захоче хилитися. А коли поміж цими двома релігіями, греко-руською та римською, стоятиме посередині унія, то через це православним може бути вчинена немала ураза, оскільки багато хто з православних, які живуть під владою польських римлян, заради достоїнств, гонорів та інших тимчасових цьогосвітніх марнотностей захотіли б (як багато хто уже й зробив) відхилитися від батьківського греко-руського благочестя і стати схизматиками-уніатами. Коли ж кажуть, щоб терпіти надалі як римську, так і грецьку релігію, то це треба розуміти, що поляки при римській, а Русь при грецькій вірі несхитно мають лишатися без жодного посередництва унії.

Самійло ВЕЛИЧКО.

⁷⁸⁹ Тобто луцьким, львівським, перемишльським, холмським і п'ятим мстиславським (з Великого Князівства Литовського).

⁷⁹⁰ Тут плутанина: воєводою київським мав бути Виговський, так само і найпершим генералом (гетьманом).

⁷⁹¹ *Компут* — розкладка податків, *компутовип* — той, що утримується на податки; тут мається на увазі — реєстрове військо.

⁷⁹² Пропущено: «або як вельможний гетьман на реєстрі подасть». Мало бути й 10 тисяч зтяжного війська.

⁷⁹³ Цей пункт мав ширшу розробку: йшлося про Київську академію на тих правах, що й Краківська, при умові, щоб не було там представників сект: аріанських, кальвіністських та лютеранських, тобто професорів і студентів тих вір. Крім того, мала бути друга академія на тих таки правах і застереженнях, її учинять, де захочуть. Вільно буде відкривати гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх треба буде, друкувати всілякі книги, крім супротивних релігії і тих, в яких ображається особа короля та його маєстат.

⁷⁹⁴ *Нобілітувати* — піднести до шляхетського стану, надати шляхетське звання.

⁷⁹⁵ Неточно: по сто осіб з кожного полку.

⁷⁹⁶ Пропущено: «гетьмана обирає після смерті тепер живого король і то з чотирьох кандидатів, які вибираються з Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств».

⁷⁹⁷ Тут з'єднано два пункти: мати спільні ради і спільні сили супроти ворога і дбати всілякими способами, щоб була вільна навігація до Чорного моря.

⁷⁹⁸ Цього зауваження в договорі нема.

2. Київський митрополит зі своїми чотирма владиками ⁷⁸⁹ хай завжди матиме місце в сенаті Корони Польської і буде вічним і найпершим генералом Запорозького війська та київським воєводою ⁷⁹⁰. Також війська компутового ⁷⁹¹ козацького має бути не більше шістдесяти тисяч ⁷⁹². Мають бути також з Русі й інші сенатори.

3. Старожитні церкви, монастирі з усіма своїми господарствами мають бути привернені козакам. А щоб не були вони під світським завідуванням, то хай мають для себе свої академії й науки, архіви та друки ⁷⁹³.

4. Всім має бути даровано і щиро відпущено все минуле, а коли б було не так, але інакше, то й перемир'я розривається.

5. Не платити податків до Корони і не знати по обох Українах іншої якої юрисдикції, окрім самого свого козацького гетьмана. Йому ж, гетьманові, вільно представляти королеві того зі своїх козаків, кого захоче nobilitувати ⁷⁹⁴, а щоб мало те свою міру, то хай для того вибере гетьман зі своїх підлеглих сто осіб ⁷⁹⁰.

6. На Україні не має бути ніяких коронних обозів, хіба довелось б їх туди зтягти задля потреби, але ними буде командувати сам гетьман, і вільно їм буде стати по королівських та духовних волостях, де впадають ⁷⁹⁶.

7. При таких волостях і установах вільно буде кувати козацьку монету для заплати козацькому війську.

8. Мати поміж собою загальні узгодні ради, за якими могла б відкритися Дніпром аж до самого Чорного моря навігація ⁷⁹⁷.

9. До тієї війни, коли Польщу уражатиме Москва, козаки стосунку не матимуть, але повинні будуть боронити свої кордони лишень удома ⁷⁹⁸. А коли б щось із провінцій було свіжо відірвано до Москви і через трактат те повернути вона не захотіла б, то мають добувати того спільною військовою силою.

10. Всім тим людям Корони Польської, які лишилися на козацькому чи шведському боці, має бути повернений їхній гонор з усіма їхніми добрами, а коли тим титулам роздано було знесення, то це має бути відмінено і навечно зачорнено в листах.

11. Гетьманові козацькому не шукати в сторонніх монархів жодної протекції, а знати себе вірним лише своєму королеві.

⁷⁹⁹ Цього зауваження в договорі нема.

⁸⁰⁰ Пропущено: «має бути особливий трибунал, в Овруцькому та Житомирському староствах мають бути свої суди».

⁸⁰¹ З тим зауваженням, щоб не видавалося ніяких рескриптів, універсалів, привілеїв, що суперечили б цьому постановленню.

⁸⁰² Не подано тут ще такі пункти: «Справи всіх майбутніх свавільників розглядати на земських та міських трибуналах і виносити персональні засуди, особливо у воеводствах Київському, Волинському, Брацлавському і Чернігівському», і «Коли б постановили мир із царем, то й цей договір мав би бути взятий до уваги».

⁸⁰³ *Доліони* (у Твардовського доіору) — плем'я на півночі давньої Греції, загальна назва — пелазги.

⁸⁰⁴ Тобто Стефана Баторія.

⁸⁰⁵ Литовський, однак, домовився з російським послом Кікіним про мирне залагодження справи. Але до повернення з відповіддю російського посла татари і серби почали грабувати Україну. Військо з того було невдоволене, і в жовтні Виговський повернувся в Чигирин.

⁸⁰⁶ Гонсевського (Госевського) було полонено у жовтні 1658 р. Долгорукий напав на нього у Верках під Вільном. Перед цим велися у Вільні переговори між російськими та польськими комісарами (диа приміт. 846).

⁸⁰⁷ У Сапіги були сутички з російським військом ще в час роботи Віденської комісії.

12. Маючи приязні стосунки з Кримською державою, стерегтися, щоб не уразити й московського монарха ⁷⁹⁹; повернутися також додому, не творячи у вітчизні своїй шкоди.

13. Міста, села, й городи свої, і що коли в кого взято у тій війні, як у духовних, так у світських, забирати назад, а щоб спокійніше те виконувалося, брати на те королівські й гетьманські універсали, а свої трибунали мати, щоб судити, де треба ⁸⁰⁰.

14. Також печатарі, маршалки та інші дворові достойники мають бути подібні до коронних ⁸⁰¹.

15. Чигрин, як то й було перед оцім, лишиться при гетьманській булаві ⁸⁰².

Для ствердження всього цього має бути невзабарі скликаний у Варшаві сейм, де на ті пакти присягнути з обидвабч.

Після викладу цих Гадяцьких пактів, що постановляли на Україні Річ Посполиту, прикладає Твардовський і таке: що обидві сеймові коронні палати поклали й узгодилися, аби в козаків не було так, як постановлено Гадяцькими пактами, але суперечили в цьому їм небесні сфери, що інакше не могло бути, як уже постановлено. Досить того козакам, що вони, здобуваючи те, нікому не кланялися, не купували того золотом і не доступали гонору шляхетства через якісь інші дворові посередництва, але добилися мужнім серцем та шаблею того, що мають. Менше про те, що вони були хлопи, а тепер шляхта, бо були перед цим такі ж македонці й грубі доліопи ⁸⁰³; римляни також постали з пастухів, а турки показали світові свою голову з розбійників. Та й наші, каже, поляки не завжди були шляхтою, але заробили собі те шляхетство завдяки крові й відважній силі, і не порожнє колишне жартівливе Стефанове ⁸⁰⁴ пророцтво, що з тих лотрів козаків мала бути вільна Річ Посполита, якою вже є й тепер, бо знаменита й добре споряджена. Але з огляду на зухвалість військової черні, каже Твардовський, не можу сподіватися, щоб довго втримався той порядок. А для виконання свого слова й дійового потвердження присягою тих Гадяцьких пактів мають бути прислані від Виговського на сейм товариство з кожного полку на чолі з генеральним обозним Тимофієм Носачем і з двома осавулами.

Осібнo ще на тій Гадяцькій комісії було домовлено й постановлено те, що козаки з Виговським мали з'єднатися з татарами і тягнути війною від Путивля у Великоросійську державу ⁸⁰⁵. А ще та комісія не повернулася з Гадячого до короля, як був хитро спійманий росіянами в Литві литовський гетьман Гонсевський ⁸⁰⁶, який стояв у Литві з військом проти російського війська князя Долгорукого. Гетьман був ув'язнений у Вільні, де лишався значний московський гарнізон. Довідавшись про це, польський король зачав з Росією відверту війну, яка доти утаємнювалася через Віленські пакти, в яких була обітниця польської корони російському государю. Для цього король виправив у Литву проти московського війська з литовським військом Сапігу ⁸⁰⁷, а з польським військом — великого коронного гетьмана.

⁸⁰⁸ Вільно. Інші дані: гарнізон був невеликий.

⁸⁰⁹ Це було в листопаді. Він поширив по Україні універсали, закликаючи повставати проти Виговського.

⁸¹⁰ Бачачи велику російську армію, Гуляницький разом з Цецюрою та Скоробагатьком, що підійшли до Варви, попросив миру, запрягши на російське підданство. Ромодановський відступив від Варви.

Довідавшись про це, князь Долгорукий познімав з литовських замків свої залоги, осадивши тільки міцним гарнізоном Білень ⁸⁰⁸, і позадкував з Литви до Борисова й далі до російських кордонів. Виговський же, постановивши Гадяцьку комісію й пакти, відправив королівських послів назад, а сам, прибувши в Чигрин, розпустив козацькі війська по їхніх домівках.

Побачивши такий початок зради Виговського, пресвітлий государ, цар російський Олексій Михайлович заслав свій указ князеві Ромодановському, щоб, знову зібравши свої війська, рушав на Україну й присмирив прихильників Виговського. Князь Ромодановський стягнув тоді значне військо й, рушивши від Білогорода ⁸⁰⁹, прикликав до себе згаданих Пушкаревих дейнеків, які врятувалися від погрому Виговського,— набралоя їх знову цілий полк. Він перейшов річку Псьол і вдарив на Миргород, який застав безборонний. Тут він позабирав у тамтешніх жителів усі їхні маєтки і зволив потягти до Лубен. Лубенський полковник Павло Швець з усіма лубенцями, тим більше будши прихильниками Виговського, забрали що могли зі свого добра й пішли геть із Лубен, розсипавшись світ за очі й полишивши в Лубнах самих убогих.

Ромодановський притяг до Лубен і, нічого тут не заставши, спалив їх дощенту, за винятком однієї Святотроїцької церкви, і помчався на чиюсь раду до Мгарського Лубенського монастиря. Тут його військо знайшло у винному саду заховані скарби багатьох заможних людей і розграбувало їх поміж себе. Те ж учинено було з монастирською скарбівнею і з усім узагалі монастирем, за винятком однієї тільки Великої церкви, та й то її оборонив та відвернув драпіжне військо від того грабунку сам Ромодановський.

Після зграбування Лубенського монастиря і спалення всіх Лубен Ромодановський звідомився, що за розпорядженням Виговського іде проти нього зі своїм полком разом із прилуцьким полковником Петром

Дорошенком та з чернігівським полковником Оникієм Силичичем ніжинський полковник Гуляницький. Отож він рушив із Лубен до Пирятин, де, сходячись на різних місцях з Гуляницьким та іншими згаданими полками, чинив значний бій. Але вони не змогли нічого один одному вдіяти, і Ромодановський з усім своїм військом утиснувся в Пирятин. Гуляницький же з усіма перечисленими полками рушив від Пирятин і увійшов до містечка Прилуцького полку Варви, де почав готуватися до подальшої військової боротьби проти Ромодановського. А козацький полковник Іван Донець, який мав полк московської піхоти, що вручив йому Ромодановський, удався за розпорядженням Ромодановського від Пирятин до Чорнух, міста Лубенського полку. Там він мало попрацював і, злупивши до голого тіла всіх тамтешніх людей, повернув у Пирятин до Ромодановського. Ромодановський же відпочив після воєнного труду, який мав із Гуляницьким, і, дуже обдерши Пирятин та пошкодивши його вогнем, рушив перед самим Михайлом до Варви на Гуляницького.

Після такої нещасливої і згубної поведінки та дій Пушкаря й Виговського згадані нечестиві сини дейнеки, а разом із ними і слобідські козаки нападали, за дозволом Ромодановського, на українські містечка та села і без жодної поваги й милосердя шарпали, обдирали, й руйнували, не без убивств, людей, і обертали все внівець. Ромодановський, прибувши до Варви, спробував там із Гуляницьким воєнного щастя, але нічого корисного собі не досяг⁸¹⁰, лише те хіба, що поставив там, під Барвою, аби більше перешкодити й завадити інтересам та намірам Виговського, нового гетьмана.

Перший на цьому боці Дніпра гетьман Іван Безпалый, 1658 року, в листопаді.

Отже він, князь Григорій Григорович Ромодановський, із великоросійським військом, як уже говорилося, лютуючи в Миргороді, в

Лубнах та Пирятині і розправляючись на різних місцях війною з прихильниками Виговського, вищезгаданими полковниками, побачив, що ні Виговський, ні його прихильники не схиляються до союзу й вірності великому російському государеві. Побачив він і те також, що Запорозьке городове військо розділяється надвоє: одні хочуть лишатися під Коронаю Польською і тримаються Виговського (це вони постановили разом із ним у минулому місяці вересні і завершили в Гадячі при королівських послах та комісарах свої пакти з Коронаю Польською, бажаючи непременно лишатися з нею, згідно тих пактів, у союзі), а інші хочуть лишатися в непохитній вірності під православним російським монархом і стоять на боці його, Ромодановського. Отож він зважив за добре поставити іншого гетьмана у згаданому, що було при ньому, козацькому війську і на всій цьогобічній, аж від Переяславля, Україні. Коли він ознаймував і запропонував це козацькому війську, тоді воно, вдячно прийнявши таку раду князя Ромодановського, вибрало поміж себе і постановило гетьманом значного військового товариша Івана Безпалого,— це сталося під Варвою в останніх числах листопада,— якого князь Ромодановський там-таки під Варвою потвердив на той гетьманський уряд превисоким монаршим іменем та словом ⁸¹¹. Цей Безпалый, бувши першим цьогобічним гетьманом і маючи в себе до кількох тисяч козацького війська, що зібралось з різних полків, тримався боку Ромодановського та інших російських князів, як вовк кожуха, боячись хоч трохи віддалитися набік, щоб не потрапити до рук Виговського. Тим часом до Гуляницького, який був у Варві, прибула прислана від Виговського орда, яка несподівано й міцно вдарила на Ромодановського, вчинивши його війську значний ущербок і нагнавши йому великого страху. Через це він, Ромодановський, засумнівавшись за свою цілість, позадкував від Варви до Лохвиці і не без великих труднощів, маючи значну втрату в тому марші своїх ратних людей від орди й козаків Гуляницького, 2 грудня вночі ⁸¹², о третій годині, заледве вскробав у Лохвицю разом із новим гетьманом Базпалим.

РОЗДІЛ ІV

⁸¹¹ Тут неточність. Безпалий не був повновласним гетьманом, а тільки наказним, перед цим він займав посаду генерального судді.

⁸¹² На Ромодановського напав татарський загін. Інші дані: козаків там не було. Це сталося з 1 на 2 грудня, як і у Величка.

⁸¹³ Конвокація — зібрання чинів.

⁸¹⁴ Затяжні — закликані збоку.

Про шведські успіхи над дунчиком; про сум від того в поляків, про те, що вони не допомогли дунчикові; про Варшавську конвокацію⁸¹³, про турецьку й татарську неприязну до росіян кореспонденцію полякам; про листовне бажання короля і про його гінця до Москви; про повторне щастя шведів над дунчиком з узяттям Фіоненської інсули, де були величезні багатства; про схилення дунчика до трактату з прикрими йому умовами; про затяжні⁸¹⁴ цісарські війська, які уярмлювали поляків і багато хотіли грошей; про шведську відміну свого бажання миритися з поляками і погрозу від них на Цесарію; про Брандєбуржця і його бажання польської допомоги проти шведів; про велику нешанобу цісарців на великополянських кватирях; про польські сейми в Среді; про з'їзд там ображеної цісарцями шляхти і про королівську їм відповідь; про королівський указ до цісарського фельдмаршала; про некорисну його відповідь королеві; про вальний варшавський сейм при участі московського посла; про припинення того сейму через тривогу від шведів і про його закінчення; про шведське рушення з Данії; про пихатість шведа через свою фортуна і про подальші його наміри; про погрози курляндському й брандєбурзькому князям і про відміну шведського щастя й посередництва з цісарського боку; про три звістки у поляків — дві сумні, а третю радісну від Виговського, що піддається під Корону і вже розгромив полтавського Пушкаря.

⁸¹⁵ Це було на початку 1658 р. у Зеландії.

⁸¹⁶ Провінції Голштинія (Голштин), Шлезвінг та Ютландія було відторгнуто від Данії ще в 1657 р.

⁸¹⁷ 11 лютого 1658 р.

⁸¹⁸ Йдеться про посольство К. Массіні, через якого поляки звідомляли Леопольда I, що хочуть миру зі шведами, або ж хай зважиться йти з'єднаними силами на Помор'я. На конвокації йшлося ще про французьке посередництво у справі миру зі шведами.

⁸¹⁹ Однак питання про війну з Росією ще не було вирішене, це стало фактом в кінці 1658 р. Вирішили чекати сейму. Відкладалося й еклеційне питання.

⁸²⁰ Це було в березні. Прізвище посла Голенцький.

⁸²¹ *Бельт* — назва проток у Балтійському морі. Є Малий і Великий Бельт. Розташовані вони між островами Зеландією та Ютландією. Тут ідеться про Малий Бельт.

⁸²² Тобто острів Фюн (Фіонен).

Після таких (що писалося про Пушкаря й Виговського) нещасливих і сумних зачинань на Україні лядський посол Гнінський приніс, як свідчить Твардовський, до польського короля Яна-Казимира неприємну новину від дунчика, що шведський король, поправившись після дунської поразки, нахилив до неї воєнною фортуною навзаєм і дунчика і довів його до великої руїни, бо нагнав був під Фрідризодом його військо ⁸¹⁵ і взяв там сто штук дунських гармат з усією його піхотою. Від цієї поразки не лише вчинилася превелика тривога в Дунському королівстві та провінціях, але й відгорнулися від нього, дунчика, мало не цілі три провінції, тобто Голштинськ, Слесвіцьк і Ютланд ⁸¹⁶. І хоч дунчик був паном біля морського берега, однак, так сильно ущерблений від шведа, ретельно просив собі від поляків швидких та достатніх військових посилок, бо коли б мало бути інакше, то він, дунчик, змушений буде, хоч і не при доброму способі й умовах, дійти згоди зі шведами.

Ця звістка тоді дуже засмутила поляків і наче мечем ударила, коли прочули вони про такі шведські гаразди над дунчиком. Одержавши цю звістку, король польський радився зі своїми сенаторами, яку б учинити перепону тим шведським гараздам у подальшій їхній війні на дунчика? На цю раду він, польський король, зараз послав уже третє своє розпорядження польському війську йти в Померанію, однак через насталу тоді зиму з превеликими снігами та морозами німецьким військам зі своїх зимових кватир та теплих хат, а великополянам зі своїх домівок не хотілося

марширувати в ту Померанію. Після того у Варшаві відбулася конвокація, або зібрання польських станів ⁸¹⁷, на якій радилися, кому далі боронитися чи принаймні в який бік вивести з польського дому ту війну, щоб через продовження її Корона Польська не прийшла до крайньої руїни та знищення. Постановлено було тоді, на тій Варшавській конвокації, почекати до 20 березня, щоб почути остаточну резолюцію венгерського короля ⁸¹⁸, який був миротворцем між поляками і шведом. Ухвалено було також повставати війною на Москву, коли б вона посилено допивалася своєї елекції на Польську Корону, тим більше, що й кримський хан звістив через свій лист, що згодився з козаками на добро Корони Польської, хоче воювати разом із ними Москву та закликає до цієї кампанії й поляків. До того ж писав королівському двору й сам турчин, явний християнський ворог, який мав до росіян природжену озлобу. Він пропонував розсікти залізом лігу з Москвою і висловлював, що не можна їм, полякам, мати собі за приятеля водночас його, турчина, й Москву. Треба, щоб поляки поклали на вагу свого розуму ті обидві приязні, московську й турецьку, і вибрали собі одну, найпотрібнішу, та й учинили невзабарі до нього про те відповідь. Осібно й Литва, приславши на ту варшавську конвокацію трьох своїх послів, застерігала коронних панів, що коли вони не можуть і не хочуть її боронити, то вона змушена для подальшої своєї цілості й тиші схилитися й навічно піддатися під володіння й протекцію великому государеві, московському царю ⁸¹⁹.

Через ці литовські застереження польський король із сенатом, озираючись навдокіл і запобігаючи наступній шкоді Литві від росіян, послав нарочного гінця ⁸²⁰ до великого московського государя зі своєю грамотою, висловлюючи, що не з його вини протягся аж досі загальний сейм, який мав довершити з російським государем коронні справи. Король декларував, що як тільки заспокоїться в Польщі шведська колотнеча, то він, король, із сенаторами зараз учинить згаданий сейм і намагатиметься з пильністю довести його до щасливого завершення.

Шведський король після успішного минулого виграшу над дунчиком зазимував у Голштеїні і не тратив даремно часу, бо як тільки замурувалося міцним льодом тамтешнє море, він зараз же рушив із військом та гарматами по тому льодові із Голштеїна і, переправившись через Белт⁸²¹, по якому з давніх віків плавали вільні кораблі, несподівано досяг інсули, яка зветься Фіонен⁸²², що

її раніше без човна ніхто аж ніяк не міг досягти.

⁸²³ Оденсе.

⁸²⁴ Через Великий Белт.

⁸²⁵ Копенгаген.

⁸²⁶ *Ангельський* — англійський.

⁸²⁷ Ротшільдський трактат, постановлено його 26 лютого 1658 р.

⁸²⁸ Тобто Бремзеберські пакти, постановлені в 1645 р. у Бремзебро.

⁸²⁹ *Зунт* — протока в Балтійському морі між Зеландією і Скандінавським півостровом. В договорі йшлося і про Белт.

⁸³⁰ *Цела* — різновид мита.

⁸³¹ Шведське написання: Halland, Blecking, Schonen, Bornholm.

⁸³² Тротхейм (Trondheim).

⁸³³ Тільки кінноти і 12 кораблів.

⁸³⁴ Трактат переказано найзагальніше. Сам він має 28 пунктів. Протривав півроку.

Тут стояло міцне й багате місто Оденс⁸²³, яке належало до Дунського королівства, і швед наповнив тамтешніх мешканців превеликим страхом, бо вони, хоч і мали міцне місто, а в ньому достатньо для оборони гармат і війська, однак так жажнулися перед несподіваним шведським пришествям, що схилилися шведові без жодного бою і порозчиняли перед ним міські брами. В цьому місті шведський король застав як кораблі найзнаменитіших купців, так і пребагато інших скарбів та багатств, звезених туди ледве не з усієї тамтешньої провінції. Отак збагатившись, шведський король узяв із того міста три тисячі доброго війська, а також п'ятдесят чоловік шляхти й королівських радників і рушив з усім військом тим-таки морським льодом⁸²⁴, без найменшого спротиву й перепони від дунчика, до Копенгага⁸²⁵, Дунської столиці, бажаючи дістати в ньому й дунського короля. Думський король провідав завчасу про те, виступив із Копенгага на Зунд і змушений був через ангельського⁸²⁶ посла просити в шведського короля миру й трактату⁸²⁷, який постановляв таке:

1. Що Бремберзькі⁸²⁸ мають лишатися на своєму місці, а обидва королі постановлять поміж себе цілковитий, непорушний навіки мир і жоден із них не може єднатися будь з ким без відома і взаємної згоди.

2. Шведські кораблі не мають давати в дунському Зунті⁸²⁹ жодних цел⁸³⁰ та мит.

3. За недавно взяті шведом Слесвіцьк і Голштеїн дунчик має дати в заміну Голлюнд, Блеїхен і Схонен із Бернгольським краєм⁸³¹, також і Дронтгеїм⁸³², десь у Норвегії, а надто дві тисячі піхоти і дві тисячі кінноти⁸³³ свого дунського війська.

Цьому всьому найближчий термін обидві сторони визначили й затвердили — травень місяць⁸³⁴.

⁸³⁵ Леопольд I посередником ще не став, така пропозиція йому тільки робилася. Шведський король і досі був зайнятий у Данії, в серпні почалася друга дансько-шведська війна.

⁸³⁶ Курфюрст переконав Леопольда I послати під його командування генералів Шпара та Монтекукулі. До них ЯнКазимир приєднав Чернецького й Опалінського з 6 тисячами кінноти. Але це було вже під осінь.

Отакий мир із тяжкими для себе умовами змушений був постановити дунчик зі шведом, бо не мав від поляків у тому своєму ущемленні жодної допомоги. Поляки ж, хоч і раді були допомогти дунчикові, не вчинили цього через те, що (як вище казалось) помічні німецькі цісарські війська не послухали розпорядження польського короля і не захотіли рушати із зимових квартир на війну в шведську Померанію і, начебто сподіваючись якнайбільше промешкати в Короні Польській (генерали навіть викликали з дому до себе своїх жінок) і розкошуючи з ними на квартирах, і гадки не мали відпускати їх звідсіля додому, аж доки не будуть видані їм за чотири місяці ланові гроші на їжу, і це чинилося над інші немалі драпіжства й образи шляхті, а було взято з неї більш як на мільйон — цим можна було винагородити всю службу цісарців. Цією сумою збагатилися самі лише голови й начальники, задурно ївши й пивши у Польщі на крайнє людське зубожіння.

Король шведський, либонь, шукав раніше миру з поляками, однак через успіхилад-дунчиком дуже занісся і частково змінив своє бажання миритися. Він загрозив війною (в чому немало напучував його француз, маючи намір

почати свою війну проти царства) не лише полякам, але й своєму посередникові, венгерському королеві, і цілому з ним царству. До цього приєднувався й турчин, який перешкоджав завершенню царської елекції й коронації, виступивши зі Стамбула до Кротації зі своїми військами. Побачивши такі шведські гарязди, а польські нестатки, запобігав своїй руїні від шведа й Брандебуржець⁸³⁶, був-бо близько від того вогню, і швед мав простувати до поляків через його Пруську державу. Він просив поляків, щоб ті на недовгий час затримали свої війська на кордоні, не дотикаючись його, а сам обіцяв наділяти поляків своїм провіантом і, з'єднавшись із ними, ставати проти шведського наступу.

Царське військо за королівським указом, либонь, рушило було під Межибож, однак, повернувшись знову на зимові квартири, не захотіло із них виступати, хоч їх уже розігріла на тих квартирах й літня теплота. І взагалі вони так у тих квартирах розкошилися, що вже не було різниці в чиненні образ між шведами й царцями, оскільки ті, повідбиравши від усіх господарських схоронів ключі, заволоділи були всіма добрами поляків, а власні господарі змушені були від бідності та злиднів відходити зі своїх домівок набік. Лише генерал Зуза з царською піхотою і з партією польського війська рушив був під Торунь і немало ущемив там шведів. Інші ж царські війська, переходячи з місця на місце і чинячи велике знищення й розор великополянам та шляхетським домівкам, принаймні на їхні біди не зважали.

⁸³⁷ Сеймики бували перед вальним сеймом і звалися через це передсеймовими. Вони проходили тоді по всій державі.

Польський король Ян-Казимир призначив у Серді сеймик⁸³⁷, куди з'їхалося багато знущенілої шляхти, яка просила королівської його уваги, захисту й полегші від тих утяжень та розорів, які вони мали від царського війська. Вони зволяли за краще з'єднатися у військо на його королівському боці і стояти проти спільного ворога своєї вітчизни, ніж лишатися більше під нешанобливим драпіжством царських жовнірів. На це вони одержали таку королівську відповідь, щоб потерпіти ще трохи тої нужди, бо коли б

цісарські війська відійшли від них, то на їхнє місце прийшли б, ще на більший їхній розор, шведи. Однак король учинив своє гаряче послання до цісарського фельдмаршала Монтекукулі, щоб той тримав своє військо в кращій дисципліні і не уприкрював тамтешні повіти, а щоб, узявши там провіант, рушав до його королівського боку. Для зібрання ж і видання того провіанту, також і для відправлення разом із Монтекукулі військових судів був посланий від короля комісар Старковицький. Монтекукулі виявив послух на те королівське розпорядження і зараз виправив партію свого війська на чолі з магістром Румером, щоб той ловив і карав без жодного милосердя тих своїх грабівників, які роз'їжджалися уночі по селах чатами без ордеру. Однак до короля учинив таку відповідь, що не повинен уступати з цісарським людом у Шведську державу і давати тим самим привід до подальшої війни, а тільки обороняти Корону Польську і лише тут відправляти военний чин, коли ворог прийде сюди.

⁸³⁸ Сейм почався в перші дні липня і тягся до кінця серпня.

⁸³⁹ Еклекційне питання було знову відкладено до спеціальної Віденської комісії. Взагалі сейм не вирішив нічого, тільки роздав уряди.

⁸⁴⁰ У цей час шведський король почав наступ на Данію. На Пруссі та Помор'я пішов Віртз.

⁸⁴¹ *Курляндія* — князівство поміж Литвою та Інфляндією (Ліфляндією).

Тим часом у Варшаві зібрався вальний сейм ⁸³⁸, і на ньому при гарячій участі Литви пропонувалися до утвердження Віленські пакти, які визначали елекцію московського государя на Корону Польську, із-за чого приспів до Варшави на самий початок сейму й великий московський посол ⁸³⁹. Але тоді ж прийшла польському королеві звістка, що й швед, рушивши зі Щетіна, поспішає на той варшавський сейм ⁸⁴⁰, отож ті Віленські пакти знову відклали до певного часу набік, і король почав думати про оборону своєї держави, оскільки тоді ж до підлеглого Гданську Луцька прибуло для постраху сім кораблів із гарматами, але, одержавши зворотню собі гарматну відповідь із Луцька, повернули ні з чим назад. Потім, приставши до суходолу під Пилявою, вони додали пруським фортецям, у яких були шведи, свіжої шведської піхоти, а натомість забрали там до себе на кораблі знужденілу. Потім поляки одержали про шведського короля іншу, певнішу звістку, що

він, рушаючи з Данії при своїх гараздах (коли й час прийшов на те) і звіряючись на свою силу, схотів розділити своє військо з гарматами на три частини. З першою, більшою, частиною він виправив до Жмуді Дугласа, обіславши спершу курляндського князя ⁸⁴¹ своїм листом, висловлюючи в ньому, що оскільки є він паном цілого Балтицького моря, то хай би Курляндець попродав чи відпустив на заміну свої порти, які в нього є біля того Балтицького моря. А коли він на ці умови не пристане і не впустить туди шведських гарнізонів, то змушений буде дати той дозвіл мимовільно. Також дорікав швед своїм писанням Брандебуржцеві за недотримання з ним приязні, висловлюючи zarazом і те, що ця приязнь знову може направитися, коли він, Брандебуржець, змінить і відкине свій постановлений з поляками союз, а пристане до нього (шведського короля). За це він обіцяв йому, Брандебуржцеві, дати в заставу лишки свого Помор'я і пруську Пиляву, а також розділитися з ним своїм військом, тільки щоб він, приставши на ці умови й лишившись нейтральною стороною, не забороняв йому перейти через свою Прусську землю до Польщі, а коли було б інакше, то хай зважить, кого має розгнівити.

⁸⁴² Див. приміт. 840.

⁸⁴³ Північні кордони т. зв. Священно Римської Імперії.

⁸⁴⁴ Франція вела дипломатичну війну з Леопольдом I, зокрема виступала проти його вибрання імператором, допомагала Франції в цьому і польська королева.

⁸⁴⁵ Мабуть, П. Тетерю.

⁸⁴⁶ Віленська комісія працювала у вересні — жовтні. Російські послы: князь Одоєвський, Волконський, також Шереметьєв. З польського боку вели переговори Гонсевський (Госевський) та Сапіга. Переговори виявилися просток балаканиною.

Після цієї відозви він, шведський король, зі своїми фінляндчиками зараз пішов у Прусську державу ⁸⁴² до старої Мархії, а Штеїмбок із гарматами та дунськими кіннотниками переправився через Ельбу під Бремефорд і Галберштад ⁸⁴³, маючи безсумнівну надію, що як тільки туди ввійде, то зараз поміж тамтешніми державами запалить пожежу і затвердить свою силу при допомозі тамтешніх лютеран, які мають бути до нього, лютеранина-шведа, схильніші, аніж до своїх панів. Навіть деякі австрійські військові вожді, що належали до тої ж лютеранської секти, прагнучи мати його в своїй секті за

оборонця, казали на те одногосно, що не воюватимуть проти нього. Однак те сподівання його зрадило, бо як тільки цісарський син, він же венгерський король, став електом батьківської корони, то зараз викрив французькі підступи серед усіх князів та своїх електорів ⁸⁴⁴ і відновив таку поміж них згоду до себе, що не допустив спільною військовою силою не лише розпростертися йому, шведові, а навіть ногою ступити за римські -кордони, знаючи добре по шведові те, що не про лютеранську релігію йдеться і що це лише видимість, бо що упаде йому в руки, того він уже назад не відпустив би.

Рушаючи в цей марш, швед, либонь, гадав, що й поляки не зможуть зібратися та згрупуватися на нього, однак змарнував у цій своїй гадці, оскільки поляки ще за першою непевною звісткою про його марш до себе від Щетіна, либонь, відклали свій варшавський вальний сейм і почали розмірковувати про зустріч та відсіч своєму ворогові, однак, узнавши, що та звістка фальшива, все ж відправили й закінчили той сейм. А на закінчення того сейму полякам було принесено три певні звістки. Перша — що значний шведський флот підплив з війною до Гданська; поляки змушені були відправити туди певну кількість війська. Друга — з України, що новий козацький гетьман Виговський прислав до короля у Варшаву своїх послів ⁸⁴⁵ з декларацією, що, збридивши й відкинувши цілком російський союз та протекцію, хоче з усім Запорозьким військом піддатися по-колишньому під Корону Польську, лишаючись, однак, при давніх своїх правах і вольностях, і разом з нею, Короною Польською, доходити потраченої і в попіл оберненої своєї незалежності, на доказ чого вже розгромив під Полтавою з його військом і вибив до ноги свого противенця, полковника полтавського Пушкаренка, який не давав на те своєї волі. Третя — з Вільня від польських комісарів, які з'їхалися були там із московськими послами ⁸⁴⁶ й упоминалися у царської величності про дійове виконання умов, визначених і постановлених минулорічним Віленським трактатом. Вони, польські комісари, декларували, що як тільки ті умови будуть уважені, то незмінно

уконтектують його царську величність зі свого боку польською короною. Але ті умови минулорічного Віленського трактату видалися пресвітлому всеросійському монархові неприємні, через те польські та московські послы роз'їхалися з Вільня по домівках, і той мир, постановлений минулорічним Віленським трактатом, був, таким чином, розірваний. Страшної сподівалися з московського боку війни на Литву, страшна посіялася й тривога, через що литовські війська, зібрані на шведа, які були вже біля Вісли, повернули назад у Литву до Немана. А Виговському було послане звідомлення, щоб закріпив учинений свій союз із ордою, яка давно хотіла воювати росіян, для наступної їхньої, польської, війни з росіянами.

РОЗДІЛ V

Про тривогу в Литві від Москви, а в Гданську від шведа; про повторне ущемлення шведами дунчика і про допомогу дунчикові від цісарців, поляків та брандебуржців; про здобуття поляками у шведів Торуня; про схилення торунців до миру; про прибуття туди з Варшави польського короля і про накладання важких поборів для заплати польському війську.

При такому становищі та тривозі в Литві від Москви принесли до польського короля звістку, що значний шведський флот приплив Балтицьким морем до Гданська, на допомогу якому вже було визначене польське й цісарське військо, але його не висилали через відміну тієї звістки. А це сталося тому, що шведського короля попередили — дунський король, надихнутий голендерським духом, мав учинити йому заколот і розірвати свої пакти. Через це шведський король виправив на оману й пострах пруссам біля

тридцяти своїх порожніх кораблів, а сам рушив з усім своїм військом зі своїх дунських квартир, і несподівано приспів до дунської столиці Копенгага, і тісно обложив у ній дунського короля ⁸⁴⁷. Побачивши себе в такому ущемленні, дунець послав якнайшвидше свого посланця до християнського цісаря, просячи його, щоб він, пам'ятаючи свої слова, які мовив йому перед оцім при польському королі, вчасно й скільки змога старався звільнити його від того ущемлення та шведської небезпеки. Виконуючи це гаряче дунчикове прохання, новий цісар почав уже відверту війну зі шведом, бо заслав свій наказ до Монтекукулі, свого фельдмаршала, щоб зараз виступав зі своїми цісарськими військами з Корони Польської і, знісшись із Брандебуржцем, ішов разом із ним на допомогу дунчикові ⁸⁴⁸.

Цісарський генерал Зуза ⁸⁴⁹ тим часом кріпко добував із цісарським та польським військом Торунь, який хотів лишатися на шведському боці і де був шведський гарнізон. Він руйнував місто з гармат і ламав бомбами посеред ринку торунські будинки, однак шведи, які сподівалися допомоги від свого короля, хоч їх там ущемлювали голод, хвороби, частково й моровиця, міцно стояли в своєму спротиві разом із торунянами. Але нарешті зневірилися в тій допомозі і відізвалися до угоди, але прагнули трактувати про мир ні з ким іншим, тільки з самим польським королем. Польський король, заведений в оману такою непевною звісткою, взяв із собою свого великого маршалка і з партією свого війська рушив у перших числах вересня з Варшави до Торуня, але спершу усеймував у Варшаві постановити тридцять три ланові побори на заплату квартальному військові, що мало до краю знищити шляхетський стан.

⁸⁴⁷ Це було в серпні 1658 р.

⁸⁴⁸ Див. приміт. 836.

⁸⁴⁹ Інакше Сус.

⁸⁵⁰ Лист береться під сумнів щодо автентичності, але відбиває досить правильне ставлення до Виговського і його опозиції. Водночас відчувається і Величковий стиль, його моральні оцінки.

РОЗДІЛ VI

*Про листовну відозву запорожців до Виговського з доганою йому за його зраду*⁸⁵⁰.

Низове військо, прочувши й побачивши увіч, що гетьман Виговський зрадив пресвітлого російського монарха, а також і те, яка вчинена була тривога, замішання й розор Пушкареві, Полтаві та іншим малоросійським містам, писало до нього, Виговського, ганячи неслухний учинок і відчужуючись від його гетьманства. Цей лист мав у собі таке:

Вельможний пане Виговський, бувший наш гетьмане!

Чуло наше серце, яке живе в клітці пристрасної нашої плоті, що ваша милість пан не виконає свого зобов'язання, учиненого в листі вашому, писаному до нас після смерті завжди пам'ятного гетьмана нашого Богдана Хмельницького і після вашого вибрання у наші гетьмани. Адже в тому своєму листі ваша милість пан, ознаймуючи нам, низовому Запорозькому війську, про смерть Хмельницького і про своє вибрання на його місце, просив, щоб ми були до вашої милості пана так прихильні й зичливі, як були й до небіжчика Хмельницького, й обіцялися навзаєм бути приятним та ласкавим гетьманом до нас, Запорозького війська, й іти шляхом Хмельницького, який був зичливим до нашої вітчизни; також нічого нового, не кажучи вже про шкідливе, не затівати без згоди й відома нашого всього низового Запорозького війська.

⁸⁵¹ Цікаво, що цей факт суперечить Величковій розповіді. За цей рік було аж задосить зачіпок між гетьманом та запорожцями. Факт, отож, досить механічно

прив'язаний до висловленої раніше Величком тези, що Запорозжя визнало Виговського відразу.

⁸⁵² Гадяцька комісія відбулася 6 вересня, а Виговського постановлено гетьманом, за Величком, 12 вересня, на рік раніше.

⁸⁵³ Тобто 1648—1656 рр. Кінець змагань з Польщею кладеться тут на 1656 р., хоч ми знаємо, що в 1657 р. козаки йшли проти Польщі з Ракочієм. Але Величко про це не знає, для нього 1657 р. спокійний.

⁸⁵⁴ Див. приміт. 702.

Це зобов'язання було нам і тоді підозріле, про що ми й сказали у листі-відповіді нашій, яку писали тоді до вашої милості пана. Однак ми, військо Запорозьке, уважаючи на все і сподіваючись від вашої милості пана якогось добра своїй Малоросійській вітчизні, не чинили жодної перепони тому вашому гетьманству ⁸⁵¹. Але надія наша значно нас одурила, адже ваша милість пан навіть одного цілого року не витримав ⁸⁵² вірності пресвітлому нашому монарху російському Олексієві Михайловичу, батькові й найласкавшому нашому добродійникові, і прихилив своє серце до лядських оман, зламавши шкідливо для душі над божу боязнь і свою присягу, дану на вірність російському монархові. Ви прихилилися натомість до схизматиків-поляків, від яких ми, при всесильній божій помочі, заледве відсіклися і відчужилися під старатливим проводом покійного гетьмана нашого Хмельницького. Довелося нам вісім років ⁸⁵³ відстоювати те бойовою зброєю, з великим наобопіль кровопролиттям і ушкодженням обох держав, Польської та Української, а ви, повернувшись, як пес на блювотину свого блюду, зрадили великого свого государя й облудно потягли за собою на погибельну небезпеку і численну нашу православну братію. Відклалися ви від того православного монарха, під державою якого могли сподіватися тимчасового й вічного гаразду в православ'ї. Відкинулися від того, без котрого нічого не досягнеш, хоч і маєш великі лядські обітниці. Але Господь, це його йменням ти клявся на вірність нашому государеві, не дасть тобі здобути їх, не кажучи й про те, що ти при своїй зраді замість належної вдячності привів до розору матір нашу Малоросійську, яка звела тебе з убогого гноїща, збагатила й удостоїла сидіти поруч князів. Так само, як і ми, полтавський полковник Мартин Пушкар продивився духом майбутнє зло нашій Малоросійській

вітчизні від твого гетьманства і не погодився з волею тих твоїх похлібців⁸⁵⁴, які над правду вибрали тебе на той гетьманський гонор. Ти ж, ненавидячи правду, узлився за те на правдомовцю Пушкаря і не лише вибив та вбив його самого, але й розорив безсовісно вогнем і мечем невинне красне українське наше місто Полтаву, вчинивши й інші численні переступи нашій вітчизні своїм гетьманством.

⁸⁵⁵ Повторення даних Літопису. (Див. ч. X, р. 2). Вивід про Виговського.

⁸⁵⁶ Натяк на Гадяцьку комісію.

⁸⁵⁷ *Авель* — біблійний персонаж, син Адама, вбитий братом Каїном.

⁸⁶⁸ Лист, як бачимо, писаний вже після війни з Пушкарем, у якій активну участь брали запорожці. Навряд чи після цього треба було писати Виговському такого листа. Дата ця, очевидно, принагідна та сумнівна.

А можна було вашій милості панові розправитися з тим самим Пушкарем в інший спосіб, без людського й українського ушкодження, хіба через роздвоєння твоїх думок не вистачило на те у вашої милості пана розуму? Очевидно, Пушкареве обличчя стало вашій милості пану твердим мозолям, що, аж нітрохи його не потерпівши і не погамувавшись у своєму гнівові, не вчинив із ним інакше, лише так, як забороняє чинити доброму й правдивому християнинові сумління. У тебе ж, надихнутому лядським духом і зарозумілому через викрадені скарби Хмельницького, народилася така безсовісність та злоба, яка (коли не покаєшся і не відкинеш її) може відчинити двері і до більшої твоєї погибелі. Краще б нам було чути твою високу думу в Криму⁸⁵⁵, сплутану тісними кайданами, ніж оглядати викуплену через Хмельницького на Жовтій Воді з міцної ординської криці на занепад нашої вітчизни! Більше про те не ширячи писання, оголошуємо таку нашу декларацію, що ти не гетьман нам, а ми не є твоє військо, і не хочемо приймати на себе нового зрадницького твого імені⁸⁵⁶. А відай те, що ані ти, ані твій монарх, до якого ти повернувся, найясніший польський король, нічого корисного собі не здобудете супроти православного нашого монарха і нас, усього Запорозького війська, і будете ви посоромлені; кров же, пролита через вас і яка має ще пролитися, волатиме до бога, як Авелева⁸⁵⁷, на помсту! І хай бог відверне вас із неправедного шляху та від злого зачину і наставить на шлях правди і спасіння, щиро того зичимо.

*З коша війська низового Запорозького
8 грудня 1658 року⁸⁵⁸.*

Павло Гомон, кошовий отаман,
зі всім старшим та меншим товариством
низового Запорозького війська.

РОЗДІЛ VII

Про прибуття польського короля під Торунь і про одержання там звістки за шведську поразку на морі від голендерів та дунчика. Про руїну в шведській Голсації від цісарців, поляків і брандебуржців; про взяття в Нітаві шведським генералом Дугласом курляндського князя і про зміну шведського щастя; про Норвегію, яка збунтувалася проти шведа; про успіхи в дунській Зелляндії цісарців та поляків; про схилення торунців та шведів на стерпних собі умовах польському королеві; про явлену польським королем пошану Торуню і шведам, які були в Торуні й пруських фортецях; про кривду від того польським жовнірам.

⁸⁶⁹ Голландці не звільнили Копенгагена, а тільки пройшли до нього, впровадивши людей та харчі. Більшого їм досягти не вдалося, мали й великі втрати. Кароль-Густав продовжував облогу Копенгагена аж до лютого 1659 р.

⁸⁶⁰ Це було в грудні 1658 р. Союзні війська воювали в Голштинському князівстві і звільнили його від шведів.

⁸⁶¹ *Нітава* — столиця Курляндії. Це сталося в жовтні. Захоплено князя, його дружину Кароліну і все потомство і відвезено до Риги.

Коли польський король зі своїми великим маршалком та партією війська прибув у Торунь, то до нього дійшла звістка, що олендри, які прибули до Копенгага на відсіч обложеного дунчика, не лише звільнили його від шведа, але й завдали разом із дунчиком чималу поразку й шведові ⁸⁵⁹. Тоді було затоплено на морі десять шведських кораблів з військовим людом, гарматами та військовими скарбами ⁸⁶⁰, а сам шведський король заледве був вивезений незвідь-куди на малому боті своїм адміралом Урангелом. А з другого боку цісарський фельдмаршал Монтекукулі з Брандебуржцем, з'єднавши своє військо з військом руського воєводи Чернецького, увійшов у багату шведську державу Голсацію і там добував та грабив без великої праці міцні і багаті замки; боронилася перед ним одна лише Готторпія, де замкнувся був князь і тесть шведського короля. Але й той, не сподіваючись собі на швидку допомогу, виступив із Готторпії до Тонінга, а звідти подався на близьке там море. Тоді ж був по-зрадницькому здобутий в Нітаві ⁸⁶¹ шведським генералом Дугласом курляндський князь із княжною Радивиловою, і не міг він інакше звільнитися з тої неволі, лишень через відкуп.

⁸⁶² Норвегія на той час була данською провінцією (з 1537 р.). Три її області — Іємтланд, Гарьєсладен і Богуслен — належали Швеції. Тротхейм передано Швеції за Ротшільдським договором.

⁸⁶³ Торунь здався 23 грудня.

⁸⁶⁴ *Б. Оксенштерн* — граф, шведський сенатор.

⁸⁶⁵ Вираз неясний. В Малборг (Малбург) мала вийти шведська торунська залага.

⁸⁶⁶ Договір складався з 22 пунктів, що гарантували свободу шведам і давали їм право з честю покинути Торунь.

⁸⁶⁷ *Шведський заклад* — полковник Б. Гаттен і підполковник Л. Бок.

⁸⁶⁸ *Польський заклад* — А. Біскупський, велюньський староста, і М. Остророг — староста гарволинський.

⁸⁶⁹ За договором: до Малборга (Малбурга).

⁸⁷⁰ Тобто — не взявши здобичі та відкупу.

А шведський король, що називався тоді повним паном всього Балтицького моря, аж до воріт самого океану, був скинутий незабаром із гори того свого високоум'я, бо дізнав значної відміни своєї фортуни, коли Дрантгеїм, Баубус та інші належні до Шведської держави міста Норвегії збунтувалися ⁸⁶², не захотіли лишатися під ним і пішли добувати свого права в Швецію. Військо ж цісарське з поляками, впавши через море з Голсації в дунську Зелляндію, воювало там без найменшого спротиву, виганяючи

шведів, і очистило від шведських гарнізонів Голштин і Ютланд; лише в Фрідрізоді замкнулося три тисячі шведів. А в Короні Польській, не мігши більше терпіти наступу, розору, ущемлення, голоду та інших нужд, які мало тоді, схилилося до згоди на стерпних умовах славетне місто Торунь⁸⁶³, що оборонялося й доти. В обоз до польського короля було вислано шведа Оксенстерна⁸⁶⁴, котрий просив таке:

1. Щоб король забув злість на торунян, вину їхню відпустив і зберіг їм неодмінно давнє право й порядки.

2. Щоб король уважив на Малборг⁸⁶⁵, в якому лишалася шведська залога, та на інші дальші пруські фортеці, що мали в собі шведа, а також на шведську піхоту, що була тоді в Торуні, знужденіла від усяких тодішніх зимових і воєнних невчасів. Коли король зволить, то вони відчинять йому торунські брами, а самі, згідно Краківського трактату, вийдуть до Швеції з гарматами і всіма скарбами⁸⁶⁶.

Польський король зважив на таке торунське й шведське бажання і, відпустивши їм їхню вину та утримавши в закладі двох шведських обештерів⁸⁶⁷, виправив лише зі слугами їхніми та малою частиною війська до Малборка старост велюньського й гарволинського⁸⁶⁸. Коли вони туди прибули, шведи віддали їм місто, а самих їх польська кіннота відпровадила до Щетіна⁸⁶⁹, відклавши війну поміж себе до прийдешньої весни. Тут польський король відібрав місто Торунь з великою кривдою для свого війська, бо не дозволив йому взяти там ні лупу, ані окупу⁸⁷⁰, а шведів відпустив він у їхню землю з Торуня некривдно.

ЧАСТИНА ДВАНADЦЯТА

I РІК ДВАНADЦЯТИЙ

ВІД ПОЧАТКУ ВІЙНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ПОЛЯКАМИ

У ній розповідається про український заколот і розор, що сталися через зраду Виговського; про поразку шведів у різних місцях; про війну Виговського з росіянами під Конотопом, а його брата Данила під Києвом, та інші дії; тут же подається государева грамота, яка ганить зраду Виговського, а Запорозькому війську і всьому малоросійському народові зичить добра. Описується також про Немиричеве посольство до поляків для ствердження Гадяцької комісії й пактів, які постановляли на Україні третю Річ Посполиту, і про відозву до Рима через небажання уші; про зміну щастя Виговського, втечу його до Хмельника і погром його там від Сомка; про вибрання на гетьманство Юрія Хмельницького (за козацьким літописцем) і потвердження його в Переяславлі на статтях, які викладаються тут же; про змагання подальші восні згідно Твардовського, лядські зі шведами і Виговського з козаками та росіянами, також про Юрія Хмельниченка; нарешті, про смерть шведського короля і постановлення в Оливі з поляками вічного миру; про Твардовського.

РОЗДІЛ I

Про ущемлення Лохвиці від зимових постояльців; про полтавця Іскру, якого відпустили з Москви з гетьманським нареченням і який поспішав до Лохвиці; про розгром його під Пісками виговцями; про те, що з Лохвиці йому не допомогли; про рушення Виговського до Зінькова на запорожців; про виправу від нього Немирича під Лохвицю і про битву, яку той там учинив; про марнотний прихід та відхід Виговського від Зінькова; про спалення ним Веприка, Рашавки, Лютенки й Миргорода і про прибуття його в Чигрин; про Скоробагатька, якого Виговський лишив супроти запорожців, і про розгром

його; про прибуття запорожців із Зінькова до Лохвиці; про раду Виговського зі старшиною, що чинити далі в своєму становищі, і про розіслання після тієї ради облудних універсалів до народу з висловленням причин своєї зради.

⁸⁷¹ Іскра був прихильником Пушкаря, який і послав його в Москву зі скаргою на Виговського. Шляхетноуроджений він, певне, тому, що у Величка всі козаки шляхетноуроджені. Факти свідчать, що Іскра був навіть неписьменний.

⁸⁷² Іскра поїхав у Москву перед полтавськими подіями. Принаймні у травні 1658 р. він був у Москві.

⁸⁷³ Джерела не підтверджують цього факту. М. Костомаров, правда, каже, що Іскрі дали надію на гетьманство, натякнувши про це в розмові.

⁸⁷⁴ Повернувшись на Україну, Іскра збирав довкола себе прихильників, лаштуючись скинути і Виговського, і Безпалого. В Лохвицю його закликав Ромодановський; правда, на початку січня вже Ф. Куракін очолював російське військо на Україні.

⁸⁷⁵ Для боротьби з повстанцями.

Року від створення Адама 7167-го, року також, відколи луна долини світової видала передвічне слово, 1659-го, Лохвиця, місто Лубенського полку, прийняла під свій захист від Гуляницького та інших прихильників Виговського князя Ромодановського й нового гетьмана Безпалого — це сталося другого грудня. Місто мало, либонь, від них превелике ущемлення і прикрість, однак сподівалося, що йому вже не буде більших тягот від інших військ. Але та надія її, Лохвицю, швидко одурила, коли за указом царської пресвітлої величності Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, прибули до тої ж Лохвиці, на більше її знищення, 12 січня, в допомогу згаданому князю Ромодановському три князя — Симеон Пожарський, Семион Львов і Федір Федорович Куракін, стольник, з численним великоросійським військом. З іншого боку, від Гадячого, простував до Лохвиці Іван Іскра ⁸⁷¹, який, буди шляхетного уродження, а також значним товаришем Запорозького війська в Полтаві, поїхав був після спалення Виговським Полтави з Обідом та іншими кількома значними військовими товаришами з Полтави у царське велике місто Москву ⁸⁷², ствердив там свою й свого товариства вірність пресвітлому своєму російському монархові, щиро та статечно зобов'язався лишатися на його, монаршому, боці і воювати проти його ворогів. За це Іскру похвалили й одержав він велику монаршу милість, бо був найменованій сьогобічним українським гетьманом і без затримки

відпущений із Москви у Лохвицю до князя Ромодановського з таким указом царської величності, щоб він, Ромодановський, знайшов поміж двома, згаданим Безпалим і цим Іскрою, кращого й гіднішого гетьманського гонору і потвердив того обранця, та й щоб другого не упослідив знаменитим старшинством, нагороджуючи за гетьманство. З такою ото надією Іскра виїхав із Москви зі своїм товариством і поспішив веселими ногами на Україну до Лохвиці ⁸⁷⁴. Прибувши тоді в Малу Росію й оголосивши себе в Гадяцькому полку нареченим гетьманом, він залучив до себе веприцьких, гадяцьких та інших городових та сільських козаків і, належно прибравшись до воєнного походу, рушив 11 січня із ними та зі своїм табірцем з Гадячого до Ромодановського в Лохвицю, навіть незважаючи на те, що через орду й тогочасних козаків, яких прислав проти Ромодановського на цей бік Виговський, від Гадячого до Лохвиці небезпечно й страшно було йти з такою невеликою кількістю війська. Бо той сподіваний гетьманський гонор, що мав його, Іскру, заспіти в Лохвиці, вибив йому з голови страх і небезпеку, і він, на ніколи не поправний свій та тих, що були при ньому, упадок, рушив у передній для нього шлях на Лохвицю, і цей шлях як нещасливо був започаткований, так нещасливо мав і закінчитися. Бо коли Іскра наблизився до села Пісок — це було за милю до Лохвиці, він був забачений і заскочений ордою й чигринськими козаками під командою старого заслуженого чигринського козака Івана Скоробагатька. Їх заслав на цей бік для воєнного чину ⁸⁷⁵ Виговський, і вони 12 січня ополудні, не маючи сили йти далі, отаборилися під Пісками. Іскра сильно опирався й мужньо боронився, вчинивши значну шкоду козакам і татарам, що добували його від полудня аж цілу ніч, однак не міг більше витримати немірної проти своєї козацької й татарської сили і був тринадцятого січня на світанку добутий зі своїм табірцем, розгромлений і вибитий до ноги, де поклав разом з іншими добрими молодцями й свою голову.

Згаснув там Іскра, який мав світити

Не захотів він прийдешнє уздріти
Шкоду лишила даремна відвага,
Бо вороженьків численну ватагу
Не переміг він, хоч дужо боровся —
Там не один і на смерть напоровся.
Ліг і Обід там, козак знаменитий,
Червам на їжу, в пісок, неприкритий.
Інші лежали так само побиті —
Матимуть їжу ворони неситі.
Ось що незгода лиха витворює:
Братові брата вбивать дозволяє.
Де не зважають на божі закони,
Гине любов там і зла є притоки.
Незгода у державі — багато пропалих!
З землею вони й мури міцні порівняли!⁸⁷⁶

⁸⁷⁶ Вірш перекладено з давньоукраїнської мови. Очевидно, це уривок більшого твору. Цікаво, що мораль вірша відповідає поглядам самого Величка.

⁸⁷⁷ Куракін, Пожарський та Львов.

⁸⁷⁸ Виговський, крім козацького війська, зібрав зтяжне з сербів, волохів, німців та поляків. Поляків прибуло 3 тисячі на чолі з Потоцьким та Яблоновським і 2 полки драгунів на чолі з Лапчияським.

⁸⁷⁹ 29 січня.

І хоч з тієї облоги був виправлений від нього, Іскри, один молодець до згаданих князів, який пробився через орду й козаків і прибув до Лохвиці, де гаряче й слізно просив допомогти й порятувати Іскру з товариством, що було при ньому, однак ті князі ⁸⁷⁷ вимовилися нічною порою, що була настала, а коли на світанку названого вже 13 січня виправили від себе з Лохвиці на допомогу Іскрі війська, то застали тільки мертві трупи й розорений до решти таборець.

Після таких нещасливих подій на Україні, що були протягом усього літа й осені, починаючи від полтавської Пушкаревої експедиції, Марс, який прагне людської крові, ще не задовольнившись першим пролиттям, знову збудив до

війни людські серця, які не люблять миру. Принципалом таких був заколотник гетьман Виговський, який, зібравши в Чигрині велику силу козацького й ординського війська, рушив із Чигрина до Зінькова на запорожців. По дорозі, в Неділю блудного сина, на Три святителя, він відправив під Лохвицю свого полковника Немирича зі значною партією козацького й ординського війська. Коли це військо прибуло туди, то за Лохвицю вийшли з кінним і пішим своїм великоросійським військом і згадані князі разом з гетьманом Безпалим. Була вчинена тут превелика битва⁸⁷⁹, яка тяглася з ранку до полудня, і Немирич зламав через невправність вождів кінне військо, яке саме потрутило свою піхоту і подушило своїх стрільців.

⁸⁸⁰ Немирич тримав в облозі Лохвицю і далі.

⁸⁸¹ Щодо цього факту — є розходження. Самовидець пише: населення цих міст було виселене на правий берег, а міста спалено. Є й інші дані: ніби міста спалили татари. Відомий, однак, факт, що Миргород здався на початку лютого і був помилуваний.

⁸⁸² Безпалий був тоді в Ромнах, у Лохвиці — Куракін.

⁸⁸³ Справа в тому, що козаки не були допущені до Віденських переговорів. Це викликало в козацьких послів велике обурення і розпач. Але змісту самих пактів вони не знали. Було це ще за життя Хмельницького. Власне, про закулісний бік цих переговорів ми також знаємо мало.

⁸⁸⁴ Див. ч. X, р. 3.

⁸⁸⁵ Мається на увазі такий факт. У серпні місяці Виговський полонив російських поштарів, що пливли Дніпром з листами й указами для Шереметьєва зловити Виговського і відіслати до Москви. На окремому папері було вказано імена полковників, котрих треба було заарештувати. Поштар підтвердив, що ці доручення йдуть від царя. Виговського мали заманити в Київ під приводом видачі йому Барабаша. М. Костомаров однак вважає це містифікацією Виговського.

Після цього першого бою під Лохвицею московські й козацькі з гетьманом Безпалим війська знову поправилися, прогнали Немирича геть⁸⁸⁰, а самі вступили в Лохвицю. Немирич пішов зі своєю партією до свого принципала Виговського, з яким з'єднався в котромусь місці, на третій тиждень Великого посту вдарив на Зіньків, місто Гадяцького полку, прагнучи добути там запорожців, цілий полк яких із полковником Силкою був виправлений в допомогу князю Ромодановському до Лохвиці на Виговського. Але Виговський, хоч чимало тут попрацював з козацьким та ординським, а також і з лядським, присланим від короля військом, зазнав чимало ущербку й, нічого бажаного над запорожцями не досягши, відступив від Зінькова дуже роздратований, а побачивши, що Веприк, Рашавка,

Лютенка й Миргород не погоджуються з його неслужністю і не хочуть триматися його зрадницького боку, вчинив безбожну сваволю й випалив їх⁸⁸¹. Після цього він повернув на Великодні свята до Чигрина й до Лохвиці вже не вертався.

А названого раніше чигринця Івана Скоробагатка, який розгромив Іскру, Виговський лишив був з козаками й невеликою частиною орди на заставі, щоб не допустив запорожцям пройти із Зінькова до Лохвиці. Однак запорожці, прибравшись, так само, як прогнали з ганьбою від Зінькова Виговського, так несподівано заскочили на його заставі й Скоробагатка, погромили його військо, поранивши й самого Скоробагатка, та й увійшли в Лохвицю до гетьмана Безпалого й князя Ромодановського⁸⁸². А той Скоробагатко повернувся поранений з усім своїм військом у Чигрин також на Великодні свята.

У великоднє міжсвяття, на звичайному святковому з'їзді у Чигрині до гетьмана Виговського полковників і всієї тогочасної старшини, Виговський радився, що має чинити далі, оскільки побачив запевне, що українська Річ Посполита розділилася навпіл: одна лишається на його боці, а друга — при Безпалому. На тій раді вирішили розіслати гетьманські універсали, в яких висловити причини вчиненої зміни, а інше — привести до з'єднання й однодумства неслухняну сьогочасну Україну військовою зброєю. До цього однодумства були готові, надійно тримаючися боку Виговського, й деякі сьогочасні полковники, а саме: переяславський, прилуцький, ніжинський та інші. Вчинено було так, що Виговський, написавши свої універсали, розіслав їх по всій тогочасній Україні, почавши від Чигрина, а на цей бік Дніпра писав приватними листами до своїх прихильників-полковників, стверджуючи їх у неодмінній до них зичливості й запевнюючи їх швидкою посилкою від себе війська. В розісланих своїх універсалах він посіяв у народ таку подвійну привабу:

Перша, що начебто послали й комісари його царської величності, трактуючи у Вільні в минулому 1657 році з польськими комісарами про мир Корони

Польської з Російським царством, приговорили й постановили відпустити й по-колишньому схилити в неволю й піддати козаків із усією Україною у польське підданство ⁸⁸³. Цього він, Виговський, стерігся і розсудив за краще схилитися під Польську державу самохітно, але під корисними Україні умовами, постановленими Гадяцькими пактами в минулому 1658 році, а не бути в невільничий спосіб відданим російським монархом у лядське ярмо. Але цей пункт Виговського був оманний і фальшивий, оскільки у Віленських договорах (як вище показано) ⁸⁸⁴ було, либонь, тільки польське бажання, щоб віддали їм козаків із Хмельницьким та Україну, однак з боку царської величності цілком того не обіцяли, і ті Віленські пакти не були докінчені, а завішені до майбутнього лядського сейму.

Друга, начебто перекинчики з московського війська до Виговського сказали йому, Виговському, те, що його царська пресвітла величність прислав через свою поважну грамоту свій монарший указ князеві Григорію Григоровичу Ромодановському позабивати його, Виговського, зі старшиною ⁸⁸⁵, права й зольності їхні поламати, козаків залишити тільки десять тисяч, а всіх інших малоросіян перетворити в невільничий спосіб у своїх вічних селян, чого він, Виговський, опасується й застерігається та вимушений через те завчасу відкластися від Російської держави, а прихилитися до Польської. Ті дві значніші причини й інші несправедливі вигадані речі Виговський висловив і розіслав на оману простодушному люду в своїх універсалах, але тих універсалів не посилав на сьогобічну Україну, знаючи, що тут ними нічого корисного собі не зискував би, отож писав сюди (як вище подавалося), до своїх прихильників, згаданих полковників, лише приватні листи.

РОЗДІЛ II

Про успіхи поляків над шведами з немилосердним узяттям їхнього міста Голдінга; про інше щастя поляків і Брандебуржця над шведом на острові Алсен; про голендерське щастя з руїною шведського флоту під Кронебургом; про тісну облогу поляками шведського генерала Дугласа в курляндській Нітаві; про упір шведського короля і про втрачену його надію на сторонню поміч; про поразку поляків від шведів із Фрідризода; про дії шведського генерала Вертза і визвіл Дугласа з Нітави з пострашенням пруссів та інші; про шведську шкоду під Копенгагом.

⁸⁸⁶ Можливо, Коллінг.

⁸⁸⁷ Протокою, що відділяє Ютландію від острова Альс. Біля Сеннерборга вона дуже вузька.

⁸⁸⁸ Острів Альс.

⁸⁸⁹ Мабуть, Лунда, що знаходиться на острові у протоці Зунт.

⁸⁹⁰ Кемеровський і Полюбінський. Пізніше туди пішов з литовським військом і Сапіга. Це було вже в червні — липні 1659 р.

⁸⁹¹ Військові дії між Росією та Швецією припинилися ще в травні 1658 р., у Нарві (червень 1658 р.) було постановлено перемир'я, а 20 грудня у Веліесарі підписано мир на три роки.

⁸⁹² Англія, Франція і Голландія постановили були т. зв. Гаазьку умову, щоб учинити мир між Швецією та Данією. Англійський флот швидко відійшов додому (див. приміт. 1063).

⁸⁹³ Яна Адольфа. їх з Вертзом було послано в Пруси. Це відбувалося в січні 1659 р. Здобули вони Хойниці і Старогород.

⁸⁹⁴ У північній Польщі. Польське написання Szluchów.

⁸⁹⁵ Хелмно розташоване на південний схід від Шлухова.

⁸⁹⁶ Столиця князівства Пруси.

При таких нещасливих подіях і шкідливих неузгодах на Україні світодержці в європейських країнах мали нестале і непостійне щастя, та після польських невдач, про які писалося раніше, зійшла до них божа благодать, яка допомогла їм у їхньому хотінні. Тоді вони, як вище казав, відібрали від шведів до своєї держави свій Торунь і в той же час одержали з Данії радісні звістки про великі негаразди свого противенця шведа. А воєвода руський Чернецький з підляським воєводою вторглись у Шведську державу і, всюди зносячи їхні залоги, здобули шведське місто Голдінг ⁸⁸⁶, прилегле до Ютландії, і, залишивши в ньому живим лише самого коменданта, всіх інших тамтешніх мешканців піддали смерті від нещадної волоської зброї. З другого

боку, брандебурзький курфюрст зі своїм і цісарським військом переправився через море кораблями, лишивши у тилу собі на землі польське військо, яке зі своїм вождем з нечуваною відвагою пустилося на море вбхід⁸⁸⁷, переплигло його кіньми (коли це правду каже Твардовський) і, досягши острова, названого Алсен⁸⁸⁸, опанувало його з Сандебурзькою фортецею, вирубавши в ній усіх шведів, що там лишалися. Олендри при своєму керівникові зруйнували під Кронебургом шведський флот, добралися до дунського міста Зунда⁸⁸⁹, яке було тоді дуже ущемлене шведами, і відборонили його. А в Курляндії поляки, втративши тамтешнього, взятого шведом, князя, обклали кріпко (на чолі їх стояв Коморовський)⁸⁹⁰ шведського генерала Дугласа і значно ущемили його голодом. При всіх цих нещастях швед аж ніяк не схилявся до миру з ворожими собі країнами і не хотів повернути те, що в кого видер, а, либонь, сподівався собі допомоги від Москви⁸⁹¹ й Англії⁸⁹², однак і ті, маючи власні труднощі і воєнну зненависть, не змогли учинити йому обіцяної допомоги.

Після щасливих успіхів польських військ над шведом спіткала їх, розкладених біля Фрідризода, не менша поразка від шведів, які несподівано випали з Фрідризода і які, окрім заподіяної шкоди у військових людях, відібрали в поляків усі вози. А Вертз, шведський генерал, рушив від Щетіна і, визволивши з Малборка королівського брата, вдався на Шлухов⁸⁹⁴, де хотів дістати коронного польського підканцлера Лещинського, але той двічі учинив йому сильну відсіч і примусив відступити до Хелмна⁸⁹⁵. Від Хелмна Вертз подався до Жмуді, визволив там із тісної нітавської облоги шведського генерала Дугласа і разом з ним рушив від Нітави до Пруссів, сповнивши Кролевець⁸⁹⁶ і всі Прусси великим страхом — він хотів, щоб з Данії відійшли від союзних військ, цісарських та польських, і завернули до Пруссів брандебуржці, бо ті війська значно шкодили шведові.

⁸⁹⁷ Tczew — місто між Малбургом і Гданськом.

⁸⁹⁸ Це було 10—11 лютого 1659 р.

Але і в Пруссах він, Вертз, довго не барився й подався з гарматами під польський Тчов, близько Гданська⁸⁹⁷, і, взявши його штурмом, наповнив

немалим страхом Гданськ. Але напав на нього з польським військом Гродзіцький і вибив у Лібштаді шістьсот його, Вертзових, кіннотників, які були там у заставі, до того ж значно погромив і баденського графа, напавши на нього своєю чатою в Морунзі. А в Данії шведський король після того, як звідти пішли олендри, знову обложив Копенгаг⁸⁹⁸, де зачинився дунський король, і кріпко його добував, але, стративши у штурмі разом три тисячі свого війська, відступив від Копенгага на Крунебург, а дунчик тим часом сподівався собі нової олендерської допомоги кораблями.

РОЗДІЛ III

Про царських послів із нагадуваннями Виговському, щоб відкинувся від своєї зради, і про несхильність до того Виговського; про розпорядження Виговського, послане до цьогобічних полковників; про погром Дорошенка в місті Срібнім; про зруйнування того Срібного Пожарським; про здобування Конотопа, де був Гуляницький, князем Трубецьким; про прибуття туди ж з-під Лохвиці князя Ромодановського; про їхнє бездіяльне гайнування під Конотопом і про прибуття туди, до них, Виговського з ордами; про нерозважну відвагу Пожарського проти Виговського й хана і про те, як втратив він за Соснівкою своє військо; про нього самого, який, пійманий, плюнув ханові у вічі; про марнотне вторгнення до Конотопа Виговського й хана і про подальше їхнє налягання на російські війська; про уступлення без шкоди собі тих військ з-під Конотопа до Путивля; про розлучення хана з Виговським; про відпущення Гуляницького з Конотопа до Ніжина і про намір Виговського добувати в Гадячому Павла Апостола; про розпущення Виговським військ і про прибуття його самого в Чигрин; про виділення

татарам постоїв і про виправу під Київ Данила Виговського; про розгром його там великоросійськими військами.

⁸⁹⁹ Інші дані: піддячий Старков. Він прибув у кінці лютого в табір під Зіньків.

⁹⁰⁰ Це було в інструкціях Трубецькому. Цар згоджувався навіть підтвердити ті пункти, які було внесено в Гадяцький пакт, з умовою, однак, щоб там не було «високих и затейливих статей, что не к чести государева имени». Московський уряд добре не знав змісту статей, але згодився упривілеювати самого Виговського і старшину.

⁹⁰¹ Конотоп тоді був майже на російсько-українському кордоні.

⁹⁰² На чолі того війська стояв Куракін.

Його пресвітла царська величність, бачачи протягом усього минулого літнього й зимового часу відверту й безповоротну зраду Виговського й не бажаючи знати й чути поміж православними християнами кровопролиття, посилав кількаразово зі своїми монаршими грамотами значних своїх людей і, нарешті, дяка Василя Михайлова ⁸⁹⁹, з упоминками йому, Виговському, змінити свою непостійність і хиткість, а, будучи безсумнівно надійним на неодмінну до себе монаршу приязнь, залишитися з усім малоросійським народом під його рукою. Однак ті монарші упоминки ⁹⁰⁰ не могли нічого корисного вчинити в затверділому і надихнутому лядським духом серці Виговського, оскільки він зарозумівся від численних польських обітниць собі і, покладаючись на кримську силу, й гадки не мав схилитися на те, до чого приводила на кращу йому тимчасову й вічну користь благостиня його царської величності. І взагалі він ішов проти неї і збирався на війну, бо стягував до себе на тому боці козацьке й ординське військо, прагнучи йти з ним до Лохвиці на Ромодановського. Він і на цей бік розіслав свої розпорядження до прилуцького полковника Дорошенка, щоб той став зі своїм полком у місті Срібнім, а ніжинському полковникові Гуляницькому наказав стати зі своїм полком у місті Конотопі ⁹⁰¹ для спротиву російській силі, коли б вона знову потягла з Москви від Путивля на Лохвицю до Ромодановського.

Після цього розпорядження Виговського, коли згадані полки стали на вказаних місцях, князь Ромодановський ⁹⁰² з іншими князями й гетьманом Безпалим та зі всіма своїми військами вийшов у згадане вже Великодне

міжсвяття з Лохвиці в поле і виправив від себе князя Пожарського зі значною партією московського війська до Срібного на Дорошенка, полковника прилуцького.

⁹⁰³ 10 квітня Трубецької рушив на Конотоп. 13 квітня пристав до нього Безпалий. 16 квітня вони були під Конотопом.

⁹⁰⁴ Війська Куракіна, Пожарського та Львова прибули під Конотоп 21 квітня. В Конотопі зачинилися Ніжинський та Чернігівський полки, разом 4 тисячі чоловік.

⁹⁰⁵ Облога тяглася з 21 квітня до 29 червня.

⁹⁰⁶ Це був роз'їзд, що вийшов за «язиками».

⁹⁰⁷ Не Соснівка, а Куколка.

⁹⁰⁸ Документи не підтверджують цього наступу Виговського. Відповідно не підтверджується і контрудар Пожарського. Були тільки дрібні сутички.

⁹⁰⁹ Пожарський мав 30 тисяч кінноти.

Цей князь, прибувши туди, без великої праці дістав місто Срібне, а тамтешніх жителів одних вирубав, а інших забрав у полон з усіма їхніми набутками. Козаків же Прилуцького полку, що там були, так розлякав, що сам їхній полковник Дорошенко, як заєць, гонений по тамтешніх болотах, заледве врятувався втечею від тодішньої своєї біди. Князь же Пожарський, справивши успішно своє діло над Срібним, повернув звідтіля до генерального обозу Ромодановського під Лохвицю. Після того діяння Марс розвинув свою хоругву з іншого боку, від Путивля, звідкіля притягнув із численними великоросійськими військами князь Трубецький ⁹⁰³. Він пішов на Конотоп, порубіжне від Путивля з Московською державою місто Ніжинського полку, й обложив тут ніжинського полковника Гуляницького з його полком, а до князя Ромодановського написав звідомлення про те, що бажає з'єднатися з його військами під Конотопом для спільної воєнної боротьби з Гуляницьким, який міцно замкнувся в Конотопі.

На таке бажання князя Трубецького князь Ромодановський рушив 16 квітня зі всіма своїми військами і з гетьманом Безпалим від Лохвиці і, прибувши до Конотопа, обгорнув його найщільнішою облогою ⁹⁰⁴. Тут князі бавилися дев'ять тижнів ⁹⁰⁵, пускаючись у численні воєнні промисли, кидаючись у штурми на місто не без значної своєї втрати, і, нічого корисного собі не вчинивши, дочекалися там гетьмана Виговського, який, над сподіванки великоросіян, простував з численними козацькими та

ординськими військами до Конотопа і вже розгромив, натрапивши під Шаповалівкою, значну партію московського війська⁹⁰⁶. Потім він наблизився до Конотопа, лишив у певному захисті за річкою Соснівкою⁹⁰⁷ всіх татар і з ними половину козаків, а сам з другою половиною козаків несподівано вдарив на світанку⁹⁰⁸ на російські й козацькі війська, що були при гетьмані Безпалому. Цим розбійницьким нападом учинив він превелику шкоду військовим людям, що здобували Конотоп, і відігнав кінські табуни. Однак це було менше лихо від іншого, що мало їх спіткати. Бо згадані російські князі, Трубецький і Ромодановський, з товариством, побачивши, що військо Виговського, яке напало на них, у десятькрат менше від їхнього великоросійського війська і, справившись після несподіваного нападу та не сподіваючись більше з Виговським війська, а також підступності від нього, виправили зараз же на нього згаданого князя Симеона Пожарського, давши йому під команду кільканадцять тисяч рейтарів та іншого доброго кінного війська⁹⁰⁹. Він тоді, Пожарський, мавши мужнє серце і звіряючись на свою фортуна, яка добре йому послужила під Срібним, вибрався з наданим військом до Конотопа і зараз же, давши поблизу бій Виговському, зломив його не без ущерблення і кріпко став на нього наступати, віддаляючись від Конотопа. В цій виправі були взяті козацькі «язики», які на допиті застерігали Пожарського, щоб він не гнався далі за Виговським; вони правдиво сказали, що попереду стоять іще численні, навмисне залишені Виговським війська з ханом і султанами Калгою та Нурадином, а також з великими мурзами Ширин-беєм і Дзяман-Сайдаком. Однак він, князь Пожарський, зневажив правдиву розповідь і пересторогу собі козацьких пійманців, а, бувши запалений Марсовою охотою, ані гадки не маючи про зміну своєї фортуни, перед усіма своїми воєначальниками вимовив на козацьку розповідь такі слова, повні зайвої пихи й високої про себе гадки: «Давай, ханишка, давай Калгу і Нурадина, давай Дзяман-Сайдака і Ширин-бея, всіх їх [...] вирубаємо й полонимо!» А вирікши те, зараз же рушив і міцно почав налягати на Виговського. Коли ж перегнав Виговського через

згадану болотну й грузьку річку Соснівку, яка була від Конотопа з милою чи з півтори, то перебрався слідцем зі всім військом і сам. Він мало від неї віддалився, коли (о жалю невиносний!), наче міцний вихор з пустелі чи сильна злива з темної хмари, так несподівано вибухли із засідки численні козацькі й ординські війська Виговського й ударили міцним і нестерпним пориванням на православних християн і, не

⁹¹⁰ Це сталося 28 червня 1659 р. Козаки розбили міст через річку і загатили її, затопивши долину і відрізавши тим самим Пожарському шлях до відступу.

⁹¹¹ Крім Пожарського, потрапив у полон і князь Львов.

⁹¹² Інші джерела свідчать, що хан скарав Пожарського за його напади на Азов, на кримських царевичів. Це посвідчив російський тлумач Фролов, що був при страті Пожарського.

⁹¹³ У кінці червня (див. приміт. 905).

⁹¹⁴ Це було 2 липня.

⁹¹⁵ Так вони йшли до р. Сейм, а за 10 км від Путивля кинулися тікати в Путивль.

⁹¹⁶ Литовський повернувся на Україну, стережучись нового заколоту. Це було близько 7 липня.

давши їм анітрохи справитися, зараз же зусібіч розгромили їх до решти ⁹¹⁰, уславши тамтешнє поле й наповнивши річку Соснівку людськими трупами; нарешті спіймали живцем і самого князя Пожарського ⁹¹¹ і поставили його перед ханом. Тоді хан через свого тлумача вирік до нього кілька слів, ганячи його за безрозсудну і збиткову хоробрість та легковаження його ординською силою, бо через це легковаження не лише загубив себе, але й стратив безліч невинного государевого війська, тоді як багато хто його про це попереджав. Але він, Пожарський, не зважав принаймні на те, що вже перебуває у крайній невільницькій небезпеці, і, розпалений гнівом, вилаяв хана за московським звичаєм матом і плюнув йому межі очі. За це хан роз'ятрився навзаєм і звелів тут же перед ним відсікти князеві голову ⁹¹². Отак винагороджено було, бог так зволив, розором і кров'ю війська і його власною невинне пролиття крові сріблянських мешканців і розор міста, що їх учинив Пожарський, бо з тої поразки міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба що хто мав крилаті коні. Хан із Виговським після такого успіху спочив на місці бою з годину і купно з усім військом рушив до Конотопа, але згадані князі Трубецький та Ромодановський з товариством, одержавши звістку про нещасливу участь

Пожарського, лишили Конотоп ⁹¹³ і стали коло нього зі своїм обозом для військового чину, оточившись гарматами ⁹¹⁴. Виговський з ханом прибув сюди невзабарі і сильно бив та натискав, однак нічого не міг учинити, бо його густо й міцно відбивали від обозу з гармат. Отак, обороняючись, всі московські й козацькі, з гетьманом Безпалим, війська рушили від Конотопа й, осипаючи довкола свого обозу часті шанці й вали, увійшли до Путивля без жодного великого ущербку ⁹¹⁵. Хан із Виговським покинули їх, тоді хан з усіма ордами, лишивши при Виговському тисяч з п'ятнадцять орди, рушив звідтіля до Криму. Виговський же, покинувши з козаками й ордою, яку очолював хан, московський обоз, повернувся до звільненого від облоги Конотопа і відправив Гуляницького з його полком до Ніжина, а сам із іншими полками, а найбільше з тогобічними та ордою, рушив від Конотопа до Гадячого ⁹¹⁶, прагнучи здобути в ньому супротивного собі наказного гетьмана Павла Апостола, який замкнувся там зі своїм військом. Прибувши сюди, він нічого не міг тут удіяти, повернувся звідтіль і став обозом неподалік під селом Крутками. Там він дав війську невеликий спочинок, відпустив переяславського полковника Тимоша Цецюру з його полком до Переяславля й повідпускав інші полки до їхніх домівок, а сам з рештою, тогобічними полками й ордою, рушив до Чигрина, куди прибув перед Спасовими запустами й розпустив по домівках останнє козацьке військо, а татарам відвів на час місце постою.

⁹¹⁷ Ходив Д. Виговський на Київ двічі: в 1658 р. і в 1659 р. Але другий похід був близько 30 серпня і разом з поляками. Це сталося після Конотопської битви. Опис, який подає Величко, збігається з подіями 1658 р. Величко сплутав дані про цей похід завдяки царській грамоті в Полтавський полк (див. приміт. 941).

⁹¹⁸ Інші дані: 23 серпня (за ст. ст.) (див. приміт. 932).

Потім, коли війська відпочили тижнів з півтора, Виговський знову зібрав до кільканадцяти тисяч, тогобічних полків і, прилучивши до них орду, виправив їх усіх на чолі зі своїм братом Данилом Виговським під Київ ⁹¹⁷, прагнучи вигнати з нього російські, його царської величності війська, які стояли там на чолі з боярином і білозерським намісником та воєводою Василем Борисовичем Шереметом. Ці війська прийшли до Києва зараз же

після уступлення звідтіля ляхів, як тільки Хмельницький піддався під державу царської величності,— Виговський знову хотів відібрати Київ під свою й лядську державу. Але той намір Виговського не знайшов під Києвом бажаного завершення, бо Данило Виговський, прибувши під Київ, мав мало щастя — розгромив-бо лише якусь незначну частку військових людей і зайняв біля Києва табуни. Однак невзабарі, 22 серпня ⁹¹⁸, давши під Києвом відкритий генеральний бій, Данило Виговський зі своїм військом був зломлений, розгромлений і до решти розігнаний великоросіянами, що вийшли з Києва,— він покинув там з гарматами та з усіма іншими військовими припасами весь свій обоз.

РОЗДІЛ ІV

У ньому наводиться список печатної монаршої грамоти пресвітлого Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, з зависною печаткою, присланої в Полтавський полк, у якій спершу мовиться про піддання Хмельницького з усім військом під Російську державу і про смерть його, Хмельницького; потім ідеться про вибрання на гетьманство після Хмельницького Виговського і про його зраду; про братання його з кримськими татарами; потім мовиться про полтавського полковника

Пушкаря і запорозького полковника Барабаша, яких Виговський з татарами розгромив з їхнім полтавським військом як противенців, а самого Пушкаря забив; далі згадується воєнна акція з ляхами і жаль православних церков, пограбованих і розорених поляками; нарешті, його царська величність бажає Запорозькому війську і всьому малоросійському народові примноження тиші та всіляких гараздів і обіцяє неодмінно тримати, як це було колись, у своїй монаршій милості, при їхніх давніх правах та вольностях.

⁹¹⁹ Райця — радник у магістраті чи ратуші.

⁹²⁰ Лавник — один із колишніх магістратських чиновників, лавниками ще називали присяжних засідателів у гласному суді, тут вжито в першому значенні.

⁹²¹ Див. приміт. 257. Цікаво, що Величко не використав цього факту,— певне, не знав, куди його прилучити.

Божою милістю від великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, численних держав і земель східних, західних та північних отчича й дідича, наступника, государя й володаря милостиве наше, царської величності, слово полковникові нашої царської величності запорозького Полтавського полку, сотникам, осавулам і всяким керівним людям та козакам, також війтам, бурмістрам, райцям ⁹¹⁹, лавникам ⁹²⁰ і всьому загалові та всій черні.

У минулі літа гетьман Богдан Хмельницький і ви, все Запорозьке військо, прислали до нас, великого государя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, до нашої царської величності бити багаторазово чолом, що польський король Ян-Казимир, і пани рада, і вся Річ Посполита повстали на православну християнську віру грецького закону та на святі божі церкви й учинили велике гоніння істинній православній християнській вірі, в якій жили ви віддавна й живете нині, почали відлучати вас і неволити до своєї польської віри й чинити над вами всіляку наругу й нехристиянське зло. А потім вони не дотримали своєї правди після Зборовського та Білоцерківського мирів із вами, зібрали свої війська на вас і осквернили, вчинили наругу та розорили численні городи і

міста, а в тих городах і містах святі божі церкви, а також невинно замучили численних православних християн духовного й мирського звання. І ви, не бажаючи бути відбитими від благочестивої християнської віри і бачити розор святих божих церков, просили у нас, великого государя, милості, щоб ми, великий государ, наша царська величність, не допустили й не дали вашим і нашим гонителям викорінювати православну християнську віру й розорювати святі божі церкви, умилосердилися над вами й веліли прийняти під нашу, царської величності, високу руку з городами й землями вас, усе Запорозьке військо. І ви, все Запорозьке військо, почнете тоді служити нам, великому государеві, нашій царській величності, і стоятимете навіки невідступно проти всілякого нашого ворога і за наше царське здоров'я. А коли ми, великий государ, наша царська величність, не зволимо прийняти вас під нашу государеву високу руку, то хай би ми, великий государ, наша царська величність, ударували і заступилися за православну християнську віру й веліли помирити через наших великих государських послів вас з польським королем та з панами радою. І ми, великий государ, наша царська величність, послали на ваше чолобиття наших, царської величності, великих і повноважних послів до польського короля Яна-Казимира — боярина й великопермського намісника князя Бориса Олександровича Рєпніна з товариством⁹²¹ — і веліли твердо говорити королеві й панам раді про той мир через наше посередництво. І нашої царської величності послі сказали королю й панам раді, щоб король і пани ради не гонили православної християнської віри грецького закону і не забирали божих церков та й не чинили вам, Запорозькому війську, неволі, а учинили б вам мир за Зборовським трактатом.

⁹²² Тобто в 1654 р.

⁹²³ Тобто в 1657 р.

І польський король Ян-Казимир та пани ради відмовили послам нашої царської величності і сказали, що вони помиряться з вами, Запорозьким військом, тоді, коли ви, Запорозьке військо, покладете на свої шії шаблі. І в минулому 162 році⁹²² ми, великий государ, наша царська величність, бачачи

велике гоніння на православну християнську віру й на святі божі церкви і не бажаючи того чути, що ви, єдиновірні православні християни, перебуваєте в доконечному розорі, а божі церкви в запустінні та в нарузі від латинян, зволили прийняти, за вашим чолобиттям, гетьмана Богдана Хмельницького й вас, усе Запорозьке військо, з містами й землями, під нашу, царської величності, високу руку і звеліли допомогти вам нашими, царської величності, ратними людьми проти ваших ворогів. І гетьман Богдан Хмельницький, і ви, полковники та всілякі керівні люди, й козаки, й міщани, і вся чернь Запорозького війська, всі, хто був на раді в Переяславлі, бачачи нашу, царської величності, турботу про благочестя і про вас, православних християн, велике дбання, учинили при наближеному нашому боярині й тверському намісникові Василеві Васильовичу Бутурліну з товариством, у соборній Апостольській церкві присягу по святій непорочній євангельській Христовій заповіді нам, великому государеві, нашій царській величності. А які керівні люди, й козаки, й міщани, й чернь Запорозького війська не були в Переяславлі з гетьманом на раді, то ті всі учинили присягу в усіх городах і містах, по полках усього Запорозького війська, у святих божих церквах, при святому Євангелії і при наших стольниках та дворянах на тому, що служитимете ви, усе Запорозьке військо, й міщани, й уся чернь, нам, великому государю, і синові нашому, царської величності, добровірному царевичу й великому князю Олексію Олексійовичу всієї Великої, Малої та Білої Росії, і нашим государським наслідникам. І не приставайте до інших государів — до польського й німецького короля, до турецького султана і кримського хана й до якихось інших царів та королів, і ніколи не хотітимете й не мислитимете іншого государя, окрім нас, великого государя, і сина нашої царської величності, добровірного царевича й великого князя Олексія Олексійовича всієї Великої, Малої та Білої Росії, і наших государських наслідників на Московську й Володимирську державу, і на всі великі держави Російського царства, і на велике Київське та Чернігівське князівство, і на всю Малу та Білу Русь, і бути всьому Запорозькому війську під нашою,

царської величності, високою рукою невідступно навіки. А коли гетьман Богдан Хмельницький і ви, все Запорозьке військо, пішли у підданство до нас, великого государя, нашої царської величності, то король Ян-Казимир, і пани рада, і вся Річ Посполита почали ще гірше, як перед тим, умислювати на православну християнську віру і на нас, православних християн, всіляке зло. І ми, великий государ, наша царська величність, зволили йти на порятунок православної християнської віри і за вас, православних християн, своєю государською особою на польського короля Яна-Казимира і ходили на нього з численними військами. А до вас, нашої царської величності Запорозького війська, посилали на оборону проти ворога наших, царської величності, бояр та воєвод із численними військами. І гетьман Богдан Хмельницький служив до своєї смерті нам, великому государеві, вірно за своєю обітницею. Та й ви, нашої царської величності Запорозьке військо, донині служили нам, великому государеві, нашій царській величності, вірно без усяких хитань. А коли в минулому 165 році ⁹²³ не стало гетьмана Богдана Хмельницького, і ви, нашої царської величності Запорозького війська обозний, і судді військові, полковники, й осавули, і старшина Запорозького війська прислали до нас, великого государя, до нашої царської величності, чолобиття з осавулом Корсунського полку Юрієм Минецьким і товариством, що ви після смерті гетьмана Богдана Хмельницького обрали поміж себе радою та одноголоссям всього, нашої царської

⁹²⁴ *Черкаси, черкаський* — тодішня російська назва українців.

⁹²⁵ Див. приміт. 769.

⁹²⁶ Див. приміт. 780.

⁹²⁷ Це той Портемонов, що у серпні 1658 р. відмовляв Виговського від походу на Пушкаря. Тіляб'єв (Тулюбаєв) був з Портемоновим. Виговський пояснював у листі до царя від 18 жовтня 1658 р., що затримав послів Ф. Тулюбаєва і Я. Портемонова, ідучи проти Пушкаря й боячись за здоров'я послів. Але послів тримали під наглядом, а якийсь час і в кайданах.

⁹²⁸ Тобто в 1659 р.

величності Запорозького війська, на гетьманство Запорозьке Івана Виговського, і щоб ми, великий государ, наша царська величність, ударували того новопостановленого гетьмана Виговського й веліли дати йому нашу, царської величності, жалувану грамоту й булаву, а ви, все Запорозьке військо

з новопостановленим нашим гетьманом, служитимете і бажатимете всякого добра нам, великому государеві, нашій царській величності, і синові нашої царської величності добровірному царевичу та великому князю Олексієві Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і нашим государським наслідникам, про що зобов'язується, як раніше, перед святим Євангелієм. І ми, великий государ, посилали за вашим чолобиттям до вас, нашої царської величності, наближеного окольничого й оружейничого ржевського намісника Богдана Матвійовича Хитрова з товариством. І новопоставлений ваш гетьман Іван Виговський присягнув у Переяславлі в соборній Апостольській церкві на підданську по-колишньому службу нам, великому государеві, нашій царській величності, по святій непорочній євангельській Христовій заповіді і цілував Спасів образ при ближньому нашому окольничому й оружейничому ржевському наміснику Богданові Матвійовичу Хитрову з товариством. Присягнув він при вас усіх на те, що служитиме нам, великому государеві, нашій царській величності, і синові нашої царської величності, добровірному царевичеві та великому князю Олексієві Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, та іншим государським наслідникам з вами, усім Запорозьким військом, і буде під нашою, царської величності, високою рукою по-колишньому на всьому тому, на чому присягав нам колишній гетьман Богдан Хмельницький, і він, Іван, і все Запорозьке військо перед святим Євангелієм. При цьому наш окольничий і оружейничий ржевський намісник Богдан Матвійович дав йому, гетьманові, при вас усіх на раді наше, царської величності, ударування — булаву. І після того гетьман Іван Виговський прислав до нас, великого государя, нашої царської величності, миргородського полковника Григорія Лісницького з товариством, б'ючи чолом нам на полтавського полковника Мартина Пушкаря та на Якова Барабаша з товариством. І ми, великий государ, наша царська величність, повіривши його обіцянці, посилали до Мартина Пушкаря та Якова Барабаша нашої царської величності стольника Івана Олфімова та дворянина Никифора Волкова з нашими, царської величності, грамотами, щоб вони не зачинали

бунтів, а були в послушенстві у гетьмана Івана Виговського та у згоді й любові з вами, з усім Запорозьким військом. І для того заспокоєння, а не для війни, указали ми, великий государ, по його, Івановому, чолобиттю іти в наші черкаські міста ⁹²⁴ окольничому нашої царської величності, князеві Григорію Григоровичу Ромодановському з товариством і нашими ратними людьми. І окольничий наш воєвода збирався з нашими ратними людьми, але Виговський не дочекався окольничого нашої царської величності ⁹²⁵, а прикликав до себе велике число кримських татар, і, вбивши полковника Пушкаря, попалив і розорив наші, царської величності, черкаські городи й міста, божі церкви й численні домівки, побив багатьох православних одновірних християн і віддав їх у полон татарам ⁹²⁶. А як наш окольничий і воєвода князь Григорій Григорович прийшов у наші, царської величності, черкаські міста, то гетьман Іван Виговський писав до нас, великого государя, що він присмирив свавільників, а татар відпустив і, щоб не утруждати наших, царської величності, військ, звеліли нашому окольничому князю Григорію Григоровичу з ратними людьми вийти з наших черкаських міст. Але після того гетьман Виговський звелів усім полковникам Запорозького війська з полками бути готовими до незвідь-якого наміру. І ми, великий государ, посилали до нього, гетьмана, у різні місяці й числа з нашими, царської величності, грамотами боярського сина Путивльця, піддячого Федора Тиляблева, Якова Портемонова ⁹²⁷, і він, гетьман Іван Виговський, затримав їх у себе. А в нинішньому 167 році ⁹²⁸ писали із Києва до

⁹²⁹ Під Києвом були полковник білоцерківський І. Кравченко, брацлавський І. Сербин, подільський О. Гоголь. Потім надійшли, як пише Шереметьєв, «полковники паволоцький і саблинський (?)».

⁹³⁰ Мається на увазі напад на робітників, що 16 серпня рубали ліс для київських укріплень.

⁹³¹ Гаврило Свищов, Михайло Свищов — різночитання оригіналу.

⁹³² Див. приміт. 918. Цікаво, що Величко поправляє цю дату.

⁹³³ Так оповідає реляція самого Шереметьєва, але тут може бути перебільшення. Знаємо, що козаки верталися ще раз, але безуспішно. Взагалі втрати були невеликі, бо й змагання було мляве.

⁹³⁴ Полонених було 152 чоловіка, їх відпущено з агітаційними листами проти Виговського.

⁹³⁵ Тут маємо трохи затуманене пояснення розходжень з козаками, які були в основному через намагання царського уряду впровадити в українські міста воєвод. Грамота ніби й заперечує цей факт, і виправдовує його.

нас, великого государя, нашої царської величності, боярин, білозерський намісник та воєвода Василь Борисович Шереметов з товариством, що їм стало відомо — йдуть під нашу, царської величності, вотчину, під Київ, п'ять полковників із полками, з кримськими татарами й силою люду і б'ють, грабують та чинять усіяке зло над нашими, царської величності, людьми ⁹³⁰. І вони, боярин наш та воєвода Василь Борисович Шереметов з товариством, не бажаючи розлиття крові православних християн, послали до них полковників, дворян Гаврила Свищова з товариством, щоб переговорити, для чого вони з полками, з численними людьми та татарами йдуть під Київ. І полковники переказали через Михайла Свищова ⁹³¹ до боярина нашого й до воєвод, що вони прийшли під Київ з численними людьми за розпорядженням гетьмана Івана Виговського і що татар із ними нема, а це йде до них під Київ, щоб переговорити про всілякі діла, Данило Виговський. І 23 серпня ⁹³² Данило Виговський прийшов під Київ та в Черкаси з татарами і з численними людьми, вони відігнали в наших ратних людей кінські табуни і почали гнатися за сторожовими сотнями і на торгу в передмісті бити наших людей та палити це передмістя. Потім стали в обоз, покопали шанці й почали приступати до міста. Тоді боярин і воєвода Василь Борисович, бачачи відверту зраду нам, великому государю, від Данила Виговського і боронячи себе та просячи в Бога милосердя, послав своїх товаришів воєвод з нашими, царської величності, ратними людьми. І наші, царської величності, воєводи й ратні люди побили їх, вибили із шанців, взяли обоз і наряд, гармати й пищалі, прапор і литаври, барабани, бунчук і печатку військову, а також полонили багатьох «язиків». Тих полонених християн боярин наш і воєвода Василь Борисович з товариством відпустили до вас у полки ⁹³⁴, а інші православні християни потопилися у великому числі в Дніпрі й Почайні. І ми, великий государ, поборник благочестя, чуючи про такі чвари серед православних християн та невинне кровопролиття, яке учинилося від того зрадника нашого

і гонителя всіх православних християн Івана Виговського, дуже повболівали душею і покладали сподіванку на всещедрого Бога, і на силу животворящего хреста, й на пресвяту Богородицю. І віруємо в Бога нашого, що й надалі воздасть йому Бог помстою за його кривоприсяжництво, що він, забувши страх божий і свою колишню й теперішню обіцянку, якою обіцявся нам, великому государеві, перед святим Євангелієм, сказав у тому неправду і посунув войовників на божу церкву, з'єднавшись із кримськими татарами. Він воює й січе одновірних православних християн і хоче віддати їх у полон і розкрадання, прагнучи розорити до краю божі церкви і відігнати вас, одновірних православних християн, із-під нашої, царської величності, високої руки та віддати у вічне рабство до ляхів і татар, звинувачуючи нас, великого государя, нашу царську величність, перед вами, нашими вірними підданими, начебто ми, великий государ, порушуємо ваші права й вольності і не чинимо вам оборони від наших ворогів. А вам те достеменно відомо, що як гетьман Богдан Хмельницький і ви, все Запорозьке військо, стали під нашою, царської величності, високою рукою у вічнім підданстві, то ми, великий государ, наша царська величність, посилали для оборони вас, одновірних православних християн, від ворога наших, царської величності, бояр та воєвод з численними військами, і не раз ⁹³⁰. І наші, царської величності, бояри, воєводи й ратні люди билися кріпко і мужньо разом із вами супроти коронних гетьманів та кримських татар і взяли численні городи й міста в Короні Польській, на Волині й Поділлі. І від наших, царської величності, бояр та воєвод не було в правах ваших і вольностях ніяких образ; а ми, царська величність, слали до вас перед тим численні грамоти з нашим государським милостивим словом. Однак нам, великому государю, нашій царській величності, стало відомо, що гетьмани затримали ті наші государські грамоти в себе і не віддали вам, а ми, великий государ, неодмінно тримаємо і триматимемо вас під нашою, царської величності, високою рукою із нашим государським милостивим ударуванням і з наглядом за вашими правами й вольностями.

⁹³⁶ Тобто в 1659 р.

⁹³⁷ *Агарянський* — татарський; взагалі *агарянин* — нащадок Агарі: половчанин, татарин, сарацин.

⁹³⁸ Тобто в 1659 р.

І вам би нашого, царської величності, Запорозького війська полковнику, й осавулам, і сотникам, і всіляким керівним людям, і козакам, а також війтам, бурмістрам, райцям, лавникам і всьому загалу та черні показати нині свою службу й доброхіття до нас, великого государя, пам'ятаючи Бога й православну християнську віру, і свою кріпку обіцянку перед Євангелієм по святій і непорочній євангельській Христовій заповіді, і нашу государську превелику до себе милість і ударування, і відстати від зрадника нашої царської пресвітлої величності та кривоприсяжця й розорителя християнської віри Івана Виговського та від татар. Ви можете погоджувати наші государські справи з нашими, царської величності, боярами та воєводами й обрати собі всім Запорозьким військом одногосно іншого гетьмана, якого вподобаете поміж себе, і будьте під нашою, царської величності, високою рукою у вічному підданстві за своєю обіцянкою, як і колись, і не схиляйтеся ні на які заваби, а, зійшовшись із нашими боярами й воєводами, станьте й почніть боротьбу за святі божі церкви й за православну християнську віру проти нашого, царської величності, і вашого, усіх православних, зрадника й кривоприсяжця Івана Виговського, а також проти татар і ляхів, скільки дасть вам допомоги милосердний Бог, щоб до решти не були розорені святі божі церкви і щоб ляхи та бусурмани не зневолили вас, православних християн, навечно в полон і грабунок. А ми, великий государ, наша царська величність, почнемо вас ударувати і тримати під нашою кріпкою високою рукою в нашому государському милостивому утриманні за вашими правами й вольностями, і будьте в тому всьому надійні без жодного сумніву. А те хай не ронить сумніву поміж вас, що раніше, в минулому 166 році ⁹³⁶, не було учинено захисту й оборони старанням до нас, великого государя, нашої царської величності, вірним підданим козакам Полтавського полку. Всякий може те розсудити, маючи чистий розум, що так учинено не через недогляд і не тому, що ви були залишені без усякої уваги та захисту, а тому, що ми

вважали за вірного собі гетьмана як першого наглядача й оборонця малоросійської України, не маючи щодо цього жодних підозр, що він не пастир, а наємник, і бажав не кращого звільнення, а таємно замислював у своїй душі пагубу через підступність свою щодо наших, царської величності, вірних підданих Запорозького війська, по-іудському зраджуючи своїх братів і покладаючи надію на марнотну бусурманську силу. Своїх же одновірних братів, синів східної церкви, визволених найдорожчою кров'ю спасителя Христа, він обіцявся продати дешевою ціною тим агрянським⁹³⁷ синам. І ми, великий государ, бачачи тих, які вірно служать нам, великому государеві, нашій царській величності, обнадіюємо їх милостиво нашою, царської величності, державою і зволюємо стояти й захищати вас нашим, царської величності, воєводам, скільки дасть допомоги милосердний Бог. Та й до гетьмана Івана Виговського посланий був дяк нашої царської величності Василь Михайлов, і оце в нинішньому 167 році той дяк Василь Михайлов приїхав до нас, великого государя, нашої царської величності, та й звістив, що він казав за нашим, великого государя, указом гетьманові Івану Виговському, аби він, гетьман, пам'ятав Бога і свою істинну обіцянку перед святим Євангелієм на вічну службу і підданство і вірно служив нам, великому государеві, нашій царській величності, і був би надійний на нашу, великого государя, милість, залишивши всілякі сумніви й непостійність, і ні на які б не зваблювався лядські омани, а татар усіх відпустив через те, що від татар чиниться вам, усім православним християнам, велике насильство й утиски. Та гетьман Іван Виговський відкинувся від нашої государської милості і виявив непослух нашому государському повелінню, татар від себе не відпустив і, забувши Бога й істинну свою обіцянку, казав, що він хоче з'єднатися з ними, ворогами Христового хреста, бусурманами, на православних християн. Він же, гетьман, казав, що начебто

⁹³⁹ Див. приміт. 885.

⁹⁴⁰ Тут у розумінні прикордонні.

⁹⁴¹ Величко датував цю грамоту 1659 р. помилково, бо в росіян рік тоді починався з 1 вересня (до 1700 р.), відповідно велося й літочислення, тож правильно було б вказати 1658 р. Це повело у Величка й плутанину з нападом Д. Виговського на Київ, бо

Величко вичитав дату нападу Виговського з грамоти (див. приміт. 932). В грамоті використано реляції Шереметьєва, які він писав в кінці серпня (за ст. ст.), відтак можемо подивуватися оперативності грамоти.

є в нього перекинчики з наших, великого государя, полків російські люди, і ті перекинчики начебто кажуть, що чули буцімто — прислане до нашого окольничого й воєводи князя Григорія Григоровича Ромодановського наша, великого государя, грамота, яка велити побити гетьмана й усю старшину, зламати права й вольності, а козакам бути лишень у десяти тисячах⁹³⁹. Це гетьман Іван Виговський вселяє, не злякавшись праведного й страшного божого суду, поміж вас, православних одновірних християн, для сварки, прагнучи відлучити вас від нашої государської милості, щоб учинити поміж православними християнами відщепенство та чварну війну і привести всіх вас, православних християн, до лядської й латинської віри. А у нас, великого государя, того й у гадці немає, щоб чинити якесь зло старшині чи щоб бути такому малому числу козаків. Ми, великий государ, наша царська величність, бажаємо бачити в усіх православних християн усяке добро й мир і хочемо, щоб козаків того Запорозького війська були численні тисячі. А які побори й образи були вчинені у Запорозькім війську від ратних людей нашої царської величності, то йому, гетьманові, після такого великого потвердження його і після присяги не годилося б іти війною на окольничого нашої царської величності і воєводу князя Григорія Григоровича Ромодановського, на ратних людей і на наші, царської величності, українські міста⁹⁴⁰, а треба було для управи прислати чолобиття до нас, великого государя, нашої царської величності. А ми, великий государ, наша царська величність, як тримали перед цим вас, вірних підданих Запорозького війська, у нашій государській милості, так і триматимемо неодмінно й надалі.

Печатано цю нашу, царської величності, грамоту в нашому великому царському місті Москві, в літо від створення світу 7167-го, у вересні місяці 23-го, а від Різдва Христового 1659-го⁹⁴¹.

РОЗДІЛ V

Про виправу Немирича від Виговського з Чигрина до Варшави на сейм для потвердження Гадяцької комісії й пактів; про прибуття Немирича до Варшави і про його промову перед королем та сенатом; про сеймову неузгоду напочатку щодо тих пактів з козаками та щодо унії; про потвердження потім тих пактів сеймовою згодою і королівською присягою з постановленням на Україні третьої Річі Посполитої, подібно до Коронної й Литовської; про відозву всього українського духовенства до римської столиці у зв'язку з опором поляків щодо унії; про знищення унії й польського опору.

⁹⁴² Носач таки був посланий у Варшаву і присягав там на Гадяцьких пактах. Але підписався серед тих, що присягали, й Немирич — підкоморій київський. Це було 10 червня 1659 р.

⁹⁴³ Ян Гнінський — підкоморій поморський, маршал Посольської ізби.

Тільки Виговський прибув до Чигрина після описаної вище конотопської й соснівської війни,— це було, як казав уже, перед Спасовими запустами,— і розпустив на певний час свої війська, то відразу ж виправив до польського короля Яна-Казимира й цілої Річі Посполитої від свого імені й усього Запорозького війська, просячи апробувати й потвердити Гадяцьку комісію й пакти, складені в минулому 1658 році, не генерального обозного Носача, як спершу мав намір, але свого полковника Немирича зі значним козацьким товариством ⁹⁴². Саме в цей час у Варшаві зачинався вальний сейм, керував яким, як свідчить Твардовський, гнєзненський староста Гнінський ⁹⁴³. Отой козацький посол Немирич, прибувши з товариством у Варшаву, виступив у сеймовій палаті з просторою мовою перед королем і всім сенатом. Він згадав марнотравного сина, за прикладом якого повертається, як марнотравний син до батька свого, Запорозьке військо і вся Україна, і просив у короля, як у

батька, уваги й помилування. Король тоді, оскільки часто посилав через своїх неодноразових послів свої при великій королівській ласці й увазі обітниці, старався примиритися з козаками, знаючи, що вогонь тодішньої війни загорівся і вельми розширився з козацького боку, був дуже протяжний і призвів польську монархію до великого розору, отож треба гасити його на тому ж боці, належно задовольнивши козаків у їхніх бажаннях.

⁹⁴⁴ *Ліска* — булава, бунчук. *Інфула* — католицька митра.

⁹⁴⁶ Тут, мабуть, ідеться про суперечки щодо місця, яке мав посідати київський митрополит. Він бажав собі місця після архієпискупа львівського, але запротестував біскуп краківський, і тут була пересварка. Загалом сейм пройшов над звичай спокійно.

⁹⁴⁷ Звірено за текстом: «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России». — СПб, 1863. — Т. IV. — С. 211. (Далі, посилаючись на це видання, подаємо скорочено: *Акти*).

⁹⁴⁸ Пропущено: прусський.

⁹⁴⁹ Пропущено: київський.

На тому сеймі пропонувалися до уваги й апробувалися згодою обох сеймових палат згадані Гадяцькі пакти, та й не могло бути інакше, бо ті козацькі Гадяцькі трансакції треба було апробувати сеймовою увагою передусім, адже трансакції ті містили в собі великі справи і потребували великого розгляду. А коли поляки, що було в них основним, постановляючи, окрім двох Посполитих, Коронної й Литовської, ще й третю Річ Посполиту — на Україні, хотіли в додаток до того козацького задоволення, щоб була прийнята на Україні й унія, а разом з лісками ⁹⁴⁴ й печатками були зрівняні грецькі митри з римськими інфулами ⁹⁴⁵, що теж значило не що інше, як ту ж, власне, унію, то українські єпископи і все духовенство, будши в тому обережні й не благословлячи до такої унії, написали про те своє небажання через свого преосвященного архієпископа Дионісія Балабана, на той час київського митрополита, до римської столиці. Після тої митрополичої відозви до Рима було відкинено і знищено вищезгаданий лядський намір і бажання до унії, а ті Річі Корони Польської нарешті були постановлені з неодмінним задоволенням на вищеописаних Гадяцьких пактах ⁹⁴⁶, і ті пакти були затверджені зобидвабіч присягами. Присяга, яку виконав тоді король, подається тут від слова до слова, і має вона в собі таке ⁹⁴⁷:

Королівська присяга козакам і великому Руському князівству на постановлених Гадяцькою комісією пактах.

Виконана 1659 року.

Я, Ян-Казимир, божою милістю польський король, великий князь литовський, руський ⁹⁴⁸, мазовецький, жмудський ⁹⁴⁹, волинський, інфлянтський, смоленський, чернігівський, а шведський, готський, вандальський дідичний король, присягаю всемогутньому господові Богу, єдиному в святій трійці, перед цим святим Ісус Христовим Євангелієм, що приймаю і стверджую нашим і всієї Річі Посполитої іменем комісію, відправлену під Гадячим шостого вересня 1658 року із Запорозьким військом, у всіх тієї комісії параграфах та умовах і обіцяю ту комісію в усьому достатньо дотримувати та діяти згідно неї, виконувати її й охороняти, нітрохи не зменшувати, але боронити її цілком. Тій комісії і всім її пунктам, правам, прерогативам, вольностям грецької релігії великого князівства Руського і загальним вольностям не буде ушкоди від жодних вигадливих людських спритів. Також не порушуватимуть на вічні часи і не ‘шкодитимуть ні в чому їй ні давні, ні свіжі привілеї, ні жодні статuti, ні колишні, ні теперішні сеймові конституції. Взагалі я сам обіцяю під своєю королівською присягою стерегти й тримати її непорушну ні в чому, і зобов’язаний буду і наслідники мої, польські королі, триматимуть її непорушну ні в чому, оберігатимуть її на вічні часи і присягатимуть на неї. Справедливість при цьому чинитимуть для обивателів великого князівства Руського без жодних відволік і важень на особи, згідно їхніх прав та звичаїв. А коли, боронь боже, порушив би в чому ту мою присягу, то руський народ не повинен буде віддавати жодного мені підданства, і взагалі звільняю їх тим самим з послушенства й належної віри королеві, не потребуючи ні від кого жодного розрішення тієї моєї присяги і не приймаючи його. В цьому мені допоможи, господи боже і ця свята Євангелія господа Христа.

Аміль.

РОЗДІЛ VI

Про розмисли Виговського щодо своїх намірів і про зміну його фортуни через дії його ворогів; про Цецюрине тиранство в Переяславлі; про схилення на російський бік і про прибуття за його листом у Переяславль від Путивля князя Трубецького з військами і гетьманом Безпалим; про складення там гетьманства Безпалим; про вибиття поляків з українських кватир, які відвів їм Виговський; про запорожців, які йшли на нього; про сумніви Виговського і про рушення його з Чигрина до Хмельника; про прибуття до нього під Хмельник з Варшави Немирича з потвердженими Гадяцькими пактами; про радість його (Виговського) від того і про наміри щодо України; про учинення Сомка наказним гетьманом після Безпалого; про виправу його з Переяславля до Хмельника на Виговського і про розгром там Виговського; про розграблення в Чигрині й Суботові запорожцями скарбів та достатків Виговського і його брата; про Сомкову раду на вибрання цілковитого гетьмана і про вибрання біля Жердеви в гетьмани Юрія Хмельниченка на Сомковий жаль; про Сомкове прибуття до Переяславля з-під Хмельника і про призначення з Чигрина в Переяславль для вручення йому там гетьманства Хмельниченка; про вручення йому гетьманства з вчитанням тодішніх

Переяславльських пактів, з виконанням присяги, а потім про тодішнє кількаденне бенкетування; про його (Хмельниченкову) молодість.

⁹⁵⁰ Див. приміт. 917.

⁹⁵¹ Що чоловік собі задумує, те бог йому нищить.

⁹⁵² Власне, рушив спершу Трубецької. Ромодановський та інші російські війська надійшли в Переяслав пізніше.

⁹⁵³ Покрова припадає на 1 жовтня. Трубецької прибув у Переяслав 27 вересня.

⁹⁵⁴ Неузгода: Безпалій склав гетьманство, далі Величко пише, що Сомко розгромив Виговського, ставши наказним гетьманом після Безпалого, і це сталося буцімто в середині вересня (див. приміт. 967). Однак Безпалій не відмовлявся від гетьманства, принаймні 17 жовтня документи називають його ще наказним гетьманом.

⁹⁵⁵ Виговський, як уже вказувалося, не був розгромлений під Києвом у цьому році (див. приміт. 917). Він стояв під Києвом з великим козацьким та польським військом (поляків очолював А. Потоцький), не входячи в сутички з росіянами. Взагалі про цей похід відомо мало.

⁹⁵⁶ Не тільки Цюцюра, а й інші полковники: В. Золотаренко, Я. Сомко, П. Єфремов.

⁹⁵⁷ Запорожці йшли на чолі з І. Сірком. Проти них було вислано військо, і вони завернули до Січі.

Після тієї вищеописаної Немиричевої виправи з товариством до короля Яна-Казимира на Варшавський вальний сейм для потвердження Гадяцьких пактів Виговський зараз же був послав з військами під Київ свого рідного брата Данила, щоб вигнати звідтіля великоросійські війська ⁹⁵⁰. А сам він, як уже про те писалося, залишався в Чигрині і розмірковував, як би довести до сподіваного кінця свої наміри й задуми. Але що чоловік обіцує, теє бог йому нищує ⁹⁵¹, тож після минулих гараздів почали наступати на нього, Виговського, безталання й занепад. Одне те, що брата його розгромили під Києвом, а друге, що почали сторонитися його і схилитися по-колишньому під руку пресвітлої царської величності його цьогобічні прихильники. Перший учинив це переяславльський полковник Тиміш Цюцюра, який, прибувши з-під Конотопа і бувши відпущений Виговським у Переяславль, побачив його неміцні, та й не могли вони бути міцні, зачини, почав схилитися під руку російського монарха та й інших став закликати до того доброго замислу. Але коли значний військовий товариш Стефан Северин, переяславльський сотник, а також Сулима й інше переяславльське товариство на ту його раду не схилилися, а зволили лишатися на боці Виговського, тоді він, Цюцюра, по-тиранському помордував і позабивав за те противенство своїй волі як

їхній начальник згаданих тих своїх товаришів і зараз же дав знати через свій лист у Путивль про таку свою схильність і богоненависну братовбивчу службу князеві Трубецькому. Князь Трубецький на це дуже зрадив і рушив разом із князем Ромодановським⁹⁵² та зі всіма російськими військами, що були під Конотопом, від Путивля і перед Покровою пресвятої діви Богородиці став із гетьманом Безпалим у Переяславлі⁹⁵³. Тут Безпалий, який був у похилих та сивих літах свого життя, склав із себе гетьманський уряд і дозволив війську обрати іншого гетьмана⁹⁵⁴.

Гетьман Виговський побачив, що не на добре йому складається: з одного боку — брат його, як було показано, був розгромлений під Києвом⁹⁵⁵ і козацьке військо почало за це невдоволитися на нього; з другого — що відкинувся від нього з усім полком переяславльський полковник Цюцюра⁹⁵⁶; з третього — що простувало на нього з Січі до Чигрина п'ять тисяч запорожців⁹⁵⁷; з четвертого — що поляки, які були під Конотопом із Виговським, їх очолював коронний обозний Потоцький, були вибиті й вигнані зі своїх квартир,

⁹⁵⁸ Не самі поляки, а зтяжне військо Виговського на чолі з Немиричем (див. приміт. 878). Полягло їх понад 3 тисячі. А. Потоцький був під Києвом (див. приміт. 955).

⁹⁵⁹ На той час у Чигирині Виговський не мав орди, принаймні джерела того не підтверджують. Мав він близько 500 чоловік німців та поляків.

⁹⁶⁰ Не під Хмельник, а під Корсунь. Перед тим хотів піти в Черкаси, але його туди не пустили.

⁹⁶¹ Виговському допомагав А. Потоцький, який, проте, війська мав небагато (див. приміт. 878). Всі інші прохання допомоги в Польщі були даремні, бо Польща була тоді у важкому стані.

⁹⁶² Дружина Виговського не з козацького, а з шляхетського роду — роду Стеткевичів. Вона таки лишилася в Чигирині, і її захоплено пізніше, після Переяславської ради 1659 р. Потім відпущено, вона померла невзабарі після чоловіка і була похована у Скиті Манявським поруч з Виговським.

⁹⁶³ До цього часу послі вже повернулися (див. приміт. 958 і 975).

⁹⁶⁴ Див. приміт. 975.

⁹⁶⁵ Мабуть, мається на увазі спроба Виговського зачитати і витлумачити Гадяцькі пакти на козацькій раді, що відбулася у вересні (див. приміт. 970).

⁹⁶⁶ Бій під Хмельником не підтверджується іншими документами. Про Сомка в цей час відомо мало, хіба що повернувся з Жердева, де була рада, в Переяслав. Однак бій під Хмельником з Виговським був, але пізніше, вже після Переяславської ради, в кінці листопада. Воював там Шереметьєв (див. приміт.

1089), а не Сомко. Результат битви невідомий. Під Хмельником стояв

Виговський вже 2 листопада, звідти відступив до Дубна, де розклався на зимові квартири.

⁹⁶⁷ Див. приміт. 954.

⁹⁶⁸ Неузгода з текстом Переяславських статей, які йдуть далі. Там Гуляницький згадується живим. І справді, Гуляницький не загинув у 1659 р., його в 1664 р. поляки заслали до тюрми в Марієнбурзі, згадується він і в 1675 р.

⁹⁶⁹ Виговський лишився у прикордонній з Польщею смузі України і провадив жваві військові акції. Данило потрапив у руки росіян у цьому ж році і загинув (див. приміт. 1030).

⁹⁷⁰ Виговський підійшов під Котельню, де стояв з польським військом А. Потоцький. Він скликав козацьку раду, яка відбулася 11 вересня під Германівкою. На неї прибув Ю. Хмельницький. Тут Виговський намагався витлумачити Гадяцьку умову, але його вже не слухали (див. приміт. 965), Виговський вернувся під захист польського війська. Клейноди вислав Ю. Хмельницькому з умовою лишитись у підданстві короля, відпустити дружину, дати вийти чигиринській залозі.

⁹⁷¹ Див. приміт. 969 і 1030.

⁹⁷² До Чигирини підійшли не запорожці (див. приміт. 957), а сам Ю. Хмельницький. Це було також пізніше, в листопаді.

які відвів їм Виговський ⁹⁵⁸. Через те, засумнівавшись, що збереже свою цілість, він узяв з собою орду ⁹⁵⁹, яку залишив йому хан після Конотопського бою, і, притягнувши до себе скільки міг козаків, рушив із ними всіма і з братом своїм Данилом від Чигрина до Хмельника ⁹⁶⁰ в Браславський полк, сподіваючись одержати собі в допомогу лядських військ ⁹⁶¹, у чому не помилився. Дружину ж свою, була вона козацького роду ⁹⁶², й братову, Олену Хмельницьківну, залишив з усіма багатствами у Чигрині.

Там, під Хмельником, Виговський стояв зі своїм військом і, чекаючи до себе польського війська, дождався з Варшави свого посла, полковника Немирича з товариством ⁹⁶³, із потвердженими та закріпленими королівською присягою вищеописаними Гадяцькими пактами ⁹⁶⁴. Цьому він дуже порадив, маючи сподіванку поправити свої справи, і хотів невзабарі рушати з усім козацьким, польським і татарським військом на Україну до Чигрина, а тими Гадяцькими пактами прагнув посіяти в українському народі велике сум'яття й непуття. Але всевидець Бог, не бажаючи здійснити той його, Виговського, замисел і бачачи через це в малоросійському народі ще більше чварне кровопролиття, вклав у серце князеві Трубецькому й іншим князям та боярам, що були з московським військом у Переяславлі, виправити на Виговського під місто Браславського полку Хмельник, що стоїть над Бугом,

козацьке військо й перепинити його підступні наміри ⁹⁶⁶. Після складення гетьманства з Безпалого наказним гетьманом поставили значного й багатого козака, переяславльського купця, швагра Богдана Хмельницького Якіма Сомка ⁹⁶⁷, який був дядьком по матері Юрієві Хмельниченку, оскільки Богдан Хмельницький мав собі за першу жінку Анну Сомківну, рідну Якимову Сомкову сестру. Цього Сомка, який став наказним гетьманом, було виправлено з новим ніжинським полковником Васютою (бо ніжинський полковник Гуляницький залишався тоді при Виговському) з Переяславля на чолі кільканадцятитисячного козацького війська, зібраного з різних сьогобічних полків і посланого під Хмельник на Виговського. Прибувши сюди, Сомко дав бій Виговському, зламав і розгромив його до решти, так що війська його одні впали разом з ніжинським полковником Гуляницьким трупом ⁹⁶⁸, а інші розсипалися: татари до Криму, козаки з прилуцьким полковником Петром Дорошенком до Сомкового війська, а поляки з гетьманом Виговським та братом його Данилом пішли назавжди до Польщі ⁹⁶⁹. Від того погрому гетьман Виговський більше на Україні не бував ⁹⁷⁰. Брат його Данило невзабарі помер у Польщі ⁹⁷¹, а всіх своїх маєтків та скарбів, легковажним способом вийнятих зі скарбів Хмельницького (як про це казав вище), він позбувся. Бо згадані запорожці, прибувши з Січі до Чигрина ⁹⁷² і не заставши Виговського, либонь, мали невеликий спротив від

⁹⁷³ Чигирин обороняв німецький гарнізон в 400 чоловік (інші дані — кілька тисяч). Облога велася з труднощами і без успіху. Чигирин взято через підступ, залогу частково вибили, частково вона приєдналася до російського війська. Скарби, звісно, дісталися переможцям.

⁹⁷⁴ Гадяцькі пакти перехувалися в Чигиринському замку, і їх захопили вже згодом козаки Ю. Хмельницького.

⁹⁷⁵ Це була друга рада без І. Виговського, вже в жовтні. Перша була ще у вересні, коли козацьке військо перестріло посланців Виговського, що везли клейноди. Тоді ж було проголошено гетьманом Ю. Хмельницького. На Жердинській раді було прийнято 14 статей для погодження з московським урядом.

⁹⁷⁶ Ю. Хмельницький приїхав у Переяслав не відразу, а після дипломатичних пересправ з Трубецьким. Сім полковників не пішли на раду (К. Андрієнко, І. Кравченко, В. Бугрин, М. Ханенко, І. Богун, М. Зеленський, О. Гоголь). Поїхали з Юрієм 5 полковників і троє з генеральної старшини. Не приїхали і представники церковної ієрархії, зокрема митрополит.

⁹⁷⁷ Російського війська було 40 тисяч.

⁹⁷⁸ Ю. Хмельницький не міг застати Шереметьєва та Ромодановського в Переяславі, бо прибув туди 9 жовтня; Шереметьєв прибув 13 жовтня, а Ромодановський 14 жовтня.

⁹⁷⁹ Юрій Хмельницький мав 18 років.

⁹⁸⁰ Тут у рукописі! подано портрет Ю. Хмельницького, наступна сторінка біла.

козацького піхотного полку ⁹⁷³, який лишався під командою Стефана Гуляницького, брата ніжинського полковника; полк його заразтаки зломив та, забивши того полковника, втислися в Чигрин і Суботів і пограбували всі скарби й добра Виговського та його брата, лишивши їхніх дружин без нічого.

Сомко ж після розгрому Виговського під Хмельником, а це сталося в середніх числах вересня, добув у якийсь спосіб стверджені королем Гадяцькі пакти ⁹⁷⁴, що їх привіз до Виговського Немирич, і ховав, як розказували багато хто, їх у себе в таємниці, а вертаючи від Хмельника до Переяславля і маючи при собі двадцять тисяч козацького війська з їхньою старшиною, зібраного зобидвабіч Дніпра, намовляв і радив, щоб воно постановило собі цілковитого гетьмана, маючи надію, що за ту його службу під Хмельником над Виговським не омине гетьманський гонор самого його, Сомка. Але долі господні інакше все полаштували, бо, поставивши Сомка наказним гетьманом, цілковитим поставили сина Хмельницького Юрася, який не був під Хмельником, але вдома, з огляду на свої юні літа.

Оте військо прибуло від Хмельника під Жердеву ⁹⁷⁵ (це невелика долина, оточена просторим полем, нижче Терехтемирова) в останніх числах вересня і, учинивши раду щодо обрання гетьмана, оминули тим урядом Сомка, а дали одностайні свої голоси за Юрася Хмельниченка й нарекли його собі новим, після Виговського, гетьманом, сподіваючись від нього порядку, і, подібно до батька, вірності й зичливості до його царської пресвітлої величності і своїй малоросійській вітчизні, що лежить обіруч Дніпра. Це вибрання на гетьманство Хмельниченка було, либонь, Сомкові не до смаку, однак важко було суперечити й не допустити тієї військової ухвали, тож він мусив із жалем у серці погодитися на цей людський голос і мати до часу собі за гетьмана Хмельниченка. З Жердеви Сомко з усім військом прибув до Переяславля й ознаймував князів та бояр, які були там із військами, що військо вибрало на гетьманство Юрася Хмельниченка. Тоді від тих князів і

бояр був посланий у Чигрин до Хмельниченка указ, щоб той прибув, не відкладаючи, для прийняття цілковитого гетьманства в Переяславль. Він, Хмельниченко, з великим гроном старшини, тогочасних полковників і значного військового товариства прибув на цей указ з Чигрина в Переяславль у неділю 9 жовтня пополудні ⁹⁷⁶, де застав із численними великоросійськими військами ⁹⁷⁷ ближнього боярина й казанського намісника князя Олексія Микитовича Трубецького і боярина та білозерського намісника Василя Борисовича Шереметова, що прибув із Києва. Також застав він тут окольничого й намісника білогородського князя Григорія Григоровича Ромодановського і двох думних дяків — Іларіона Дмитрієва Лопухіна і Федора Грибоїдова ⁹⁷⁸. Від дев'ятого до шістнадцятого жовтня пробавили тоді у Переяславлі бездіяльно, чекаючи прибуття з обох боків Дніпра полковників та іншої старшини й військового товариства, яке ще було тоді у домівках. А в день 17 жовтня, тільки на світ благословилося, зібралася й стала в Переяславлі вальна рада всього Запорозького городового війська малоросійської України, що лежить обіруч Дніпра, на якій, як і раніше в Жердеві, неодмінно й одногосно все Запорозьке військо дало вотум, щоб Юрій Хмельниченко був йому по обох боках Дніпра гетьманом. Після цього військового бажання згадані великоросійські князі й бояри вручили Юрію Хмельниченку булаву з іншими військовими клейнодами і звеліли вчитати статті, які тут докладаються; потім у божественній церкві вислухали від нього, Хмельниченка, з військом присягу, виконану на вірність великому государеві. А після божественної літургії і тієї присяги було в тих князів та бояр, а потім у нового гетьмана Хмельниченка велике бенкетування; військової черні, що була там, дане було від гетьмана горілчане пригощення. Гетьман той, Хмельниченко, був малолітній і благий, і мав він від роду всього сімнадцять чи вісімнадцять ⁹⁷⁹ років ⁹⁸⁰.

РОЗДІЛ VII

У ньому викладаються дані при постановленні й potwierдженні в Переяславлі на гетьманство Юрася Хмельниченка, а потім видрукувані в Києво-Печерському монастирі і переписані тут цілком, від слова до слова, його царської пресвітлої величності.

Статті, або Переяславльські конституції⁹⁸¹,

дані при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького

всьому Запорозькому війську від великого государя царя всеросійського.

В літо 7167-го, січня 13-го, а від Різдва Христового — 1659-го⁹⁸².

⁹⁸¹ Звірено за текстом: «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России», СПб.— Т. IV.— С. 263—274. Далі подається скорочено: Акти.

⁹⁸² Невідомо, чому Величко поставив цю дату, коли в самих статтях сказано, що їх дано 18 жовтня 1659 р. (за російським літочисленням, 1660 р.).

Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, самодержець всієї Великої, Малої та Білої Росії, указав ближньому бояринові, казанському намісникові князю Олексію Микитовичу Трубецькому та бояринові й білозерському князю Григорію Григоровичу Ромодановському, думному дяку Іларіону Дмитрієву сину Лопухіну та дяку Федору Грибоїдову їхати в свої, великого государя, черкаські міста Малої Росії, в Запорозьке військо, щоб заспокоїти їхні чвари і невинне розлиття крові. А як ті чвари й невинне розлиття християнської крові заспокоять, то великий государ, його царська пресвітла величність, ударував велінням учинити в Запорозькому війську в Переяславлі раду, а на раді звелів бувати обозному, суддям, осавулам, полковникам і всій старшині й черні за їхнім правом і звелів їм обрати

гетьмана, якого вони собі облюбують. А як гетьмана виберуть, то великий государ, його царська пресвітла величність, звелів прочитати на раді статті, які були дані за указом його царської пресвітлої величності колишньому гетьманові Богдану Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, ті статті, на яких колишній гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке були під високою рукою його царської пресвітлої величності, а інші статті указав великий государ, його царська пресвітла величність, учинити зараз, знову для потвердження у війську, щоб не було більше таких зрад, чвар і невинного розлиття християнської крові, як то вчинилося від зрадника Івашки Виговського та його радців. А як вони виберуть гетьмана, то їм з новопостановленим гетьманом учинити присягу по непорочній євангельській заповіді й цілувати хреста йому,

⁹⁸³ Має бути 7168 р., тобто 1660 р. В українців тоді був 1659 р.

⁹⁸⁴ Тобто в 1654 р.

⁹⁸⁵ Див. приміт. 680. ⁹⁸⁶ Акти: Титко Степанов. Маємо тут російське написання.

⁹⁸⁷ Див. приміт. 811.

⁹⁸⁸ Акти: Заюнчковський. Оскільки вищого духовенства на раді не було, прикликали для прийняття присяги цього архімандрита.

⁹⁸⁹ Див. приміт. 680. В останні роки був у неласці у Виговського.

⁹⁹⁰ Акти: Данило. Написання прізвища російське.

⁹⁹¹ Акти: «...печерського монастиря чорний піп».

⁹⁹² Семен Остапенко.

⁹⁹³ Акти: Андрій Одинець, таке його прізвище насправді.

⁹⁹⁴ Акти: Андрій Суличич, таке написання правильне.

⁹⁹⁵ Лизогуб Іван відігравав активну роль пізніше за Брюховецького і особливо — за Дорошенка, в якого був генеральним осавулом. Потім перейшов на бік Самойловича.

⁹⁹⁶ Акти: Остап Іванов. Написання прізвища російське.

великому государю царю і великому князеві Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і сину його, государевому, великому государю добровірному царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу всієї Великої, Малої та Білої Росії і їхнім государським наслідникам на вічне і вірне підданство, і бути їм у нього, великого государя, у його царської пресвітлої величності, під його, великого государя, самодержавною пресвітлою рукою у вічному підданстві на колишніх правах і вольностях за колишніми його, великого государя, його царської пресвітлої величності, жалуваними грамотами, які були дані колишньому гетьманові

Богдану Хмельницькому й усьому Запорозькому війську. Ці статті постановити знову. І в нинішньому восьмитисячному 168 році ⁹⁸³, вісімнадцятого жовтня за указом великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, ближній боярин та казанський намісник князь Олексій Микитович Трубецький, боярин та білозерський намісник Василь Борисович Шереметов, окольничий та білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський, думні дяки Іларіон Лопухін, Федір Грибоїдов учинили в Переяславлі раду і виголосили на раді перед усіма указ великого государя, його царської пресвітлої величності, щоб вони вибрали за своїми правами й вольностями гетьмана, якого облюбують. І наказний гетьман Іван Безпалий, і обозний, і судді, і полковники, і вся старшина та чернь вибрали за своїми правами й вольностями гетьманом Юрія Хмельницького. А як обрали гетьмана, то ближній боярин і казанський намісник князь Олексій Микитович Трубецький, боярин та білозерський намісник Василь Борисович Шереметов, окольничий та білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський і думні дяки Іларіон Лопухін та Федір Грибоїдов звеліли прочитати на раді колишні статті, які дані в проминулому 7162 році ⁹⁸⁴ колишньому гетьману, його батькові, Богданові Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, а, окрім старих, ще й нові статті, які нині знову додані за указом великого государя. І на тих статтях гетьман Юрій Хмельницький і обозний, військові осавули і судді, полковники і вся старшина, козаки та чернь присягнули по святій непорочній євангельській заповіді великому государеві царю і великому князеві Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і государевому синові, великому государю, добровірному царевичу й великому князю Олексієві Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і їхнім государським наслідникам про те, що будуть вони всі під государською самодержавною високою рукою у вічнім підданстві невідступно навіки на тих статтях, які постановлені на раді. І до тих статей гетьман Юрій Хмельницький, і обозний,

і судді, й полковники, і вся старшина, й козаки з усіх полків приклали свої руки. А після того запису гетьман, і обозний, і осавули, і полковники приведені до присяги, і це записано під статтями.

А на раді були та приклали підписи до статей:

Гетьман Юрій Хмельницький, який приклав руку сам.

Обозний Тимофій Носач⁹⁸⁵, на його місце приклав руку писар його Тимко Стефанов⁹⁸⁶.

Судді військові: Іван Безпалий⁹⁸⁷, Іван Кравченко: на їхнє місце приклав руку Кобринський архімандрит, каневський ігумен Йов Заюнчковський⁹⁸⁸.

Осаули військові: Іван Ковалевський⁹⁸⁹, Анисим Чеботков⁹⁹⁰; на їхнє місце приклав руку ієромонах Йосафат Куцевський, старший Печерської печатарн⁹⁹¹.

Писар Семен Остапов⁹⁹² приклав руку сам.

Полковники:

Черкаський Андрій Овинев⁹⁹³, замість нього приклав руку писар Андрій Суличин⁹⁹⁴;

Каневський Іван Лизогуб⁹⁹⁵, замість нього приклав руку писар Остапій Ігнатов⁹⁹⁶;

⁹⁹⁷ Акти: Цепура. Його прізвище писалося: Цецюра, Цюцюра, Цицюра. Полковником був з 1658 р. Повстав проти Виговського, під Чудновом перейшов до поляків, засланий у Сибір, помер після 1667 р.

⁹⁹⁸ *Сірко Іван* — знаменитий запорозький кошовий. Був полковником з 1658 р. по 1660 р.

⁹⁹⁹ *Жученко Федір* — полтавський полковник від 1659 р. по 1661 р. (з перервами), прихильник Ю. Хмельницького, брав участь у чигиринському поході 1678 р. і в кримських походах. Помер 1709 р.

¹⁰⁰⁰ *апостол Павло* — родом з молдавських бояр. Поселився на Україні за Хмельницького. Помер 1667 р.

¹⁰⁰¹ Акти: «...бувший прилуцький полковник, та й на своє місце він, Петро, руку приклав також». *Дорошенко Петро* (1627—1698) — гетьман України в 1665—1676 рр. Про нього розповідатиме т. II Літопису.

¹⁰⁰² *Засядько Яків*.

¹⁰⁰³ *Золотаренко Василь* — наказний ніжинський полковник з серпня 1654 р., чинний — з 1655 р., шурина Б. Хмельницького, суперник на гетьманство Сомка та Брюховецького. Скараний за наказом Брюховецького в 1663 р.

¹⁰⁰⁴ *Филимонович Максим* — ніжинський протопоп за Б. Хмельницького і І. Виговського. За І. Брюховецького висвячений у мстиславського єпископа, правив Київською митрополією, не визнаючи Й. Тукальського. Підтримав І. Брюховецького в час його заколоту. Висланий до Сибіру. Про нього оповість т. II Літопису.

¹⁰⁰⁶ Акти: помилково — Аникей Силин. Правильно — Силич, інакше — Силичич, Силенко.

¹⁰⁰⁶ Див. приміт. 976.

¹⁰⁰⁷ Андрієнко Кирило.

¹⁰⁰⁸ Акти: Кровченко, помилково.

¹⁰⁰⁹ Бугрин Василь.

¹⁰¹⁰ Акти: Хоненко, помилково. Був полковником і за Б. Хмельницького. Від 1671 р.— гетьман на Правобережжі, підтримував Суховія. Від 1674 р. перейшов до Самойловича. Про нього розповідатиме т. II Літопису.

¹⁰¹¹ Акти: Зеленской, помилково. Був полковником брацлавським з 1654 р.

¹⁰¹² Див. приміт. 681.

¹⁰¹³ Акти: Остафей Гоголь. Відомий як полковник ще з початків Хмельниччини. В 1674—1679 рр. був наказним гетьманом.

¹⁰¹⁴ Автентичні статті Б. Хмельницького не збереглися, хіба їхні чернеткові редакції, які поміщено в IV і X тт. «Актів, относящихся к истории Юго-Западной России». Статті, що йдуть далі, подекуди сфальшовані царським урядом, принаймні частково розходяться з чернетковими списками справжніх статей. Треба сказати, що за життя Хмельницького ці статті не були відомі ширшому колу старшини і козаків. Вперше їх прочитано перед старшиною в час настановлення гетьманом Виговського.

Корсунський Яків Петренко, замість нього приклав руку його писар Василій Ігнатов;

Переяславльський Тимофій Цецюра ⁹⁹⁷, замість нього приклав руку переяславльський успенський протопоп Григорій Бутович;

Кальницький Іван Сірков ⁹⁹⁸, замість нього приклав руку гетьман Юрій Хмельницький;

Полтавський Федір Жученко ⁹⁹⁹, який приклав руку сам;

Миргородський Павло Апостол ¹⁰⁰⁰, замість нього приклав руку Петро Дорошенко ¹⁰⁰¹;

Лубенський Яків Засадка ¹⁰⁰², замість нього приклав руку писар Прилуцького полку Василій Севастіанов;

Прилуцький Федір Терещенко, замість нього приклав руку його писар Василій Севастіанов;

Ніжинський Василь Золотаренков ¹⁰⁰³, замість нього приклав руку ніжинський протопоп Максим Филімонов ¹⁰⁰⁴;

Чернігівський Іоаникій Силич ¹⁰⁰⁵ приклав руку сам.

Протопопи, які були на раді і приклали руки до статей:

Переяславльський Григорій Бутович;

Ніжинський Максим Филімонов.

На тій раді були переяславльські сотники, осавули, отамани й уся старшина, а на їхнє місце приклав руку їхній полковий писар Василій Євстихіїв син Василевський.

Про полковників, які не були на раді.

Не були на тій раді ті полковники, які були залишені на кордонах проти ляхів і татар¹⁰⁰⁶, замість них приклав руку гетьман Юрій Хмельницький.

А це були — чигринський Кирило Андрієв¹⁰⁰⁷, білоцерківський Іван Кравченко¹⁰⁰⁸, київський Василій Бутримов¹⁰⁰⁹, уманський Михайло Ханенко¹⁰¹⁰, брацлавський Михайло Зеленський¹⁰¹¹, паволоцький Іван Богун¹⁰¹², подільський Євстафій Гоголь¹⁰¹³.

Статті, постановлені з Богданом Хмельницьким¹⁰¹⁴

ПЕРША

Про вольності, згідно давніх прав Запорозького війська.

Щоб його царська величність ударував і зволив потвердити військові права й вольності, як то було віддавна в Запорозькому війську, щоб користуватися своїми правами і мати вольності в добрах і судах. Щоб у ті військові суди не вступався ні боярин, ні воєвода, ні стольник, а щоб судилися від старших своїх, товариства; там, де три козаки, то два повинні судити третього.

І по цій статті його царська величність ударував гетьмана Богдана Хмельницького і все Запорозьке військо, і звелів бути так за їхнім чолобиттям.

ДРУГА

Про магістрати й міських урядників.

У містах урядники мають обиратися з їхніх людей, аби лише обиралися на те достойні, які будуть підданими його царської величності при справлянні й урядуванні і віддаватимуть належний прихід у казну його царської величності насправді.

По цій статті його царська величність ударував і звелів бути так за їхнім чолобиттям. А бути урядникам у містах таким: війтам, бурмістрам, райцям, лавникам. І прибутки всякі, грошові й хлібні, збирати на його царську величність і віддавати в його, государеву, казну тим людям, яких визначить і пришле на те його царська величність у Київ і Переяславль. А над тими присланими людьми, кого пришле його царська величність для такого зібрання в казну, наглядати, аби чинили правду.

ТРЕТЯ

Данина гетьманові на булаву.

На гетьманську булаву дане Чигринське староство з усім, що до нього належить, а також щоб і нині воно слугувало до всілякого урядування; та йому ж іще й тисяча золотих червонних.

І по цій статті царська величність ударував, велів бути так за їхнім чолобиттям.

ЧЕТВЕРТА

Про смерть гетьмана і про його вибрання.

А коли трапиться, що з божої волі гетьман, бува, помре, то його царська величність звелить Запорозькому війську обирати гетьмана поміж себе

самим, а обравши, звіщати про те його царську величність; і це робити тому, що то давній військовий звичай.

І по цій статті його царська величність ударував, звелів бути так за їхнім чолобиттям. А після обрання їздити гетьманові до великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії до Москви на його государеві пресвітлі очі. І великий государ, його царська пресвітла величність, ударує гетьмана за чином булавою й прапором і звелить дати йому на гетьманство свою государеву жалувану грамоту.

П'ЯТА

Про козацькі маєтки.

Козацьких маєтків щоб ніхто не забирав у тих, котрі землю мають; і щоб пожитки з тих маєтків за доброю волею могли вибиратися також, щоб діти вдів, які залишилися після козаків, мали такі ж вольності, як предки й батьки їхні.

І по цій статті царська величність ударував, звелів бути так за їхнім чолобиттям.

¹⁰¹⁵ Суддів було два, через те в документі й повторення.

¹⁰¹⁶ *Евхимок*—назва монети, таляр.

ШОСТА

Про заплату всьому війську.

Писареві військовому й обозному по тисячі польських золотих на чоловіка. На суддівського писаря по сто золотих. На суддівського писаря по сто золотих ¹⁰¹⁵. На писаря і хоружого полкового по п'ятдесят золотих. На

сотницького хоружого тридцять золотих. На гетьманського бунчучного сто польських золотих. На полковників по сто євхимків ¹⁰¹⁶.

¹⁰¹⁷ Акти: «І по цій статті бути за їхнім чолобиттям».

¹⁰¹⁸ *Шипош* — музичний інструмент, ріг.

¹⁰¹⁹ Цього права довго добивався царський уряд, але зустрічав перепони. При Виговському обирали митрополита без благословення московського патріарха, і царський уряд не ставив йому цього за порушення договору. В 23-пунктній козацькій петиції до царя 1654 р., за якою і складався договір, сказано: «Про митрополита мають згадати, як будуть на переговорах, про це дали послам словесний наказ». В 11 пунктах, які мають уже царське ствердження, цей пункт тільки пояснено: цар має видати митрополиту грамоти на його маєтки, і не більше. Це погоджується з 14 статтею, яка подається тут.

¹⁰²⁰ Пункт сфальшовано повністю. Приводимо його за редакцією в 11 пунктів, де він іде як пункт 5: «Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорозького, аби було вільно приймати, а коли було б щось супротивне царській величності (в цих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царську величність. До цієї статті царська величність звелів: послів з добрими ділами приймати, і відправляти, і писати до царської величності правильно і швидко, за чим вони приходили і з чим їх відправлено. А котрі послі посилатимуться зі справами ворожими царській величності, тих послів і посланників затримувати у війську та зараз-таки писати про них, а без дозволу царського їх не відправляти. А з турецьким султаном і польським королем без волі царської величності не мати зносин».

На полкових осавулів по чотириста золотих. На сотників по сто золотих. Обозному, й писарю, і на двох чоловік суддів, і на всякого полковника, й осавулам військовим та полковим, які завсігди бувають на військових послугах, щоб було ще й по млину.

А на реєстрових козаків по тридцять польських золотих на чоловіка. І бути реєстровим козакам шістдесяти тисячам, і давати їм государеву платню, збираючи щороку з різних прибутків міст Запорозького війська Малої Росії ¹⁰¹⁷.

СЬОМА

Про військову артилерію.

Гармати військові мають бути в Корсуні, а весь повіт має давати кошти на проживу і справлення гармат. А на послuzі при гарматах лишатися обозному, осавулу, хоружому, писарю; пушкарів має бути вісімдесят чоловік, гармашів також, шипошників ¹⁰¹⁸ чотири чоловіки, ремісників дванадцять чоловік,

стадників шість чоловік, цирульник один чоловік, довбишів два чоловіки, коновалів два чоловіки.

І по цій статті бояри постановили бути так за їхнім чолобиттям.

ВОСЬМА

Про духовні й мирські права.

Щоб його царська величність ударував тим, що велів ні в чому не порушувати прав, наданих з віків від князів та королів, як духовним, так і мирським людям.

Царська величність ударував: права як духовні, так і мирські ні в чому не порушуватимуться. А київському митрополитові, також іншим духовним Малої Росії бути під благословенням найсвятішого патріарха московського і всієї Великої, Малої та Білої Росії¹⁰¹⁹. А духовних прав найсвятіший патріарх не змінюватиме.

ДЕВ'ЯТА

Про послів і посланників¹⁰²⁰.

Гетьманові не приймати в себе послів та посланників і гінців із навколишніх чи якихось інших держав і не посилати від себе у відповідь на ті посилки своїх послів, посланців та гінців у навколишні й будь-які інші держави, щоб не збавляти грошових та всіляких інших витрат Запорозького війська. Хіба що звелить йому, гетьманові, послати в якусь державу по певній справі великий государ, його царська величність; а коли послі, посланці й гінці приїжджатимуть до нього, гетьмана, з навколишніх держав, то їм відмовляти, коли матимуть якісь справи, і хай вони їдуть до великого государя, до його царської величності в Москву.

ДЕСЯТА

*Про мир із татарами*¹⁰²¹.

¹⁰²¹ Стаття додана. В 11 пунктах є про Крим така стаття, теж десята: «Коли б мала нападати кримська орда, тоді треба наступати на неї від Астрахані і Казані, також і донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в братстві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати. Наказ і повеління на Дін до козаків послано: коли кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли кримці зачеплять, то царська величність звелить іти на них походом». Про дипломатичні зносини не говориться тут нічого, очевидно, вони регламентувалися пунктом 5 (див. приміт. 1020).

Ні про що не погоджуватися, окрім встановлення миру з кримським ханом, а мир мати з ним за указом великого государя, його царської величності, через те, щоб татари не йшли війною на жителів Запорозького війська, не розоряли їх і не брали в полон; також щоб якісь гуляки з Криму чи ногайські не розоряли і в полон не брали їх же, черкас.

ОДИНАДЦЯТА

Про данину й про вибирання її.

Воліли б вони, щоб давати данину відомою ціною, як дається данина і в інших землях, і щоб платили її ті люди, які належать його царській величності. А щоб інакше бути не могло, не дозволяти збирати ні на жодного воєводу, і про те домовлятися; хіба що вибрали б воєводу достойну людину з тутешніх, і він насправді має віддавати ті прибутки його царській величності.

І цій статті його царська величність указав бути так, як вище написано, щоб збирати казну війту, бурмістру, райцям і лавникам та віддавати в казну його царської величності тим людям, яких його царська величність пришле, а над тими збирачами наглядати, щоб чинили по правді.

ДВНАДЦЯТА

Про воєвод.

Коли б воєвода, наїхавши, почав ламати їхні права та чинити якісь ущемлення, і то було б з великою доукою, оскільки вони до іншого права не швидко можуть звикнути й ущемлення такого не можуть зносити, то хай у такому разі старші з тутешніх людей справляються щодо тутешніх прав і установлень.

І по цій статті його царська величність дав милостивий указ, щоб були урядники, які наглядали б за правами й вольностями того війська.

ТРИНАДЦЯТА

Про привілеї.

¹⁰²² Ця стаття ідентична з пунктом 17 двадцятитрьохпунктної петиції козаків 1654 р. Тут тільки додаток: «Один на вольності козацькі, а другий на вольності шляхетські», що було здійснено (див. царські грамоти козакам та шляхетству, ч. VII, р. 5).

Раніше від польських королів не було ніякого гоніння на віру та їхні вольності, завжди вони, люди всякого чину, мали свої вольності і через те вільно служили. А нині через наступи на їхні вольності піддалися вони під високу руку його царської величності та б'ють чолом, щоб його царська величність звелів дати їм привілеї з вислими печатками ¹⁰²², аби було це нерушно на вічні часи. А коли те отримають, то вони самі роздивляться поміж себе: хто козак, той матиме козацьку вольність, а хто хлібороб-селянин, той віддаватиме звичні повинності його царській величності, як це бувало й раніше. Також визначають і для всяких людей, підданих його царській величності, на яких вони мають бути правах та вольностях.

І царська величність ударував, звелів постановити цю статтю за їхнім чолобиттям.

ЧОТИРНАДЦЯТА

Про київського митрополита.

Про київського митрополита було дано наказ сказати усно. І в мові своїй посланці били чолом, щоб його царська величність ударував, звелів дати на його маєтності свою царську жалувану грамоту.

І царська величність ударував митрополита на ті його маєтності, що він нині ними володіє, і велів дати свою жалувану государську грамоту.

Нові статті, які за указом великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії постановлені бути над колишні статті.

СТАТТЯ ПЕРША

*Про готовність усього війська до війни*¹⁰²³.

¹⁰²³ Стаття постала (як і 2) через виразну непогодженість дій царських та козацьких військ у кампанії 1654 р.

За указом і повелінням великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, його царської величності, завжди бути готовими до государської служби гетьманові з усім військом, куди лишень буде його царське зволення.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ДРУГА

Про полки, як багато їх має йти на війну.

Також, де укаже великий государ, послати на його, государеву, службу кілька полків, і йому, гетьманові, посилати ті полки без жодної відволоки.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ТРЕТЯ

Про гетьманську вірність щодо його царської величності.

Гетьманові бути вірним і навіки невідступним і не зваблюватися ніякими людськими оманками. Також не вірити ніяким вимовам про Московську державу, а хто почне заводити посвари, то таких людей карати смертю, а про всілякі посварні справи писати до великого государя, його царської величності. Також коли ті посварні справи йтимуть від людей Московської держави, то воєводи государевих порубіжних міст донесуть тим людям государевий указ після розгляду з певним присудом.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

¹⁰²⁴ Стаття постала в зв'язку з акціями семигородсько-польської війни (див. ч. X), коли Хмельницький послав до Ракочія без відома царського уряду корпус Ждановича. Враховувала вона й козацьку традицію ходити в «затяги», тобто найматися на ту чи іншу війну до котрогось із володарів.

¹⁰²⁵ Стаття формулює постійне тодішнє домагання царського уряду. За Хмельницького воєводи були впроваджені тільки в Київ. Виговський згодився на впровадження воєвод, але з обмовкою (див приміт. 734).

¹⁰²⁶ У Переяслав визначено воєводою А. Бутурліна, в Ніжин — С. Шаховського, в Чернігів — В. Новосильцева, в Брацлав та Умань воєвод не визначено.

ЧЕТВЕРТА

*Про государевий указ щодо війни*¹⁰²⁴.

Без указу й повеління великого государя, його царської величності, самому гетьманові з усім Запорозьким військом нікуди не ходити на війну й нікому з навколишніх держав не допомагати, і не посилати на допомогу великими й малими полками людей Запорозького війська, щоб через ті запомоги Запорозьке військо не змалюлося, а коли хто піде на ту війну самоправно, без гетьманського відома, то тих карати смертю.

І гетьман, і полковники, і старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

П'ЯТА

*Про воєвод по містах з військами задля оборони*¹⁰²⁵.

Великий государ, його царська пресвітла величність, звелів бути у своїх, царської величності, черкаських містах, у Переяславлі, в Ніжині, в Чернігові, в Браславлі, в Умані¹⁰²⁶, своїм, його царської величності, воєводам з ратними людьми для оборони від ворога.

¹⁰²⁷ *Гарц, гарнець* — одиниця міри на горілку, мед, пиво: 4 кварта (3,768 л).

¹⁰²⁸ Постійний пункт незгод. Царський уряд вважав білоруські землі своїми, бо відібрав їх від Литви. Козаки вважали їх своїми, бо воювали за них. У згаданий час козацьким військом у Білорусії командували І. Нечай та С. Виговський. їх завоював був пізніше князь І. Лобанов-Ростовський і відіслав обох до Москви.

Тим воєводам не втручатися у військові права й вольності, а які воєводи будуть у Переяславлі й Ніжині, то тим бути на своїх припасах. У Києві, в Чернігові і в Браславлі воєводам володіти тими маєтностями, які належали до воєводств раніше. А в полковничі побори воєводам не втручатися. Хто ж учинить якесь насильство, то тих карати; які ратні люди великого господаря

будуть у тих государських черкаських містах, то тим государевим ратним людям не ставити на дворах реєстрових козаків, а ставити тим государевим ратним людям у всяких жителів, опріч реєстрових козаків. Також не брати у реєстрових козаків і підвод під посланців чи гінців, а брати те у міських та сільських жителів. Реєстровим козакам тримати вино, пиво, мед, а продавати вино можна бочками на оренду і куди хто захоче, а пиво й мед продавати вільно гарцем¹⁰²⁷. А хто продаватиме вино в кварта, то тих карати.

І гетьман, і все Запорозьке військо, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ШОСТА

Щоб черкасцям не бути в залогах у Білій Росії¹⁰²⁸.

У городах, містах і містечках у Білій Росії нині й надалі не бути черкаським залогам, щоб не чинилося тим самим сварок поміж великоруських та білоруських ратних людей.

Гетьман, і все Запорозьке військо, і чернь постановили віднині не бути черкаським залогам у Білій Росії. Полковникам, сотникам і козакам у Білій Росії не називатися запорозькими козаками, а поки що належати до Ніжинського, Чернігівського і Київського полків. А хто називатиметься Запорозьким військом Білоруським, Старобихівським та Чаусовським, то тих висилати з їхніми пожитками в государеві черкаські міста. А хто не захоче йти в черкаські городи, то жити тим у тих місцях, але запорозькими козаками не називатися. А коли б хто почав називатися запорозькими козаками і піде до польського короля, то тих ловити й карати на горло.

СЬОМА

Про вибрання гетьмана й полковників.

Коли гетьман буде встановлений на гетьманування за указом його царської величності і за вибранням усього війська, а тоді вчинить якийсь переступ, то війську без указу його царської величності самим гетьмана не змінювати. Захоче новопостановлений гетьман учинити якийсь переступ, опріч зради, то великий государ, його царська величність, звелить дійти права в тому всім військом, а після того звелить учинити указ, як здавна повелося у війську. А самим самовільно, без указу його царської величності гетьмана не міняти, також і гетьман не може без ради й поради усієї черні вибирати когось у полковники й інші керівні люди, і щоб вибирали у війську полковників на раді, кого вподобають поміж себе зі своїх полків, а з інших полків у полковники не вибирати. Так само гетьман не повинен відставляти тих полковників без ради.

ВОСЬМА

Про чужовірців, щоб не було у військовому начальстві неправославних
1029

¹⁰²⁹ Мається на увазі Ю. Немирич, який був протестантом. Царський уряд вважав його одним із головних винуватців повстання Виговського. Немирич присяги цареві не складав.

У Запорозькому війську надалі не можна бути в начальниках людям деяких інших вір, крім православних християн, аби не було від того ніяких сварок і оман. Не можуть бути в керівних людях і новохрещені іноземці, тому що від новохрещених іноземців починається у війську великий розрух та чвари і їм, козакам Запорозького війська, чиняться налоги й ущемлення. А кого оберуть з нових полковників, то тих новопостановлених полковників привести до присяги на вірне підданство і на вічну службу.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути їй так, як вона написана.

ДЕВ'ЯТА

Про зрадників Виговських.

¹⁰³⁰ Разом з Трубецьким поїхала в Москву і рідня Виговського: Данило, Василь, Юрій, Ілля. Данила забито в дорозі. Самійла пізніше взяли в Бихові (див. приміт. 1028). Всіх їх заслано в Сибір. Дружина Виговського врятувалася (див. приміт. 962).

¹⁰³¹ Гуляницький Григорій (див. приміт. 968).

¹⁰³² *Богданович-Зарудний Самійло* — генеральний суддя ще з часів Хмельницького (див. приміт. 680). Перейшов на бік Ю. Хмельницького. Дальша його доля невідома.

¹⁰³³ Жданович Антон (див. приміт. 681). Після падіння Виговського його доля невідома.

¹⁰³⁴ *Гапонович Герман* — генеральний військовий суддя за Виговського.

¹⁰³⁵ *Лобода Федір* — спершу переяславський полковник, потім генеральний військовий суддя за Хмельницького та Виговського. Був полонений росіянами в 1659 р.

¹⁰³⁶ Силич Оникій (див. приміт. 1005).

Щоб жінку й дітей зрадника Івашка Виговського гетьман та військо віддали за його зраду царській величності; також і брата його Данила, й інших Виговських, які є лише в Запорозькому війську. А надалі не бути Виговським не лише при гетьмані і в урядниках, але й у Запорозькому війську.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, й чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили віддати невзабарі його царській величності жінку й дітей Івашкових, а також його брата Данила ¹⁰³⁰.

ДЕСЯТА

Про інших зрадників його царської величності.

Тих, що були у змові зі зрадником Івашком Виговським,— Гришко Гуленицький ¹⁰³¹, Самошка Богданов ¹⁰³², Антошка Жданов ¹⁰³³, Герман ¹⁰³⁴ і Лобода ¹⁰³⁵,— то тим навіки, на все життя не бути у військовій і таємній раді і ні в якому уряді. А коли хто вчинить супротивне до цієї статті: прикличе їх у раду і покладе на них якийсь уряд, то ті каратимуться смертю.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ОДИНАДЦЯТА

Про те, хто з керівних має бути при гетьмані.

При гетьмані має бути зобіруч Дніпра по судді, по осавулу і по писарю.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили їй бути так, як написано.

ДВНАДЦЯТА

Про тих, хто заслужить смертну кару. Без указу його царської величності їх не каратимуть.

Щодо наказного гетьмана Івана Безпалого і керівних людей його полку полковників — переяславського Тимофія Цецори, ніжинського Василя Золотаренка, чернігівського Аникія Сирина¹⁰³⁶, і керівних людей їхніх полків. Коли хто буде з тих людей винуватий у якихось справах так, що його треба буде скарати смертю, то їх гетьманові й керівним людям не карати без указу великого государя, його царської величності, доти, доки його царська величність укаже прислати когось до того суду на справлення, а до того щоб їм не було даремного гоніння й ущемлення, тому що вони служили його царській величності. Також і всіх полковників та інших керівних людей пообіруч Дніпра гетьман не може карати на горло без висланого на суд посланця його царської величності. А ця стаття постановлена через те, що зрадник Іван Виговський даремно карав смертю численних полковників, керівних людей та козаків, які вірно служили його царській величності.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ТРИНАДЦЯТА

Про невільників.

Щоб полонені обох боків були вільні. Хто де захоче бути, то тих не неволити на обидва боки.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ЧОТИРНАДЦЯТА

Про забрані прапори й гармати.

Щоб без найменшої затримки були віддані в Київ узяті під Конотопом прапори, гармати й велика верхова гармата.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано¹⁰³⁷.

П'ЯТНАДЦЯТА

Про Старий Бихів.

¹⁰³⁷ Акти: «І гетьман, і полковники сказали, що зрадник Івашко Виговський прапори, барабани й полкові гармати послав польському королю, а верхову гармату віддадуть вони в Київ незабаром».

¹⁰³⁸ Див. приміт. 1028.

¹⁰³⁹ Акти: «государю».

¹⁰⁴⁰ Цієї статті добивалися російські дворяни. Виговський, між іншим, домовлявся з царським урядом, щоб видавалися навзаєм і українські втікачі.

¹⁰⁴¹ Тобто 1654, 1655 і 1656 рр.

Гетьманові звеліти очистити для великого государя місто Старий Бихів і звеліти вивести з того міста черкас та служивих людей інших чинів, тому що місто віддавен належало польському королеві, а не черкасам. Бо в нинішні проминулі часи чинилися від зрадників, від Самошки Виговського та від Івашки Нечая ¹⁰³⁸, і від їхніх радників всілякі злі розрухи, й бунти, і велике кровопролиття ратним людям великого государя. Багатьох вони, взявши під присягою чи таємно, били до смерті, ото ж надалі тим зрадникам годі бути в Бихові керівними людьми і годі від них бути такому злу. А в Бихові, окрім государевих людей московського народу, нікому більше бути не можна через те, що будуть усілякі сварки, адже ляхи живуть близько — вони безперервно колотили та й надалі почнуть колотити. А можна тим людям бути в Ніжинському чи Чернігівському полку чи де хто захотів би.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді указ великого государя, сказали, що вони пошлють у Бихів до Івана Нечая лист, аби той очистив місто Бихів великому господареві ¹⁰³⁹, його царській пресвітлій величності, а козаків, які звалися запорозькими козаками, вислав у Ніжинський та Чернігівський полки. Але щоб його царська величність звелів ударувати і за їхнім проханням відпустити його провини. А коли він не учинить того за їхнім листом, то вони за указом його царської величності підуть на нього війною.

ШІСТНАДЦЯТА

Про збіглих людей із міст як з боярських, так і християнських у черкаські міста ¹⁰⁴⁰.

У минулі 7162-й, 7163-й і 7164 роки ¹⁰⁴¹ і після них численні люди й селяни дворян та боярських дітей розбіглися з Брянського, Карачевського, Рильського та Путивльського уїздів у черкаські міста: в Новгородок Сіверський, в Почеп і Стародуб. Вони, приходячи з тих міст до своїх

поміщиків та вотчинників, чинять нестерпні всілякі злості й розори. То щоб гетьман і Запорозьке військо звеліли, розшукавши їх, віддати тих злодіїв та втікачів їхнім поміщикам та вотчинникам і надалі учинити міцний заказ, щоб у черкаських містах нікого не приймали з тих боярських людей та селян, які й надалі втікатимуть у черкаські міста, щоб не було ніяких розрухів у тих порубіжних містах, а служивим людям щоб не було ніякого розору. А про кого із тих збіглих, про чиїх людей чи селян, почнуть писати воєводи з міст, то тих віддавати назад. А коли хто прийматиме тих збіглих людей і селян, то тих карати на смерть. Також буде: хто з Запорозького війська учинив над ким смертне вбивство, чи якийсь розрух у людях, чи якась інше зло та втече в государеві околичні міста, а гетьман і полковники почнуть про них писати до воєвод околичних міст великого государя, то тих утікачів розшуковувати після того і віддавати в Запорозьке військо.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як вона написана.

СІМНАДЦЯТА

Про підводи й харч посланцям.

¹⁰⁴² Мається на увазі духовенство.

Щоб в усіх містах брати з вїтїв, бурмістрів та міщан харч і підводи для тих людей, які будуть послані від великого государя до гетьмана Запорозького війська і його, царської величності, бояр, воєвод та наказних людей, чи послів і посланців в інші держави, чи в які городи й міста Малої Росії для якихось государських справ з грамотами. Також стосується це й тих, які послані будуть з гетьманськими листами до великого государя, а також з відповідями від його, царської величності, бояр, воєвод і наказних людей, чи послі й посланці з грамотами від навколишніх государів, чи хто з грецьких властей ¹⁰⁴² піде до великого государя для милостини чи якихось

інших государських справ, і коли ті люди підуть від нього, великого государя, назад, віддавати кожному з них за достойністю. І силою у них не брати харчу й підвід іншим людям, які підуть до його царської величності московських і Малої Росії міст, окрім вищеописаних справ. А всілякі угіддя, якими вони володіли за королівськими правами досі, хай належать їм поколишньому.

І великий государ ударував, указав бути так за їхнім чолобиттям.

ВІСІМНАДЦЯТА

Про тих, які не вчинять присяги його царській величності.

А коли хто із старших чи будь-якого іншого чину, чи з козаків і міщан у Запорозькому, війську не вчинить присяги по святій непорочній євангельській заповіді його царській величності і буде розкрито це достеменно, то таких людей за військовим правом карати смертю.

ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

Про тих, хто захоче порушувати ці статті.

А коли хто ці статті, постановлені військом, порушить і не виконуватиме, то керівна людина, чи козак, чи міщанин, усі вони будуть карані на горло.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ЗАПИС

За цим записом учинили присягу по святій непорочній євангельській заповіді гетьман Георгій Хмельницький, і обозний, і судді, й осавули, і полковники, і вся старшина, і чернь.

Я, гетьман Георгій Хмельницький, обіцяю перед святим Євангелієм те, на що в минулих літах посилали своїх посланців багато разів бити чолом до великого государя царя і великого князя Олексія

¹⁰⁴³ Тобто в 1657 р.

Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, мій батько гетьман Богдан Хмельницький і все Запорозьке військо. Йшлося тоді, щоб великий государ ударував, велів прийняти його, гетьмана, з усім Запорозьким військом, і всю Малу Росію, і всяких чинів людей з містами й землями своїми під свою високу государську руку у вічне підданство. І великий государ цар та великий князь Олексій Михайлович, самодержець усієї Великої, Малої та Білої Росії, його царська пресвітла величність, ударував, зволив прийняти його, гетьмана, мого батька Богдана Хмельницького, і все Запорозьке військо з усією Малою Росією під свою государеву високу руку. А в минулому 7165 році ¹⁰⁴³ божою волею мій батько, гетьман Богдан Хмельницький, помер, і після того за указом його царської величності і за військовим обранням постановлений був у Запорозькому війську гетьманом писар Іван Виговський; і нині він, Іван, військом же Запорозьким відставлений від гетьманства за своє кривоприсяжництво. І за указом великого государя та після обрання всього Запорозького війська постановлений нині гетьманом на раді Запорозького війська я, Георгій Хмельницький. І мені, гетьманові Георгію, з полковниками, сотниками і зі всякими чиновними людьми та всяких чинів людьми усього Запорозького війська бути невідступно навіки під царської величності високою рукою і служити вірно йому, великому государеві, і государевому його синові, нашому государю, добровірному царевичу Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і їхнім наслідникам та стояти на всякого його, государевого, ворога за його

господарським повелінням без усякої зради; а до польського, турецького, кримського та інших государів не приставати. І на тому всьому я, гетьман Георгій, і всякого чину люди Запорозького війська обіцяємося нині перед святим Христовим Євангелієм при його, царської величності, боярах, при ближньому бояринові і казанському намісникові князі Олексію Микитовичу Трубецькому, при білозерському боярині й наміснику Василю Борисовичу Шереметові, при окольничому й білогородському наміснику князі Григорію Григоровичу Ромодановському, при дяках, думному Іларіону Лопухіну і при Федору Грибоїдові, яких нині прислав для того його царська величність.

І на правдешнє запевнення обіцяюся у тому всьому своєму господареві царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і його добровірній цариці, государині нашій, і великій княгині Марії Іллівні, і добровірному государеві царевичу й великому князю Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і їхнім государським наслідникам за непорочною заповіддю господа бога і спаса нашого Ісуса Христа, як указано в святому Євангелії, що їй-їй служити мені на тому, як і всьому Запорозькому війську, людям усяких чинів, йому, великому своєму государю царю й великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і його добровірній цариці, государині нашій великій княгині Марії Іллівні, і добровірному государю царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і їхнім государським наслідникам на Московську й Володимирську держави і на всі великі держави Російського царства, й на Велике Князівство Литовське, і князівства Київське та Чернігівське, і на всю Малу та Білу Росію, і не хотіти іншого государя з інших держав, Польської й Німецької, королів і королевичів, царів і царевичів різних земель з руських та іноземних родів, і не шукати ніякими мірами і ніякою хитрістю шляху піти під держави, на яких вони, государі, сидять. А де побачу чи почую якихось ворогів, польських, турецьких чи кримських, або якихось інших держав спілку, злий замисел чи зраду його царської величності у його підданих, чи

якийсь умисел на государя свого царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, і на сина його государевого добровірного государя царевича і великого князя Олексія Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і на його, царської величності, наслідників, і на всі великі держави, на Велику, Малу та Білу Росію, і на Велике Князівство Литовське, то мені, гетьманові Георгію, якнайшвидше звістити про те своєму государеві царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, а самому стояти за свого государя і за його держави, і давати по змозі якнайкращу допомогу, й битися, не берігши своєї голови, а зрадника зловити й прислати до його царської величності. А де звелить мені його царська величність бути на своїй, великого государя, службі з Запорозьким військом і ратними людьми, і зі своїми, його царської величності, московськими ратними людьми, і хто буде боярами й воєводами над військами його царської величності, то мені, бувши на государевій службі, радитися з тими боярами й воєводами, а також мати раду і спільно діяти ратним людям Запорозького війська з ратними людьми його царської величності і битися заодно з його, царевими, недругами. А піддані його царської величності, ратні люди Запорозького війська, які будуть зі мною і яких я утверджуватиму, хай тримають раду і мають дружбу з ратними людьми його царської величності і б'ються заодно з ворогами його царської величності, не хоронячи свого життя, і хай їхня обіцянка й клятва буде в усіх несхитно постійна. А з полків його царської величності мені до ворога не відходити і не чинити ніякими мірами зради.

А коли мені лучиться бути з підданими його царської величності, з московськими ратними людьми та іншими, які є піддані його царської величності в місті, то мені того міста ворогові не здавати, і не підводити ворога через кого іншого до міста на слабке й незахищене місце, і зла ніякого не чинити, і ні в яку іншу державу, зрадячи, не від'їжджати, а бувши в полках, воєвод не покидати і з його государевими ворогами та зрадниками не погоджуватися; також ні в чому не зраджувати ні в яких справах і ніяким

лукавством мені, своєму государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і синові його государевому государю царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу, і їхнім государським наслідникам. А хто не стане служити й прямити государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої та Білої Росії, і сину його государевому государю царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу, і їхнім государським наслідникам чи хто почне погоджуватися з їхніми государськими ворогами, то мені битися до смерті з тими людьми за них, своїх государів, і за їхню державу. А мені самому, гетьманові, за мою обітницею, обіцяюся перед цією святою Євангелією, не приставати ні до якої зради, ні до якого злодійства і ні до яких оманок. А що був я відлучений зрадою кривоприсяжця Івашки Виговського від великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, від його царської пресвітлої величності, то надалі мені не приставати до того зрадника і кривоприсяжця Івашка Виговського та його радників, таких же зрадників і кривоприсяжців, і не оманюватися ні на які їхні, злочинців, приваби; а статті, які були дані раніше колишньому гетьманові, батьку моєму Богданові Хмельницькому, і які нині знову були постановлені й закріплені на раді, додержувати мені навічно. І за цією обітницею бути мені в государя свого царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, і в його государського сина у великого государя, добровірного царевича і великого князя Олексія Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і в їхніх государських наслідників у підданстві навіки й невідступно, і в усьому мені служити та прямити й хотіти добра насправді, без жодного лукавства своєму государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і сину його государському, великому государю, благовірному царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і їхнім государським наслідникам так, як оце обіцяюся.

Після цих церемоній і гулянь у Переяславлі частина старшини й козацької черні була розпущена по домівках, а інша, більша частина, від'їхала з гетьманом Хмельниченком до Чигрина і там при бенкетуванні, як перед гетьманом, так і поміж себе, генеральний обозний, судді, осавули, писар та інша старшина немало буркотіли й невдоволилися на ті, дані Хмельниченкові в Переяславлі, статті, бо побачили в них дещо новододане, якого не було в старих статтях Хмельницького. Особливо невдоволилися полковники Богун, Ханенко, Гоголь та інші, які не були при постановленні в Переяславлі Хмельниченка гетьманом, але лишалися з військами на кордоні проти поляків. Вони, прибувши в Чигрин, були вельми незадоволені з тих даних Хмельниченкові статей і кріпко нарікали за несправність на старшину, що була в Переяславлі при Хмельниченкові.

РОЗДІЛ VIII

Про ущемлення пруссів від шведів; про непослух польського війська, бо йому не оплачено його заслуги; про вичерпання коронного скарбу; про малу надію в поляків помиритися зі шведом; про несамовитість їхніх, поляків, союзників; про виправу від поляків послом до цісаря Ольшевського; про неприязну його відправу назад від цісаря; про схильність поляків до миру з ким тільки можна; про прохання Виговським польського війська, щоб відібрати Україну, і про схильність поляків до того прохання; про їхній намір миритися зі шведом; про шведські невдачі, а польське щастя в Данії; про хвороби, що примножилися там у польському війську; про прибуття у Данію Оленярського й Ангельського флотів примирити шведського й дунського королів; про грізне їхнє переконування і про схилення дунців до трактату;

про шведські змагання з Польською державою; про польський сейм, що тривав, і про ухвалу на ньому поділити польські війська на три дивізії; про козаків із Хмельниченком; про мідну польську монету; про щастя дунчика і його помічників у Данії над шведом; про шведські квартири коло Копенгага, дунсько'ї столиці; про прибуття знову на допомогу дунчиків олендерів, про наближення до Пруссів коронного маршалка і про успіх над шведами під Грудзьодзем Гродзіцького; про війну Виговського під Конотопом із росіянами; про розгром шведського Дугласа поляками у Жмуді; про успіхи й неуспіхи шведів та дунчиків у Фіонії; про виправку цісарських військ під шведський Щетін; про маршалкову раду, як зачинати війну зі шведами у Пруссіях; про вибиття шведів із Грудзьодзі і про міцну облогу шведів у Малборку; про признання Оливи місцем до чинення трактатів; про гнів польського війська у Львові щодо невизнання своїх заслуг і про гетьманське їм у тому погамування; про козацький заколот проти Виговського; про гетьманство Хмельниченка і втечу Виговського до Бара; про Хмельниченкову начебто відозву до короля і про перебування у Хмельниченка від короля волинського каштеляна; про повернення з Данії Чернецького на зимівлю до Польщі; про зраду начебто Хмельниченка полякам і про його тодішній воєнний чин на поляків із росіянами; про страх начебто від того в Польщі.

При такому, як було описано, становищі й завірюхах у Польщі й Україні шведи в той-таки власне час (як свідчить Твардовський) ущемлювали і чинили недобробит пруссам, бо вони, ще не послаблюючись у своїй силі та намірах, гвалтовно увійшли до Пруссів і кріпко їх утискували, прагнучи відторгнути від Корони

¹⁰⁴⁴ Це сталося на початку року в Любліні.

¹⁰⁴⁵ На наступному сеймі було призначено 600 тисяч золотих податку.

¹⁰⁴⁶ Цісар коронувався 18 липня.

¹⁰⁴⁷ Цісар сказав російським послам, що йому приємно було б бачити великого російського князя на польському троні, але з волі поляків. Коли б поляки того не захотіли, цісар визнав би великому князю титул Литовського князівства.

¹⁰⁴⁸ *Ольшевський Анджей* — краківський канонік, прибув до Відня у липні.

¹⁰⁴⁹ Трохи неточно. Ольшевський вимагав, крім першої, поданої тут, вимоги, ще вивести залогу із Кракова, вивести допоміжне військо з Польщі, винагородити шкоди, які вчинили австрійські жовніри. Скаржився на генерала Суса (Зуза), що повільно здобував Торунь.

¹⁰⁵⁰ Власне, Ольшевського послали для того, щоб цісар не перешкоджав полякам миритися зі шведами.

¹⁰⁵¹ Тут плутанина. Витовський втратив Україну в вересні, коли сейм було вже розпущено. На сеймі 1659 р. приймали послів Виговського, апробовуючи Гадяцький пакт. Тоді поляки й думати не могли, що Виговський впаде.

¹⁰⁵² Виговському було послано розпорядження вдарити на російське порубіжжя.

¹⁰⁵³ Сеннерборг на о. Альс.

¹⁰⁵⁴ Острів Самеє.

Польської і підкорити собі. Польські платні війська, не маючи від короля заслуженої собі плати, ніби сконфедеровані ¹⁰⁴⁴, не захотіли йти обороняти від шведа Пруссії. Вже було цілком неможливо накладати нові податки й побори на зовсім оголений посполитий люд, щоб зібрати скарби на те військо; король наказав зібрати під суворою езекуцією лише те, що доводилося віддати й виконати з недоданих минулих податків ¹⁰⁴⁵. А щодо примирення зі шведом поляки мали тоді малу надію, оскільки навколишні монархи й союзники їхні чинили з ними облудно — кожен із них щиро слугував лише своїм власним гараздам. Адже й новий тоді цісар ¹⁰⁴⁶, цісарський син і венгерський король, постановляючи свою лігу з російським монархом, не питаючи поляків, бажав через свого посла йому, російському государеві, бути литовським князем ¹⁰⁴⁷. Брандербуржець намагався відняти від шведа свого Щетіна, але дунчик на те не згоджувався, доки не визволить від шведа з його та інших допомогою своєї держави; а полякам у той час, як пише Твардовський, було душно. Тим часом поляки виправили в посольстві до цісаря Ольшевського ¹⁰⁴⁸ з таким побажанням, щоб той не чинив перепони трактатам про мир, які мали бути постановлені між поляками і шведами в Торуні, і коли б швед мав погодитися в усьому з поляками, то щоб цісар тому не перечив; також щоб він, цісар, через злидні й неможність поляків виділив для свого війська, даного полякам у допомогу, платню для їхнього, цісарців, подальшого задоволення ¹⁰⁴⁹. Цісар був тим вельми уражений і відправив Ольшевського назад з таким нагадом і доганою, щоб поляки не зашкодили собі надалі своїми вигадками, але пеклися про його цісарську приязнь і

обходилися з ним згідно своєї першої з ними угоди. Після повернення Ольшевського поляки вирішили за краще помиритися і згодитися з будь-яким, хто був би схильний до трактатів. Але оскільки вони мали сумнів, що погодяться з російським монархом, позираючи на опанований ним столичний Білень з усією Литвою, сталі схильнішими до миру зі шведом¹⁰⁵⁰. З козацького й ординського боку Виговський, втративши через вищеописані події гетьманство й Україну і прагнучи знову її досягнути, просив на сеймі військових собі посилок¹⁰⁵¹ і хотів бачити на Україні й самого короля. На тому сеймі Виговському вчинено декларацію, що йому будуть дані коронні війська, аби відібрати від Московської держави до Корони Польської Україну¹⁰⁵², а зі шведами вони почнуть трактувати про мир.

У Данії шведський адмірал Врангель, нічого не досягнувши під містом Ансельмом, повернув свій морський флот під інше місто, Сандебург¹⁰⁵³, але й там, стративши свій штурм, із соромом відступив, тим більше, що прибув туди для відсічі з польськими хоругвами руський воєвода Чернецький. Поляки, начебто прагнучи захопити шведські кораблі, кинулися були плавцем у море і цим так перестрашили шведів, що ті змушені були безтямно звідти втекти, а сам адмірал, бувши на землі, заледве був порятований своїми солдатами від тодішньої біди. Тоді ж поляки, добувши від шведів, окрім інших суден, дванадцять барок, сіли в них із ним, Чернецьким, перепливли зараз же через тамтешню морську затоку, а добравшись інсули, що зветься Самсої¹⁰⁵⁴, опанували її, вирубавши шведів, що там були, і полонивши осібно їх понад сотню з вісьмома гарматами; забрали вони до того ж і три шведські кораблі, що стояли біля тамтешнього берега. Але оскільки поляки звикли більше до польових, а не до водних воєн, то через те в поморській голодній і мокрій за кліматом Дунській державі почалися в польському війську хвороби, спершу поміж челяді, потім і поміж самого товариства. Однак поляки не послабшали від того й дочекалися там помічного собі й дунчикові Олендерського флоту, а тільки-но він прибув туди, в Данію, то зразу ж услід за ним прибув і Ангельський флот, приязний шведові. Він

з'явився під міцним дунським містом Зундом, але не як ворог, а щоб погодитися з Олендерським флотом і привести обох королів, шведського і дунського, до згоди й миру і заспокоїти від війни

¹⁰⁵⁵ Йдеться про Гаазьку угоду (див. приміт. 892).

¹⁰⁵⁶ Інші дані: не хотіли миритися ні один, ні другий.

¹⁰⁵⁷ Інші дані: 12 тижнів.

¹⁰⁵⁸ Див. приміт. 970.

¹⁰⁵⁹ Див. приміт. 966.

¹⁰⁶⁰ Коронним гетьманом був С. Потоцький, перебував із військом коло Глинян.

¹⁰⁶¹ Острів Фюн.

¹⁰⁶² Мабуть, у Зондській затоці.

¹⁰⁶³ Англійський флот повернув до Лондона. Син короля — це Карл II, син того Карла I, що йому відрубали голову в час революції Кромвеля. Карл II повернувся із Франції, де був у вигнанні, і почав воювати за свій трон.

¹⁰⁶⁴ *Вандали* — східногерманське плем'я I тис. н. е. Величко, як видно, приписує шведам походження від них. Предками ж шведів були північногерманські племена свеони, герули та ін.

¹⁰⁶⁵ Юрія Любомирського.

¹⁰⁶⁶ Царський уряд таки намагався розірвати цей союз (див. приміт. 769). Крім того, було організовано напад на Крим запорожців, після чого хан залишив Виговського.

Балтицьке море ¹⁰⁵⁵. Для цього обидва флоти послали до обох тих монархів своїх делегатів, щоб погодитися і припинити задля загального добра розбої на Балтицькому морі. Обидва названі флоти згодилися і здекларували, що стоятимуть і допомагатимуть тому, хто буде схильніший до трактатів та миру. Дунчик, відібравши таку пропозицію від олендерських і ангельських делегатів, либонь, мав від шведа великі кривди і шкоди своїй державі, однак, озираючись на пропозицію тих делегатів і на своїх союзників, змушений був згодитися на трактат зі Шведом ¹⁰⁵⁶. Швед же при такій надії миру з дунцями докінчив у Польщі та Віслі міст і, обклавши Тчов, Староград і Свієце, польські чи пруські міста, своїм військом, чинив над ними воєнний промисел. А в Польщі тим часом сейм, що тоді відправлявся, протягся аж на десять тижнів ¹⁰⁵⁷. На закінчення його було постановлено роз'єднатися польським військам на три дивізії: Литва, обходячи від Дніпра свою державу, мала йти в Російську державу з козаками, які на Гадяцьких пактах, вже стверджених присягою королівської особи (як про те казав вище), були доста задоволені й повинні були виявитися явними ворогами (як пише Твардовський на 268 листі) Російській державі. Але Твардовський

збрехав тут у тій мірі, що хоч Гадяцькі пакти й були тоді стверджені присягою короля Яна-Казимира, однак козакам не були відомі ¹⁰⁵⁸, бо гетьмана Виговського, як про це вже було попереду висловлено, розгромив під Хмельником Сомко ¹⁰⁵⁹, і всі козаки з новим своїм гетьманом Юрасем Хмельниченком стали триматися тоді боку Російського царства. Друга частина польського війська з коронним гетьманом ¹⁰⁶⁰, який дивився на Україну через перспективу свого розуму, мала лишатися в Польщі. Третій частині польського війська з коронним маршалком призначено йти або для бою, або для постановлення зі Шведом миру в Пруссії. А через те, що польські золоті та срібні монети й кружці вийшли, то ухвалено було до певного часу робити й видати з Любліна війську в додаток мідну польську монету. При таких сеймових ухвалах у Польщі польське військо в Данії мало щастя зі шведом. Коли поляки з цісарським і брандебурзьким військом осадили на чолі з Монтекукулі шведів у Фрідризоді, то шведи, випавши з Фрідризода, дали сильний бій польським, цісарським і брандебурзьким військам, що прийшли на допомогу дунчиків. Однак не могли перед ними встояти і тому (маючи ще й до того страх, щоб не приспів туди на них Олендерський флот) умкнули з ганьбою, забравши зі своїх шанців менші гармати, від Фрідризода до прилеглої близько до тих місць Фіонії ¹⁰⁶¹, покинули вони в своїх шанцях гармати і залишили там інші обозові речі.

А з другого боку дунчик збив з олендерською допомогою поміж Зонтом ¹⁰⁶² вісім великих шведських кораблів, тим паче, що приязливий шведові на той час Ангельський флот був при королівському синові в Лондині ¹⁰⁶³, щоб не мати до свого моря протектора, був відізваний назад у свої країни. Тоді швед позбувся не лише ангельської, але й французької ліги і мусив надіятися на своїх, а не чужих, і від них зібрати війська вандалів ¹⁰⁶⁴. Через що виправив до них швидку пошту, а сам зі своїми військами розклався по квартирах коло Копенгага, в якому перебував сам дунський король. Згодом прибув дунчиківі другий новий посилок олендерського війська, а згадана дивізія коронного маршалка ¹⁰⁶⁵ тягнула з поспіхом і налегці до Пруссії, що

були дуже утиснені шведами. А як тільки вона наблизилася, випав із Торуня Гродзіцький і побив зо двісті шведів, які переправлялися під Грудзьодзем через Віслу, взявши п'ятдесят возів,— всього шведів було там п'ятсот кіннотників. Він і раніше підбігав своїми чатами під шведів і відверто чи таємно шкодив та уривав їх. При такому становищі дійшла ще полякам приємна звістка і з України (як твердить Твардовський на 269 листі), що московський государ, начебто повідомившись про Гадяцькі пакти і союз Виговського з поляками та ордою, виправив своє військо з князями Трубецьким та Ромодановським розірвати лігу Виговського з ордою ¹⁰⁶⁶, але Виговський з коронним обозним і з татарами

¹⁰⁶⁷ 30 тисяч.

¹⁰⁶⁸ Скарби і полонених дістав хан, трофеї відіслано в Польщу (див. приміт. 1037).

¹⁰⁶⁹ Виговський дійшов-таки до Путивля, а звідтіля повернув назад.

¹⁰⁷⁰ Кемеровський, Полюбінський і Сапіга. Тоді впало 5 тисяч шведської піхоти.

¹⁰⁷¹ Тепер Фредерисія.

¹⁰⁷² У Малому Бельті.

¹⁰⁷³ Прізвище не проставлене. В Твардовського також, очевидно, Величко, лишаючи прогалину, хотів заповнити її з іншого джерела, але не зробив цього. Ми не мали такої можливості також.

¹⁰⁷⁴ Це не так (див. приміт. 836).

виступив проти російських військ, спершу погромив їх під Конотопом, убивши їх там десять тисяч ¹⁰⁶⁷, а потім біля Путивля при Пожарському й, добивши начебто їх, послав найвиборніших росіян до польського короля в неволю ¹⁰⁶⁸. І тут Твардовський також розминувся з правдою, бо було то не так, як він написав, а так, як було раніше описано в цій книзі, бо Виговський, либонь, погромив росіян під Конотопом, однак більше нічого не міг їм учинити, давали бо міцну відсіч, і повернув назад з усім своїм військом та ординцями, ще не доходячи Путивля ¹⁰⁶⁹.

Зі Жмуді вирушив був за вказівкою шведського короля до Інфлянт його генерал Дуглас з Адеркасом, і його, напавши, розгромили були до ноги Коморовський зі Шварцохом і полком гетьмана литовського Гонсевського ¹⁰⁷⁰, який ще лишався в московській неволі, а сорок шведських невільників відіслав до свого короля. Виступаючи зі згаданого Фрідризода ¹⁰⁷¹ до Фіній, швед познімав свої залоги і з інших дунських фортець, що були біля

Фрідрізода. Поляки пішли за ними вслід і одні на барках, інші пустившись плавцем, досягли Міттелфара й Голдінського каналу ¹⁰⁷², де на них міцно вдарили з великих корабельних гармат. Тут був забитий дунський лейтенант на адміральському кораблі, і на тому ж кораблі був поранений відломаною гарматним ядром з корабля шкабуртиною цісарський фельдмаршал Монтекукулі. Поляки тоді з цісарцями й дунчиками відняли від шведів кріпко боронений берег і взяли собі двоє ворожих шведських шанців, однак, не досягши своєї цілі, уступили назад з берега для віднайдення собі живності. Швед, звідомившись про це від «язиків», ударив там на їхні квартирі і повіднімав польські барки й пороми, а осібно взяв тоді ж на морі п'ять дунських кораблів із адміралом [...] ¹⁰⁷³. Від таких дій та нещасливих завірюх дунчик з цісарцями та поляками впав у розпуку й відчай, що не зможе досягти в той час своєї Фіонії, і, бачачи шведське щастя, змушений був повернути звіттіля назад і бути в значному ущемленні.

Новий християнський цісар, прагнучи порятувати з цього лиха від шведа дунчика, либонь, аж доти ховав при собі свої таємні думи і не порушував постановлених зі шведом Оснабрудських пактів . Однак, оголосивши вже тоді відверту проти шведів війну, виправив через Шльонськ при своїм генералі Зузі під шведський Щетін з гарматами значні свої римські й ледве не всього західного християнства війська. Тим часом коронний маршалок замешкався у Львові, бо польське військо доправлялося заслуженої собі плати через тодішні з ним трактати, а прибувши до своєї дивізії, що вже була близько Пруссів, радився з начальниками свого війська обблоковувати й добувати Малборк чи Елбліонг — пруські фортеці, що мали в собі шведів.

¹⁰⁷⁵ 20 серпня. Місто взяли при допомозі австрійського війська.

¹⁰⁷⁶ Місто на південь від Малбурга.

¹⁰⁷⁷ Посередником і натхненником цього миру був французький посол Лямбре.

¹⁰⁷⁸ Маршалком конфедерації був М. Яскульський.

¹⁰⁷⁹ С. Потоцький.

¹⁰⁸⁰ Див. приміт. 961.

¹⁰⁸¹ Див. приміт. 970.

¹⁰⁸² Див. приміт. 970, 975.

¹⁰⁸³ Немирич загинув на північному Лівобережжі (див. приміт. 958), Верещаку та Судиму було вбито на козацькій раді в Германівці (див. приміт. 970).

Зійшлися на тому, що вирішили не скакати поміж ворогів і починати військовий чин, не залишаючи їх за собою. Отож маршалок прибув спочатку під Грудзьодзь і, взявши його штурмом ¹⁰⁷⁵, вирубав у ньому всіх шведів, що там були; замкнувся лишень у тамтешньому замку після спалення гранатою міста сам комендант. Поляки його там не здобували, а рушили разом із маршалком (на чолі цісарців був там Гейстер, а брандебуржців очолював Радивил) від Грудзьодзя під міцний і нездобутий прусський замок Малборк, поставлений стародавніми пруссами й хрестоносцями в неприступному природному місці, надійно обварований мурами й уміцнений численними гарматами,— його ніяк не можна було здобути, хіба що через тривалу облогу й примус. Прибувши, обвівши навколо міста шанці й осадивши їх піхотою, вони почали були спершу здобувати місто і густо сипати від себе вогнем. Шведів було там, здатних до бою і які кріпко боронили місто, три тисячі — їх зведено сюди з менших прусських фортець та залог.

Шведи й не мислили про мир, комісари тільки зносилися щодо місця чинення трактатів, і кожен з них у тому вигоджував найбільше собі: поляки хотіли, щоб це було в Торуні, а шведи бажали, щоб місце трактування миру було під Елблїонгом і Штумом ¹⁰⁷⁶. Нарешті прийшли до того, що обидва боки призначили місце до чинення трактатів у місті Оліві ¹⁰⁷⁷.

У Львові ще не затихли тоді жовнірські незгоди. Жовніри упоминалися в Річі Посполитої заслужених собі чотирьох мільйонів, з яких відлічували їм заледве десяту частину. Через це військо, розгнівавшись на комісарів, поборців, писарів та інших скарбових дозорців, не захотіло випустити їх зі Львова, доки не будуть оплачені їхні заслуги, і, позамикавши навіть брами, хотіли доконечне пограбувати Львів. Навіть директор тої ліги ¹⁰⁷⁸ був здепресував, у надії, що вони спам'ятаються й уговкаються в такій завзятості, і лише старий та сивий їхній вождь, коронний гетьман ¹⁰⁷⁹, погамував їх у тому своїм поважним словом, застерігши їх, що вітчизна їхня, Корона Польська, напередодні загину, особливо з прусського і козацького боку. Гнівне жовнірство, вислухавши у Львові таку гетьманову мову й засторогу,

зараз же відступилося від своєї завзятості, погамувалося в своєму гнівові і, схилившись по-колишньому під його, гетьманське, старожитнє керівництво, пообіцялося йти на Україну в допомогу Виговському на присмирення козацьких бунтів °. Бо шведи тоді коїли у Пруссях шкідливе для Польщі діло і кріпко тиснули пруссів, а на Україні нині повстали й бунтуються проти Виговського козаки, не зрозумівши начебто гаразд Гадяцьких пактів (як пише Твардовський на 273 листі) ¹⁰⁸¹, вже тоді, як казав вище, поприсяжених королівською особою; не збагнули титулу свого Руського князівства, що мало бути, а вселили поміж себе, що не всі мали користуватися шляхетським ім'ям та вольностями. І коли Виговський після щасливого виграшу над Москвою під Конотопом віддалився зі своїм військом усередину Російської держави (що не є правдою в Твардовського), тоді козаки, що були на Україні в своїх домівках, начебто вибрали й постановили в Браสลавлі нового собі гетьмана Юрся Хмельниченка ^{1082г} і хотіли почати новий бунт проти Виговського й поляків попри ті Гадяцькі пакти.

Виговський, довідавшись про це і начебто залишивши далеко в Російській державі своє й татарське військо, сам з малою часткою його прибув на Україну присмирити той козацький заколот. Але вже запізно, бо застав усіх відступниками від нього і прихильниками (над сподівання) Хмельниченка. А ті, що міцно трималися його, Виговського, боку й Гадяцьких пактів, як Немирич, Верещака, Сулима ¹⁰⁸³ та інші (це вони присягнули недавно у Варшаві на тих Гадяцьких пактах і на мир з поляками, постановлений у них), всі були побиті й розсічені, як каже Твардовський. Але не так те все діялося, як він написав, а так, як було вже висловлено попереду в цій моїй книзі. Виговський, позбувшись свого щастя й не мігши

¹⁰⁸⁴ Не до Бара, а до Фастова, де стояв А. Потоцький. Власне, Бар ще підтримував Виговського. В грудні — січні здобував його Ханенко, але поніс великі втрати. Барська залога після того сама покинула фортецю.

¹⁰⁸⁵ Хоч Величко бере ці дані під сумнів, але Хмельниченко і справді при постановленні гетьманом прийняв умову Виговського піддатися королю (див. приміт. 970).

¹⁰⁸⁶ Беневського. Але Беневський почав зносини із Хмельниченком значно пізніше — в кінці грудня, коли той уже був гетьманом, — через своїх посланців Селецького та сотника Василя. Посли звідомили про прихильність Юрія до короля. Величкова

поправка тут цілком доречна. Між іншим, офіційний лист Хмельниченка був стриманий і мало прихильний до поляків.

¹⁰⁸⁷ Чернецький повернувся в Польщу в вересні 1659 р.

¹⁰⁸⁸ Маються на увазі Переяславські трактати.

¹⁰⁸⁹ Під кінець року і справді знаємо енергійну акцію московського та козацького війська проти міст, що тримали бік Виговського (Чигирин, Бар). Тоді ж, у кінці листопада, були бої під Хмельником (див. приміт. 966). Після того козацькі ватаги ходили на Волинь, Покуття, Поділля. Тут ідеться про похід кальницького полковника І. Вертелицького.

¹⁰⁹⁰ На Виговського (див. приміт. 966). Виговський справді відійшов після того на Дубно.

¹⁰⁹¹ Таки Москва (див. приміт. 966).

начебто погасити того козацького вогню, поклав булаву, а сам, як ошпарений начебто, лише з тисячею своїх людей умкнув з тої пожежі до Бара ¹⁰⁸⁴, а звідтіля просив собі рятунку й допомоги від короля й Річі Посполитої. А Хмельниченко, лишившись цілковито гетьманом і маючи до себе козацьку приязнь, відізвався начебто до польського короля, хочучи лишатися під його рукою і готовим бути за всяким його наказом на послух ¹⁰⁸⁵. Однак бажав він лишитися цілком при давнішніх правах і уставах Запорозького війська, а також при неодмінних звичаях православної релігії, не приймаючи нових. Король, бувши радий на цю відозву Хмельниченка, виправив був зараз до нього волинського каштеляна ¹⁰⁸⁶, щоб потвердив його, Хмельниченка, на тому гетьманстві і щоб запевнив його королівською ласкою, а коли б той заправив щось слушне, хай би обіцяв йому королівську готовність. Але й тут діялося не так, як написав Твардовський, бо Хмельниченко, ставши гетьманом, присяг на вірність у Переяславлі російському государю і був потверджений на тому уряді від нього; хіба, може, волинський каштелян приїздив до нього не потверджувати на гетьманство, але зваблювати його й відхилити від Російської держави, як сталося й насправді. Бо Хмельниченко мало потримав при вірності і зараз же зрадив своєму государеві, й прихилився до польського короля, послуховавши їхньої, польської, намови й фальшивих обітниць, але про це буде далі.

Воєвода руський Чернецький, який з польським військом щасливо гостив над шведом протягом цілого літа у Данії, повернувся на зиму до Великої Польщі ¹⁰⁸⁷ доїдати там людей недоїдених. Невзабарі по тому Хмельниченко

начебто (як пише, відхиляючись від правди, Твардовський) зрадив поляків, зійшовся з росіянами¹⁰⁸⁸, виправив значні козацькі з росіянами роз'їзди під Львів та Варшаву¹⁰⁸⁹, і загорнув ними багато підляської шляхти. Потім росіяни начебто напали під Хмельником на коронного гетьмана¹⁰⁹⁰, який був там лише з чотирма тисячами виборного війська, значно його погромили, а гетьман із лишком свого війська утік кіньми під Дубно. І це теж було не так, бо під Хмельником не Москва була¹⁰⁹¹ і не коронного гетьмана вона була, але наказний гетьман Сомко з козаками розбив гетьмана Виговського, який мав при собі козацьке, польське і татарське військо, як про те було викладено попереду. Від того погрому Виговського й поляків, що були при ньому, учинилися в Польщі біля Вісли велика тривога й розрух, той страх докотився й до Любліна.

РОЗДІЛ ІХ

Про польські війська під Малборком, які нічого не досягли й на два місяці відступили для відпочинку на квартирі зі сподіванкою на мир, який трактувався в Оливі; про ворота на Віслі, відчинені поляками до Гданська; про відібрання поляками у шведів дунської Фінії; про неменшу поразку і страх цісарців під Щетіном від шведського адмірала Врангеля; про виступ шведського короля від дунського Копенгага; про напрям польських вимог у трактатах і суперечки при таких трактатах; про польський гнів на дунчика; про олендерського посла до поляків; про схильність польського короля до миру зі шведом, про тодішні угоди і перепросини цісарських посланців; про високу думку і завзятість шведського короля і про смерть, яка його заспіла; про затрунення для комісарів обох боків, що трактували

мир, через смерть короля і про тодішню зміну поляками докінченого трактату; про шведську схильність до миру з поляками з уступленням їм бажаних вимог, але з придачею диявольської думки; про незадоволення з того поляків і остаточне постановлення ними здійснених зі шведами трактатів.

¹⁰⁹² Незрозуміло чому. Справа з трактатами була певна.

¹⁰⁹³ Інші дані: там був генерал Штеєнбок.

¹⁰⁹⁴ Це вже було 10 січня 1660 р. у Гданську.

¹⁰⁹⁵ Див. приміт. 433. Поляки вимагали віддати їм Інфлянти (Ліфляндію) й Естонію. Польськими послами тоді були Я. Лещинський, Ю. Любомирський, М. Пражмовський, К. Пац, Я. Морштин, В. Рей, Я. Псинський.

¹⁰⁹⁶ Тобто польський король вимагав повернути собі дідичні добра, що лишались у Швеції, виплатити прибутки з них.

¹⁰⁹⁷ Тобто повернення з неволі курляндського князя.

¹⁰⁹⁸ У т. зв. пропозиціях, які видали перед переговорами польський король, брандербурзький князь і цісар, був окремих пункт про участь у переговорах данського посла.

¹⁰⁹⁹ Розкільдом.

¹¹⁰⁰ Союзники не хотіли допустити, щоб Польща уклала мир із Швецією без них. Лямбре намагався розірвати союз і якнайшвидше помирити Польщу із Швецією.

¹¹⁰¹ Це сталося 17 лютого 1660 р. ¹¹⁰² Ф. Лібштейн, Ф. де Лісоля.

Польські та інші згадані війська пробавили під Малборком немалий час, але нічого не могли йому зарадити, і як кіннота, так і піхота дійшла знудження, голоду та всіляких бід. Через це коронний маршалок з іншими вождями урадив відступити від Малборка на два місяці і розпустити виснажене військо по стаціях, доки не взяло б свого пожаданого завершення трактування, яке почалося в Оливі. Це було відрубано з обох боків, але поляки мали певну надію, що ті трактати з певних причин мали здійснитися.

Замкнені шведами на Віслі ворота до Гданська поляками відчинено, і можна було вже вільно плавати Віслою з Польщі до Гданська з усякими припасами. У Данії спіткала шведів не менша поразка, і поляки з олендерською допомогою відібрали в них Фінію, але було забито там польського вождя Пісочинського. Шведи ж, не маючи більше сили стояти на бойовищі, уступилися до Необурзької фортеці, але й там були здобуті штурмом і немилосердно вирубані впень; залишено живими лише зі сто генералів та офіцерів. Шведський адмірал Врангель, почувши про ущемлення

цісарцями Щетіна, лишив у згаданій Фінії регімент війська на чолі з молодим Штеїмбоковим сином ¹⁰⁹³ і старшим Шульцбахом, а сам відплив до Щетіна. Тут він нагнав великого страху на генерала Зузу з цісарським військом і вистріляв їх із шанців, однак більше втратив у Фінії (як вище сказав), де було вибите його, шведське, військо. Цим був перестрашений і сам шведський король, який змушений був ганебно відступити від Копенгага, покинувши там свої обози й шанці, висипані з великою працею.

Цими діями було розірвано минулорічний трактат, який накиннули шведи дунчикові, а цісарці й поляки змогли при творенні тоді трактатів зі Шведом домагатися більшого, особливо коли Шведа не могли вже вчинити відсічі Щетінові. При розмовах про мир і чиненні трактатів ¹⁰⁹⁴ поляків зі шведами обидва королі сперечалися через своїх комісарів про Корону Шведську, про Інфлянти ¹⁰⁹⁵, про скасування домовлених Каролевих декретів на королівський дім ¹⁰⁹⁶, про відступлення союзників ¹⁰⁹⁷ і винагороду превеликих і незмірних шкод. Тим часом прибув туди, де трактували про мир зі Шведом, й олендерський посол. Він почув, що в тих трактатах поляки менше зважали на дунського короля ¹⁰⁹⁸, ніж це було перед отим,— і все за те, що він, дунчик, через давніше своє ущемлення й руїну від шведа постановив із ним, Шведом, свої пакти під Розхилдією ¹⁰⁹⁹ без відома і згоди Корони Польської і шведів там задовольнив, а лядському полкові Пісочинського, який відзначив себе у свіжій тоді Фіонській, згаданій вище, кривавій боротьбі зі Шведом (де поляки втратили і свого вождя Пісочинського) наказав відійти від себе геть — більше-бо не потребував собі їх, польських людей, а з тим і їхньої приязні. Так оцей олендерський посол приїхав до поляків з таким посередництвом і бажанням, щоб поляки не квапилися вершити свої пакти зі шведом, доки не приведуть до згоди зі шведом і дунчика. Після таких утруднень і суперечок ¹¹⁰⁰ дійшло до того, що польський король Ян-Казимир сам від себе через велику тодішню потребу і задля добра вітчизні відступив свій титул і право на Корону Шведську, який належав йому з дідів ¹¹⁰¹. Однак відступив це з такою умовою, щоб римська

віра, викорінена зі Швеції, через нього, Казимира, знову була там прийнята і впроваджена, а Інфлянти були відступлені від Корони Шведської полякам.

Затим поляки повели зі шведами подальші переговори, які не були неприємні й цісарським делегатам. Цісарські послы, бувши на тих польських договорах зі шведами, вимовлялися й переконували, що цісарські війська вступили до шведської Померанії не відбирати її від Шведської держави в цісарське володіння, а щоб швидше привести до згоди з поляками шведського короля. Він-бо, лишаючись на той час у дунському місті Зунті, не лише тримав тоді за серце дунчиків та ущемляв страхом поляків, готуючи відсіч Пруссів і сподіваючись забрати їх навічно у свою державу, але й готував війну цісареві й усій Річі Німецькій.

¹¹⁰³ Шведський король помер 23 лютого.

¹¹⁰⁴ Карлові XI. Йому було тільки 5 років, опікункою стала мати Ядвіга-Елеонора з радою (5 міністрів).

¹¹⁰⁵ Шведськими послами були: Магнус Габріель де ля Гарде, Бенедикт Оксенштерн, Криштоф Кароль Шліфенбах, Андрій Гульденклаа

¹¹⁰⁶ Переговори було припинено 21 березня.

¹¹⁰⁷ Інфлянти лишалися за Швецією за винятком одного воєводства.

¹¹⁰⁸ Не можна сказати, щоб шведи були дуже поступливі в переговорах. І після смерті короля вони трималися однаково завзято.

¹¹⁰⁹ Тобто Ян-Казимир міг користуватися титулом Корони Шведської до кінця життя, але не в стосунках зі Швецією.

¹¹¹⁰ Пакти було постановлено 3 травня 1660 р. Договір звиряємо за Я. Рудавським (диа приміт. 582). Сам договір має 37 пунктів, Величко переказує його скорочено.

¹¹¹¹ *Федерати* — об'єднані в союзі.

Але тут думу й завзятість шведського короля збавило смертне наїття ¹¹⁰³ і, кинувши його до гробових дощок, скасувало всі його наміри; помираючи, він, шведський король, визначив і призначив певних опікунів як королівству, так і малолітньому синові ¹¹⁰⁴. Магнус з Оксенстерном і Схліппахом ¹¹⁰⁵, який творив з поляками трактати, довідавшись про смерть свого короля, дуже засмутилися й затурбувалися, бо мали уже зноситися у своїй комісарській функції без свого пана зі станами Корони Шведської. Ця королівська смерть зродила не менше затруднення і для поляків, бо готові пакти, либонь, були виправлені від поляків до шведів з уступленням королівських титулів і певних претензій. Однак ті посланці, звідомившись напівдорозі про смерть шведського короля і сподіваючись без нього виторгувати у шведів чогось

більшого собі, поїхали назад до свого польського короля ¹¹⁰⁶, знову привернули йому титул Корони Шведської і впровадили римську релігію до Інфлянт ¹¹⁰⁷. Полякам пощастило це вчинити, оскільки шведи при такому своєму занепаді й сирітстві, зичачи згоди й миру з Коронаю Польською ¹¹⁰⁸, дозволили польському королеві зберегти титул Корони Шведської ¹¹⁰⁹, а також відновити в усіх Інфлянтах римську релігію. Однак диявол, що засліпив їх лютеранською сектою, додав їм іще думку стояти на тому, щоб в Інфлянтах при римській релігії не було римських костелів. Але польський король Ян-Казимир, теплий прихильник римської віри, сильно домагався того у шведів сам й уступив був свій титул Корони Шведської, принаймні для одного римського костела в Інфлянтах, однак не міг одержати через шведський спротив бажаного собі і змушений був відкласти це до щасливішого часу в майбутньому. А за згодою обох, польського і шведського, боків і за великими, даними наперед, убезпеченнями нарешті були домовлені і постановлені через обох комісарів у місті Оливі такі пакти ¹¹¹⁰.

1. Поміж королями — польським та його федератами ¹¹¹¹ з одного боку і шведським та його нащадками з другого — має бути відтоді вічний і непорушний мир.

¹¹¹² Пункт 2 мав у собі 5 підпунктів. Зміст його передають також Величкові пункти 3—5.

¹¹¹³ *Фішок* — листок, документ.

¹¹¹⁴ *Суперседовати* — відати про те, керуватися. Величкові пункти 6, 7 відповідають пункту 3 договору.

¹¹¹⁵ У договорі (пункт 4, підпункт 1) йшлося про те, що Інфлянти «перед Двіною» належатимуть шведам також, як і о. Рунен, але не входячи в межі Курляндії. В пункт 4 договору входить і те, що Величко подав під номером 9.

¹¹¹⁶ *Інтрант, інтрат* — прибуток, оренда, те, з чого збирають кошти.

¹¹¹⁷ *Преюдиката* — судовий прецедент, ухилення від виконання постановлення.

¹¹¹⁸ Тобто східна частина, яка відмежовується не Двіною, а Евікштою (тепер — Айвіексте).

¹¹¹⁹ Люцин, Дінабург, також Жежиця, Марієнгаузен.

¹¹²⁰ Тут переказується зміст пункту 5 договору, який має 5 підпунктів. До цього ж пункту відносяться Величкові номери 11 — 13.

¹¹²¹ У Доместесі і Люсерорті.

¹¹²² Повіт Пільтен — у Курляндії. Йдеться отож про морські маяки, а не про знаки на Двіні.

¹¹²³ Треба княгинею, тобто дружиною князя.

2. Вони один до одного не матимуть жодних ураз; не даватимуть ніякої оказії до розбрату й неприязні; без згоди поміж себе ніхто із них не вдаватиметься в жодні трактати з жодним ворогом і жодних військових посилок йому не даватиме; постановленої нині дружби мають дотримуватися і вірно зберігати навзаєм поміж себе ¹¹¹².

3. Все, що лишень сталося з обох боків, шведського й польського, через бутню війну, з чого могло б початися подальше зятрення, те все разом піддати амністії, і хай покрие його забуття.

4. Хто в якому живе стані й релігіях, так хай і залишиться.

5. Хто де залишався при котрому з ворогів у той військовий час, їм повертається цілісність з добрами їхніми, коли ті добра не взяті за скарбовим фішком ¹¹¹³.

6. Города й міста мають захищатися й управлятися неодмінно тими своїми давніми правами, якими захищалися і перед тією війною; не будуть вони ні від кого потурбовані жодною мірою за те, що не дотримували у військовий час вірності своїм панам.

7. Польський король з любові до миру й щирості до нього уступається діничного собі шведського королівства і всіх природжених до нього претензій. Однак, доки ще буде живий, має вживати шведський титул собі, а не писати його шведам. Потім Річ Посполита й інші польські королі, що мають бути надалі, повинні будуть цілком те суперседовати ¹¹¹⁴.

8. Інфлянти, які розділяються навпіл знаменитою річкою Двіною (ту частину, по той бік річки, яка лишалася під час війни при шведові), поляки мають неодмінно відпустити йому, шведові, а та річка Двіна має лишатися незмінним кордоном ¹¹¹⁵.

9. Щоб були навічно скасовані всі права щодо Естонії, які мала Польська Річ Посполита, а та Естонія з волостями, містами, замками, повітами і їхніми прилеглостями має уже належати шведам і тамтешні піддані відтоді не підлягатимуть Короні Польській. Однак римську віру, як приватну, кожний буде вільний сповідати, і буде встановлена всяка безпечність, і ніхто не

боятиметься на свою віру жодної інквізиції. Хто має там сенаторські чи інші титули, мають зберігатися при тих особах до кінця їхнього життя, однак без інтрант¹¹¹⁶, і не чинити шведам у тому жодної преюдицати¹¹¹⁷.

10. Друга частина Інфлянт¹¹¹⁸ (на другому боці річки Двіни, яка видалася на південь до Литви і належала дотіля через всі війни Короні Польській) має спокійно залишатися при ній, не кажучи про Лютжен, Дінебург¹¹¹⁹ та інші довгі повіти понад тим же берегом Двіни. До них навіки шведський король не матиме, як до свого краю, жодної претензії¹¹²⁰.

11. А що Москва заволоділа більшою частиною тих обох Інфлянт, звоювавши її собі шаблею, то коли польський король відбере у неї будь-що зі шведського боку Двіни через трактат чи в який інший спосіб, то поверне справедливо шведам. Те ж саме учинять полякам навзаєм шведи, коли щасливо відберуть від росіян щось польського, і вчинять це без жодної винагороди від поляків їхніх воєнних витрат. Все ж обидва королі однаково заживатимуть титулів тої інфлянтської землі і писатимуться ними один з огляду на південний, а другий на свій північний бік. А коли обопіль щось заходило б щодо кордонів, то для того розміркування будуть виправлені зобабіч спільні депутати, а менші, приватні, справи будуть відіслані до земського і належного собі форуму.

12. Підданих також віддадуть без жодного навзаєм права і з тим усім, що вони принесли з собою зі своїх достатків та скарбів.

13. Король дозволить поставити більше знаків з того боку над Двіною¹¹²¹ для моряків, однак не без особливої волі на те господарів тамтешніх ґрунтів, особливо де річка в своєму забігу найбільше вдирається при пілтинському березі¹¹²².

14. Курляндського князя з його княжною¹¹²³ й дітьми, з домашнім скарбом і всіма речами шведи доставлять до Риги найдалі

¹¹²⁴ Числячи від 5 квітня.

¹¹²⁵ Цей пункт ідентичний з пунктом 6 договору.

¹¹²⁶ Бауск та інші міста в Курляндії. Пункти 15, 16 ідентичні з пунктом 7 договору, що має в свою чергу 3 підпункти.

¹¹²⁷ *Пилява* — порт у Гданській затоці.

¹¹²⁸ Крім того, давалася змога покинути пруські міста тим, хто цього захоче, на протязі трьох років.

¹¹²⁹ Це, звичайно, слова Твардовського, а не документа.

¹¹³⁰ Цей пункт ідентичний з пунктом 8 і 9 договору.

¹¹³¹ *Рекогносія* — зберезувальна розписка, розписка на одержання якогось майна чи грошей. Цей пункт ідентичний з пунктом 10 договору.

¹¹³² Тут об'єднано два пункти: 11, 12.

¹¹³³ *Стиж* — бронза, бронзове причандалля.

¹¹³⁴ Пункт ідентичний з пунктом 13 договору.

¹¹³⁵ їх випустять через три тижні з часу постановлення договору.

¹¹³⁶ На протязі 6 місяців. Пункти 21, 22 ідентичні з пунктом 14 договору.

¹¹³⁷ Польське написання Valderza.

¹¹³⁸ Пункти 23, 24 ідентичні з пунктом 15 договору, що має 3 підпункти.

¹¹³⁹ За 14 днів після підписання договору. Цей пункт ідентичний з 16 пунктом договору.

¹¹⁴⁰ «Або поховані будь-де, будуть віддані тим, кому доручено забрати їх звідти».

Пункт відповідає 18 пункту договору.

¹¹⁴¹ Анні-Марії, дочці польного литовського гетьмана Януша Радивиля. Пункт ідентичний з пунктом 17 договору.

¹¹⁴² Сгоу. Йшлося про борг, який винна йому була Річ Посполита.

¹¹⁴³ Із застереженням, однак, прав курляндського князя.

¹¹⁴⁴ Графи Dohna, також барон Зигмунд Гульденштерн. Цей пункт ідентичний з пунктами 19—21 договору.

за шість тижнів ¹¹²⁴, а звідтіля, як уже буде підписаний трактат, з належним його гонорові конвоєм відпровадять до кордонів. Шведи будуть готові віддати зараз же все, що лишень узяли з ним; скарби, архів, і всі депозити різних його людей, що лишаються в Ризі, будуть рижанами повернені. Але відберуть від нього, курляндського князя, взаємну обіцянку, що коли буде вдома, то навіки їм за це не мислитиме зла ¹¹²⁵.

15. Шведський король віддасть зараз польському королеві Малборк, а Елблїонг комісари відберуть, коли матимуть волю від майбутнього сейму, який закріпить до решти той трактат загальною згодою; разом з тим випорожнений буде і Блуськ ¹¹²⁶ у Курляндії.

16. Шведські люди зйдуть з Малборка до Елблїонга, а звідтіля вийдуть з дозволеною їм артилерією і будуть вільно відпроваджені через Габ до Пиляви ¹¹²⁷, де їх чекатимуть готові шведські кораблі, а коли їх затруднять морські невігоди, тоді відійдуть без жодної перешкоди землею ¹¹²⁸.

17. А що тільки шведський король загарбав воєнним гвалтом ¹¹²⁹ чи в іншій спосіб у Польщі, в Литві, Курляндії з міст, обозів, провінцій, пактів, листів та всіляких публічних гідних уваги інструментів, то хай ті автентики

верне. А коли вони загинули чи втопилися через якусь фортуна на морі, то мають вважатися за зниклі і, як такі, цими трактатами зносяться. А поміж іншим листи, канцелярія, метрики, двірські та земські пакти, пакти з сусідніми державами, а над усе забрана в Литві королівська бібліотека — щоб все це було йому віддано ¹¹³⁰.

18. Рекогніції ¹¹³¹, які повинен був дати курляндський князь, обернені внівець.

19. Борги зобабіч повинні сплатитися; а які рухомі добра не йдуть як скарбові, то ті фішкою будуть напевне повернені панам ¹¹³².

20. Великі й менші гармати з усією до них спижею ¹¹³³, забрані в Польщі, Литві і в Пруссях, шведи залишать на їхніх місцях, окрім тих, що привезли з собою ¹¹³⁴.

21. Усіх в'язнів зобопіль звільнять навзаєм без жодного окупу ¹¹³⁵, а коли хто з них заборгує кому в неволі за харчі для себе, той повинен заплатити той борг — це стосується значніших офіцерів, а щодо дрібніших, то ті вийдуть, не сплачуючи боргів.

22. Польський король має вдатися до хана й улагодити його своєю королівською повагою, щоб відпустив на волю шведських невольників ¹¹³⁶; а кого відпустять і вони простуватимуть через Польщу до Швеції, то хай дійдуть своїх порогів, супроводжені ласкою.

23. Буде вільно проводити гендлі навзаєм всіляким купцям обох королівств, а моряки матимуть вільне плавання морем, Двіною, Булдерою ¹¹³⁷, і мито для них буде постановлене не більше, як перед війною.

24. Щоб те ж саме було для великополян у Швеції, та Одрі, і Гданську, у Пруссях; щоб нічого не чинилося супроти старого звичаю ¹¹³⁸.

25. Фельдмаршал Кенігсмарцк, приставлений до Гданська, буде звільнений із тамтешнього секвестру ¹¹³⁹ з тим забезпеченням, що не буде бачити своїх ураз і, що було, те Гданськові навіки пробачить.

26. Тіла побитих шведських вождів та інших полеглих у боях офіцерів, дотіль не поховані, будуть віддані; а які спочивають . у будь-яких костелах, неодмінно залишаться там ¹¹⁴⁰.

27. Княжні Радивилівні ¹¹⁴¹, дочці колишнього великого гетьмана, допоможе дійти добр і свого дідицтва майбутній сейм.

28. Князеві Крої ¹¹⁴² до задоволення його претензій ¹¹⁴³, а також графам Дедонам і Гульденштернові ¹¹⁴⁴ сейм визначить, що буде слушного.

¹¹⁴⁵ Йдеться про князівства Шлезвік, Маклембург, Голштин. Тут переказується пункт 22 договору. Після цього йшлося про в'язнів шведських та цісарських (пункт 23), постановлявся мир з брандербурзьким князем Фридериком Вільгельмом (пункт 24 в 5 підпунктах), шведський король зрікався договорів з брандербурзьким князем, постановлених у Кролевці, Малбургу і Лябаві (пункт 25), миру з князем стосувалися і пункти 26—30. Пункт 31 обумовлював шведськостанські стосунки.

¹¹⁴⁶ Переказується 32 пункт договору, що має 2 підпункти. Після цього йшла стаття 33, що обумовлювала розпуск військ сторін, які воювали.

¹¹⁴⁷ Лямбре, французький посередник.

¹¹⁴⁸ *Инферувати* — вносити, впроваджувати. Ця стаття ідентична з 34 пунктом договору, що має 8 підпунктів. Сюди ж стосується початок Величкової статті 32.

¹¹⁴⁹ Переказується пункт 35 договору, що має 4 підпункти. Після цього йшло ще дві статті про гарантію миру, яку має дати французький король, і про тих державців, котрі хотіли б включитися в систему цієї трансакції (36, 37 пункти).

29. Постановлено буде другий вічний мир із цісарем і з брандербурзьким князем, а забуті через війну дружні зобов'язання відновляться, гнів і неприязнь покриються амністією і будуть випущені з сердець навечно; купцям також буде вільно гендлювати і якнайдалі заходити сушею та морем. А що тут ішлося про Інфлянти і Прусси, то Слесвіцьк, Мацкелбург та інші фортеці ¹¹⁴⁵, які недавно відібрав у Помор'ї цісарець Зуза, будуть повернені за домовленістю своїм споконвічним панам.

30. Нарешті одностайно припиниться всюди всіляка ворожнеча, і коли ще де-небудь, зокрема в Елбліонзі, шведські гарнізони чекатимуть сейму на потвердження миру, то відразу після того вийдуть. А з містом, з якого вийдуть, і з волостю, в якій буде відведено їм до часу харч, обійдуться, як приятелі, задовольняючись від них помірною живністю. Наглядатимуть за цим самі їхні ротмістри разом з польськими комісарами ¹¹⁴⁶.

31. Всі ті умови миру обидва королі апробуватимуть кожен зі свого боку й, отак погоджені, підпишуть їх комісари, а тоді віддадуть до рук

посередникові Люмбересові ¹¹⁴⁷. Затим польський король сам від себе учинив поруку, що зложить у трьох місцях конвокацію найбільше через те, щоб після відібрання і вчитання тих пактів Річ Посполита зараз-таки разом зі своїм польським королем закріпила й потвердила їх і разом з тим інферувала ¹¹⁴⁸ його замість застави диплома королівської руки поміж коронні статuti і права. Шведський король через свою матір також готовий це учинити й підписати своїм і адміністраторів свого королівства ім'ям із нею, матір'ю.

32. Привітавши до щасливого завершення все висловлене в цих пактах, посередник приїде між Елблїонг та Малборк, і зведе з собою обидві сторони за звичаєм сусідніх народів, і віддасть їм ті умови учиненого навзаєм пакту. І нарешті, щоб той мир мав забезпечення до найменшого пункту й літери, обидва боки зобов'язуються тримати на те трансакцію. Разом зі своїми федератами постановлено — коли б хто з них розірвав ту трансакцію, постати всім проти нього і признати за очевидного порушника миру. Однак перше ніж розпочати щось проти нього, обіслати його наперед комісарами, а коли він того не послухає, рушати на нього як на ворога й розорителя миру, присмиряючи й докопуючи його одностайним боєм доти, доки не вернуться назад з пожаданим миром. А на всьому тому зведені комісари покладуть з доброї волі свої підписи, на тих мирних умовах притиснуть і печатки ¹¹⁴⁹.

РОЗДІЛ X

*Про Твардовського, який описав польську домову війну
польськими віршами, і про докінчений його праці
за дванадцять років.*

Самуель зі Скрипни Твардовський закінчив свою книгу, названу «Війна домова» і написану польським віршем, оцими польськими пактами зі Шведом. Наприкінці він віншує собі того щастя, що нарешті дочекався над сподіванки бажаного миру зі Шведом після такої довгої дванадцятирічної воєнної бурі й завірюхи спершу з козаками й татарами, а потім із Москвою, Шведами, Венграми й численною силою інших союзників, що зайняли свої серця тією війною. Віншує він після численних польських руїн і розорів того гаразду разом із собою й панові своєму королю Яну-Казимиру. І він, Твардовський, описуючи тоді (як сам каже про те в останній частині) твердим і чітким віршем тодішні воєнні дії, завжди близько під'їздив під свої й ворожі війська як у Малій, так і у Великій Польщі і, ретельно приглядаючись до всіляких бойових станів, описував все те своєю поетичною майстерністю, не раз часом недосипаючи й ночей. До цієї праці він, Твардовський, либонь, доклав би й більшого старання, щоб описати подальшу війну поляків з росіянами й козаками і про відібрання, як було колись, з-під московської влади до Корони Польської Великого Князівства Литовського, однак через хворобу (про що з'являє в тій же книзі на самому кінці) був прикутий до ліжка і не міг волочитися далі за своїми польськими військами і приглядатися до воєнних операцій.

¹¹⁵⁰ Твардовський помер 1660 р. Інші дані: 1661 р.

¹¹⁵¹ Мається на увазі герой польської народної легенди, який жив начебто в XVI ст. Бажаючи мати надприродні знання і жити, як хочеться, він продав душу дияволу, після чого мав багато всіляких пригод. Коли чорт хотів забрати його, Твардовський заспівав духовну пісню, за що йому було присуджено літати поміж небом та землею до дня страшного суду.

Зичачи отож у подальших військових діях гараздів своєму панові королю, сам він лишився в Польщі — там, де затримала його вищезгадана хвороба, з якої він так і не встав, та й віддав належний обов'язок смерті ¹¹⁵⁰. По смерті його писання були виявлені й узяті до цензури, а згодом подані й до друку. Вперше це було зроблено в Каліші 1681 року, з чого можна пізнати його щастя: сам він помер, однак праця його не вмерла і прийнята до людського вживання, завжди виставляючи незабутню славу його розуму перед пам'яттю

цікавих. З якої міри і я віншую йому того щастя, викладаючи свій опис минулих подій,— все, що можу про них довідатися.

Я не гадаю, що цей Твардовський був чорнокнижник ¹⁵¹ — той, хто творив колись у Польщі через демонське посібництво численні чарування (як це про нього розповідається),— а інший; а ще дехто має сумнів, чи він був насправді, бо про те немає певної звістки.

РОЗДІЛ ХІ

*Додаток до книги Твардовського від Самійла Величка,
коротко вийнятий із тієї книги, щоб спраглий читальник міг краще
роздивитися.*

Я вже писав перед оцім, що мені, описуючи козацькі з поляками війни й діяння, не треба було поширювати, тримаючись Твардовського, опису інших лядських воєн з іншими народами, а надто про тих, які були зі шведом. Але я зробив це і не пошкодував своєї праці з-за двох причин. Перша, що наділив цікавого читальника перекладом на прийнятніший кожному до розуміння історичний стиль усієї книги Твардовського, а друга, що вогонь тої домової війни лядської, зачатий з їхньої вини завдяки Чаплинському і який був роздутий та запалений Хмельницьким і козаками з великим ушкодженням України, Польщі та інших монархій, захопив був до тої воєнної справи серця інших, дальших європейських християнських монархів. Так що вони, приєднуючися на прохання один до одного і допомагаючи один одному у військовій кампанії, з великою витратою війська та скарбу, запалили й затьмили були димом чи не всю християнську Європу (з не меншою втіхою

для бусурман), і це тяглося, як свідчить Твардовський, від 1648-го аж до 1659 року.

Роздивися ж, читальнику, на зібрані тут, щоб краще побачити, згоди християнських союзників, які воювали в тій війні.

1. Хмельницький із козаками та ордою воював поляків.
2. Москва з козаками йшла на Литву й поляків. 3. Венгри й муляни воювали з волохами через Тимоша Хмельниченка.
4. Козаки з Тимошем Хмельниченком ішли на венгрів та мулян.
5. Поляки з волохами й венграми пішли під Сочавою на Тимоша Хмельниченка.
6. Венгри й волохи під Жванцем ішли за поляками і воювали з поляками проти Хмельницького й хана.
7. Швед із пруссами пішов проти поляків.
8. Дунчик постав за поляків і пішов з поляками на шведа.
9. Олендери взяли дунчиковий бік і пішли з дунчиком на шведа.
10. Ангельчик постав за шведа і пішов з ним проти дунчика й олендерів.
11. Француз також стояв за шведа, але не воював, оглядаючись на хід подій.
12. Християнський цісар пішов за поляків проти шведа.
13. Князь венгерський Ракочій постав за шведа проти поляків, за що його зганив турчин і позбавив влади.
14. Поляки з ордою, яка розбраталася з Хмельницьким, постали на козаків, Москву і шведа.
15. Знову поляки пішли проти пруссів і венгрів.
16. Нарешті, вдруге християнський цісар постав був за поляків на шведа не лише зі своїм римським панством, але ледве не всім західним християнством.

Після всього того, невзабарі як помер шведський король, припинилася й лядська війна зі шведом і були постановлені в Оливі вищеописані пакти. Але

вогонь шведської війни з поляками та їхніми федератами загашений був не лише останніми Оливськими пактами, він частково гасився й колишніми, що були за дванадцять років, пактами різних років з різними народами і на різних місцях, починаючи від Хмельницького.

А саме отакими:

Роки від Різдва Христового

¹¹⁵² Битва під Берестечком була 18—30 червня 1651 р., опис її у Величка втратився. Помилка, як на Величка, надто груба, але це може бути звичайна описка.

¹¹⁵³ Білоцерківські пакти постановлено 18 вересня 1651 р.

¹¹⁵⁴ Трактати, попри Величкову впевненість, були такі в 1660 р. (див. приміт. 1094, 1106, 1110).

1649. Королівськими — під Зборовом із Хмельницьким та ханом.

1650. Королівськими — під волинським Берестечком з Обложенцями-козаками ¹¹⁵².

1650. Білоцерківськими — Хмельницького з коронними гетьманами, спершу запитами, а тоді пактами ¹¹⁵³.

1653. Козацькими — в Сочаві з Маховським після смерті там Тимоша Хмельниченка.

1653. Ханськими — з королем Казимиром під Жванцем або Кам'янцем-Подільським, з потвердженням Зборовських пактів Хмельницького з тим же королем.

1655. Першими лядськими під Устям зі шведом Вітембергом.

1655. Краківськими пактами зі шведом.

1656. Пруськими — зі шведським королем.

1656. Варшавськими — польського короля зі шведом Вітембергом.

1657. Польськими пактами у Литві з Москвою.

1657. Брандебурзькими — з руським воєводою Чернецьким та поляками.

1657. Другими краківськими — шведів з польським королем.

1658. Гадяцькими козацькими пактами або комісією Виговського з поляками.

1658. Дунськими — зі шведом.

1658. Торунськими — між шведом і польським королем.

1659. Нарешті в Оливі, поблизу Гданська, останніми раніше виробленими пактами зі шведом, постановленими при закінченні тодішньої війни, як то подав Твардовський; а Пуфендорфій пише, що ті Оливські пакти відбулися в 60-ті роки, але то невірогідно ¹¹⁵⁴.

Кінець викладу книги Твардовського, названої «Війна домова».

ДОДАТКИ

Див. також оригінал: О войнѣ Острииновой зъ Ляхами на Украинѣ Малороссійской.

ПРО ОСТРЯНИНОВУ ВІЙНУ З ЛЯХАМИ НА МАЛОРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ ¹

від квітня 25 до серпня 13 ² під Голтвою і Жовнином, що точилася з великим розлиттям людської крові і закінчилася в гирлі річки Старця, що впадає в Дніпро, в старовинних козацьких окопах при другому гетьмані Гуні через невідданий Запорозькому війську трактат.

Року від Різдва Христового 1638, тобто перед Хмельниччиною за десять років. Про причини тої війни, що постала проти ляхів з боку Запорозького війська, кожен може взнати зі зголошувального універсалу, що його заслав Острянин у Малу Росію, яка лежить по обидвабіч Дніпра. Той універсал має в собі від слова до слова таке ³:

Стефан-Криштоф з Острога й Остра Острянин,
з ласки божої новопостановлений гетьман з усім Запорозьким військом.

¹ Тут подаємо текст Величкового Літопису, що передує описові війни Хмельницького і належить перу самого Величка. Взято з книги: *Летопись событий Самоила Величка.*— К., 1864.— Т. IV.— Приложения.— С. 135—146.

² Проти цих слів збоку примітка: «А в польському діаріуші пишеться: від 8 травня до 1 серпня».

³ Історики піддають сумніву універсал щодо автентичності. Але він зустрічався і в Лукомського, тобто, як і білоцерківський універсал Хмельницького, мав поширення незалежно від Літопису. Насторожує виразна Величкова термінологія, хоч вона могла постати на основі документів В основному універсал не суперечить подіям. Є факт, що Острянин таки розсилав універсали і звали його не Стефан-Криштоф, а Якія

⁴ Термінологія Величка.

⁵ До цього місця текст узятو зі списку Судієнка, далі йде за оригіналом.

⁶ Термінологія Величка.

Ознаймовуємо цим нашим універсалом вас, шляхетно уроджених козаків⁴, братів наших, котрі багато літ славляться численними рицарськими справами й відвагою на цілому підсонні і котрі мешкають від давніх часів з предків своїх по обох берегах річки Дніпра в Малій Росії, вітчизні своїй, також і всьому посполитому народові російському. Як і в минулі часи, так і цього літа не змогли ми переслухати з великим сердечним жалем і співчуттям та зареєструвати ваших скарг і плачливих послань, що безперервно йдуть від вас нам, низовому Запорозькому війську, про образи, що вам діються, утиски, розори й невиносні униження від ляхів, котрі мають посідання по всій Малій Росії з обох боків Дніпра. Не викладатимемо ретельно тут того, що вони, ляхи, натворили і скоїли за ці недавні часи — в останні п'ять чи шість років (забувши вже про всі їхні давнішні гвалти та злі вчинки) — вам, православним християнам, зокрема в містах та повітах Козельському, Боришпольському, Басанському, Березанському, Гоголівському, Яготинському, Остринському, в Ніжинському, Борзненському, Прилуцькому, Варвинському, Срібнянському, Красноколядинському, Конотопському, Любецькому, Березинському, Менському, Сосницькому, Коропському і Кролевецькому, в Лубенському, Лукомському, Лохвицькому, Пирятинському, Чигрин-Дубровському і Роменському, Переяславському, в Гадяцькому, Миргородському і в усіх інших, де тільки лишалося і лишається їхня безпошанівна, немилосердна до християнського народу посілість. Самі ви, брати наші, котрі мешкаєте в перелічених містах і повітах, знаєте те як самовидці і про все те жалісно доносили нам й оповідали.

Висловлюючи співчуття нещастям вашим, кладемо однак до цього і своє нещастя, яке дійшло оце тепер до нашого відома з Остра, з дому батька нашого. Моєму рідному братові ляхи по-тиранському вибили око, він прибув сюди, до нас, Запорозької Січі, і з ревними та неспинними сльозами учинив на раді нам і всьому низовому Запорозькому війську донесення про свою і всього дому нашого біду та розор від ляхів. Сказав він виразно те, що якийсь Геродовський, котрий має посілість в Острі, в цю, що минає тепер, зиму перед радісним святом Різдва господнього, маючи задоволення собі та іншому товариству, що доставляли йому козаки (над право і справедливість) і острицькі міщани⁵, заповзявся з якоюсь особливою ненавистю й озлобою до мого батька, котрий захищений від предків своїх шляхетським, козацьким правом⁶. Він суворо наказав йому, моєму батькові, щомісяця не для себе, а для хортів, братів своїх, вистарчати по три відрі сиру і по четвертому масла. Коли ж батько мій цього не виконав не через що інше, тільки через власні свої домашні нестатки, тоді він, узлившись на те, якраз у свято Різдва господнього наповнив наш дім жалем і плачем, коли наказав катам, слугам і братам своїм закласти мого батька в тин шиєю на церковному цвинтарі,— це було в дуже морозну і снігову завірюху, та й батько мій прожив уже своє життя до повної сивини і має сімдесят років. І доти він не велів відпускати його з того нестерпного та ганебного ув'язнення, доки не вийшли з божої служби і доки всі люди, що були в церкві, не посміялися з того, хоч робили те з жалем.

Після такого тяжкого й нестерпного безчестя, учиненого моєму престарілому батьку, той-таки Геродовський, чи радше справжній христоненависник Ірод, напав третього чи четвертого дня п'яний та безрозумний з компанією подібних собі на дім батька мого і поставив вимогу частувати його венгерським вином. А коли батько не зміг того сповнити, оскільки в Острі нема венгерського вина, тоді він на пеню почав частувати своєю оковитою горілкою мого батька і, наливши її у срібну чарку, що мало не в кварту була, звелів старому моєму батькові випити за королівське і Річі

Посполитої здоров'я. Коли батько не зміг того учинити, тоді він, п'яний, узлившись за те, не тільки урізав моему батькові на всеконечну ганьбу бороду, що цвіла сивиною, зачепивши при цьому трохи тіла та горло, але й ударив його кільканадцять разів без усякої пошани й милості по плечах та грудях дуже важким і смертоносним своїм обухом. Від цього мій батько, не поживши більше шести днів, мусив переселитися з нашого життя в життя вічне, лишивши нас, своїх печальних та зажурених дітей, на постійне повсякденне сирітство.

Але й тим убивством батька нашого він, Геродовський, проклятий потомок Іродового христоненависного племені, не задовольнився і на четвертий чи п'ятий день після похорону нашого батька взяв гвалтом з дому мого брата на порошу — це було в час тріскучих і невиносних морозів, і, всадивши його охляп на свою водовозну бербигу⁷, дав йому на прив'язі пару хортів.

⁷ *Бербига* — коняка, шкапа.

⁸ Термінологія Величка.

Виїхавши ото в поле, коли розпустив мисливство і як злякано було пару зайців, то один його, Геродовського, служка прибіг і звелів братові моему спустити з прив'язі хортів, які були в нього,— видно, вчинив це з наказу свого пана. А Геродовський, тиран і кат людський, не побачивши в брата мого на прив'язі хортів, наскочив на нього конем і спитав: «Де хорти?» — і вдарив тиранським помахом канчука по голові мого брата — тоді ж канчук своїм кінцем і вилупив йому око.

Від цього тиранського і нелюдського удару мій брат упав півмертвий з бербиги Геродовського на землю. Тоді він, Геродовський, звелів служкам своїм достатньо ще поканчувати і зранити його по всьому тілі. І нарешті, вже як мертво й бездушну людину чи міх з якою пашнею, кинувши черевом на ту ж таки бербигу, звелів він одному зі своїх служок відпровадити його до нашого дому й кинути перед воротами як непотрібного й мертвого трупа.

Побачивши це, моя багатостраждальна і невимовним болінням обнята старенька мати звеліла іншим моїм братам та сестрам занести до хати того

по-тиранському побитого і скаліченого брата, який уже й мало духу в собі мав, і вони заледве змогли відтерти відморожені руки й обличчя та привести його до тями. Після такої тиранської честі, коли за кілька тижнів той покалічений брат мій почав одужувати, то знову почув, що той кат Геродовський нахваляється супроти нього. Остерігаючись того і березучи рештки здоров'я, він прибув сюди, до Запорозької Січі, ще хворий, і мав ще на своєму тілі (крім вибитого ока) тиранські знаки. Крім того, він оповів усьому Запорозькому війську про все те, що трапилося з ним і з небіжчиком батьком моїм, — це, що вже тут оповіджено, — і мова його була повна жалю та неспинних сліз. Від того не тільки ми, новообраний гетьман, але й усе військо Запорозьке були зрушені великим жалем і постановили згідною радою та совітом рушити із Запорозького коша з військом на малоросійську Україну⁸, щоб скинути при божій допомозі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство, щоб помститися також за вчинені образи, розор і катівські гвалти вам, братам нашим, шляхетно уродженим, і всьому поспільству руського роду, що мешкає в Малій Росії по обидвабіч Дніпра.

Ви, прецінь, брати наші, прочитавши цей відтвористий наш лист, киньте очима розуму свого і зважте, чи ми неслухно затіваємо із

⁹ Тобто повстання Павлюка. Кумейська битва була 6 грудня (за ст. ст.) 1637 р.

¹⁰ Потоцький у своїй реляції з битви рахує його в милю. Але реляція перебільшує.

¹¹ Мається на увазі удар польської кінноти за болотом під Кумейками. Козаки йшли обозом, частину його урвано (вози з порохом), але війська не знищено.

¹² Окольський називає 4800 убитих, Потоцький — 6000. Але ці цифри й справді могли бути перебільшені.

¹³ Це, очевидно, перебільшення, як і вищезазначені перебільшення польські. Але поляки й справді мали досить великі втрати. Врешті, універсал виправдовує ці перебільшення.

Запорозьким військом військовий чин супроти поляків, противників та ворогів ваших, і чи не допекли ще вам їхні збиточні вимисли на ваших посіданнях щодо харчів та напоїв? І чи мило вам бачити батьків і матерів своїх, підданих гвалтові та безчестю, також братів, сестер та жінок, коли їх по-тиранському забивають, розкривавлюють і мордують, занурюють та обливають у льодових ополонках у тріскучі морози, запрягають у плуг, як

волів (чого не чували під сонцем), і коли їх бичують та поганяють з їхнього, ляхівського, наказу христоненависні жиди, аби добре тягли і голий лід без потреби, на одне тільки насміїсько та ганьбу орали й малювали? Це все, як і багато іншого (що соромно й непристойно висловлювати письмом), діялося і тепер діється у містах і повітах ваших — про це коротко оповіджено на початку нашого листа.

А що найгірше, хвалу божу в наших православних церквах греко-руських, що відправляється від початку руського хрещення, і яка сяє в частині Європейського світу, як сонце, непорушним благочестям, вони ж, вороги наші, відщепенці та єретики ляхи, хочуть і силкуються змінити, обернути на унію і гвалтовно прихилити, чого є вже по деяких українських містах знаки й документи.

Отож ви, брати наші, шляхетно уроджені козаки, що живете по обох боках річки Дніпра на малоросійській Україні, з усім сільським посполитим народом, все те, що тут коротко написано, зрозумійте і зважте та прихиліть серця ваші до сердець наших і бажання ваші до бажань наших. З'єднуйтеся з нами, коли прибудемо на Україну із Запорозьким військом, з повною зброєю і звольте завзято починати при всесильній божій допомозі військове діло і промисел супроти ляхів, своїх ворогів. Через це, доки ми з військом прибудемо на Україну, звольте готувати і годувати коні свої, також мати й приладновувати добру, справну зброю з належним до неї припасом, тобто порохом, кулями, і заготовляйте собі потрібний до походу харч. Жадних також лядських облудних і заманливих листів та універсалів не слухайте і не вірте їм, також нітрохи не вірте їхнім брехливим звісткам, що розсіюються в народ для постраху, не бійтеся і їхнього лукавства. Нехай не страшить вас і торішня Кумейська війна⁹ Запорозького війська з ляхами; вони-бо фальшиво й брехливо розголошують, що цілком невірогідно, начебто там, під Кумейками, побито Запорозьке військо вщент і услаано козацьким трупом шлях на півмилі¹⁰. Коли б воно було так, то з ким би вони, ляхи, трактат чинили і постановляли, хіба з мертвими козацькими трупами? Вони, ляхи,

пишуть про поразку вщент Запорозького війська хіба тому, що урвали частину козацького обозу ¹¹,— це сталося через несправність тодішнього обозного — з трьома штуками гармат, а в людях Запорозького війська, дякуючи Богові, вони зашкодили мало, бо після ревізії того Запорозького війська виявилось забитого товариства сімсот дев'яносто п'ять, а пораненого — вісімсот п'ятнадцять ¹².

А що ляхи кажуть про шлях, усланий на півмилі козацьким трупом, то, певне, не додивилися добре, будучи у військовому тоді запалі, чий трупом найбільше усланий був той шлях. А може, вони навмисно брешуть і ту свою брехню розносять та розсівають по містах і селах для всенародного постраху. А ми вам ознайомуємо істинно, що на тій Кумейській війні їх, ляхів, упало трупом значного рядового товариства та їхніх служок удесятеро більше, ніж наших, оскільки за п'ять чи шість тижнів по тій війні два значні товариші, а третій близький служка гетьманського писаря Сніжинського, втікаючи від належної кари за певні свої переступи, прибули до Запорозької Січі і не тільки оповіли всьому війську про все, але й на письмі виклали перелік побитого ляхівського товариства зі служками — там подано число впалих трупом двадцять тисяч і двадцять чоловік ¹³, окрім того й поранених було немале число.

Отож не вірте, як вище сказано, ваша милосте, брати наші, жадним отаким ляхівським наклепам і пострахам і без жадного сумніву готуйтеся та прибирайтеся до з'єднання з нами, Запорозьким військом, воювати супроти них. Однак той прибір свій чиніте ховано й таємно поміж своїми добрими, надійними людьми, які бажають своїй занепадаючій малоросійській вітчизні всього добра.

¹⁴ Йдеться про т. зв. Скиданові універсали, які подав у польському перекладі Околюський, вони поширювалися в жовтні 1637 р.

А козаків реєстрових, виродків і відщепенців наших, що задля власних користей і приватів не дбають про занепад вітчизни, стережіться, як отруйної єхидни, і крийтеся перед ними. Бо як тільки вони про ці листи і про наміри Запорозького війська провідають і дадуть знати про те своїм дуросманним

панам ляхам, то наші військові інтереси мусили б одразу стати непевними у своїй надії і можуть привести до небажаних, чого не дай боже, наслідків, а вам би жахливі принесло мордування від ляхів, котрі допитувалися б про ці ваші листи. Адже і Кумейська війна відправлялася з ними, ляхами, не через що інше, тільки через простоту й необережність братів наших, що жили в домах своїх, навела на Запорозьке військо (хай і невелике) безчестя й неславу. Бо листи тодішнього запорозького гетьмана, послані в малоросійський народ ¹⁴, подібні до цих наших листів, неналежно дісталися незабаром у руки реєстрових козаків, а від них — ляхам. Зрозумівши їхню силу, ляхи достатньо навчилися, як запобігти бутньому своєму злу і яку дати відсіч наступові Запорозького війська. Тож повторюємо: пильно й гаряче бажаємо ми та радимо — прибирайтеся до наступної війни, а від реєстрових козаків, недругів своїх і власних згубців своєї вітчизни, утаюйте все те, що тут висловлено, бережіться їх, як злої іскри. І уповайте, безсумнівно, на божу милість, що готова покарати й помилувати нас, грішних! Цього щиросердно зичачи, бажаємо незабаром оглядати й вітати на Україні в з'єднанні з нами вас, братів наших.

Даний із табору низового Запорозького війська, від Базувлука, року від Різдва господнього 1638, березня 20 ¹⁵.

Острянин,

гетьман війська Запорозького рукою (М. В. З.)

¹⁵ Дату перевірити нема змоги, але в квітні рух Острянина зазначився зовсім виразно. Тому ця дата можлива.

¹⁶ Тобто на зимових квартирах. Жовнірів розміщено по всій Східній Україні — чи не цим пояснюється вищеподане перелічення місць Східної України, що терпіли ущемлення.

¹⁷ Діаріуш Окоцького йшов у Літописі Величка після цього вступу. Його перекладено на книжну українську мову, й так він потрапив до Величка. Величко переписав його, хоч переклад і не задовольняв, додавши кілька приміток. Оскільки робота це не Величкова, ми той переклад опускаємо. Його надруковано у виданні: *Летопись событий Самоила Величка.*—К., 1864.—Т. IV.—С. 187—290.

Таких універсалів шість гетьман Острянин розіслав через розумних і справних козаків у малоросійську Україну, що лежить зобабіч Дніпра, а саме: в повіті Черкаський, Білоцерківський та Уманський, а з другого боку Дніпра — Переяславський, Ніжинський та Лубенський, наказавши та навчивши своїх посланців, щоб розвозили ті Острянинові універсали зі згаданих повітів в інші малоросійські уїзди і вчитували їх таємно знайомим та надійним людям, збуджуючи та заохочуючи своїми порадами їх на війну проти ляхів, згідно з наміром Запорозького війська. Це, либонь, ті Острянинові посланики справили, як їх навчено, однак шило в мішку не утаїлося, оскільки незабаром про ті Острянинові універсали ляхи вивідали через реєстрових козаків і розіслали в усю Малу Росію по обидва боки Дніпра універсали навзаєм, застерігаючи народ від наступних бунтів і страхаючи його великими й немилосердними карами. Так само стягли вони до купи в Лубни військо, що жило по далеких посіданнях ¹⁶, і були вже в належній чулості та поготовності, щоб дати відсіч і відпір Острянинові з його Запорозьким військом. Дивилися вони недріманним оком туди, звідки найбільше сподівалися на себе козацьких вихорів.

Поклав я тут Остряниновий універсал не через що інше, тільки тому, що в ньому частково викладено причини, через які почалася Острянинова війна Запорозького війська супроти ляхів. Бо, читаючи поданий далі польський діаріуш автора Окоцького ¹⁷, що описує ту Острянинову війну, не побачив я жодної причини, через що почалася та війна,— там приписується Запорозькому війську тільки ганьба, бунтівництво, докір та всіляке безчестя, а польському — честь і хвала, та ще й з додатком численних авторських запобігань і лестоців. Отож хто читатиме той діаріуш Окоцького, який тут подається, з описом козацької війни з поляками і Остряниновий універсал, може ту війну зрозуміти і визнати, що вогонь тої козацької війни проти

поляків вибухнув зі слухних, гідних помсти причин. Навіть безсловесні звірі, будучи зачинені, хоч і мають добре задоволення від панів своїх, звикли через натуральне право все те добро знищувати, і, шукаючи всілякими способами собі свободи, яритися й кидатися на них, своїх панів. Яке ж то диво і який гріх, що козак, людина розумна, яка без ущербу перебуває в православній вірі святої східної церкви, підносить зброю на пригноблених та відщепенців ляхів, сподіваючись повернути собі бажані вольності.

Щоб краще роздивитися події Острянинової війни з поляками, дається тут копія згаданого польського діаріуша, оскільки серед козацьких літописців не знайшов я жодного, хто б захотів досконало описати ту війну. А доки почнеться той діаріуш, кладу тут імена осіб з козацького й лядського боку тих, хто був начальником в обох військах і сприяв нещадному пролиттю людської крові.

У той час, тобто 1638 року, був королем польським і шведським Владислав Четвертий, що коронований 1643 року¹⁸. А гетьманом великим коронним був Владислав на Конець-Полю Конецпольський, але ні король, ні гетьман на тій війні не були.

БУЛИ НА ТІЙ ВІЙНІ З ПОЛЬСЬКОГО БОКУ:

¹⁸ Владислав IV коронований 1633 р. (див. приміт. 33 до основного тексту).

¹⁹ У діаріуші Окольського: Блазейовського.

²⁰ У діаріуші Окольського: Длотовського.

²¹ Тобто хоругва коронного канцлера і коронного конюшого. Князь Домінік Заславський і був тим конюшим.

²² 22 червня.

²³ *Скидан Карпа* — полковник, один із керівників козацьких повстань Павлюка і Остряниці. Тяжко поранений у червні 1638 р. під Жовнином, він напівживий потрапив до рук поляків; *Гирявий* — мабуть, той самий Шекерявий; *Шекерявий (Секиравий)* —

полковник, був розгромлений на початку червня на Сніпороді і потрапив полякам до рук; *Павлюк* — козацький полковник, принаймні в Окольського він не згадується; *Пожарський* був розгромлений поляками в кінці червня, на початку липня коло Димера і полонений; *Пешта Іван*, *Боярин Іван*, *Сокол Василь* — полковники, які присягали від імені козаків на Масловому Ставі; *Филоненко* — полковник, який ішов на відсіч Гуні до Старця в липні 1638 р.; *Пешта Роман* — полковник, який вів переговори з поляками від імені козаків наприкінці повстання.

²⁴ *Путивлець*, *Мурко* (*Путивлець-Мурко*) — вважається однією особою, його розбили в травні 1638 р.; *Ріпка* — сподвижник Путивльця-Мурка, козаки видали полякам обох.

²⁵ Солома пішов маршем на Київ. Потоцький називав цього провідника Нестором Бардаченком. Врешті, це може бути одна особа, бо козаки, за звичаєм, мали здебільшого по кілька прізвищ. Від Києва Солому відбили хоругви Лаша; Сава Києвлянин ішов зі своїм загоном на Старець до Гуні. Але його розбили і захопили в полон поляки.

Миколай з Потока Потоцький, воєвода браславський, гетьман польний коронний, генерал подільський, кам'янецький, лятичівський, староста ніжинський.

Станіслав з Потока Потоцький, воєводи браславський, рідний брат польного гетьмана, браславського воєводи, ротмістр його королівської милості. Він був залишений тоді від свого брата, польного гетьмана, з польським військом на Україні генеральним полковником над усім військом. Він таки, генеральний полковник, в небутність власних полковників постановив інших чотирьох полковників, а саме: поручника пана воєводи подольського Блажейовського ¹⁹; Длоровського ²⁰, поручника князя Єремії Вишневецького; Владислава Ташицького, поручника маркграфа, старости Гродецького; Кохана, ротмістра,— обозним, а іншого чулого ротмістра поставив стражником.

Осібнo був зі своїм військом князь Єремій Вишневецький, а князь Домінік Владислав був там з військом канцелярним та конюшим ²¹.

Польний гетьман з численним військом, кінним та пішим, і з гарматами прибув у гирло Старця від Києва і Переяславля вже влітку .

З КОЗАЦЬКОГО БОКУ БУЛИ НА ТІЙ ВІЙНІ НАЧАЛЬНИКАМИ:

гетьман Стефан Острянин, а після нього другий гетьман Дмитро Гуня.

ПОЛКОВНИКАМИ ПРИ НИХ БУЛИ:

Скидан, Гирявій, Шекерявій, Павлюк, Пожарський, Іван Пешта, Іван Боярин, Василь Сокол, Филоненко і Роман Пешта²³.

ІНШІ ПОЛКОВНИКИ, ЩО НЕ ПРИЙШЛИ ДО ЗЛУЧЕННЯ З ОСТРЯНИНОВИМ ВІЙСЬКОМ І ЛИШИЛИСЯ ЗНЕСЕНІ НА РІЗНИХ МІСЦЯХ ЛЯХАМИ:

Путивлець, Мурка, Ріпка²⁴ — ці під Лубнами; після видання ляхам Путивльця були розбиті ляхами через зраду. Солома, Сава Київлянин²⁵ — ці розгромлені поляками і реєстровими козаками в інших місцях.

Після видання Путивльця полякам під Лубнами, постановлено було полковником у козацькому війську замість нього Івана Василієвича, який приводив Путивльцеве військо кланятися полякам і мав привести і самого Острянина. Але не діждав того виконати, поклавши свою голову там-таки, де і все Путивльцеве військо, що поклато свої голови через лядську зраду.

І тепер недалеко від Лубен є урочище, що зветься Путивлець, і то через те, що там було розбите через лядську зраду Путивльцеве військо.

ДОДАТОК САМІЙЛА ВЕЛИЧКА ДО ПЕРЕКЛАДУ ДІАРІУША СЕМЕНА ОКОЛЬСЬКОГО «ПРО ВІЙНУ ГЕТЬМАНА ОСТРЯНИНА З ПОЛЯКАМИ 1638 РОКУ»²⁶

²⁶ Подано за виданням: *Летопись событий Самоила Величка*. — К., 1864. — Т. IV. — С. 290—296. Цим додатком Величко з'єднував переклад діаріуша Окольського зі своїм текстом війни Хмельницького.

²⁷ Друкований у Кракові 1639 р.

²⁸ Потоцький Микола.

²⁹ Черкаським полковником постановлено поляка, ротмістра *Яна Гіжицького*; переяславським — поляка *Станіслава Олдаковського*; канівським полковником —

поляка *Амброжія Секежінського*; корсунським полковником став українець *Кирик Чиже*; білоцерківським полковником — поляк *Станіслав Каленський*; чигринським — поляк *Ян Закжевський*.

³⁰ Мається на увазі змагання в Чехії, Угорщині, Австрії Казимира Ягелончика. Цю політику продовжив Сигізмунд I. Поляки змагалися за Помор'я ще з XIV ст. Це тяглося до 1466 р., коли Пруссія потрапила в залежність до поляків (Торнський мир). Змагався з орденом Сигізмунд I, пізніше поляки змагалися за Помор'я зі Швецією.

Побачивши і прочитавши, ласкавий читальнику, той діаріуш Окольського, перекладений з друкованого польського на слов'янську мову, відзначив у ньому я багато панегіричних речей і несправний переклад маловправного перекладача. Мав я намір через те виправити той переклад краще і викинути панегіричні речі, але роздивився і, щоб не скривдити тим читача, нічого не посмів змінити в ньому, хіба дещо додав у певних місцях з козацьких літописців.

Прочитавши до кінця той діаріуш, пізнав я з нього і нещасливий кінець Острянинової війни з поляками, оскільки військо Запорозьке, не діставши божої милості в своїх бажаннях, не змогло повернути зброєю від поляків своїх стародавніх вольностей і мусило згодитися на трактати, постановлені в гирлі річки Старця біля козацьких окопів,— їх постановляв польний гетьман ²⁸. А остаточно потверджено їх волею й указом короля Владислава Четвертого і всієї Річі Посполитої. Відтоді протягом десяти років, аж до щасливої війни з поляками Богдана Хмельницького, замість козацьких гетьманів були начальниками над реєстровими козаками в малоросійській Україні лядські комісари та полковники, як це оповідається в кінці цього діаріуша. Першим комісаром був Петро Комаровський; постановлено і шість полковників, а саме: черкаського, переяславського, канівського, корсунського, білоцерківського та чигринського. ²⁹.

З жалісним серцем і те тут докладаю, що поляки були початком і виною всього зла і кровопролиття, бо як у минулі літа, так і цього 1638 року вони штовхнули через викрутного і шаленого свого товариша Геродовського на гнів та війну проти себе Запорозьке військо, що ясно подано в кінці Острянинового універсалу. Вони ж складають вини на бідних і простосердечних козаків, називаючи їх нестатечними і бунтівниками. Не

хочуть додивитися того в себе, адже, будши охоплені сатанинською заздрістю самі, нанесли війною своєю багатьом навколишнім містам і провінціям (цісарським, поморським³⁰ та іншим) численні біди й розор. Але й тим не задовольнили вони своїх заздрісних сердець і завзялися завести у підданче собі ярмо вільний від віку православний і шляхетний козако-руський народ, що живе по обидвабіч Дніпра, щоб обкласти його правом вічного підданства, святе православ'я обернути в унію і завести до римського блуду. Через це вони самі взяли на себе розбійницьке звання і, не слухаючи жадних колишніх королівських мандатів та наказів, наданих за численні рицарські послуги і стверджених Запорозькому війську на всілякі свободи та вольності привілеями, й, легковажачи їх, самовільно, безправно й гвалтовно обтяжували, розоряли, ображали і збиткувалися над Запорозьким військом та всім малоросійським народом; чинили вони це в нехристиянський і нелюдський спосіб аж до Кумейської й Острининої воєн. А після нещасливого для Запорозького війська закінчення війни і після постановлених з козаками біля Маслового Ставу бажаних їм, полякам, пактів, цілком були знесли і знищили вони славу, честь і заслуги Запорозького війська, а народ малоросійський, посполитий і шляхетний, уярмили й обклали невиносними бідами. Так тривало десять років, аж до щасливої війни з ними, поляками, посланого від Бога гетьмана Богдана Хмельницького, через якого те невольницьке лядське ярмо було відтято і знищено козацькою та кримською шаблею з козацької та малоросійської шії, так само й устами їхні, лядські, складені на обтяження малоросіян,— це, читальнику, побачиш детально далі, при описі війни Хмельницького.

³¹ *Сатисфакція* — задоволення, що дається ображеному тим, хто образив.

Корисніше було б полякам, коли б вони відкинули душею давнішню гордість та заздрість, зважали на королівські мандати і, не порушуючи давніх прав та вольностей Запорозького війська й малоросійського народу, затверджених королівськими привілеями, тримали б народ у добрій протекції та ласці, самі не гнітили та й іншим гнітити та ображати не допускали б, а

ображених щоб задовольняли судом і сатисфакцією³¹; щоб улагодили військо Запорозьке любов'ю та приязню, а кривдників і напасників людських, як отого згаданого Геродовського й інших, подібних до нього в шаленстві, щоб належно покарали. Тоді б дізнавали до себе навзаєм від усього Запорозького війська та народу малоросійського приязні й прихильності. Зваж-но, читальнику! Адже через це злобство і недогляд поляків, через бажання безчесної зарозумілості невдовзі після закінчення Острянинової війни (в протязі часу до війни Хмельницького), мало що досягши й натішившись, відстраждали з обох боків від воєнної зброї натуральним правом власні свої брати — кількадесят тисяч війська їхнього, лядського, і нашого, козацького.

ПРО ОСТРЯНИНА, ГУНЮ, ФІЛОНЕНКА ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

³² Очевидно, мається на увазі здобуття донцями й козаками Азова (Озова) в червні 1637 р. Тоді між донцями й запорожцями були тісні воєнні стосунки.

³³ *Дубас* — човен з дубової колоди, дуб.

³⁴ Гуня пішов за російський кордон.

³⁵ Відбувалася 9 вересня в присутності гетьмана Потоцького.

³⁶ Тобто з Романом Половцем, Іваном Боярином, Іваном Волченком.

³⁷ Каменецького каштеляна М. Гербурта, коронного стражника Лаца та ін.

З'являють те короткі козацькі записки, як і діаріуш Окольського, що Острянин, будши перестрашений ляхами під Жолнином, покинув козацьке військо і, схопивши один бунчук, переплив з малою дружиною своєю там, під Жолнином, Сулу та й подався в Московську державу, власне кажучи, на Дон, оскільки донців він знав і дружив з ними — мав у минулому спільні військові промисли: на полі і на морі³².

Гуня з Філоненком, почавши чинити трактат з польним гетьманом на Старці, в козацькому окопі, думали таємно і про себе, щоб не бути виданими козаками гетьману, як то під Лубнами видано Путивльця, і заховати в цілості своє здоров'я. Через це, підмовивши на свій задум добрих молодців-козаків і

друзів своїх кільканадцять з Філоненком, він, Гуня, звелів їм таємно й ховано, зовсім як належить до походу, з харчовим припасом приготувати один дубас³³. Вчинивши таке, коли підмовлені козаки були вже готові біля дубаса, а трактат з польним гетьманом і козаками мав закінчитися через ніч, він, Гуня, з Філоненком, віддерши тієї ночі з деревця королівську хоругву та взявши булаву (бо зброю вже було внесено до дубаса), вийшов з окопу начебто оглядати розставлені від себе козацькі караули, а приспівши до приготованого човна, сів у нього з усією своєю дружиною і відплив на Низ, куди йому було потрібно³⁴, понісши свою молодецьку голову від лядської кари, що мала впасти на неї.

Богдан Хмельницький в час Острянинової війни був значним реєстровим козаком, а після її закінчення на Старці вибрано його від Запорозького війська на Київській комісії, або раді³⁵, з іншим значним товариством³⁶ до короля Владислава Четвертого і Річі Посполитої з даною йому інструкцією, перепрошуючи королівську милість та Річ Посполиту за переступ Запорозького війська і просячи колишньої милості та уваги для війська і всього малоросійського народу. А повернувшись з того посольства, він, Хмельницький, привіз Запорозькому війську не інакшу відправу і милість від короля та Річі Посполитої, тільки таку, якої ляхам хотілося і яка була потверджена та закріплена з крайньою нуждою й бідною Запорозькому війську і всьому малоросійському народові, 4-го грудня, останньою комісією на Масловому Ставі через гетьмана польного Потоцького та інших товаришів³⁷,— це виразно оповідається в кінці діаріуша Окольського.

Тут, при постановленні на місце козацького гетьмана польського комісара, полковників, сотників, осавулів, поручників, тобто отаманів (про що говорить і діаріуш), постановлено чигринським сотником і Хмельницького. Все інше про Хмельницького дивися в його діяннях, що почалися 1648 року з поляками.

До цього місця про Острянинові діяння.

³⁸ Інші дані: це було в 1639 р., вже після повстання Острянина.

Того-таки року від Різдва господнього за короля польського Владислава Четвертого друга значна частина низового Запорозького війська (перша була з Острянином) ходила з воєнним промислом на Чорне море ³⁸ великими човнами, що зветься по-козацькому липи, або дубаси, а по-грецькому моноксили,— це водні посудини, однодеревні, тобто витесані з одного дерева. В тому водному поході козаки, маючи з божої милості щастя, видерли турецькі міста Килію та Варну. Та й у самому Цариграді, припливши до нього, випалили одне передмістя, вчинивши в ньому превелику тривогу й замішання; вони щасливо повернулися звідти у свій Запорозький кіш з великими здобичами та користями.

³⁹ У 1640 р. татари нападали на Правобережжя. На Лівобережжя ходили в 1643 р. Можливо, тут ідеться про якийсь локальний факт, однак незрозуміло, чому їм мали виділяти стадії, тобто давати утримання. Стосунки з Кримом були в цей час напружені.

⁴⁰ Див. Додатки, приміт. 29. Полтавського полку тоді ще не було.

⁴¹ Олексій Михайлович вступив на трон 14 липня 1645 р.

⁴² Прогалина. Має бути: Владислав IV.

⁴³ Півторакожух Карпо був спершу полковим осавулом. Робив напади на поляків зі степу. Інші історики, зокрема Д. Бантиш-Каменський, відносять ці події до 1642 р.

⁴⁴ На чолі з Вишневецьким Я.

Року від створення світу 7149, а від Різдва Христового 1640, з того боку Дніпра, від Корсуня йшла під Переяславль орда ³⁹, і, як у Воронкові, місті Полтавського полку ⁴⁰, так і в інших містах та селах того-таки полку дано їм стадію. А на Україні тоді гетьманував польський комісар.

Року від створення Адама 7153, а від Різдва господнього 1644, почав царювати в Росії государ цар восьмий і великий князь Олексій Михайлович ⁴¹, самодержець всієї Росії, а в Польщі тоді королював [...] ⁴².

Року від створення світу, 7154, а від Різдва Христового 1645, з божого допусту через гріхи наші була по всій Україні велика саранча, і вчинила вона велику шкоду людям у хлібі.

Того-таки року, восени, на сьомий рік після Острянинової війни, так званий Полторакожух ⁴³ почав був пробиратися з козацьким військом від донської сторони. Щоб присмирити його, численні польські війська ⁴⁴ з

реєстровими козаками ходили за королівським указом, запобігаючи своєму лиху від початку (було це взимку), аж до річки Мерли, шукаючи того Полторакожуха з його військом. Його вони не знайшли й не бачили (бо була то властива омана, посіяна поміж ляхів з козацького боку), повернулися назад до своїх домів вже 1646 року. Але що того року зима була дуже сильна і невиносна, то багато поляків через те, шукаючи Полторакожуха, і в своїх двох кожухах не втрималися при своєму житті, але записали собі там, біля Мерли, і на інших численних степових місцях, вічне посідання, бо померли на морозі.

Значні ж польські пани хоч і закінчили Острянинову війну, як хотіли, і наклали на вільний сармато-козацький і весь малоросійський народ ярмо нововигаданих своїх прав та утяжень, побачили, однак, і свої великі шкоди,— мали змалення воєнних людей, що сталося від Острянинової війни.

⁴⁵ Конєцпольський С. помер 12 березня 1646 р.

⁴⁶ Могила П. помер 11 січня 1647 р.

⁴⁷ *Ктитор* — засновник, фундатор.

⁴⁸ В Успенському соборі.

Вони поглядали на всі боки недремним оком, стережучись, щоб не запалилося, так само, як від Острянина, від когось іншого якесь зло і не вчинило такої ж шкоди в їхніх воєнних людях та в правах. Бо то звичайна річ: хто багатьох ображає і гнітить, мусить опасуватися і застерігатися від усіх уражених.

Того-таки року помер польський коронний гетьман Станіслав Конєцпольський ⁴⁵.

Року від створення світу 7156, а від Різдва Христового 1647, в надвечір'я святого Василя ⁴⁶ помер, на немалій жаль усіх духовних і мирських малоросіян, православний архієпископ київський і всієї Малої Росії митрополит, воєводич Молдавських земель, константино-польський екзарх, архімандрит печерський, фундатор латино-руських київських шкіл, ктитор ⁴⁷ Братської бібліотеки, преосвященний Петро Могила. Був він премудрий захисник і поширювач святого православ'я, бадьорий пастир словесного Христового стада, милостивий помічник бідних та жебраків і милосердний

податель. Його поховано того-таки року, 9 березня, у Великій КиєвоПечерській церкві ⁴⁸.

Того-таки року на місце преосвященного Могили вибрано на Київську митрополію Сильвестра Косова, могилевського єпископа. Того-таки року вибрано й постановлено на Києво-Печерську архімандрію Іосифа Тризну.

Того-таки року Зіновій Богдан Хмельницький втік з Чигрина до Запорозької Січі від лядських і підстарости Чаплинського напастей і почав війну з поляками, про що буде розповіджено детально нижче.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО «КОСМОГРАФІЇ»⁴⁹

Передмова до читальника

⁴⁹ «Космографія» С. Величка — остання літературна праця літописця, яку ми знаємо. Подаємо з неї «Передмову до читальника», де є цікаві біографічні дані Величка, а також переказується зміст збірника, частина «Війни домової» С. Твардовського в перекладі С. Савицького. Перекладено за виданням: *Летопись событий Самоила Величка*. — К., 1864. — Т. IV. — Приложения. — С. II—V; 1—84.

⁵⁰ Мається на увазі Флорентійський собор 1439 р., на якому було постановлено унію римо-католицької церкви з церквою православною.

⁵¹ Ці слова свідчать про те, що переклад С. Савицького, можливо, дав С. Величку стимул перекласти цілу книгу С. Твардовського. До речі, в ній не три, а чотири частини. Отже, й сам переклад був джерелом для написання Літопису С. Величком. Цікаво й те, що переклад С. Савицького значною мірою заповнює прогалину в першому томі Літопису, через що і вміщуємо його тут.

Знаю, що не захочеш тому перечити, ласкавий читальнику, що сліпі на тілесні очі ті люди, котрі не знають книжкового писання; так само сліпі й ті, котрі знають письмена, але у читанні не вправляються, тому не можуть ані про що знати; таж-бо той, хто письменний і дбає про книжкове читання, може легко пізнати великі божі справи, які є в підсонні, і його божественні явленні невимовні благодійства не тільки людському роду, але й усьому живому, від чого й на путь спасіння легше може потрапити. Я ж, хоч і радий був би читати сам, але, маючи зачинені двері очей, щоб бачити писання, змушений був не без жалю надокучати людям, щоб мені читали книги; слухаючи ж, що міг, натрапив на рукописну книгу, оцю «Космографію», яку вислухавши (хоч і сподіваюся, що вона є десь у світі надрукована і має в собі досконалий і без жодних помилок опис усієї земної кулі), однак через те, що тієї друкованої слухати не удостоївся, то й рукописну, недосконалу, яка має в собі багато помилок, наслухав, як ворон, котрий сидить на норі.

Звідомився ж я про таке, про що й впродовж цілого віку довгочасного життя, мандруючи по всіляких якнайдалших землях та країнах, довідатися й дізнатися б не зміг. Тому вирішив за благо, хоч і мав неповне задоволення

від поданого там, задовольнити цією книгою й тебе, ласкавий читальнику, і звідомити тобі про речі невідомі, які є в цілому підсонні. Ти ж, читаючи із старатливістю, можеш довідатися про численні й різні на всій земній кулі, які є під сонцем, людські племена й монархії, про їхнє життя та звичаї, також про великі й міцні міста і про всілякі прегарні в них будинки. Більше того, можеш, окрім того, довідатися про земні гори, моря, і водні острови, і знамениті річки, про багатоплідні дерева, про пахуче зело, про всілякі мінерали, коштовне каміння і про інші всілякі речі, які творяться на землі чи у воді,— без тієї книги про ті речі і стани не зміг би аж ніяк довідатися.

Через це я зволив наказати отрокам, що при мені вчать ся письму, для тієї потреби переписати все те з рукопису. Молю ж тебе не гніватися на мене за численні у ній пропуски й помилки: одні з них узято й переписано готові із книги першої, а другі вчинені наново лінивими й несправними моїми переписувальниками. І хоч я й велів коригувати при мені, але сам не маю змоги бачити писання, як казав раніше; отож вони, уникаючи за ті свої в писанні помилки достойної кари, заховався від неї брехнею й неправдивою коректурою, легко мене в тій мірі, незрячого, одуривши.

Вкладено в цю «Космографію» й інші потрібні для знаття людського речі, а саме: про Фліоренський собор ⁵⁰, про різниці римської віри з православними греками та Руссю; про заснування та про взяття турками Цариграда; про царів турецьких; про деяких пап, які спричинилися до римського блуду, тощо — все це легко побачиш у реєстрі, що прикладений до цієї книги і йде далі, з нього зручно вимітиш, що тобі буде найпотрібніше. Прикладено тут і тракт до Іерусалиму і про тамтешні святі палестинські місця; також приклав я частину першу війни Хмельницького з поляками, перекладену з віршової польської книги Твардовського під назвою «Війна домова» добrorозумним мужем Стефаном Савицьким, писарем полковим лубенським на історичний сенс; а інші дві частини згаданої книги на історичну мову переклав я, хоч і не такий у мене вийшов, як у Савицького, а в інший спосіб учинений переклад,— можеш, ласкавий читальнику, про те

звідомитися з моєї особливої літописної книги, коли дістанеться до рук твоїх, а може, й пан Савицький теж докінчив свою працю перетлумачення згаданої книги Твардовського.

А ще приклав тут насамкінець історію, повну помилок (видно, з дитинячим недомислям переписану, але виправити не мав ані часу, ані сили), про Казанське царство і про заволодіння ним московськими князями⁵².

⁵² Очевидно, йдеться про роботу невідомого автора «Історія про Казанське царство». Казань було взято російським військом після довгої облоги 1 жовтня (за ст. ст.) 1552 р.

Це все із старанням (щоб міг ближнім та дальнім усім розповісти) читай, допитливий читальнику, і про мене, грішного, молися, я ж тобі навзаєм ретельно зичу божого благословення в усіх бажаннях твоїх, у читанні книжковому охоти, успіхів та вічного спасіння.

Істинний Малої Росії син з хазарського племені, а зі слуг Запорозького війська найменший слуга Самуїло Василієв ВЕЛИЧКО

Стефан САВИЦЬКИЙ

ПОВІСТЬ ПРО КОЗАЦЬКУ ВІЙНУ З ПОЛЯКАМИ, ЯКА ВЕЛАСЯ ГЕТЬМАНОМ ЗАПОРОЗЬКИХ ВІЙСЬК ЗІНОВІЄМ БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ І ЧЕРЕЗ ЯКУ ВІН З БОЖОЮ ПОМІЧЧЮ ВИБИВСЯ З КОЗАКАМИ Й ТАТАРАМИ З-ПІД ЛЯДСЬКОГО ПІДДАНСТВА І ВДАВСЯ ПІД ВЕЛИКОДЕРЖАВНУ ПРОТЕКЦІЮ ПРЕСВІТЛОГО ВСЕРОСІЙСЬКОГО МОНАРХА. ВІД КНИГИ, НАЗВАНОЇ «ВІЙНА ДОМОВА», ТВОРУ САМУЇЛА ТВАРДОВСЬКОГО, СКЛАДЕНОЇ ПОЛЬСЬКИМИ РИТМАМИ Й ВИДРУКОВАНОЇ В КАЛШІ У 1681 РОЦІ, КОРОТКО ВИПИСАНА У КВІТНІ 1718 РОКУ

Передмова

⁵³ Передмова Савицького нагадує Величкову: писалася за одним шаблоном. Але Величко ставиться до даних Твардовського значно критичніше. Хоч каже Савицький про «непотріб», але значною мірою його залишає.

Про успішну війну покійного, блаженної пам'яті, Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана Запорозьких військ, через яку при божій допомозі наша вітчизна звільнилася від важенної лядської кормиги, я чув спершу з усних оповідей найстаріших мужів, а потім ще краще пізнав те саме з письмової історії, яку склав віршописець Твардовський. Я здивувався, а разом з тим змушений був пожалкувати, яких великих добродійств ми удостоїлися від усмогутнього бога; це він так добре зберіг нашу вітчизну й православну віру, що вже була пошкоджена і знищена проклятою римською унією ледве не до кінця. Через це ми повинні всечасною згадкою його пресвятого імені дякувати йому, а також прославляти повинні ми того, даного нам від бога, мужа, при допомозі якого було нас так порятовано. Але ми невдячні до такої його милості нам, бо жоден із нас, а найпаче з людей

духовного чину (це серед них є майстерні, щодо того люду, і вони знають друкарську справу) не описали того звільнення від ляхів, яке вчинилося за його ж божественним ударуванням, не потрудилися віддати в друк книги про те, як саме й через які промисли та військову відвагу згаданого вождя з іншим хоробрим малоросійським воїнством таку дарував нам спаситель свободу. В нас усі такі знамениті справи скинені у вічне забуття, окрім одного, що лише трохи втримує спогад про те,— словесні вищезгадані повісті; тож ото (оскільки мужі, які все знали, всі повмирали) мушу посилатися на недосконалого вищеназваного описувальника віршами тої війни. Але ті вірші, хоч здебільша містять у собі правду, мають також багато догани козакам і надмірної словесної хвали полякам⁵³, та й інших додатків, які стосуються більше поетичної науки, а в читанні та слуханні чинять прикрість, надто коли хто погано знає й читає по-польському. Тому я зважив за добро собі й для пожитку інших перекласти ці лядські ритми на звичайну просту історію, оповіджену простим малоросійським наріччям, щоб усе те краще розумілося й читалося, викинувши той непотріб, який залишений на наше безчестя та для похвали ляхам і надмірно підносить їхню справу, що від істини відстоїть далеко.

Кому ж трапиться з тих, хто люблять свою вітчизну, прочитати чи почути цей малий труд мого перекладу й ці згадки про творені дії надихнутого божою силою хороброго й мужнього колишнього нашого воїнства і знайдуться в ньому якісь помилки, то хай те мені вибачить і покриє християнською любов'ю безліч гріхів, прошу те старанно.

Стефан Савицький,

на той час писар Лубенського полку.

ПРО КОЗАЦЬКУ ВІЙНУ З ПОЛЯКАМИ В РОКАХ ТИСЯЧА ШІСТСОТ СОРОК ВОСЬМОМУ І В ТИСЯЧА ШІСТСОТ СОРОК ДЕВ'ЯТОМУ

Частина перша

Описувач цієї війни Твардовський, доки приступив до її викладу, спершу згадав про знаки (що їй я вирішив залишити коротким нагадом), які були перед згаданою війною, через що старі ляхи пророкували собі недобрі гаразди, які мали на них упасти.

По-перше, в день Христових страстей було надзвичайно велике затемнення сонця, сталося це за рік перед тією війною. Потім з'являлася на небі десять днів здавна не бачена комета. А перед самою війною вродилася пречисленна саранча, яка пожерла в Польщі всі трави та збіжжя.

Автор, починаючи оповідь про ту війну, не занехав висловити похвалу в козацький бік, що вони, козаки, часто доводили, якою вони були підпорою Польській Короні,— це буде показано самою розповіддю. Вони, коли залишилися завойовані у польське підданство польськими королями Болеславами, зважилися вибиватися з нього, але, не мігши досягти своєю відвагою того передзавяття, терпіли від них чималу кару — тодішні польські монархи були обережні. Однак, незважаючи на те прискоромлення давньої відваги, вони не відходили від своїх звичок. Особливо ті, які мешкали на Низу Дніпра, за порогами (від чого їй запорожцями названі), ближче до моря.

⁵⁴ Погляд на козаків у Твардовського дуже узагальнений. Взагалі перші звістки про козаків маємо з кінця XV ст.

⁵⁵ Козаки мали свою організацію до С. Баторія. Ще в кінці XV ст. намагалися організувати козаків польські урядники: київський воєвода Ю. Пац, Б. Глинський, Д. Путятич. На початку XVI ст.— управитель Черкаського староства С. Полозович

(«Полоз-Русак, славний козак»), а особливо черкаський намісник О. Дашкович. У 30-х рр. XVI ст.— ротмістр Б. Претвич. Врешті, в XVI ст. на Україні козакували майже всі державці, хоч формальними керівниками козацтва не були, за винятком Д. Вишневецького (Байди), який діяв у 50-х рр. XV ст.

⁵⁶ Урядові плани організації козацтва знаємо ще з I пол. XVI ст., однак безуспішні. Січ стає поняттям збірним у 80-х рр. XVI ст. Перша королівська реформа припадає на 1570 р. Організовував козацьке військо коронний гетьман Ю. Язловецький, який поставив над козаками старшого Я. Бадовського. В цей час знаємо і «гетьмана низового» Б. Ружинського. Баторієва реформа не пішла далі реформи 1570 р. С. Баторій поставив над козаками чільним Я. Оришовського, писарем — Я. Бегера.

⁵⁷ Мається на увазі морський похід 1614 р., коли 40 чайок (2 тисячі чоловік) перепливли море і вдарили на міста Трапезунт і Синоп, геть розоривши їх.

⁵⁸ Походи на Константинополь були часті. Весною 1615 р. 80 чайок вдарили по околицях Константинополя і спалили їх, тоді ж розгромили турецький флот. Ходили козаки на Царгород і в 1621 р., значно пошарпавши околиці турецької столиці (16 чайок); і в 1622 р. (30 чайок), поруйнувавши узбережжя Анатолії. Знаємо про походи 1624 р.: перший — 70— 80 чайок, за якийсь час-другий — до 150 чайок і в серпні третій. Був похід і в 1638 чи 1639 р. (див. Додатки, приміт. 38).

⁵⁹ Йдеться про Хотинську кампанію 1621 р.

Вони займалися самим лише розбоєм на полях, стрілянням звіра та ловленням по річках риби. Знагла випадали вони з трав чи тернів і на кого б не натрапили — турків чи татар — хапали їх і крали. До цього вони були з природи своєї легкі та здібні і до такої вдатної своєї натури зарозом прикладали, коли на кого отак знагла нападали, постійні свої навички. Але жили без порядку й жадної влади, окрім того, як надходила зима, сходилися до волостей, а на весну й літо йшли туди, де були ліси й при них можливість пересуватися водою. Вони спускалися водою до тих лісів, в луки й на острови за Дніпрові пороги, на різні добрі до здобичів місця ⁵⁴. І так тяглося аж доти, доки польський король Стефан Баторій ⁵⁵ задля свого кращого захисту від турецької сторони постановив у козаків, які жили в найближчому до турків краю, ліпший порядок ⁵⁶. Він установив їм гетьмана і призначив для них місто Терехтемирів, де вони могли збирати свої ради, тримати гармати й інші військові запаси, а найбільше, щоб мали собі притулок на зиму. Цим вони на довгий час були дуже задоволені і з таким устроєм нового порядку виказали монархам і Річі Посполитій Польській багато послуг і на полі, і на морі; не включаючи давніх їхніх справ, скільки від них учинилося корисного ляхам, а шкідливого й страшного туркам лише в останні роки!

Коротко згадується, що вони, заїжджаючи більше як на тисячу миль у саму Азію, вистинали Трапезунт, знесли з землі Синоп⁵⁷ і не раз підходили з нечуваною своєю швидкістю під Константинополь⁵⁸, окурюючи його мури стрільбою,— це все справляли водою. Не меншу вони мали фортуна та славу й на землі в тих воєнних діях, які вели поміж себе польський король і турецький Осман⁵⁹, витримували найперший ворожий порив і мужньо несли перед ляхами чоло і власне передмур'я.

Скажу і про причини, через які вони, власне, повстали проти ляхів, але щоб не було нудно читати, омину розтягнені місця. У повісті вони детально й не висловлюються, крім однієї, яку коротко визначу: будь-яке поспільство людей не може весь час мірно триматися і немає способу, яким можна було б зберегти ту мірність, бо постійний поваб до нових змін завжди візьме гору і така мірність буде порушена.

⁶⁰ Див. Додатки, приміт. 29.

⁶¹ Див. приміт. 14.

⁶² Слободу осадив батько Богдана Михайло Хмельницький.

⁶³ Див. приміт. 51. Величко пише про чотири дні арешту.

⁶⁴ Цікаво, що легенди про Барабаша тут нема.

Так і поляки, хоч і без того мали за що спиняти й карати козаків, однак не витримали в тому каранні міри і почали тримати їх у невільницькій загрозі. Вони забрали в них гетьмана і придали їм від себе нових комісарів та начальників⁶⁰, які найбільше турбувалися про власне забезпечення, і дійшли вже таких утисків та тяжких пригощень, що бідолахи залишилися мало в чому своєму вільні, хіба що вільно володіли своїми жінками,— повіднімано в них усе, чого лишень могла побажати лакоминська неситність тих володарів. А краще було б (як радить той же Твардовський, уже мудрий на шкоді) не приводити тих козаків до крайнього розпачу, тримати їх у старожитніх правах, а коли в чому й переступили, то карати їх, а не зносити до решти.

Козацька боязнь при згаданих ущемленнях недовго віддавалася ляхам, які, до решти задоволені, купалися в морі численних, аж безмірних розкошів. Але потім чим тяжче було ущемлення козаків, тим у гірший обернулося утиск самим полякам,— наче мала іскра, пригашена до часу попелом, може

потім викликати безмірну пожежу, що все попалить, так вона мало не знищила через те дощенту всю їхню славу, фортуну і їх самих.

Є значна за Дніпром посада, яка згодом була названа Чигирином— житло давніх козаків, а на той час уже володіння коронного хоружого Конецпольського. Там мав свій хутір і Богдан Хмельницький, чоловік, відомий воїнською відвагою та здібностями, майстерний також і в писанні. Він тим більше не хотів присмирюватися перед ляхами, бо король Владислав, знаючи його як справного в усьому мужа, ні з ким так, як із ним, не мав згоди⁶¹, коли точилася війна з турками,— він дав йому тоді під начало велику частину війська і всю морську артилерію. Тож він заслужив був ґрунти згаданого свого хутора немалою працею, тут осадив і слободу, яка під його дозором почала була розширятися в людях. Все це викликало заздрість у ласих панів, і Чаплинський, староста згаданого чигиринського хоружого, вважаючи, що негаразд ставати русинові так багатому і розбудовуватися, будучи в підданстві, випросив ту слободу з-під володіння Хмельницького собі, а коли хотів відібрати її, Хмельницький змушений був через те сперечатися, однак тією суперечкою не лише не зміг відстояти слободи, але й, на крайнє своє безчестя й догану, був посаджений Чаплинським у тюрму, де просидів тільки день⁶², і, не маючи собі патрона, який дав би йому руку за допомоги, сам не знав, що з тим чинити. Не міг, відтак, дати тут собі іншої поради, крім тої, що змушений був просити про свій визвіл у дружини Чаплинського і через неї був з тієї тюрми випущений. Будучи від того до решти озлоблений і не мігши терпіти далі такої напасті, мав-бо відвагу й такі значні заслуги, що про них казалося вище, почав він таємно зноситися з іншим товариством і шукав у них ради й способу, що міг би вчинити в такому ущемленні, на відряду собі й всій вітчизні.

Про це довідався застережений від когось коронний гетьман Потоцький і, либонь, послав указ до переяславського полковника Кречовського, щоб той прибрав до рук Хмельницького і затримав під арештом до подальшої його волі. Однак Кречовський не лише не вчинив того, але й відіслав

Хмельницькому в пересторогу той самий надісланий йому на письмі гетьманський указ з порадою, щоб той був належно обережний ⁶⁴. Отож Хмельницький зараз же, не бавлячись довго чужими радами, через ту пересторогу Кречовського прибрав собі скільки міг товариства, скочив з ними на спритних конях наперед до Запорожжя і, не вертаючи відтіля додому, написав до гетьмана й Чаплинського листи з оскарженням невинно завданих собі безчестя й образи, і цими листами хотів затримати й забезпечитися від воєнного прибору на нього з боку поляків.

⁶⁵ У Величка: листи до Барабаша, Штемберга, Конецпольського і Потоцького.

⁶⁶ Козаки допомагали Шагін-Герейю в його боротьбі з турками в 1624 р., через це ходили тоді й на Царгород. Посилали також військові посилки у Крим. Вдруге козаки допомагали Шагін-Герейю в 1628 р. у його змаганнях з Кантемиром. Тоді й загинув гетьман Дорошенко. Втретє ходили козаки на поміч Герейям в 1629 р. Шукав допомоги в козаків і Інает-Герей восени 1635 р., який у 1638 р. за допомогою козаків погромив Кантемира.

⁶⁷ Величко опускає цю непевну звістку.

⁶⁸ Величко, слушно виправляючи Черкаси на Корсунь, лишає як місце резиденції польського війська і Черкаси (див. приміт. 84).

⁶⁹ Цікаво, що Величко чомусь зраду драгунів відносить до Корсунської битви. Документи підтверджують дані Твардовського.

Сам же він пішов просто до кримського хана, якому пригадав свою приязнь та свої військові посилки, які давав колись при певній оказії Сан-Герейві ⁶⁶, і просив навзаєм допомогти йому зараз у своїх утисках.

Те його прохання спершу було ханові підозріле, однак потім, коли Хмельницький дав йому в заставу свого сина і присягнув сам на шаблі, що не має на оці зради, схилив був до того бусурмана, який уже й сам мав причину почати війну з ляхами, бо ті затримали йому свої борги. Він наказав якнайшвидше наготуватися з ним, Хмельницьким, орді числом у чотири тисячі, а сам обіцяв вибратися невзабарі вслід за ним з великими своїми військами, тільки-но вони прибудуть до нього з північного краю ⁶⁷.

Провідавши те, великий коронний гетьман Потоцький із другим польним гетьманом Калиновським запрагнув одразу запобігти тому зачину і, скільки мога зібравши війська, вибрався нашвидку на Україну. Але зима тоді була непостійна, стояло бездоріжжя, і гетьман змушений був перестояти в Черкасах ⁶⁸ увесь Великий піст, аж доки не розпустило Дніпро і не з'явилася

трава. Після ж Великодніх свят, щоб краще досягти втеклого Хмельницького, виправив він Дніпром у байдаках п'ять тисяч реєстрових козаків — гетьман мав частково підозру, що вони не залишаться вірні йому, і через те змудив їх до присяги. А дві тисячі охочого війська послав був землею на чолі зі своїм сином, за яким слідцем мав поспішати й сам. Хоча дехто вважає неслухним, що таке малочисельне військо було розділене на кілька частин, хіба що можна приписати те великій несправності, адже, не маючи звістки й «язика» про того, кого гонили, зважилися забиратися так далеко.

Тим часом почали вже надходити до них неприємні звістки, що Хмельницький десь на Жовтій Воді осадив з татарами гетьманського сина, а реєстрові козаки, що поприсягли і яких гетьман виправив водою, зрадили, кинулись гвалтом на свою старшину і зараз же, потопивши її зі значками, передалися до Хмельницького. Вчинили так і драгуни, які, почувши про їхню зраду, перекинулися до Хмельницького значним крилом, а гетьмана зрадили⁶⁹.

Отож гетьман стривожився і не міг дати самому собі ради, як має чинити далі: і сина треба рятувати, однак на ньому лежав ще й обов'язок зберегти цілість усього війська, і в такий видимий вогонь кидатися ставало небезпечно.

⁷⁰ Див. приміт. 99.

⁷¹ Шемберга і Сопігу.

Нарешті ці сумніви були переможені батьківським почуттям до сина і він зважився йти на порятунок⁷⁰. А коли вже дістався Маслового Ставу, то один поранений товариш, який утік від нещасливої розправи над його сином, дав йому знати, що синовий обоз знесений, а сам він, тяжко поранений, поліг трупом з усіма іншими, тоді як Шембецка й Сопігу⁷¹ забрано в неволю живими.

Обидва гетьмани були цим тяжко затурбовані і вже сподівалися швидко на ті гості й до себе; тому вони не склали інакшої ради для збереження себе самих, аніж відступити назад до Корсуня, куди могли б легше прийти до них на з'єднання й поляки з Польщі. Так вони відразу й учинили.

Притягши до річки Росі, стали вони на рівному місці, досить придатному до оборони, а по вівторковій ночі, тільки-но почало сходити на небокраї сонце, несподівано побачили з одного боку орду, а з другого, від міста, козацьку чернь, які валилися, наче хмара, з громом і нечуваним тріском. Поляки спершу на тому місці, де були, окопалися, ставши до відпору, але потім уже не могли сховатися від козацької стрільби й за тими окопами. Вони відступили на гору, що близько прилягала до них, де знову виладналися до справунку. Першого дня з'їжджалися в герцях, а назавтра також пробували щастя в цьому ж. Тим часом привели до них «язика», певне, навмисне виправленого до них від Хмельницького, який розповів, що при Хмельницькому перебуває Тугай-бей з п'ятдесятьма тисячами орди, до якої сподівається прибуття ще й більшої татарської сили з ханом. Козаків і черні має він без числа, вони збігаються до нього, Хмельницького, і ладні вмерти,— він щоразу більше й більше примножується в своїй силі. Ляхи тому всьому повірили цілком, і, як роса в'яне від морозу, так і вони, будучи від страху безмірно стурбовані, не відали, що сказати і що порадити. Одне лише мали в гадці, і те зразу ж учинили, що більше на згаданій горі не барилися, а почали звечора відступати всім табором далі. На завтрашній день уранці йшли ще дуже справним шиком, стиснувши вози й ридвани у вісім рядів, до них приставили піхоту й челядь із вогнепальною стрільбою, по боках розставили кінноту, при якій зобабіч виладналися й самі гетьмани. Але козацьке й татарське військо, що наступало на них, зараз же налягло на піхоту, і в цій сутичці було побито багато возових коней, так що й кіннота змушена була зсідати з коней, віддавши їх челяді, та прилучатися до піхоти — вони вчинили відпір густим вогнем та залізом. Отак вони йшли у цій гарячоті більше півмилі, двигаячи на собі важке озброєння, не менше ярмила їх ще й сонячна спека. Але найтяжче було їм переходити через велику круту долину (в яку, казали, пригнічених ляхів навмисне впровадив козацький провідник), а як стали вельми повільно переходити ту долину, бо була розташована вона в дуже багнистому місці, то одні вози тяглися під

прикру гору, інші вирятовувалися з багна, треті так само прикро спускалися з гори. Тим часом козаки позасікали лісами й перекопами дороги, на які могли піти поляки, і на тій долині порвали їм шики — одну частину табору пропустили на гору, а другу загорнули в долині. Тут татари вільно випали на них, як весняна повінь через прорву, і з безмірним криком та галасом знесли табір дощенту. Хоч на лівому крилі працював оскаженіло, правда, малозначущо, польний гетьман Калиновський і безсильно турбувався, але й він, поранений, опустив руки і разом з великим коронним гетьманом Потоцьким і з Яскольським, а також із першими ротмістрами Одривольським та Балабаном потрапив у татарську неволю; обидва гетьмани з іншими були щасливо випроваджені й до Криму. Але найбільше видно було, яке то сумне дійство, на слугах та джурах, які, тримаючи коні й прагнучи за панськими головами порятувати свої, посідали для втечі на ті коні й були козаками половлені по лісах та лугах — утекло звідтіля відомим їм шляхом трохи з тих, кого очолив поліський Корицький. Були спіймані там найвідоміші поляки, інші там і головами наклали; хто ж уцілів, пішов разом з гетьманами в Крим служити орді; козаки ж задовольнялися грабунком і здобиччю з усього, що знайшли в розбитому обозі, і з численних людських трупів, покладених на бойовищі.

⁷² Хмельницький не мав наміру йти в Корону.

⁷³ Див. приміт. 144, 146.

⁷⁴ Див. приміт. 120.

⁷⁵ Хмельницький писав листа королеві ще 2 червня.

Це їх затримало, і тому вони не змогли швидко поспіти далі — в Корону ⁷².

Це була перша перемога козаків над поляками, після якої Хмельницький удався зі своїм військом під Білу Церкву, де стояв довгий час, чи то остерігаючись короля, чи, що певніше, очікуючи більшого стягнення до себе козацьких куп ⁷³, — бо не таку вже мав він багаточисельну силу, як то зрозуміли ляхи через того вищеназваного «язика». Адже всього козацького й татарського війська не налічувалося більше п'ятнадцяти тисяч ⁷⁴, хоча

поляки, як правдиво каже Твардовський, лічили його далеко більшим числом, мабуть, покриваючи в такий спосіб своїх кавалерів.

Коли дійшли про це невдячні звістки у Польщу, поміж них усіх учинилася велика тривога й зайве замішання, не кажучи вже про те, що через литовську пошту наспіла новина, рівна до цієї, і завдавала вона полякам ще більшого страху — позбувся свого життя в дорозі в містечку Меречі, прочувши про ту повсталу навальність у своїм королівстві, сам король Владислав.

А козаки, вже напевне звістившись про ту новину, що оголошувала про смерть короля, спершу довго їй не вірили⁷⁵. А будучи знову покріплені від хана татарськими військами, не знали, в час такого в Польщі замішання, жадної собі перепони, були розгнuzдані до всілякої сваволі та зброднів, губили вигадливими побоями та смертю

⁷⁶ Цей момент Величко опустив, хоч факти про татарські грабунки достовірні.

⁷⁷ Див. приміт. 146.

⁷⁸ Четвертинський був бездітний.

⁷⁹ *Похідня* — смолоскип.

⁸⁰ *Борони* — це слово Тимченко подає як незрозуміле. Історичний словник українського язика.— Х.— К., 1930.— Т. 1.

⁸¹ Див. приміт. 152.

⁸² *Рейментарі* — командири, начальники.

⁸³ Твардовський був великим прихильником Вишневецького і вдавався до надмірного перехвалювання цієї особи. Савицький ці похвальби лишає, Величко ж опускає.

шляхту, а найбільше жидів, і чинили це без сорому й погамування, збиткувалися, гвалтували та вбивали панянок, матерів та невинних дітей та й інші творили непристойності. Татари ж відправили свої загони наперед, аж до Горині, по самий Константинів, і брали, на що нападали, кілька разів повертаючи до свого коша з незліченними здобичами, а ясиру набирали стільки, скільки могли його допровадити⁷⁶.

Сам Хмельницький дочекався до себе в установленім під Білою Церквою обозі більшого змноження черні і виправляв різні полки на Поділля⁷⁷, а тільки одержав звістку, що в Нестерварській фортеці замкнулося багато шляхти, зараз же наказав готуватися туди і добувати її, а коли він не зміг учинити того сам, посилав туди ж зі своїм полком якогось Остапа. Ця фортеця була добре укріплена валом і могла б дати відсіч татарському

находу, одначе, коли туди прийшли з гарматами й іншою вогнепальною зброєю козаки, зараз же їх, шляхту (а поміж нею найперший був князь Четвертинський зі своєю княгинею і дітьми ⁷⁸ та й інші шляхтичі, недобиті під Корсунем, бо змогли звідтіля втекти), пойняв такий жах, що вони почали відпрошуватися і трактувати про мир. Змушені були вони учинити мир з тією умовою, що сама шляхта відкупиться, а жидів видадуть. Їх заразтаки усіх, скільки там було, було вигнано з жінками та дітьми із замку. Але, ставши при замкових окопах, вони не захотіли віддатися тій видимій згубі і три дні кріпко боронилися, доки козаки всіх їх не вистинали, і вони зарівняли тоді ті окопи своїми трупами.

Сама ж шляхта сподівалася після того відкупу, що буде вільна від козацького нападу. Через це в усьому убезпечилася і згаданого трактату не зміцнила ніякою твердістю, а чинений він був при келишках та лікерах — вони не взяли в Ганжі навіть ніякої залози. Однак тільки-но він відступив від замку, пристав до нього Остап і почав упоминатися частки взятого там відкупу. Але Ганжа не зважив на те його домагання, і розгніваний на нього Остап вилив до решти ту свою запальність на згадану шляхту, що була в Нестерварі. Він пустився на штурм, хоча шляхта відкупилася й була тим убезпечена, та звелів підкинути кілька запалених походень під башту, яка мала в собі багато борін ⁸⁰ пороху і яка, будши запалена, учинила в замку з шумом і тріском превелику пожежу й тривогу, особливо між жінками та іншим лякливим поспільством білої статі. Козаки під той час увірвалися в замок і, кого напали, рубали й забивали, не минаючи в тому забійстві ні матерів, ні малих дітей, ні панянок — усіх загалом, хто тільки втрапив до рук. Цією честю був пошанований там і князь Четвертинський, так що власний його піданий стяв йому шию впень, і за це начебто одержав сотницький уряд. Вийшла живою з того пригощення сама лише княгиня, що замішалася поміж жінками отаманів, — вона дісталася потім полковникові.

Коли поляки, що жили тоді по всій Польщі й Україні, звістилися про цей випадок, то кожен із них сподівався такої ж честі й собі. Вони впали ще в

більшу тривогу й острах і, вже не покладаючися ні на жадні замкові оборони, почали тікати до Вісли й далі. Цим вони врятовували тільки своє життя, а статки свої й маєтки віддали на честь козаків і татар. Вони ж, козаки й татари, не маючи собі ніде жодного спротиву, легко опановували всім, на що нападали, і, здобувши в такий спосіб міста Красне, Шаргород, Брацлав та Вінницю, замірили були собі кордон аж по самий Горинь.

Тим часом примас Віцерекс скликав у Польщі сейм⁸¹, на якому розмовляли й радилися ні про що більше, лише про те, яку б кращу намислити собі оборону і як зібрати з повітових зятягів стільки жовнірів, скільки стало б для війни й відпору такій козацькій і татарській силі. Наостанок постановили трьох великих рейментарів⁸², які чисилися у своїх цнотах не останніми, а надто в розумі, шані й відвазі, а відвага в такому ділі найважливіша якість, адже то на неї заставлялися людське багатство й достатки. Однак ляхи приписували собі потім за невиправну помилку й заблудження те, що оминули тим рейментарським гонором князя Вишневецького⁸³, який перебував на той час за Дніпром. Він іще мало знав про вищеописані випадки проти своїх, однак підозрював, що з тодішніх подій може впливти щось вельми недобре.

⁸⁴ Величко виправляє це місце правильно: «Вишневецький поспішав до Переяслава допомогти гетьманам проти Хмельницького».

⁸⁵ Величко подає точніше число — 6 тисяч.

⁸⁶ Див. приміт. 155.

Бо ще коли він прийшов до Дніпра, то застав там скрізь на побережжі багато втікачів, пороми й інші судна були позатоплювані, а чернь збиралась у великі купи на розбій та бунти, чого, певне, не було б, коли б не зачули про якесь зло⁸⁴. Отож, бачачи, що йому небезпечно і вперед іти, й вертати назад, князь вислав своїх людей далі, щоб здобути певного «язика», якого якраз десь і піймали. Від нього князь звістився про все і побачив, що недобре з ними діється. Тож не міг нічого учинити інакше, тільки зважився повернути назад до Лубен, звідкіля забрав свою княгиню, сина й інших домашніх з маєтками, долучилися до нього також деякі інші тамтешні обивателі (хто зміг поспіти за ним і вибратися з середини всіх отих бунтів), і він знамірився

пробиратися до Волині. Тим часом прибули до нього ще й інші люди з Миргорода й Переяславля, яких зібралося до нього з дворовими на три тисячі⁸⁵, і з таким вибором князь вийшов із Лубен, позирнувши не без жалю й плачу на своє місто й костел, вибудований за свій кошт, і який пішов потім угору вогнем. Але він, князь, не рушив простим трактом на Київ, бо козаки заступили там біля Дніпра перевози, а подався до Чернігова і там, під Любечем, з великими труднощами переправився через Дніпро; він не знімав увесь час із себе, аж від самого свого виходу з Лубен, до тої переправи через Дніпро, залізної зброї. По тому князь добрався до своєї маєтності Брагиня, виправив княгиню з усім добром і тяжарами до Вишневця, а сам, наближаючись до Кривоноса, кинувся з прибраним ще до себе певним числом приятелів та знайомих людей у ті видимі воєнні пожежі⁸⁶. А притягши до Погребищ, звелів там позабивати на палі деяких міщан та священників, які, як йому здалося, закликали людей до тих бунтів і були найвинуватіші,— зробив це він на пострах іншим.

Звідтіля він пішов далі до своєї ж маєтності Немирова і, не доходячи самого міста, став неподалець, а до немирівців вислав з трьома хоругвами Барановського, щоб вони, як його піддані, подали йому живності й іншої заповоги. Цей Барановський, приїхавши до міста, застав там позамикані брами і почув від деяких п'яних воання: чого то прийшли до них ляхи, оскільки вже тут немає нічого лядського, вони знають над собою лише одного пана — Хмельницького. Той Барановський зараз по такій відозві, доки інші городяни змогли приготуватися до справунку й почали викочувати на вал гармати, прорубав із драгунами паркан і ввалився до міста, де вони посікли й побили багато людей обох статей. Всі інші, жахнувшись, порозбігалися з міста в ями й ліси, а деякі з них надвечір уже вдалися до князя, який, розгнівавшись, хотів іще лютіше мститися над ними. Аж назавтра прийшов з міською старшиною вїт, приносячи йому, князеві, свою повинну й дивуючись, яка була причина до вчорашньої їхньої різанини. Він почав говорити, що то сталося не через що інше, тільки через легковажність

Барановського, оскільки той не вдався, казали, до нас, старшини, за чим приїхав, але перебрав міру в каранні смертю невинних людей, будши роз'ярений безрозсудним криком якогось п'яниці. А вони, як були вірні своєму князеві, так і нині при ньому тримаються, і якої він потребує від них вигоди, те вони викажуть, тільки хай би князь дав їм від себе залогу.

⁸⁷ Див. приміт. 157, 158.

⁸⁸ Див. приміт. 160.

Увірений такою їхньою штучною покорою, князь скоро послав до них зі Ксенським та Пісовичем двісті чоловік драгунів, а міщани зараз же зачинили брами і дали знати козакам, які, набігши в Немирів, усіх тих драгунів, що кріпко боронилися, вирубали впень. Лишився якимось живий тільки один, який і дав знати про той занепад князеві ⁸⁷. Той був тяжко уражений цим і міг дорозумітися, що про нього й інші думають. Отож він, остерігаючись подальших таких зрад та фортелів (при тому ще почув і про Кривоноса, який чигав на нього), знамірився був через те повернутися до своїх домашніх, бо вже й так витратив чимало труду — більше місяця не зсідав зі своїми людьми з коней,— і хоч трохи спочити. Аж тут нагнав його київський воєвода Тишкевич зі своїм полком і попросив урятувати місто Махновичі, біля якого Кривоніс усе позносив і вже почав здобувати й саме місто. На це воєводине прохання князь не відмовив, хоч і так мав досить із себе праці, але рушив одразу ж до Махновичів і застав там місто, грабоване козаками,— кляштор уже вирубано, а замок обпалено довкола. Князь із великим гвалтом напав своїми жовнірами на козаків, що грабували по будинках та костьолах, і стяв їх, а вони відразу ж почали тікати, гонити, громити й разити. Він визволив з облоги шляхту з жінками й дітьми, що встигли були після вломлення до міста козаків зачинитися десь у якійсь хаті, і гнав козаків аж до їхнього табору, що стояв з другого боку аж за містом,— тут він заледве не зніс і його всього з гарматами ⁸⁸. Але від такого остаточного знищення стримав князя київський воєвода, і то через те, щоб дужче роз'ярений Кривоніс не попав, відходячи, гумен, збіжжя та хуторів, хоч найбільше їх спинили в тому дощові плюскоти й ніч, що тоді настала. Князь змушений був наказати трубити

повернення, через що не знесений до решти Кривоніс, звільняючи себе з такого ущемлення, відійшов тієї ж ночі миль на чотири назад, а Вишневецький звідтіля скоро подався на Рильцев. Заїхали до нього в тій дорозі обивателі міста Полонного, зголошуючи, що вони перебувають у небезпеці від козацького находу, і через це просили рятунку. Але князь, зміркувавши, що до Полонного зібралось втікачів найбільше з самої Русі, а поляків мало, остерігся, щоб не дістати тут собі якоїсь зради, не кажучи вже про те, що стратив багато сили й мав дуже виморені коні. Отож мусив відмовити їм у їхньому проханні, запропонувавши, однак, що коли випадє бути їм у козацькій облозі, а вони зможуть утриматися, даючи належну відсіч у такому непоганому для оборони місці, то він обіцяє прибути тоді до них і буде готовий до відсічі. Тим часом він послав по Осинського й Корицького, бо прочув, що вони з гвардією були недалеко десь у дорозі, запрошуючи до своєї компанії, але ті, вимовившись іншим, засланим до них, гетьманським розпорядженням, не захотіли поїхати до нього, і, либонь, через ту нехить козаки обгорнули зараз же довкола один їхній полк.

⁸⁹ Це, власне, князь і робив увесь час. Взагалі всі його «подвиги» над повстанцями сильно прикрашені. Визначався він в основному нелюдськими тортурами над невинними людьми.

⁹⁰ Маємо тут відгомін конкуренції між Вишневецьким і рейментарями. Вишневецький здавна прагнув до булави коронного гетьмана, а будучи обійденим, сильно з того уражався.

⁹¹ Це була королівська гвардія.

Князь, бачачи від них непошану, був дуже з того розгніваний і вирік, тяжко зітхнувши, такі слова: «Невже я сам повинен працювати в обороні вітчизни більше за всіх, доки ворог не сяде на шию мені самому, а інших не досягне, бо поховалися й криються по своїх фортецях? Хай же той ворог мститься і забирає що хоче, а я вдамся до своїх і, де зможу прихилити голову, боронитиму, як і інші, лише себе»⁸⁹. З цим вирокom він рушив нашвидку до Збаража а, минувши Константинів, заночував у Росоловцях. Аж тут, задихавшись, прибігли до нього, з одного боку, згаданий Осинський з гвардією, а з другого — Корицький з полком. Вони попросили прощення за свою вину, що не приїхали були зараз-таки до нього. А причину свого

непослуху давали не іншу, тільки ту, що не посміли переступити указу своїх гетьманів, а тепер, коли Кривоніс увійшов у Полонне і збирається з усією своєю потугою під Константинів, вони, упосліджуючи гетьманський наказ⁹⁰, піддаються обидва під його княжу команду. Князь після цього ще вагався, що чинити далі, але коли побачив, що під хоругвами Осинського і Корицького справні жовніри⁹¹, які знали військовий лад, збудився звичайною своєю охотою до воєнного чину і здобув надію, що досягне з ними чогось собі значного.

Тим часом, побачивши на свої очі посталі від Константинова дими і великі вогненні заграви, він не пішов туди просто, а в ніч, що наступила, окопався на одному місці при Виссоватому Ставі, яке визначив добрим до оборони. А назавтра, у день Святої Анни, ополудні, коли почали з'являтися і спускатися з гори до греблі козаки, він став шикуватися до бою. Своїх жовнірів у звичайний спосіб виставив уперед, поміж ними приладнав піхоту Осинського, значно її змішавши, щоб була заслонена вся кіннота. Корицькому з полком звелів стати на самому чолі, а своїх відвів для порятунку й посилок, коли б мав бути на нього якийсь несподіваний наступ, і наказав бути в найбільшій поготовності.

Кривоніс, спостерігши його приготування, почав міркувати, як би його перебратися через греблю, за якою був вилаштований отак князь, і зараз-таки, заслонившись біля самої греблі табором, почав наступати на драгунію Вишневецького, яка була помішана з піхотою Осинського і знаходилася найближче від нього. Вона не нападала на нього навзаєм, а лише відстрілювалася з місця, чекаючи на себе козацької навали. Коли ж козаки почали прикро дошкуляти, а за ними повалила ще більша їхня потуга і вже мало не впововину перейшли ту драгунію, тоді вони розступилися, й Осинський, відслонений зі своєю піхотою, несподівано дав такого жорстокого вогню, що козаки, не стерпівши, зараз-таки вдалися назад навтьоки, а інші кинулися хто в став, а хто в болото — куди очима кинув і зміг побачити. Поляки ж, котрі охочі, заскочили їх із тилу і почали громити й

разити, однак тої битви не пощастило їм виграти через те, що багато охочих кинулося в погоню за тими, що втікали порізно, а табір, що стояв за ставом, здобувати не посміли; тим часом перешкодила їм здобути його нічна темнота. Але Кривоніс, не трапляючи серця, а прагнучи назавтра відстояти свою програму нині справу, знову кинув через ту ж греблю на них, поляків, усю свою кінноту. Князь був готовий до відсічі (він дав правий бік своїх жовнірів під команду київського воєводи, а лівий очолив сам) і вже вчинив інакше. Він допустив йому, Кривоносу, перебратися з усім військом через ту греблю до себе і зараз же, гукнувши до коня, почав начебто тікати, на що козаки убезпечилися, а він знагла скочив з усім жовнірством у саму середину козацького навалу й, узявши козаків на шаблі, наніс велику їм поразку, звісно, не без своєї втрати. Бо там серед інших було забито полковника Моїрського, спідпоручника, і Курошляхтича, останній себе добре був визначив. Через це князь жарливіше запалився гнівом і почав сильніше їх разити. Він схопив і пов'язав деяку козацьку старшину, яка втрапила в руки, чим вельми стривожив чернь, урвав ледве не половину табору з гарматами і піймав найпереднішого начальника, першого після Кривоноса, Полуяна ⁹²; відняв також усі сорок їхніх хоругв ⁹³, поміж якими були й лядські, взяті козаками під час Корсунської баталії, однак і тоді через ніч, що наступила, не зміг знести їх до кінця.

⁹² Див. приміт. 165.

⁹³ Величко каже про 27 хоругв.

⁹⁴ Поле битви все-таки лишилося за повстанцями, про що Твардовський промовчує; врешті, така його тенденція.

Кривоніс, перестрашений цим, відступив назад до Хмельницького, а князь, лишивши під Ямполем свій обоз, від'їхав до Збаража на короткий спочинок, як для себе, так і для жовнірів, а більше для того, щоб стягти до себе інших поляків, які, либонь, тільки рушили від Вісли й Любліна ⁹⁴.

Примас, не дочекавшись, відповідно до своєї з іншими начальниками постанови, вчиненої на першому сеймі, жадного охочого збору і стягнення війська, склав другу конвокацію й сейм ⁹⁵, на якому мали обрати когось і на королівську гідність ⁹⁶.

⁹⁵ Це було 16 липня. Були на тому сеймі й посли від Хмельницького.

⁹⁶ За престол боролися брати Ян-Казимир та Карл Фердинанд. Семигородський князь Ракочій виступав на користь свого сина Жигмунда.

⁹⁷ Такого надання Вишневецький не мав, через що пізніше не визнавав своєї вини у поразці під Пилявцями. Через ображену амбіцію виділявся з війська: мав власну оружну силу.

⁹⁸ Т. зв. повітові полки.

⁹⁹ Див. приміт. 171.

¹⁰⁰ Йдеться про 800 зтяжних воїнів, яких найняв Карл Фердинанд, вислужуючись перед Річчю Посполитою і перед елекцією. Вони в основному тут і загинули.

¹⁰¹ Цифра завищена. Точно визначити кількість жертв навряд чи й можна.

Однак тоді так і не змогли нікого обрати, а попридавали лишень до кожного з трьох постановлених рейментарів по чотири комісари та, щоб якось покрити першу свою помилку, що проминули рейментарством князя Вишневецького, пошанували його тою ж гідністю четвертим ⁹⁷, забувши ту давню приповідку, що де два господарі в одному дворі, там жадного не матимеш порядку; отож і не теба було ставити у війську так багато рівних поміж себе командирів.

А після відправи того сейму, поз'їжджалися, також для ради, в Збараж подільський воевода, коронний хоружий Конецпольський, Калиновський з трьома тисячами жовнірів, Потоцький, чолованський вепр, волинці й люблінці ⁹⁸ зі своїм полковником, які хоч мали розпорядження від рейментарів їхати до них під Глиняни, однак не послухали того наказу і постановили йти до обозу з князем Вишневецьким. А поки вибралися з того з'їзду в Збаражі, прийшла до них із Поділля звістка, що Кривоніс опанував уже значну фортецю Бар ⁹⁹, яка була найкраща з-поміж усіх інших і мала в собі багато гармат та всіляких військових припасів. А щоб вони не дісталися козакам, згаданий хоружий лишив там полк своїх жовнірів, які так наприкрилися невзабарі своїм перебуванням тамтешнім обивателям, що через це наприкрення ті не були до них прихильні, тому жовніри змушені були звідти виступити, а на їхнє місце ввійшли в місто королевичеві німці ¹⁰⁰, частину яких Потоцький, що був там, у замку, виправив на сторожу до брам. Зараз же приспів туди зі своїми козаками й Кривоніс і тільки-но зупинився під містом, поглядаючи на вал, де б ліпше пустити штурм, як міщани самохітно відчинили йому брами, куди він з козаками й забрався. Спершу

козаки витягли до ноги німецьку піхоту, що була на сторожі, а потім побили й ляхів, скільки їх там було, вишукавши з походнями й каганцями по склепах, льохах та ямах. Було їх там побито разом із жидами та пораненими поляками, що зібралися туди з України, п'ятнадцять тисяч душ¹⁰¹. Замок же після того, як козаки вступили в місто й вибили там ляхів та жидів, не здавався і ще не зараз був здобутий. Він хоч і мав вал та добрі окопи навколо, однак у ньому замкнулося лише двісті чоловік згаданих німців, а всі інші були при них руські люди. Спершу ті німці боронилися не без шкоди для козаків, а потім козаки тихцем забралися в замок зі ставу, що був там із тилу, і всю ту німецьку піхоту вирубали, окрім одного Потоцького, якого взяли в неволю і зберегли живим; разом із ним козаки позабирали гармати і всі костельні скарби та й пішли були звідтіля під Кам'янець-Подільський, де довго не барилися, бо фортеця здалася їм важкою до здобуття, і зразу від неї відступили.

¹⁰² Тишкевича.

¹⁰³ У цей час рейментарі були вже під Чолганським Каменем. Порозумілися поляки 1 вересня (за ст. ст.).

¹⁰⁴ *Тарчі, пукляри* — різновиди щитів; *ронди* — кінська зброя; *фордги* (правильніше, *форги*) — султани зі страусових пер, якими прикрашали рицарські шоломи і кінські налобники.

¹⁰⁵ *Концер* — довга січна зброя польських кіннотників XVI—XVII ст., притручувалася біля коліна.

Ото такі новини прийшли в Збараж до князя Вишневецького з іншими. Вирішив він не баритися, поблагословив порадами княгиню й всіх своїх домашніх і по тижневому відпочинку, сівши на коні, вибрався з іншими до Чолганського, а її, княгиню, виправив до Білого Каменя. З Чолганського прибув він до свого обозу і застав там більше, ніж було, як від'їздив, зібраного війська, прибувало воно й далі; військо це зумисно проходило збоку від гетьманів і прилучалося до обозу Вишневецького. Та й всі інші поляки й жовнірство відзивалися до того, що, крім нього, не хочуть знати й мати інших гетьманів, зобов'язуючись віддавати йому послушенство в усьому, куди б замислив їх вести й радити. Але князь, запобігаючи, щоб не виросла на нього гірша зненависть від гетьманів та інших і з того не постало

більше яке для Польщі зло, подякував їм за зичливу милість, що так відізвалася до нього, й, упросивши з собою в компанію київського воєводу¹⁰², послав до Глинян¹⁰³, де знісся з гетьманами, хоч мав проти них уразу, але притлумив її і сам з усім прибраним військом піддався під їхню команду. За його прикладом були побуджені схилитися під начало тих рейментарів й інші, і зібралася їх так багато, що лише найздібніших до бою та воєнної оказії налічувалося більше тридцяти тисяч, не рахуючи тих людей, які були при караванах та численних возах і мали при собі, за старожитнім звичаєм, мушкети й іншу зброю: вони перевищили собою те тридцятитисячне число втричі. А всі вони були при золоті й сріблі, при тарчах, пуклярах, рондах, фордгах¹⁰⁴, бунчуках, палашах, концерах¹⁰⁵, столових креденсах та інших спеціалах, а доки з'їхалися до них придані рейментарі й комісари і полагодили все, що було в них несправного,— аж любо було дивитися на таке парадне військо, багатшого над яке у зброї й конях та всяких вищеозначених достатках Польща ніколи не бачила.

¹⁰⁶ *Кипдяки* (інакше *киндяки*) — бавовняна тканина, яку використовували на підкладку до вбрання.

¹⁰⁷ *Обротъ* — шнурчата вузда.

¹⁰⁸ Це був Семен Забуський, якого пізніше, під Зборовом, поляки поставили козацьким гетьманом.

¹⁰⁹ Тобто переписуючись.

Й не відала вона, що все те багатство має поміняти на подрані кипдяки¹⁰⁶ та сермяги, ремінні вуздечки, конопляні оброті¹⁰⁷ й ремінні козацькі попруги, і сподівалася цим урядженням та багатством застрашити козаків, але тим більше повабила їх до відваги проти себе.

У такім числі, формі й порядку те лядське військо рушило тоді з-під Чолганського до Константинова і від шляхтича Черменського¹⁰⁸ одержало певну звістку, що Хмельницький з усією потугою приходить під його маєтність — містечко Пилявці. Це збурило поляків, вони стали неухажні та й зігнорували козацьку силу й хитрість, і перший знак цього був той, що рушили від Константинова, де бути в такому місці, над яке не було кращого й зручнішого до розміщення обозу й чинення всіляких воєнних дій та поведів. Рушили вони просто до Пилявець, не знаючи тамтешнього

розташування, а було воно при горах, пушах і, як їм потім здалося, із земними прірвами. Крім того, вони не мали ніяких звісток ні від шпиґа, ні від «язика» про рух і поведінку Хмельницького (гетьмани зносилися з собою лишень через карти¹⁰⁹ і тільки так радилися, в який спосіб і де стати обозом). А коли пішли, то зараз же потрапили йому в очі з усім обозом, який через незліченні вози нескоро й несправно рухався серед тих гір, і біля згаданого містечка поспинялися, де хто міг. Містечко мало в собі мурований замок, а біля нього річку, що йменувалася Пилявка (від неї й містечко славилось тим же найменням — Пилявці), що пливла невеликим, але багnistим потоком. Обидва береги її, які мали заступити, притягнувши своїм обозом, поляки, обійняв своїм військом Хмельницький, маючи вісті від шпиґів про той їхній намір. Один бік супроти лядського замку очолив Кривоніс, а другий він узяв собі; їм же, ляхам, зоставив на розташування яри й гори, де легко міг би їх приправити до занепаду і зламати їм ший. Однак вони, опинившись у такому непригідному місці, порадившись, постановили даремне не гаятися, а зараз же наступати на козаків. Але приступ до них боронила близько прилегла вузька гребля, навмисне розкидана ще перед їхнім приходом козаками. Хмельницький, оглядаючи їх перед лядськими очима, наказав з того боку, де стояв сам, висипати два блокгаузи і на них заточити дві гарматки, сподіваючись, що ляхи почнуть туди перебиратися. Для цього був ординований Лащ із князем Корецьким і з тисячею охотників. Однак вони не пішли на ту греблю, а віднайшли вище від неї брід і, перейшовши річку, несподівано напали на козацьку чернь. За ними слідцем поспішили й інші лядські хоругви, але відразу ж були так перепинені козаками, які засіли в двох шанцях і несподівано дали доброго вогню, що ляхи стривожилися ледве не всім військом. Але потім, поправившись, ляхи осадили обидва ті шанці, взяли одну гармату, а з нею кільканадцять «язиків», і таким започаткуванням баталії вже приписували собі щастя й запалилися охотою до подальшого воєнного поступу.

Однак ті піймані в шанцях козацькі «язики» сказали, що число їхнього війська незліченне, а до того ще вони сподівалися й прибуття в допомогу собі самого хана з ордою. Саме від цього на завтрашній ранок зродилася в лядському обозі чутка — начебто Хмельницький виходить зі своїх обозів і хоче йти у наступ на них потугою всього свого війська. Гетьмани й інші начальники вельми тим затривожилися і, поставивши готове до чину військо, почали чекати на той наступ. У цей час був превеликий туман, так що вони заледве могли бачити один одного, через що поляки тихо стояли готові до бою і тільки могли слухати, звідкіля рушить на них козацький навал.

А Хмельницький стояв тоді на одному місці і таємно замислював ляхам біду, посилаючи поки що забавлятися з ними герцями своїх охитників. Пізнього вечора, коли ляхи верталися з шиків до обозу, вони почули раптом, як у козацькому таборі вдарили в котли, заграли в труби і почали прегусто стріляти з гармат. Цей тріумф був, як зрозуміли поляки, ні з чого іншого, як через те, що до козаків прийшов на допомогу хан. Вони не мали про те ні певної звістки, ні «язика», крім одного попа, схопленого десь волохами Вишневецького, який сказав під час свого допиту, власне, на пострах те, що гадали й вони самі, коли вони, ляхи, наступали вчора на козаків, то Хмельницький дуже затурбувався і хотів уже втікати, коли б почали далі гнатися до табору, а тепер, як прийшла йому на допомогу орда, мається в ліпшій надії і хоче наступати на ваш обоз. Ляхи були цим стривожені ще більше, і начальники навіть прислали тоді до жовнірів, які стояли в шиках, розпорядження не сходити з поля, і тої ночі стояла на сторожі ледве не більша частина всього їхнього війська.

Хмельницький через свою дозірність спостеріг цю їхню тривогу і, тільки зайшла до світу рання зоря, побудив усі свої полки до справи, хоч орда до нього й не прийшла (як здогадувалися ошукані вчора ляхи з його тріумфу), крім чотирьох лишень тисяч татар, що були при ньому невідступно — він виставив їх оманно наперед, перебравши до них у татарські чугаї ще й чимале число охочих козаків, щоб удати через такий убір орду і напустити в

очі ляхам більше страху, що їй удалося йому легко навіяти ляхам замість справжнього діла. Бо коли згадані татари і прибрані на їхній лад козаки кинулися і закричали непомірним голосом «алла!», «алла!», то серед поляків відразу утвердилася тривога, завзята з повісті пійманого попа і з триумфу Хмельницького. В цей час козаки напали на чотири хоругви команди Суходольського й піхоту Осінського "°, що були в шанцях по той бік греблі в лядському обозі, а що ті хоругви з піхотою кріпко боронилися, то біля тої греблі учинилася жорстока різанина, де допиналися взяти гору обидві сторони, але козаки звідтіля, де стояв добре приготований до битви Кривоніс, почали дужче насідати на ляхів, і ті вже стали знемагати на силі. Але як побачили, що одні їхні хоругви гинуть, а інші, що стоять недалеко в шику, остерігаються переступити указ своїх командирів і не сміють їх рятувати, то ще більше занепали духом. А коли зі згаданої згруженої греблі і переправи натислися чималою купою гусарські компанії і козаки їх сильно притерли, то так помішалися поміж себе, що в тій мішанині й тісноті не могли правувати списами та своїми прапорцями, оручи ними й даремно місячи болото, що там було... Тож ті шанці з піхотою козаки повиколювали й взяли з гарматами та всім іншим. Які були в тому бою хоругви, жодна не повернулася ціла до лядського обозу — вони в тому згаданому болоті затоптали ледве не всю свою силу й славу, втративши найзначнішу свою шляхту й жовнірів. А потім, коли наступила ніч, спершу старшини, а за ними й усі ляхи почали радитися поміж себе і були безмірно затурбовані, що мають чинити далі, однастайно признаючи, що не зможуть витримати такої козацької й татарської сили, а вона ще має й збільшитися від черні, що стягається звідусіль у щораз більшому числі, тим паче що стали обозом у такому яруватому і прірвистому місці. Вони пізнали тоді невчасно свою помилку, що не треба було рушати з-під Константинова, де було таке вигідне місце для оборони, у ці яруги. Тому постановили повернутися без жадного замешкання знову до Константинова, менше дбаючи про обозові вози, які хоч і мали втратити, але зате легше зможуть віддячити ту втрату іншим часом, аніж занапали б ціле військо.

Але коли рейментарі, всівшись на коні, почали тихо поміж себе говорити, щоб не полишати й возів, то все військо, заразтаки кинувшись їх забирати, вчинило превеликий шум та гук і, не вирозумівши з гетьманської інформації того способу, як треба було вертатися, вдарилося у правдиву втечу.

¹¹¹ Звістка легендарна. Так само вигадано й патетичну відповідь Вишневецького. Вийшла ця легенда з плану вивести до Константинова польський обоз, а військо з Вишневецьким залишити для оборони проти козаків. Вишневецький тікав так само прудко, як інші, при тому на простому возі.

Рейментарі, бачачи, що не можуть нічого вдіяти, склали з себе рейментарський уряд, принісши його князеві Вишневецькому ¹¹¹, який відповів їм, власне, такими словами: «Не вчас, панове, шануєте мене цією честю, доношуйте її здорові, як охоче бралися були за неї, а по часі побачите самі, до чого піднялися». Потім зітхнув щиросердно і, зирнувши на небо, мовив знову: «О мій боже, хто є причиною цієї руїни, покарай того безмилосердно своєю святою волею; навіть коли я й сам винуватий, то й мене не минай карою, лише збережи непорушно нашу вітчизну. А коли їй неможливо врятуватися від цього видимого занепаду з твоєї божої волі, то пусти на нас громи й блискавиці і, як хочеш, мори й карай, але не допускай чинити над нами того карання хлопству!»

¹¹² *Неошанцьовані спеціали*. — дуже дорогі речі.

¹¹³ До цього місця текст Величка накладається на текст Твардовського в інтерпретації Савицького. Далі в Літописі маємо велику прогалину. Цікаво, що опис Пилявської битви у Величка дуже скорочений (див. приміт. 173).

¹¹⁴ [Twardowski S.] *Wojna domowa z kozaki i talary, Moskwa, potym Szwedami i z wugry za panowania najasnieszego Jana Kazimierza na cztery podzielona xięgi od Samuela z Skrupny Twardowskiego*. — Kalisz, 1681.

¹¹⁵ Насправді Вишневецький і не думав про оборону Львова. Він пограбував місто під виглядом збирання коштів на військо (до 1,5 млн. золотих) і преспокійнісінько втік до Замостя.

¹¹⁶ Це була тільки одна хоругва німців на чолі з А. Ціховським.

¹¹⁷ Вишневецький здав оборону Замостя на ельбінського каштеляна Л. Вейгера та городецького старосту маркграфа В. Мишковського, а сам утік і звідси, зачувши про наближення Хмельницького. Савицький сплутав ці імена.

¹¹⁸ Це відверта неправда. З-під Замостя Вишневецький розсилав свої роз'їзди начебто проти самовільних ватаг, а насправді забирив провіант і «не фольгував нічиім гумнам».

¹¹⁹ Осінський зачинився в Константинові, і його сильно штурмували чернь і козаки. Не витримавши облоги, Осінський з 14 товаришами подався навітки. Втекла в Броди ще сотня німців. Всієї ж піхоти було 8 тисяч.

¹²⁰ На Волинь було послано селянські загони, які очолювали Д. Нечай. М. Небаба, М. Тиша, Степка (Байбуза) та ін. Хмельницький тримав козацьке військо при собі.

¹²¹ Проти цих слів у рукописі написано: «Гладко лях з страху бреше». У Збараж Хмельницький прибув 2 жовтня. Збараж був резиденцією Яреми Вишневецького, і це відбулося на ставленні козаків та повстанців до самого міста.

¹²² Викинули тіла К. Збарзького та його дружини.

Пани поляки, незважаючи на ту княжу орацію до Бога, як спочатку завзялися до втечі, так і зараз біжать, ломляться і чимдуж тікають, хто як може, минаючи своїх начальників, а також нехтуючи превеликим княжим воланням: «Стійте, стійте, на бога, не всі тікаймо!», а князя вони неперемінно були слухали. Так що і сам князь зміркував, що так може потрапити, усіма покинутий, до рук татарам, отож пустив він свого коня і згорнув разом з іншими вітрила своєї відваги перед тією нещасливою хвилиною. Потім опанував ними такий страх, що виписати й вимовити те неможливо, бо покинули вони всі, скільки було, вози з превеликими достатками, а при них поранених і хворих жовнірів — втікали врізнобіч, де кому випало мати тоді ночівлю, не відаючи навіть, що це діється; лише одне мали на думці й у ділі: допасти коня й бігти, куди очі стоять, поклавши все своє спасіння на таку грубу втечу; і той поміж них був мужніший, хто швидший; хоча кому, може, й далі від інших належало бігти додому, але він, маючи добрі до втечі коні і недосипаючи в поспіху своєму ночі, добувся того найпердніше.

Хмельницький, побачивши на завтра цю лядську втечу й розрух, довго дивувався сам собі і, причитуючи це якомусь їхньому маневрові, не міг так зразу кинутися до залишеного обозу, але опісля пізнав, що втікають вони щиро і що полишили в безмірному безладді застрялі по переправах усі свої вози. Тоді він звелів узятись за них і розграбувати, нічого не відкидаючи, а беручи все підряд: рисі, соболі, гроші, дорогі шати, золоті й срібні кременди та інші неощанцьовані спеціальні ¹¹², які шляхта й начальники, згідно свого старожитнього звичаю, позвозили були в обоз, тобто, все, що вони заслужили, так що самих возів із тими добрами було не менше ста тисяч, а що при них коней, а також челяді! Частина челяді була тоді порубана, решту ж забрано в татарську неволю.

Отак були розлякані з-під Пилявець ляхи, багато хто з них тікав аж до самої Вісли, а дехто, і сам не знаючи куди втікати, знамірювався й далі ¹¹³.

Описуючи цю їхню боязнь та несправність, Твардовський насміхався над ними і подав це в таких віршах:

Хай матері принаймні — цим нагадають
Ахейців — свої сиві лона розкривають,
Візьмуть заховають нас до живота,
Коли сором дозволить, а також цнота... ¹¹⁴

Сам лише Вишневецький, спинившись у Львові, почав приходити до тями і як тільки міг — проханням, одаруванням, своєю мовою затримував утікачів, і постановив учинити новий затяг війська, не шкодуючи на те останньої своєї худоби; також позичив він значну суму й у тамтешніх міщан і зібрав з костелів срібло від келихів, хрестів та інших уборів ¹¹⁵. Насамперед уміцнив жовнірською обороною місто ¹¹⁶, а сам швидко рушив до Замостя, щоб уміцнити його такою ж обороною, де застав княгиню з іншими домашніми, що втекли тоді з того розруху, і вельми зрадів. Там він знісся з ваєром ¹¹⁷ чи графом, начальником тої фортеці, порадився з ним про подальшу оборону і, щоб не наприкритися обивателям ¹¹⁸ своїми жовнірами, пішов звідти далі.

Хмельницький так довго бавився грабуванням лядського обозу, що не лише ті, які швидко тікали, досягли свого місця, хто куди був знамірився, але й навіть згаданий Осінський з рештками не вибитої в шанцях під Пилявцями піхоти, позбиравши покидані своїми гармати та іншу численну зброю, зміг вільно відійти ¹¹⁹. Хмельницький по тому ще не швидко рушив до Львова, а розіслав різні свої полки до Стиру й Бугу ¹²⁰, сам же зі стома тисячами притягнув спершу до Збаража ¹²¹. Це місто хоч і мало вал із січеного каменю, мурований на три списи вгору, і п'ятдесят штук гармат, однак через те, що в ньому не було людей до оборони, козацькі війська ввійшли сюди безборонно й позабирали всі достатки, залишені ляхами, не минали навіть похованих у склепах трупів із мерцями ¹²². Звідтіля Хмельницький

¹²³ Із П. Головацьким були й татари. Вони прибули туди 3 або 4 жовтня.

¹²⁴ Хмельницький не штурмував Львова. Принаймні жоден козак не взяв у тому участі. Робила наскоки на Львів чернь. Штурмував пізніше замок Кривоніс, який і очолював селянсько-повстанську масу. Козаки тільки раз вистрілили з гармати і то символічно. Тут, напевно, йдеться про взяття Хмельницьким передмістя.

¹²⁵ Хмельницький і справді не хотів руйнувати Львів. Облога була тільки формальною.

виправив з Головацьким ¹²³ два полки під Броди, а сам з іншим своїм військом пішов просто під Львів, де коронний підчаший Остророг з міщанами урадили попалити всі поселення на передмісті, бо вони здалися місту на перешкоді. У цей час з'явився їм перед очі з гір Хмельницький із численним військом і зараз же, обложивши місто, почав його штурмувати ¹²⁴, однак звідтіля йому дали добру відсіч. Тоді він виправив до міщан трубача, щоб вони дали йому викуп за місто, яке він, жалуючи та й своє зберігаючи здоров'я, начебто не хоче руйнувати ¹²⁵. Розмірковуючи над цим, міщани зважили, що до міста стеклося багато люду, яким не вистачало їжі, до того ж почала з'являтися поміж них моровиця, а над усе жовніри при Шведській армії мусили відступити через безводдя, а козаки, що заступили їхнє місце, нариштували на місто гармати, з яких не лише людей, але й курей, коли впадуть в очі, могли вибити. Отож міщани змушені були, віддавши певну грошову суму ¹²⁶ і кількадесят поставів сукна, задовольнити його, Хмельницького. По тому, не здобуваючи більше міста, він пішов звідти до Замостя, чим хотів запобігти, щоб утеклі ляхи не так легко могли згрупуватися і промишляти про свою оборону.

¹²⁶ 220 тисяч золотих. До речі, це тільки шоста частина тої суми, яку злупив зі Львова Вишневецький. Відкуп було взято для плати татарам.

¹²⁷ *Постава* — штука сукна, рулон.

¹²⁸ Це сталося 3 жовтня. Польним гетьманом призначено белзького воєводу А. Фірлея. Постановленім це було тимчасове.

А вони, зібравшись на той час у Варшаву, вчинили сейм і всі разом заходилися вибирати короля, однак побачили мальство сеймового кола, бо дуже вже розпорошилися, тікаючи з-під Пилявців. Після того начальники та інша шляхта наскоро стали з'їжджатися з далеких забігів, і при тому з'їзді, приховуючи свою ганьбу, вимірювали кожен собі, що не він став приводом до втечі, але, побачивши інших, що тікали, і сам був змушений втікати. Через це королівську елекцію знову відкладено на подальший час і постановлено,

доки вона відбудеться, призначити гетьманом когось одного, хто міг би опікуватися королівством принаймні до часу. Але в тому, либонь, виникла була поміж них велика незгода, оскільки багато хто бажав віддати те гетьманство Вишневецькому, як поклали були перед тим булаву й самі рейментарі, втікаючи з-під Пилявець. Інші ж того не дозволяли, виставляючи таку причину, що коли він стане на певний час таким самовладцем, то може закохатися в тому самовладстві і захоче затримати це собі назавжди, не допускаючи надалі вибрання інших достойних, згідно старожитнього звичаю, на такий уряд. Однак більшість поляків давала йому воту, і знявся через те великий галас. Тоді й Віцерекс виправив до нього Соколовського, вручаючи йому уряд гетьманства ¹²⁸ і просячи іменем усієї вітчизни, щоб обдумав у нинішньому її занепаді оборону, якою хоч трохи могли б заслонитися і принаймні безпечно могли вибрати собі когось за короля й пана. А що не мали до налаштування такої оборони готового грошового достатку, яким, звісно, треба було підсилити новопостановленого гетьмана, і не могли тих грошей так швидко зібрати, як звичайно, з повітів, то оголосили, щоб шляхта дала той скарбець із власних своїх достатків, хто скільки зможе і не пожаліє, зофірувавши зі свого майна, та й виділить для любої своєї вітчизни, аби вона не приходила до крайньої згуби, і в такий спосіб учинить їй якийсь порятунок.

¹²⁹ Вишневецький виявив повну неспроможність організувати оборону. Його роз'їзди більше грабували, ніж дізнавалися про ворога.

¹³⁰ Формальний вибір 17 листопада, найменування — 20, присяга — 21.

¹³¹ Йдеться про давнього учителя Хмельницького Андрія Гонцеля-Моркського. Однак Ян-Казимир послав до Хмельницького не його, а Я. Смяровського. Писав до нього як король, хоч Смяровський виїхав ще до елекції. Моркський їздив до короля від Хмельницького, тоді ж послано до Хмельницького ще й С. Голдаковського. Між іншим, і Смяровський і Голдаковський були руської віри, тобто українці. Потім король послав свого листа і через Моркського.

¹³² Текст листа дуже грубий і рішучий. Насправді все було інакше. В першому листі (посольство Я. Смяровського) була тільки пропозиція припинити воєнну акцію і надія, що козаки пошанують королівський маєстат; текст листа не зберігся. В листі, переданім через А. Моркського, король дякує Хмельницькому за вияв вірності, звідомляє про свій вибір і обіцяє Хмельницькому булаву, хоругов та повернення давніх його рицарських свобід. Щодо повстання там сказано: «Самі подекуди бачимо, що не наше Запорозьке військо дало тому початок, а сталося це з причин, означених у вашому (тобто Хмельницького) листі». Далі йшлося про переговори через комісарів. Але

козацька армія була вже в цей час у дорозі додому. Був то наслідок посольства Смяровського, а не Гандежеля (Моркського), як пише Твардовський. З якою відповіддю відпроваджено Смяровського (і то не зразу, як пише Твардовський), невідомо, лист той не зберігся. Смяровський був вже у Варшаві 3 грудня.

¹³³ Викуп у замостян узято ще завдяки сприянню Моркського в середині листопада. Він був справді малий — 20 тисяч золотих.

¹³⁴ Коронація в Кракові відбулась у січні 1649 р.

До цього багато хто відізвався з охотою, даруючи на словах із власної калитки чималу суму готових грошей. Інші, не маючи достатньої готівки, давали срібло, золото, столові кренденси та інші свої речі. Однак, коли дійшло до виконання тої обітницї й дарунку, ніхто нічого не захотів давати — навіть на найпотрібніше, що їм здавалося треба б було зробити (оскільки багато хто й човни на Віслі приготував для втечі — хай пронесеться де яка тривога), щоб нарешті виправити під Хмельницького роз'їзд. Та й на те не могли зібратися, аж заледве вмовили Кашевського, який зважився на те і був виправлений від новопостановленого гетьмана ¹²⁹.

Тим часом поляки знову з'їхалися всі до Варшави, куди прибув і сам новопостановлений гетьман — князь, хоч багато хто його не сподівався. Найменували на королівство Яна-Казимира Першого ¹³⁰ і після того оголошення послали сповіщення Хмельницькому, якому приписували, що він з натури боявся більше самого короля як голови, ніж цілої Річі Посполитої, вважаючи, що вона — чернь, і називав її безголовим тілом.

Урадили й виправили до нього ксьондза Гандежеля ¹³¹, якого він здавна знав і який міг би через те знайомство привабити його до якоїсь схильності (як їм здавалося). Написали до нього листа у той сенс: що б його не привело до тих грабунків з негідниками, то з ними він, дякуючи милості фортуни, вже досить показав своє передзавзяття над власними панами. Однак невже він не ситий їхньою кров'ю? Чи ж через це йде до Польщі, невідь-чого прагнучи,— може, самої корони на свою голову? Тільки ж вибраний вже достойніший, який її заслужив, і це Ян-Казимир, який має достатність і готовність для помсти за збродні здійснені і ті, що мають іще бути. Отож, коли він зараз-таки упокориться і виступить з Польщі, то ще може сподіватися на ласку й прощення ¹³².

Коли згаданий ксьондз прибув із таким листом до Хмельницького, що штурмував на той час Замостя, і належно його вручив, то самою згадкою королівському маєстату наніс йому таку притичину собі на користь, що без жадного замешкання відібрав на той лист досить прихильну відповідь від нього, писану так: «Цього, мовляв, я чекав, аби міг до когось вдатися у своїх тяжких кривдах. Це лихо, знаю, сталося не з моєї причини, але з вашої, старшини й дурних старост. Також я не чигаю ні на жадну лядську кров і не прагну її, а лише боронюся від військ, що наступають на мене. Тепер я слухаю королівського розпорядження і, відступивши від Замостя, вертаю назад, певний тої його ласки, що потім він зволить справедливо вислухати слушну мою скаргу».

Відпровадивши з такою відповіддю згаданого ксьондза, Хмельницький узяв від замостських міщан невеликий відкуп¹³³ — лише для татар, щоб не руйнували після свого відходу сіл, і зараз же наказав трубити генеральне рушення з-під Замостя, чим несподівано дав ляхам спророгу так відпочити, що вони змогли зібратися в Краків, здійснили там елекцію¹³⁴ і постановили інші ухвали на свою користь, якими визначили багато чого. І була поміж ними така тупість, незгода й боязнь, особливо від того, що бачили видимі вогні від війська Хмельницького та й втікачі, що всечасно все більше примножувалися, так прешрашно тривожили їх, що, як пише сам Твардовський, багато хто міг присягнути: коли б тоді з'явилася з Вісли тисяча козацьких і татарських охитників, то всі зараз-таки, без усякого сумніву, повтікали з тих елекційних сеймів і від самого електа. Бо коли взнали, що Хмельницький насправді відступив од Замостя, засумнівалися на таку швидку його податливість, яку спершу зрозуміли як страх перед ними. Інші радили на словах: краще йти за ним у погоню очевидною війною, ніж лишатися під загрозою такого непевного миру; насправді ж усі вони тяжко його боялися і самі не знали, що говорили й радили. Ще інші, уважні, порадили інакше: затримати його будь-яким миром, найбільше з тої причини,

щоб можна було зібрати свою розігнану військову силу й докінчити подальші церемонії дов-

¹³⁵ Польські послы прибули до Хмельницького в Переяслав 19 лютого. Кисіль тоді був брацлавським воєводою, київським воєводою він став після цього посольства. Другий посол—Войцех М'яковський.

¹³⁶ Мається на увазі тріумфальний в'їзд Хмельницького в Київ, що був, ймовірно, 23 грудня (за ст. ст.). У поході від Замостя Хмельницький пробув шість тижнів.

¹³⁷ А саме: від воєвод молдавського та мултянського, від семигородського князя, від турецького султана, постійно були й татарські посланці.

¹³⁸ Російський посол В. Михайлов прибув уже в Переяслав, і не першим — було то в лютому. Цар ще міцно тримався Вічного миру з Польщею, згадані тут зачіпки до розірвання миру висловлено пізніше. Хмельницький, однак, хотів притягти московський уряд до спілки з собою, про це мав говорити й патріарх Паїсій, якого супроводжував козацький посланець С. Мужилівський. В. Михайлов прибув у відповідь на це посольство.

кола елекції та королівської коронації. На тій-таки раді зараз же визначили й послали до Хмельницького послів — київського воєводу Киселя, якого той добре знав і до того ж був з'єднаний із ним православною вірою грецького закону, та львівського підкоморого М'яковського ¹³⁵, офірувавши йому в дар військову хоругву й гетьманську булаву. Самі ж вони учинили тим часом погреб померлого короля Владислава, а потім коронацію новопоставленого на королівство Яна-Казимира з гарматним стрілянням, гуком усілякої вогнепальної зброї та іншим превеликим тріумфом, сердечними вотами на його багатоліття й бажанням того щастя, щоб укорінена боязнь Хмельницького могла вибитися їм з думок, при чому, очевидно, поміж них ні про що інше не балакали, лише про ту боязнь.

Потім, коли новий король цілковито вже був зведений на престол і почав міркувати про оборону свого королівства, з України дійшли вісті, що Хмельницький намірився тримати з ними мир тільки до весни, не довше, оскільки повернувся він на Україну з таким превеликим тріумфом ¹³⁶ та перемогою, що привернув і прихилив до себе співчуття чи не всіх народів; так що багато хто, поділяючи його радість, вислав до нього своїх послів ¹³⁷ і віншував йому ту одержану перемогу над поляками й щастя. Першим учинив так всеросійський цар і самодержець ¹³⁸, який також мав свої причини для початку війни з поляками,— за уняття своїх титулів, допущене в листах, які

поляки писали до нього, і за відняті Владиславом від його держави деякі міста.

¹³⁹ Це місце в тексті незрозуміле.

¹⁴⁰ У тексті пропуск, має бути: «Обидва господарі, мулянський та волоський».

¹⁴¹ Малося на думці, що захоплення цих місць російським військом зв'яже литовську армію і охоронить козаків з тилу. Бояри, однак, заявили, що триматимуться Вічного миру, але досить швидко вислали до Хмельницького свого посла В. Михайлова.

¹⁴² Звістка про відмежування туркам земель по Люблін виникла, напевне, з польського великого страху. В цей час Хмельницький мав намір зайняти трон волоського господаря і створити в такий спосіб династичну підпору для своєї ролі на Україні.

Також венгерський Ракочій, який хотів добитися королівства й корони польської і легко сподівався досягти цього, коли б Хмельницький порятував його в скрутнім становищі своїм визволенням і одностайним захистям віри святого благочестя ¹³⁹. Також і обидва господарі, мулянський [...] ¹⁴⁰, а з ними подальші ногайські татари та інші, які просили допомогти в своїх утисках і зобов'язувалися, що будуть при давній приязні та згоді й не шкодуватимуть при його голові здоров'я,— всі виправили до нього з такою відозвою своїх посланців.

Чернь, козаки і весь малоросійський народ вітали Хмельницького вже не як гетьмана, а як нового визволителя, чим він, Хмельницький, був надміру піднесений і вважав, що йому не потрібно вже знати короля й коритися йому, коли багато які монархи прагнуть його приязні і віддають йому таку честь. Через те він не затримував тих послів, прихильно до всіх відписав, а найперше до всеросійського монарха, з таким упевненням своєї прихильності, що коли той допоможе йому, як спільникові у православній вірі (за яку Хмельницький зобов'язав себе стояти проти ляхів до останньої сили й можливості, а вона через гидотливу унію була здерта, утиснена й пошкоджена в своєму стані), то він опісля попустить його царській величності все Задніпров'я від Литви, тобто Смоленськ, Трубецьк та інші повіти, відібрані від його монаршої держави несправедливою війною короля Владислава ¹⁴¹. Також декларував він сприяти в його намірі й Ракочому, коли він, досягши польської корони, залишить його удільним гетьманом. Туркам він не перечитиме відмежувати землі по Люблін ¹⁴², коли о йому була від них

підпора в волоського боку, а найбільше, коли пришлють у допомогу хана з ордами. Та й іншим він учинив прихильні відповіді.

¹⁴³ Посли заявили про свій приїзд в середині січня, а в Переяслав приїхали 9 лютого (див. Додатки, приміт. 135).

¹⁴⁴ Королівські клейноди на гетьманство.

¹⁴⁵ У рукописі проти цього місця стоїть: «Табаку гетьманиха тре».

¹⁴⁶ Опис обіду подано з пересадками, хоч Хмельницький і полковники справді поставилися до польських послів гостро. Вимагали, зокрема, видачі Чаплинського і покарання Вишневецького. Наступного дня був обід у Киселя, після того до гетьмана посилали посланців — молодшого Киселя і князя Четвертинського. Була ще й третя аудієнція, але безрезультатно.

Під час цієї конференції Хмельницького зі сторонніми монархами прибули до нього в Переяславль згадані послы від новопостановленого польського короля ¹⁴³, який перед їхньою виправою провідав про всі дії Хмельницького і навзаєм чинив до тих монархів відозви, висловлюючи таке: оскільки він обраний після Владислава на королівську достойність, то зобов'язується тримати нерушно всі угоди, постановлені поміж ними, монархами, з його попередником, не маючи сумніву щодо їхньої взаємної сталості. А коли б Хмельницький схотів побуджувати до такого противенства, не дозволяти того, і взагалі — й іншому може статися те, що сталося оце йому; отож, керуючись цим прикладом, вони, щоб дійти справедливої помсти над Хмельницьким, ще повинні б йому й допомогти.

Після таких своїх відозв король почав міркувати про оборону Корони. Він помітив, по-перше, завзяту ненависть і незгоду за уряди поміж найчільнішими, через що один був високо піднесений, а інший обійдений цими урядами і тим самим знищений. Тож, прагнучи порівняти всіх їх і заспокоїти, обійняв усе керівництво над військами і, лишившись королем, взявся правити й гетьманськими урядами. Навіть самого Вишневецького торкнулася та зненависть, бо його було віддалено від гетьманського правління, а все те ледве не привело їх до гіршої згуби, як про це трохи вже казав, коли б не мав він такої скромної натури і не захотів чинити ніякого спротиву за приватну свою уразу задля загального добра, хоч у таких випадках отак тяжко ураженого часто й легко охоплює завзяття. Але король, як вище казалось, прийняв правління усім військом на себе, щоб не було в

ньому якогось гіршого замішання, але, не справляючись, вибрав собі в допомогу трьох найвищих начальників: бельського каштеляна Фірлея, значнішого за всіх літами і військовою справністю, брацлавського воєводу Лянцкоронського і коронного підчашого Остророга.

Тим часом повернулися від Хмельницького й послы, Кисіль з іншими, з такою звісткою, що нічого не змогли вони цим посольством справити, оскільки той, оголосившись на Русі самовладним гетьманом, тим менше дбає про королівську гідність і присланий ним дар ¹⁴⁴. Тож учинив горду й неласкаву відповідь на його відозву, що ляхів, мовляв, не лише гнатиму нагайками по Віслу або Сан, але хіба що за горами допущу їм озирнутися, бо то їхні предки були добрі воїни, а вони більше схожі на зайців і марнотних мавп і вміють тільки базікати й утікати. Після такої його відповіді Кисіль даремно намагався вимовляти до нього, а він був у цьому ділі наймудріший, бо Хмельницький обірвав його й наказав мовчати, однак виказав їм принаймні ту шану, що мав його, Киселя, з іншими в себе на обіді, і чого тільки на ньому ті послы не наслухалися й не набачилися, важко виписати! Бо коли сам Хмельницький, сидячи в прибраних шатах, пив з погордою до них пугарем за козацьким звичаєм варену горілку, то вищезгаданій жінці Чаплинського, з якою він тільки-но одружився за патріаршим благословенням і яка була однаково з ним п'яна, наказав терти табаку ¹⁴⁵. Вони, послы, бачачи це й чуючи, намагалися як могли швидше піти ¹⁴⁶, виклавши тільки одну вимогу з доручених їм інтересів, щоб він потримав у мирі хоча б цю зиму, яка тоді саме надходила, і щоб війська, спокійно блукаючи по зимівлях, не переходили кордон по річку Горинь ¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Уже тоді були чималі військові сутички на Поділлі і в Литві. Умови перемир'я були ширші: скасувати унію в Київському воєводстві, заборонити мешкати тут єзуїтам, не бути Вишневецькому коронним гетьманом, утримувати згоду до Зелених свят, а тоді встановити комісію, не входити військам коронним та литовським від Волині за Горинь, від Поділля за Кам'янець, цієї лінії триматиметься й Запорозьке військо. Останнє побачення з гетьманом послы мали 16 лютого. Хмельницький передав їм лист до короля і до канцлера з переліком своїх умов.

¹⁴⁸ Король ще намагався домовитися з Хмельницьким і після посольства Киселя, пославши до нього Смяровського. Заклик до загального походу і листи до регулярного війська король видав у травні. Похід призначався на 22 травня.

¹⁴⁹ Польські зачіпки почалися ще в лютому і без королівської волі. Польський загін Стрижовського захопив був м. Бар, але його вибили звідтіля. На початку березня місто захопив Лянцкоронський — це чинилося в порушення встановленого перемир'я.

¹⁵⁰ Фірлей вів свої операції у кінці травня — на початку червня.

Але Хмельницький тим миром більше вигадував для себе, аніж для ляхів, бо доки той тривав, він очікував, що до нього наспіє татарська сила.

Через те король, тільки настала весна, наказав своєму військові стягатися на Волинь ¹⁴⁸, а Лянцкоронського вислав тримати першу від Бара сторожу, щоб перешкодити скупченню козацької черні, немале число якої з настановленими Хмельницьким командирами стояло і збільшувалося біля Дністра й Богу ¹⁴⁹. Але їхню козацьку силу Лянцкоронський здолати не зміг і прикликав собі в допомогу Остророга, що був неподалець. Вони обидва почали наступати на козаків, які під тиском того наступу стали відходити з Бара та інших поблизьких міст до Шаргорода і, розуміючи, що при тих рейментарях повинна бути сила війська (не кажучи вже й про те, що до них мав приєднатися, як зачули, і підчаший з великим військом), спершу були зачинилися в Шаргороді, а коли з одної башти уздріли, що ляхів, які наступали на них, було таки дуже багато, з галасом вирвалися із міста і просто вдарили на них. Але ляхи були дуже озброєні і міцно застановилися у своєму крокові, тож козаки не змогли їх знести і від свого безсилля поїнялися страхом і подалися навтьоки одні назад до міста, а інші в ліси й ями. Ляхи гонили їх того дня аж до самої ночі, однак і після того розгрому лядські рейментарі не зважилися здобувати їх у місті і відійшли до Бара. По дорозі вони звідомилися про інше скопичення черні в Луганцях і виправили на неї Синявського із жовнірами, який їх звідтіля добре попогнав. Отак вони порозганяли (як і вищеописаних) й інші козацькі купи, де лише зачували про їхнє скупчення, й очистили Поділля, а самі з'їхалися на відпочинок до Бара, дотримуючись належної зусібч застороги.

Коли згадані два рейментарі, Лянцкоронський та Остророг, так щасливо справлялися, то третій, найчільніший серед них товариш, Фірлей ¹⁵⁰, пробираючись до Заславля із затяжним (від провінцій та повітів) військом,

швидко довідався від «язиків» про козацького полковника Донця, який мав зі своїм прибраним полком

¹⁵¹ *Коссаковський і Суходольський* — польські полковники, тобто йшло два полки. Вспольський — інші дані: Рожажовський.

¹⁵² Пізніша назва: Шульжинці.

¹⁵³ Польський поет М. Кучкаревич, сучасник цих подій, тлумачить це трохи інакше. Полковника Донця послано до Заславля, щоб осадити там нове місто і боронити переправи через Горинь. Його сестра пробувала щастя в герцях і дуже покладалася на чари, бо їй не повелося. Вона гукнула на брата: «Швидше відходь, бо тут чекає на тебе страта...» Після того її порубано. Поляки вдарили на козацький табір, який стривожився, і вибили з нього козаків. У таборі захопили козацьку чарівницю — Солоху, принаймні вона видала себе за таку, її піддали тортурам, під час яких вона спала (свідчення того, що була стара), потім спалили. Коли її палили, вона твердила тільки одне: «Отож тобі». Певне, була вже несповна розуму.

¹⁵⁴ *Аксаки* — сокирники, озброєні сокирами.

¹⁵⁵ Інакше: Кривоносенко. Це сталося 2—3 червня.

¹⁵⁶ *Звячель* — Звягель, теперішній Новоград-Волинський.

¹⁵⁷ Поляки з'єдналися пізніше: в 20-х числах червня.

¹⁵⁸ Виграші були не такі вже й великі і не так над козаками, як над повстанцями.

¹⁵⁹ Таке було королівське розпорядження, але рейментарі вирішили закласти табір під Збаражем, не зважаючи на те, що територія охоплена повстанням край.

¹⁶⁰ Це було ще до з'єднання польського війська. На Межибож наступав Нечай з регулярним козацьким військом.

ударити на нього, Фірлея, і, попередивши його, зайти до згаданого міста Заславля та уміцнити своїми козаками побережжя річки Горинь. Він на швидку виправив проти того Донця Коссаковського з Суходольським і при них Вспольського ¹⁵¹ з п'ятьма легкими хоругвами, а сам зараз-таки рушив за ними слідцем. Дорогою, не доходячи Шубринця ¹⁵², вони знагла натрапили (бо було тоді дуже мрячно через туман) на Донцевий табір, перед яким справляла якесь чарівництво, гарцюючи, його сестра і, пророкуючи, кричала на нього: «Відходь, брате, відходь, бо не здержиш!» Цим чародійством вона застрашила йому серце, а ляхам вселила хіть до відваги, так що вони вдарили на той табір і розірвали його, а самого Донця з іншими загнали в місто Шубринці. Вони позабирали всі таборіві користі, а, піймавши згадану чарівницю з її товаришкою, повтинали їм шиї і відійшли до свого обозу, поставленого перед згаданим містом Заславлем ¹⁵³. А прийшовши туди, дістали звістку про Тишка, козацького ватага, що хоче напасти на них з великим військом. Вони виправили проти нього Разражевського з великополяками й львівськими людьми, а також Голуба з аксаками ¹⁵⁴, які

кріпко зчепилися з тим ватагом; козаки зразу ж, не втримавши за собою того бойовища, почали тікати хто в ліси, хто до міста. А коли ті, що тікали до міста, стислися чималою купою, звідтіля, з міста, були покриті такою вогневою стрільбою, що, не маючи куди-інде відходити, кинулись у став, поблизу там прилеглий, де їх так багато постріляли й побили, що вода від крові змінила свій колір та смак і ще довго навіть жадібно спрагле бидло не могло її пити. Відійшов з певним числом людей до Корчина й сам ватаг, а коли ляхи звідомилися про те від «язика» й пішли за ним, то зараз-таки запалили місто, де він був; він покинув їм усі, що мав при собі, користі, гармати й одинадцять хоругов, однак його самого ляхи піймати так і не змогли. Випалив Судилков та інші козацькі посади також і Чернецький зі Смогулецьких його виправили були з кількома легшими хоругвами драгунії, але самих козаків, що порозбігалися по лісах і болотах, не застав.

Особливо пощастило Лянцкоронському: він, зачувши, що в Острополі стоїть зі значною купою козацтва Кривоносик ¹⁵⁵, прийшов туди, і Кривоносик відразу, не чекаючи його в місті, вийшов проти нього, і вони, зійшовшись, учинили превеликий бій, якого Кривоносик по першій спробі не витримав і змушений був утекти назад до міста, де, позарубувавши остроги й осадивши вали черню, постановив ліпше боротися, ніж віддати себе ляхам у руки самохітно. Вони, ляхи, пообіцяли відпустити вину черні, коли ті самохітно здадуться і видадуть старшину, але вони на те не пішли, і ляхи пустились у жорстокий штурм на місто, якого козаки не змогли витримати більше години, і, покинувши обороняти місто, кинулися одні в річку Случ (річка була заступлена ляхами, і тут козаки були сильно погромлені), а інші відійшли до замку, де також були вельми ущемлені, та й стали проситися. Вони одержали таке прощення, що віддали замок і все, що було в обозі, на злуп ляхам, самі лишилися живими, а ватаг, якого мали посадити на палю, відійшов геть. У такий же спосіб витяв місто Звячель ¹⁵⁶ і Приемський з Гулевичем, тут були козаки з якимсь ватагом, однак самого ватага, що був під містом, не спостерегли і випустили з усім його табором.

Тим часом лядські обози з'єдналися поміж собою ¹⁵⁷ і мали велику втіху від таких своїх виграшів над козаками ¹⁵⁸, хоча, з другого боку, їм належало стерегтися, що фортуна недовго сприятиме, бо вона звикла справляти тому, хто її ковтнув, гіркий кінець. Однак, узявши іншу надію, вожді надихали своїх немалою охотою, і поляки відразу рушили генеральним обозом до Константинова ¹⁵⁹, а по дорозі дістали звістку ¹⁶⁰ про нову незліченну купу козаків під Межибожем, де були залишені для оборони Корф зі своїми німцями та полк Синявського. Всі побудилися до того, щоб не кидати своїх межибозьких обложенців, а неодмінно рятувати їх, — туди був заразтаки виправлений Лянцкоронський, який вибрав чотири хоругви найкращого жовнірства з Остророгових військ і послав з ними перед

¹⁶¹ Поляки в цей час у своїх реляціях скаржилися, що «вся Русь — зрадники», а полонені і під тортурами мовчать.

¹⁶² Порозуміння між Вишневецьким і рейментарями склалося на початку 20-х чисел червня, перші бої з козаками почалися від 29 червня (за ст. ст.).

собою Сокола з роз'їздом, а сам, пішовши за ним услід, потрапив якраз у самий вогонь, коли всі ті чотири хоругви були загорнені козаками в коло і, не мігши втримати тяжкого наступу, почали відходити під згадане місто Межибож, яке замкнулося з жовнірами. Отож Лянцкоронський, щоб учинити рятунок і тим хоругвам, що відходили до міста, і жовнірам, що замкнулися там, несподівано вдарив на козаків збоку і так надовго затримав їх у їхньому кроці, що обидві партії ляхів — і та, що відходила до міста, поправилася, і та, що була замкнута в місті, звільнилася і долучилася до них. Однак далі не міг з усіма тими жовнірами витримати козацьку силу і мусив відступати назад до обозу, не кажучи вже й про те, що від утікачів узяв певну звістку, яка оголошувала про швидке наближення і самого Хмельницького на чолі незчисленного війська. А коли ця звістка дійшла генерального обозу, що тягнув до Константинова, то так прискоромила всіх ляхів, що як спершу завзяли були превелику охоту з отих кількох щасливих okazій до подальшого військового поступу, так після тих звісток почали впадати все в більшу боязнь і тривогу, навіть хотіли зараз-таки, не чекаючи ранку, тікати з обозу.

Тікати лаштувався багато хто, і вже й коні були понав'ючвані, а рейментарі вже ледве булави не клали, стримуючи їх; самі ж навіть не знали, що чинити.

Не скоро, після багатьох суперечок, вони постановили на тому, що треба відступати під Збараж, куди найшвидше могла б прийти за несприятливих умов допомога від короля. Але з тої постанови вони збирали щоразу більшу тривогу, знаючи, що коли почнуть задкувати, то тим найпевніше начинять себе страхом, а Хмельницькому дадуть повід до найжорстокішого наступу на себе. Однак згодом полишили всі ті контрверсії і зразу ж, під ніч, що наступала, рушили просто до Збаража. Це місто має свій посад знизу на підгір'я, зі сходу й півдня тягнуться дуже просторі й рівні поля, з одного боку — один замок, мурований самим каменем і твердими скелями, а з другого, від заходу на високій горі,— другий замок, де бувала столиця старожитніх князів Збараських; замок цей також кам'яний, прикритий довкола каменем і убезпечений густою посіччю. Між цими замками й самим містом лежить потужний став, перетятий широкою греблею. Біля нього поляки й почали ставити свій обоз, скрутивши той став колом, а згаданий замок лишили в тилу для певнішого пристановища. Але боязнь і тривога, що відчули під Константиновим, почали тут, під Збаражем, все більше й більше множитися, тим паче, що доходили від утікачів, які з'являлися до обозу мало не щогодини, все нові і все страхітливіші звістки про Хмельницького, від яких стискувалися серця й у самих гетьманів, а вони до того мали поміж себе непок'єдану, як вогонь із водою, незгоду щодо обозового порядку. Та й фортуна, яка їм спершу служила, після так їх зрадила, що не могли ніде дістати жодного «язика»¹⁶¹ і взагалі з роз'їздів, що їх виправляли, жоден не повернувся цілий; це спіткало передусім Гулевича, який мав при собі таке вірне жовнірство, що воно, коли якось натрапило в тумані на татар і волохів, котрі були при князі Вишневецькому, і побачило їх (подумали, що то була орда), так її настрашилося, що кинуло свого командира з кількома слугами, а саме вдавило в ноги й втекло. Також ледве втік з дорученого йому роз'їзду й Душинський, позбувшись усіх своїх. У такий же спосіб утратив над якоюсь

переправою через свою несправність цілу хоругву Пилговського й Сераковський. Окрім того, прогнозували собі невдачу з такого випадку, що вдарив з малої хмари грім на гетьманську хоругву і розстрошив усе її дровце — цим усі стривожилися ще більше. А над усе постало ще й таке зло, що обозова челядь, бачачи такий непорядок і тривогу поміж своїх панів, почала бунтуватись і хотіла (чи то не бажаючи віддаватися з ними такій очевидній згубі, чи навмисне) перекинутися до Хмельницького.

Про це все звістився князь Вишневецький¹⁶² і хоч мав слухну свою супроти обозових начальників уразу за минуле краківське дійство (адже через їхню зненависть обезчестили його віддаленням від гетьманського уряду), постановив зараз-таки йти для поскоромлення того повсталого поміж ними зла (його не втримало навіть прохання й завзяте погамування княгині та інших його зичливих приятелів) туди, до згаданого генерального обозу. А коли він вибрався з прибраними собі охочими людьми та слугами, либонь, уже в дорозі приятелі радили йому, щоб не вдавався в таку напевну небезпеку, покладаючись на оповіді численних утікачів, які в один голос казали, що, мовляв, уже й той обоз знесено. Він принаймні не слухав їхньої ради і, не вірячи непевним звісткам, окрім козацьких «язиків», яких здобув через своїх людей, не гаючися, рушив у накреслений шлях далі, а притягши до Ширковець, неподалік від Збаража, постановився своїм особним обозом, щоб легше можна було знятися в похід і наділити себе потрібною живністю, а надто щоб там, у великому обозі, не бути комусь на заваді. Сюди до нього з'їхалися зі Збаража і молодики, княжата Вишневецькі, його сини, і прилучилися до нього. Він сам, будши в такій близькості до обозових начальників, відізався до них звісткою, взятою від вищезгаданих пійманих його людьми «язиків», які бачили Хмельницького на свої очі і казали, що він притягся з численними ордами до Чолганського Каменя. Це потвердили й інші «язики» — чотири значні гадяцькі реєстрові козаки, які загналися за п'ять миль від своїх таборів, і їх піймав був Остророг, виправлений ввечері в роз'їзд. Пійманці додали своєю оповіддю, що Хмельницький має чекати там,

у Чолганському, стягнення своїх полків, які був нарізно виправив він до Львова й Любліна, зачувши, що ляхи начебто знову почали тікати, як з-під Пилявець. Тільки ж, повідали, чекатиме їх там він недовго, коли не ближче, то найдалі до наступної суботи, і вже тоді має їх, ляхів, пригостити.

Після того рейментарі учинили поміж себе раду, бо все військо прагло мати нероздільно з собою й князя Вишневецького, і виправили до нього з таким проханням від імені всієї вітчизни Лянцкоронського, перед яким князь, важко зітхнувши і пустивши з очей сльози, либонь, вимовив ті слова, що й він є правдивим сином своєї вітчизни, а для порятунку її не жалує вилити до решти свою кров і покласти свою голову (а не як гадали про нього заздрісники, начебто мислив він якось інакше), однак не має він при собі достатньої живності, без якої, коли надовго випаде йому бути з іншими в облозі, важко буде триматися, через це він і не може замкнутись у великому обозі. А що йому доведеться добре попрацювати у воєнній оказії, то всі тут дізнають його звичайної завзятості.

¹⁶³ Було то 30 червня (за ст. ст.).

А чим більше князь вимовлявся, тим старанніше Лянцкоронський просив, і нарешті той схилився на його прохання. А як тільки прийшов він до великого обозу, то відразу із самим його приходом тривога, що вкоренилася була між усіма, обернулася у відвагу й охоту, а завзятість до бунтів, що постала була між черні, унялася.

Коли ж настала субота, було це в червні ¹⁶³, згідно до польського календаря перше число, вранці з'явилося їм, полякам, перед очі татарське військо з самим ханом і козацьке з Хмельницьким — полякам здалося, що були ті війська наче безліч хмар і незчисленна са ранча ¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Точне число козацького війська невідоме. Поляки подають здебільшого астрономічні цифри на 300 тисяч козаків і 100 тисяч татар — вони мало ймовірні. Ймовірніше, що козаків було 70 тисяч і трохи більше орди.

¹⁶⁵ Поляки мали 10 тисяч власного війська і втричі більше челяді. Найвищу цифру польського війська подають 30 тисяч: приблизувати її полякам не було інтересу.

Ляхи вишикували для відпору своє військо ¹⁶⁵ у такий лад: Конецпольський, коронний хоружий, став зі своїми кіннотниками у саме чоло, лівий бік очолили Фірлей з Лянцкоронським, а для здопомоги їм стали

тут Синявський і Собеський, правий бік обійняв Вишневецький з підчашим Остророгом. Після цього ушикування почався кривавий танок, оскільки татари, даремно не тратячи часу, вдарили всією потугою на самий перед, де стояв Конецпольський, але, не змігши його, міцно застановленого, знести, змушені були відступити з бойовища самі — в цій сутичці вони втратили поміж іншими чільного ханського дворянина Трунета. Надалі до наступу вони не важилися, окрім герців, якими бавилися до самого вечора, але й тут небагато їм щастило. Тим часом ляхи почали збирати і скупчувати свій обоз у менше коло, бо був він несумірний з військом. Вони осипали його валами більше як на милю, і цією справою займалися цілу ніч. А Хмельницький тоді знявся з гарматами і ще звечора приступив усім табором до них ближче, упереджуючи про цей свій приступ превеликим шумом та тріском, який буває, власне, на небі під час безмірного дощу й граду з насунулих хмар. А потім, скоро по ночі, коли сонце почало здійматися зі свого сходу, також, як дощ і навал граду, почали наступати зусібіч на лядський обоз Хмельницький з козаками і хан з ордою, а найбільше вони насіли на Фірлея, який тримав чоло всього війська, гармати й надію витримати. Але чим жорстокіше на нього наступали, тим швидше давав він відсіч, і, хоч сам був уже старий, але працював власноручно і спонукав тим до звитяги й інших. Коли б такий стрім було кинуте на кого іншого, певне, ніхто б так не вистояв; також довелося б узяти під сумнів, що витримає, і йому, коли б та навала тяглася далі, тільки ж козацьке й татарське військо більше на нього не напирало, а змушене було відійти, за що з лядського боку цілий день ходили по валах та оборонах ксьондзи, воздаючи богові подяку і відправляючи свої церемонії. Під час цих церемоній багато хто з них був убитий від густих гарматних і рушничних козацьких куль.

Хмельницький, який обіцяв ханові обов'язково ночувати в лядському обозі, завівся в тій своїй обітниці і зрозумів, одержавши з першого ж разу такий сильний відпір, що треба зажити ще багато праці, аби здобути ляхів. Тож він почав міркувати про інший спосіб, у який міг би їх доп'ясти, і,

здобувши лядських «язиків», узнав, що польське військо живе вже не без страху. Він приступив до їхнього обозу ще ближче і постановив обкласти їх своїм військом якнайщільніше, татарам же виділив місце на південь від старого замку. Побачивши це, ляхи почали окопуватися вдруге, але розсудили, що те окопування немірне й важке до оборони, тож почали сипати нові вали ще меншим колом. Але не могли закінчити ні перших, ні розпочатих наново, бо на самім світанку козаки вдарили всією потугою від води, де ті вали не були докопані, на Розражевського, який сам з кіннотниками відважно подався перед ті вали, а піхоті наказав бути готовою до допомоги собі і затримався в кроці несподіваним упором.

Татари кинулися на інші місця, які визначили за слабші до оборони, і спробували добути до них спершу криками й густим дощем стріл, а потім одностайно обернулися з козаками на Фірлея, який тримав голову й фундамент усього обозу. А через те, що він дав міцну відсіч, учинилося зобопіль превелике забійство, а найбільше впало поміж козаків, які так сильно добувалися через окопи в обоз, що майже зарівнювали їх своїми трупами. Однак не зважали ні на ті свої втрати, ні на що, а гвалтовно добували ляхів своєю завзятістю, через що випало знести пребагато доуки й праці Лянцкоронському й Остророгові, що також сильно боронилися, а в усьому обозі зчинилися крик і велике замішання.

Тоді деякі поляки, не мігши далі витримати такого гвалтовного наступу на себе, почали були радити відступити до замку, але Вишневецький, довідавшись про те, крикнув у великому гніві: «Тут волимо вмирати, ніж Хмельницький мав би волочити нас із замку за ноги, бо нічого іншого, крім такої перемоги над нами, не вийде, якщо вдамося ми до того відступу в замок. Бо коли б і могли ми там певний час боронитися з мурів, то де поділи б обоз та челядь і чи годиться їх покидати!» А потім знову голосно загукав до охочих: «Гей, кому любо зі мною вмерти, до мене, браття, до мене!» До нього вдалося тоді не тільки багато вибраних кіннотників, але й заледве не вся челядь від возів. Вони кинулися з ним разом і висипалися з окопів проти

козаків та татар, щоб затримати собою всю їхню силу. А підсилившись до того від Собеського й великополяків, таку їм завдали поразку, що, відірвавши значне число козаків і татар, загнали їх у став, змішали там воду ледве не вполовину з їхньою кров'ю, хоча цим зашкодили насамперед собі, бо через пиття тої води скоро виникли поміж них зараза й мор. Від цього й інші поляки, вливши в серця охоту й завзяття, густо вирвалися від валів за козаками й ордою і досить погонили їх, аж їхні начальники, наказавши трубачам відтрубити через муштуки повернення, ледве завернули їх від тої погоні. За таким побудженням Вишневецького вони втретє звільнили себе й увесь обоз і, либонь, нагороджували його найпершою похвалою, однак не менше хвалили й Розражевського, який витримав зі своєю компанією перший стрім наступу, а також Мисельського і Клодзінського, які палали живою охотою до воєнної оказії, хоч і втратили в тому бою цілу свою хоругву; і було тоді тим більше їх побито, чим запальніше кидалися вони з валів на козацьке й татарське військо. Зазнали тоді раніше за інших поразки й старожитні ротмістри Панський і Понятовський.

Після такої цілоденної виправи Хмельницький з ханом міркували, як би винайти спосіб, у який знадніше можна б доказати своє передзавзяття. Вони надіслали під лядський обоз від старшого ханського візира й канцлера Шафіра Кассіягу з відозвою, щоб вони, поляки, ліпше схилилися до трактату, ніж мали дарма гинути, впадаючи в крайню розпач. На цю відозву поляки (хоч і підозрювали, що вона не без зради) учинили схильну відповідь, прагнучи вступити з ними в трактати (сподівалися вони, що, одне, зможуть навернути на себе орду, а друге, досягнуть того чи ні, зможуть принаймні закінчити при тому відпочинкові вали, які лишалися недокопані довкола їхнього обозу). Для цього трактування поляки виправили з обозу коронного хоружого Конєцпольського, з ним з'їхався візир і почав висловлювати, що хан має до них прихильність, так що навіть радить Хмельницькому з усією ордою, щоб він перестав проливати невинну лядську кров і схилився перед новим королем, коли йому буде відпущена вина. Хоружий, виrozumівши з

цих візиревих слів явну штуку, відповів на них, по-перше, дякуючи за таку приязну відозву, а по-друге, сповіщаючи, що вони, поляки, ще не бачать для себе крайньої згуби, маючи при боці надійну зброю, не кажучи вже, що мають надію на бога в небі і знають на землі короля, який зможе порятувати їх в їхньому ущемленні. Через це вони не бояться війни, та й мир несуть від монарха, який би був корисний тільки для них. Після тої розмови вони не учинили жадної згоди й трактатів і відклали цю справу на завтрашній день, щоб погодитися зі своїми старшими. Хоружий зі згаданим візиром з'їжджалися наступного дня, а також і в інші п'ять днів, але не досягли своїми даремними розмовами ніякої вигоди, крім того, що хан, пустивши свої загони в Польщу до Волині, набрав ясиру, який татари привели до свого обозу й немилосердно бичували перед їхніми, лядськими, очима.

А Хмельницький тим часом роздивлявся, вільно об'їжджаючи всі їхні обозові оборони, куди має учинити легший приступ; а, заступивши чоло й боки того обозу своїми таборами, з другого кінця вивів від ставу значний шанець, осадивши його гарматами й піхотою, яка стала на великій перешкоді ляхам, так що й до води їм важко було потикатися. Також обляг він тісніше й саме місто, а особливо натиснув на три інші місця, які зміркував за вдатні до наступу. Наказав позвозити багато таранів та лісу і з них поробити штурми й усе інше, що могла тільки вигадати людська кмітливість до приступу,— справив він усе, що належало. Через це й поляки, не заводячись вищезгаданою візиромою відозвою до миру, а тримаючись чулої обережності з усіх боків, куди знамірювався штурмувати їх Хмельницький, докінчували свої вали, які почали були сипати повторно, а докінчивши, тихої ночі належно в них уступали. Тоді вигнали пастися в поле коні, а самі обсіли з мушкетами свої вали, чекаючи, що мав принести після згаданої мирної візиромої розмови наступний після цієї ночі день. А згаданий візир чинив так, нібито задосить його слова, даного хоружому і немовби таки збирався постановляти поміж ними приязнь,— він знову під'їхав під їхній обоз. Тоді до нього вийшов зі згаданим хоружим Вишневецький, наказавши німецькому

¹⁶⁶ *Трами* — балки.

підрозділові стояти наготові, щоб не було якої зради від того з'їзду. Отой візир, побачивши Вишневецького, який був малого росту, але про вояцькі цноти якого голосилася значно більша слава, проказав до нього таку промову: «Дивно мені,— каже,— що ти, голошений славним воїном своєї землі, не соромишся жити в такому малому замкненні свого обозу. Я хочу звільнити тебе від цього і, чинячи тим добро, обіцяю вам від козацького й нашого імені мир, коли віддасте належний поклін ханові, покинувши зброю, а дві умови, які я вам дам, зможете прийняти».— «Дякуємо вам,— відповів Вишневецький,— за таку приязнь і охоту, за яку могли б і ми відізватися взаємною до вас схильністю, коли б не зводили ви нас даремною мовою, пускаючи нам її в очі замість мгли. Бо онде побратим ваш Хмельницький виточує на штурм до нас гармати і, либонь, прийняв би досі від нас помсту за свої збродні, однак кладе свою надію на вас, орду. Названі тобою умови можеш іще писати на вітрі, а не на ділі, в яким невідомо ще як упаде кістка і куди вкаже фортуна — того ніхто не вгадає; взагалі, зволь про те замовчати, ніж, вимовляючи, набирати зобабіч більшого гніву; бо ми тільки тоді виконаємо ті умови, коли накладете на нас шаблю і сядете на наших шиях, а до цього ще далеко. Ми, однак, не легковажимо вашої приязні, яка була б між нами й вами, як добрими зобопіль рицарями прийнятніша, ніж з тим козацьким груб'янством, тому пропонуємо вам, коли ще ця пропозиція може щось дати; залиште одур, яким завзялися перед оцім, і зостаньтеся нашими побратимами, а коли мислите інакше, то йдіть принаймні на нас відвертою війною, не шукаючи способів прихованої зради!»

Після цієї відповіді, коли візир почав ширити свою мову, заходячи з іншого боку, Вишневецький з хоружим уже не слухали її далі і повернули свої коні вбік, уриваючи тим свою з візиром розмову.

Одразу ж за тим, від самого вечора, що настав, аж до сходу сонця, Хмельницький кидався всією своєю силою і всіма прибраними способами на штурм і приступ лядського обозу. На завтрашній день Хмельницький з ханом

побачив, що під час того приступу в нічній темноті мав велику втрату в своєму війську, через що зараз-таки був прикликаний до хана, оскільки вчора упевняв його обіцянкою, що мав привести йому до обозу всіх ляхів за шию, але в тому упевненні завів і себе, й хана. На це хан сказав таке: «Доки мене так зводитимеш і на ганьбу мені самому чинитимеш втрати в моєму війську! Тож знай, що як тільки не розправишся з ляхами і бавитимеш тут мене більше як три дні, станеш переді мною за шкоду сам і замість ляхів, якими ти обіцяв осадити Крим, осадити його своїми людьми!»

Коли Хмельницький зголосив це черні, то збудив у неї нечувану охоту й завзятість до подальшого здобування лядського обозу. День тоді був 16 червня, і під пізній вечір були споруджені якісь нові махини з грубих трамів¹⁶⁶ на підставлених під ними низьких валках,— ці махини були осаджені людьми й гарматами. Хмельницький звелів котити їх до лядського обозу з прибраними до того високими драбинами й достатніми ланцюгами при них, осіками та іншими належними до штурму готовностями. Поляки довго дивувалися з цих нових штурмових способів, а козаки тим часом підводили їх під самі окопи, наступаючи на них з нечуваною впертістю, при чому з усіх боків ударила кріпко на саме чоло кіннотою й орда. Тому наступові доста перешкодила темна ніч, що тоді настала, а найбільше дощові плюскоти, однак вони так сильно наступали на лядський обоз, що лядські начальники хотіли остаточно відходити до замку. Але Вишневецький знову став з оголеною шаблею й гукнув: «Гей, хто зрушить із місця назад, той або сам загине, або мене потопче! На бога, не дамо ворогові тої втіхи, але волимо тут умирати!» Після тих слів він вибрався з сином Дмитром та іншими охочими з обозових окопів, напав на козаків, що припускалися у згадані штурми, і таку в них учинив поразку, що вони змушені були кинути ті штурми, не мігши їх порятувати через багнюку і той, про який уже згадувано, дощ; лядська челядь одразу набігла з головнями й зі смоляними

¹⁶⁷ *Випор* — випад відділу обложених з тверджі чи обозу.

¹⁶⁸ *Рівноведний бій* — відкритий бій.

¹⁶⁹ Певне, Киселя-молодшого, Миколу, старосту черкаського.

¹⁷⁰ Тут відбито польський великодержавний погляд на козаків як на варварів, холопів тощо. Факти, однак, свідчать, що Хмельницький шанував польські звичаї, може, більше за поляків. Знаємо тільки про смерть у козацькому таборі Смяровського, але того викрито в підбурюванні проти Хмельницького; скарано ж у відсутність Хмельницького.

каганцями і на диво змогла якось у тій мокроті запалити й звести ті штурми нанівець. Потім козаки знову поправилися, прийняли порятунок від татар і кинулися до окопів, чинячи неперемінний, хоч уже без штурмів, наступ на обоз, але ляхи вперто оборонялися і тяжко їх громили. Тим часом вибралися з-за окопу на рятунок Вишневецького підчасий з Синявським, однак тільки зустріли його, він з тріумфом повертався назад, і завернули й собі.

Козаки й татари так і не змогли цілонічною працею вчинити щось лядському обозові і змушені були з чималою втратою своїх відступити. Але Хмельницький, поіннятий великим жалем з тих утрат й отримавши крім того повторне нарікання від хана, наказав козакам знову, аж до самого дня, підпадати під той обоз, але й тим вони нічого собі не досягли. Через це Хмельницький наступного дня звелів своїм відпочивати, а потім пробував щастя ще кілька разів, наступаючи на той обоз в інші дні. Однак ляхи давали йому належну відсіч і мали собі тільки ту шкоду, що багато втрачали своїх охитників, які виїздили, щоб доказати славу, на випор і щоб привезти коням трави,— всі вони через татарські засідки пропали й до обозу не повернулися.

Нарешті він, Хмельницький, побачивши, що не зараз виконає свій намір, якого, видимо, хотів і обіцяв доп'яти, швидко від рівноведного бою ¹⁶⁸ удався знову до хованої хитрості. Він начебто особисто писав цидули до того, кого знав з ляхів за значного, і намовляв чернь, застерігаючи їх, що коли вони не хочуть зажити миру, то тільки самі собі цим нашкодять. А коли б прислали від себе когось уважного, то й гетьмана побачили б схильним до миру, і це начебто підтвердив через свого візира хан. Він знову закликав ляхів до миру, щоб тим часом вигадати собі щось краще до здобуття лядського обозу. Про це ляхи хоч і здогадувались, однак прагли й самі трохи спочити, тому виправили до Хмельницького знову Киселя ¹⁶⁹ з двома поручниками, яким

він, як тільки побачив і зрозумів їхню усну мову, зараз-таки учинив таку відповідь, що і в гадці йому того не було, аби писати до них якісь цидули із закликом до миру, і що він намовляв до того названого бажання чернь. Взагалі, нагримавши, спитав їх, чому це вони, будучи такими його ворогами, посміли з'являтися йому перед очі. А коли Кисіль хотів відповісти на те розважною мовою, він знову, затрусивши головою, гукнув: «Небагато знаю, чого ви хочете,— а як маєте просити про дарування життя, то подарую його вам, коли видасте мені Вишневецького й хоружого, бо вони причиною всього зла, а самі відступите від зброї в поле, несучи при собі належні дари ханові, який і досі за вас стоїть, і за це маєте віддати йому всі, що маєте при собі, сукна й інші дорогоцінності, викуповуючи своє здоров'я!» Чуючи таке від нього, лядські послі тяжко зітхнули, й один із них виказав так: «Дуже добре нам чинити супроти такої ворожої до нас мови, бо про це, що ти нам запропонував, ми й говорити не хочемо, а доки лишаємося вільні, то коротко хочемо сказати, що волимо десять разів умерти. Від того й зараз ми не відмовляємося, і це краще, ніж прийти до такої неволі й поганського шанування в нашій біді, а коли тебе фортуна піднесла до такої великої гордості й сили і ти хочеш і надалі смакувати пролитою кров'ю, закінчи свої передзавзяття і шукай до цього яких зможеш винайти способів, однак такого характеру у нас не зволиш побачити ніколи; і тоді тільки відбереш нашу зброю, коли зможеш наперед відібрати від нас наші руки й голови, від чого, сподіваємося, нас Бог убереже». Гнівню тут глянув на них Хмельницький і ледве не віддав їх смерті, коли б не хан, який остерігав у тому всевітнє право¹⁷⁰ і наказав відпровадити їх назад без ушкоди.

Від цього обидві сторони знову запалилися озлобою, і це показала над звичай темна ніч, під час якої орда й козаки почали відразу ж штурмувати лядський обоз, але, не мігши порушити тим штурмом самого чола, яке вже звиклі до оборони ляхи кріпко боронили, обернули всю свою силу на місце замкових, що лежали від ставу, тилів. Лядська піхота, яка була в тилу, не могла того витримати й від-

¹⁷¹ *Гарматний лонт* — шнур, насичений запальною речовиною, що служить для запалювання вибухівки.

ступила до обозу ближче на долину, а козаки через окопи почали дертися на міські паркани і ледве вже не влізали на дахи й вулиці, від чого в обозі запалилася превелика тривога, яка мало не привела до всеконечної їхньої згуби. Однак коли городове поспільство з капітаном Митецьким кинулося немалим гуртом, то відразу збили козаків з валів у рови, вчинивши тим немале в них замішання й руїну. Прибігли були рятувати їх до міста Вишневецький і Лянцкоронський зі своїм жовнірством, але вже застали городові паркани звільнені міщанами і козаків, які були побиті та стогнали в ровах і за ними,— вони значно втішили тою звісткою про звільнення міста своє військо. А Хмельницький, бачачи, що йому не щаститься в таких штурмах, наказав тої ж ночі сипати вали до лядського обозу і щоразу підриватися до нього ближче. Коли наступного дня ляхи побачили це, відразу ж стривожилися, однак і тоді, не дуже відчаюючися, почали вітати козаків із великих гармат, якими, проте, не могли їм зашкодити, даремно тільки псували кулі. А козаки з тих своїх валів почали не гірше разити ляхів — так, що ледве можна було знайти їм якесь місце в обозі сховатися, і хто лише з них необережно визирнув, був убитий сторожками козацькими пострілами. У такий спосіб пропала значніша шляхта — Зборський, Сераковський, Зваревський, Цетлинський, Злоткій, Дзерек, Нарай і Подгородинський з іншими людьми. А від ставу козаки слали з гармат і янчарок кулі, так само не минаючи ляхів у почестях, бо де був пагорбок, там були тільки військові (майдан і базари були для загалу), і за це не один поляк заплатив у мито своїм життям. Навіть хто з них, спечений сонцем, хотів напитися води, не відходив дарма, не давши кривавої винагороди зі свого тіла. Вони не мали більше води, oprіч одної, й то неглибокої, криниці, тож мусили пити ту, яка була спершу заражена трупами й кров'ю так, що мала в собі ледве не половину черви. До нестатку води додалася їм не менша нестача хліба, так що за битий таляр не можна було купити й сирого борщу і взагалі один раз попоїсти, а що вже казати про хліб та інші їстівні речі,—

дорожнеча на них і нестача була така, що поміж ляхів уже вчинився превеликий голод. Дошкуляла їм іще й спрага, бо стояла гарячнота, а мали вони безперестанну працю в обороні й не спали. Почали ширитися між них незліченні хвороби і смертні зарази, які наносили всьому обозові безмірну тугу й тривогу, особливо, коли бачили, що одні з жовнірів не можуть утримати гарматного лонта ¹⁷¹, а інші падали знагла на землю й умирали; число війська так зменшилося, що ті вали, які й так двічі зменшували, здавалися їм нині великими. Отож вони почали радитися, що чинити далі. А маючи на думці один намір — вступили до міста і хоч так приховати ту свою малочисельність (а з городових парканів, при їхній нестачі куль та пороху, легше було б боронитися), вони вже хотіли відступати в те місто. Але тоді почав гостро суперечити Вишневецький, промовивши до них такі слова: «Кому менше залежить, чи матиме пощерблену цноту й сором, той хай уступається до міста, а я зі своїми залишуся тут, а коли ви вже те вчините і маєте намір утретє тікати, то розсудіть самі, чи врятуєтесь ви тією втечею. Чи, може, здаються вам нездобутними ветхі вали й паркани і чи не в гіршу вони вас приправлять руїну, коли ворог, будь-де притаєний, легко підкопається, відвалить їх і, знагла напавши на не готове до відпору військо, завдасть повної поразки або викурить усіх димом, запаливши якусь одну халупу. Коли ці обозові вали здаються вам завеликі, накажіть копати ще менші, а не давайте набиратися втіхи й запевного тріумфу над собою, які ворог матиме через таку вашу завчасну втечу в місто».

За цим нагадом обозові начальники й інші, хто радив до того уступлення, всеконечно пізнали свій блуд та згубу, яку мали б, коли б відступили до міста, наказали своїм кращим воякам копати довкола обозу ще менше коло і третій вал, а щоб не можна було їх здобути від поля і щоб не була віднята в них до решти вода, послали туди для оборони Лянцкоронського з Корфовим полком. У цей час почала міцно наступати на Конєцпольського орда, а він стояв найближче до

¹⁷² *Маж, мажа* — великий, здебільшого чумацький, віз.

неї і, здавалося, був на великій заваді, Але татари не змогли його знести, завернули свій наступ і знову начебто почали закликати ляхів до миру. Але цьому вони, поляки, вже не повірили і, не турбовані на той час штурмом, приганяли своє жовнірство, щоб закінчити втретє зачаті вали,— вони були глибші в ровах, а також вищі й ширші над перші й другі. Під темну ніч, поставивши на відводі сильну сторожу, вони почали відступати, а Хмельницький, постерігши це завдяки своїй чутливості, зараз-таки учинив на них наступ усією силою і, немало їх змішавши, відірвав певну частину возів та коней з людьми; але чогось більшого не дала йому вчинити нічна темінь. А скоро засвітило на день сонце, він побачив, що ті, другі, окопи полишені, наказав своїм полкам уступити в них і знову без вітхнення почав штурмувати ті місця, де чи сторожа була неміцна, чи не так боронилися. А спершу пішов він під місто, звідки, як і з нових валів, з'єднані в тісніші купи, поляки чинили сильну відсіч, тож змушений був на ніч відступити. В цю ніч він наділив заступами й копанцями ледве не всю чернь і звелів насипати з тилу лядського обозу свої вали, далеко вищі лядських; вони були висипані на кшталт високих гір, і Хмельницький, позаточувавши на них гармати, почав заживати всяких інших способів, якими міг би зашкодити обложенцям,— цим лядське військо було вельми ущемлене і вже доходило останнього відчаю. Однак Вишневецький іще заспокоював стривожених і побуджував не боятися, а не маючи ні в чому більше надії, крім рук і відваги, скоро почало заводитися з дня на ніч, закликав із собою: «Хто охочий до військової оказії — на випор!» І коли настала ніч, в яку козаки були безпечні, що поляки, твердо обтяжені, вже в їхніх руках, не кажучи про те, що багато з них спали з нетверезими від горілки й тютюну головами, він, Вишневецький, виправився з сином Дмитром та іншими охочими з окопів, добрався через долину, що там була, до козацьких шанців і там, несподівано на них напавши, почав їх бити й разити, учинивши превелику тривогу й замішання в цілому війську, так що вони й самі не відали, що чиниться: чи вдарив це на них хан із ордою, чи прибув король, якого чекали поляки з підмогою. І нескоро оправилися, а

тим часом князь, учинивши в них превелику поразку і взявши аж одинадцять хоругов та два ханські бунчуки, повернувся до обозу і тим знову допоміг та скріпив своє військо, яке впадало було в розпач.

Вирвалися були тої ночі й Остророг з хоружим, які також завдали чималого страху безпечним козакам; лише Фірлей втратив у своєму випорі багато товариства. Але ту втрату винагородив Лянцкоронський, що напав з міста на необережну козацьку чернь, і, вистинавши її більше тисячі, взяв чотири хоругви і привів п'ять «язиків», які сказали ляхам, що до них начебто наближається на з'єднання король, на якого нібито натрапили десь близько татари, і Хмельницький, настрашившись того, здумав був відходити назад і вже почав відправляти найтяжчі вози. І наче в доказ тієї розповіді Хмельницький у наступний після того день приладнав численні нові воліві мажі ¹⁷² з хмизом, наказав запрягатися в них козакам і, провозячи ті мажі недалеко від лядського обозу, навмисне кричати: «Верни, минай, стій, ступай, далі вже не будемо ляхів здобувати. Годі, годі, бо король іде до них на поміч!» Навіть і він сам, Хмельницький, начебто збирався відходити, кидаючи начебто й гармати, й інші тяжарі, але під той час ховано наближаючись до лядських валів; а коли з'явився зі своїх валів, висипаних вище лядських, то повстановлював штурмові драбини, втрое пообкладувані дерном і глиною, і повиставляв високі вежі з хмизом, батареї до гармат і редути на кшталт гір, з яких не тільки можна було не хибити стрільбою, але перелічити ляхів і вибити до останньої душі, не кажучи вже про те, що були так близько, що камінь могли один до одного докинути, тож, сягаючи ланцюгами з приробленими до них гаками, схоплювали ляхів із валів. Тоді ляхи дійшли остаточного кінця, і козаки додавали їм не меншої біди, лаючи й виказуючи, чому не здаються, хіба чекають, щоб краще підготувати себе на скорм крукам і на грабунок татарам:

¹⁷³ На колонці у рукописі проти цих слів дописано: «Козаки вирікають полякам їхні уярмлення і здирства».

¹⁷⁴ *Фляши* — пляшки.

¹⁷⁵ Це було одне з штукарств Вишневецького, аби втримати своє військо.

¹⁷⁶ На прізвище Скшетуцький, його прославив класик польської літератури Г. Сенкевич.

¹⁷⁷ Опис Збарзької битви й облоги в Твардовського прикрашено белетристичними вставками, але в основному він відповідає даним інших реляцій. Давній польський історик Коховський, зводячи дані про Збарзьку битву, дає такий підрахунок: облога тяглася два місяці, битва тривала майже безперервно, було 20 генеральних штурмів, 17 кінних битв, чотири рази скорочували укріплення, уряджено 75 випорів, щасливих і нещасливих. Обстрілювали козаки обложених з 70 великих гармат. Козацьких описів цієї битви немає.

¹⁷⁸ У Топорів король прибув в останні дні липня. Війська мав 16 тисяч, але воно постійно примножувалося.

«Ось вам очкове, рогове, аренди, ставщини, сухомельщини, пересуди, ось тепер як гарно грають вам дудки й музики пищать»¹⁷³.

Але при такому своєму ущемленні й нарузі сам Вишневецький не впадав у розпач та й інших відводив від тяжкого відчаю, одних утішаючи, іншим приводячи в пам'ять свою відвагу і мужність, ще іншим усолоджуючи вимовою всі ті біди, що постали, і саму смерть, яку кожному з них, як не безсмертному, випаде стерпіти, і виставляючи її за не страшну. Він виціджував останні фляші¹⁷⁴ з лікерами і такою підмогою, власне, воскрешав напівмертвих. Також обіцяв він, що король прибуде до них на з'єднання найдалі як за три дні, зголошуючи звістку, правда, без посилань на її автора, що він уже йде від Львова. Під той час навіть від козацького табору була випущена стріла з прив'язаною картою і впала перед наметом Вишневецького, яку він, піднявши з землі і відв'язавши, прочитав уголос перед усіма. А в ній було написано таке:

«Я є шляхтич, але загальна теперішня нужда принаглила мене вдатися на службу до Хмельницького, однак, хоч не можна мені ухилитися од неї з природного свого почуття до вітчизни, викладаю запевну втішну вам звістку, що король поспішає до вас на відсіч із великим військом і перебуває звідсіля в п'яти милях. З чого Хмельницький з ханом уже тривожаться і, либонь, штурмують вас нині всією силою, начебто не траючи серця, і хочуть підійти до вас з якоюсь зрадою, а насправді бояться. Майтеся ото ж у забезпечі найбільше в ці дні, коли витримаєте, сподівайтесь бути вільними».

Це чи справді було вчинено з козацького боку, чи князь вигадав таке навмисне¹⁷⁵, однак вельми обнадіяло відчаяне лядське військо і підняло в

ньому бажання не здаватися. Тим паче, що Хмельницький рушив від свого стану з усім табором і почав перебиратися на гору до замку, а перед оцім наказав подати гасло, що має оборонно відходити назад до Пилявець, і, либонь, добряче ошукав ляхів, бо коли табір став рушати, він навмисне лишив притаєних у шанцях козаків, і вони, як тільки хто з убезпечених тим відходом Хмельницького ляхів удавався за окопи, всіх хапали й забивали, а Хмельницький не провадив, як проголосив, свого табору до Пилявець, а поставив його на згаданій біля старого замку горі і так узяв ляхів на око, що не було їм жадного місця безпечно відхилитися, навіть по пивницях і льодовнях ледве хто міг сховатися від гарматного й іншого козацького вогню, а вони достатньо ним частували. Нарешті козаки, підкопавшись до міста під вали, вже почали скрадатися, щоб увірватися досередини, але їх постерегли лавники і, завдавши їм досить зі зброї вогню, заледве відлякали. Але ті городові, як і ті, що були в обозі, поляки перебували в постійному ущемленні, як вище було показано, і почали дізнавати, що тішаться даремно, однак іще не впадали в остаточний відчай принаймні через те, що на порятунок їм ішов король. Та й у цій надії на королівський прихід почали вкрай сумніватися, через що зараз-таки учинили поміж себе раду, кого б то їм послати нарешті до короля. Винайти когось для такої посилки і виправити їм здавалося неможливим, були-бо так тісно звідусіль обложені, що хіба птах, і то не кожен, міг залетіти. Однак обозові начальники поклали велику винагороду для того, хто, керований особливою відданістю до вітчизни, відважив би своє життя і захотів піти до короля з тими листами, аби дати йому знак про той їхній стан. На це був викликався один товариш з-під якоїсь хоругви¹⁷⁶, він узувся в постоли, наклав сермягу й мужицьку шапку, взяв від начальників листи і з ними, якимось їх не замочивши, переплив став. А потім повзком по траві, перебрався крізь козацькі й татарські війська і дійшов до Залозець, удаючи із себе русина, а далі дістався й до короля. Обложенці ж трималися при останній малій надії, поклавши своє спасіння на саму відвагу

й бій; сподівалися, однак, що після одержання згаданих листів король таки прибуде до них для порятунку ¹⁷⁷.

А король тоді дарма очікував на стягнення своїх військ і, доки мало бути скликане посполите рушення, перебував у Топорові ¹⁷⁸,

¹⁷⁹ Король, однак, відмовився видати останню оповістку про посполите рушення. Дав тільки наказ мобілізувати шляхту Руського, Белзького і Люблінського воєводств, зібрав рештки чужоземних військ і закликав визначніших панів прислати свої полки.

¹⁸⁰ Король не дуже «рвався». Принаймні став під Зборовом аж 13 серпня. Про невеликий поспіх короля і благодушність у його війську свідчить і подальший опис Твардовського.

тяжко сумуючи, що й досі не мав стільки військових ¹⁷⁹, якими міг витримати таку велику козацьку й татарську силу; а друге, що не мав ніякої звістки про те своє військо, яке було з гетьманами і мало стояти під Збаражем. Запевне, лише те про нього здогадувався, що воно коли не цілком загинуло, то має бути так тісно обложене, що і звістки не може про себе ні через кого дати. Так воно було й насправді, бо скільки поляків зважувалося, аби вислужитися й відібрати нагороду, пройти як від короля до обложених, так і звідтіля до нього, всі сідали на дні прірви, наче камінь, кинутий у воду. На такий королівський смуток прибув туди до нього, в Топоров, виправлений від збараських обложенців згаданий товариш із листами.

З донесення, а також зі словесної розповіді того посланця король зрозумів, що вони в облозі до решти ще не пропали, однак вельми ненадійні, що врятуються, і витримати більше трьох днів не можуть. Отож він не чекав уже на тих, що тільки нині почали вибиратися з дому, і почав якнайшвидше рватися до Збаража ¹⁸⁰, але притяг спершу, щоб могло хоч трохи зібратися ще війська, до Чолганського Каменя, а звідтіля знамірився до Львова. Однак над усе вчинилася перепона для його швидкого походу від безперервного дощу й плюскотів, а дощ лляв уже цілий тиждень. Від нього помножилися скрізь бридкі калюжі й ями, в яких загрузли в час провадження табору вози, і від цього доводилося йому часто зупинятися. Проте найгірше терпів король від того, що чув поблизу своїх противенців, але не міг досягти про них жадної звістки чи «язика»; знав він лише одне повідомлення, що з'єднаний із ханом Хмельницький має незліченне число війська. А не міг король узяти «язика»

тому, що він, Хмельницький, тримаючись чулої обережності, викинув таку штуку, що звелів обом військам достатньо нападися живністю наперед, а в той час, коли мав наближатися до них король, про рух якого завжди мав певні звістки від шпигунів, загрозив був смертною карою всім, наказавши, щоб жоден дух не важився нікуди виходити зі свого обозу. Хмельницький мав той намір, що хотів попередити короля своїм нападом на нього, крім того, він знав, як багато залежить для воєнної оказії від узяття «язиків», від яких можна вивідати про всіляку воєнну поведінку. Тож король справляв свій воєнний чин у таких незвичних умовах і довго роздумував, як мав діяти далі. Однак, тримаючи серед тих розмислів над усе турботу про згаданих обложених, гадав, як би їх порятувати, і постановив неодмінно йти маршем для їхнього рятунку під Збараж. Він зараз-таки й рушив з усім своїм військом, а в ньому лише найвиборнішого прибралося більше двадцяти тисяч. Справуючи його і сам у ньому оглядаючи порядки та сторожу,

¹⁸¹ Під час католицького Успення — 15 серпня.

¹⁸² Це сталося 9 серпня.

¹⁸³ Спершу орда напала на польське військо, розділившись на дві частини.

він подиву гідно учив навіть управних жовнірів, як стати, як уміти з коня вкластися і скочити для кинення списом та за формою скласти його, як триматися своїх лаштунків і пильнувати руху з наступом одного за одним, як чинити заїжджання, посилкування та іншу науку. А чого сам не міг управити, постановив до такого управління генералом великого канцлера Осолінського, який був найздібніший у військовій справі, ораторській вимові і даванні всіляких добрих порад. Коли при такому навчанні свого війська і при обережності король прибув до міста Зборова, що був на відстані лише п'яти миль від Збаража, то звелів позганяти навколишніх тутешніх людей і належно погатити попереду на тому тракці, куди йому належало йти зі своїм військом, ями й болота, наповнені водою від вищезгаданих плюскотів. А сам у Першу Пречисту, було це в суботу, установивши на тому боці Зборова обоз, затримався в місті, щоб відправити святковій церемонії згідно своєї релігії ¹⁸¹. Після цього він скликав сенат, військових начальників та інших

старійшин від шляхти і радився, що чинити далі і у який спосіб вести початий військовий марш. А що запевне сподівався, будши так близько, наступу назавтра своїх противенців, об'їжджав військо і довго нагадував та збуджував його до належної відваги своєю мовою. В цей час прибіг хтось із поляків і дав йому знати про козаків та орду, що вже були неподалець. Він зараз же послав, щоб здобути певнішу звістку, вправного у військових справах жовніра Дасшинського, який об'їхав немало поля, але не тільки не міг дізнатися чогось напевного, а навіть і сліду ворожого спостерегти; довелося йому повернутися ні з чим. А король, згідно вищезгаданої ради, в наступний недільний день рушив, полишивши у Зборові найтяжчі вози, до Озерної. Чотириста драгунів упереджували військовий корпус сильної сторожі, вони були виправлені для звичайних підслухів рано, ще в ніч. Після них заступав саме чоло війська своїм величезним полком Корецький, при якому зараз же були прилаштовані гармати й піхота. Король був посередині, огорнений густими полками, він покривав дальші сторони, а їх заслоняло посполите рушення; на відводі після всіх ішов Корецький.

У такому строю король прийшов зі своїм військом до переправи, яка була недалеко від Зборова, і довго тут замешкався, доки перебирався обоз. Тим часом прибіг із поля сторож і дав знати, що козацькі й татарські війська уже заїхали їх із тилу і хоч годі напевно сказати, скільки їх, наступають вони доста великою силою. А Хмельницький тієї ночі, осадивши збараських обложенців самою пішою черню¹⁸², поляки принаймні того не постерегли,— сам із своїми й татарськими кіннотниками несподівано (бо не допустив узяти від себе жодного «язика») завітав до короля і став перед його очі в той час, коли половина королівського війська вже перейшла за згадану переправу. Він зараз-таки огорнув у коло всім військом королівський обоз і невдовзі вдарив сильною потугою з тилу туди, де ляхи бавилися над тією переправою¹⁸³, вчинивши їм превеликий бій і поразку. І доки бив шляхту, користуючись їхньою несправністю, то так їх стривожив, що кіннота покинула більшу частину своїх возів, а піхота, не маючи жадної підмоги, була знесилена в

немалому числі,— вози лишилися зграбовані. Кіннота, яка відійшла від своїх, була заступлена ще перед тим відходом від переправи татарами і, як і піхота, розгромлена, покрили вони там, коло Зборово, поля, які мали більше за мильо відстані, і тікали нарізно, гонені й ражені. З передньої шляхти пропали тоді Осолінський, Урядовський — старости, Стобницький, а також превелике число від львівської, перемиської та саноцької шляхти, жінки яких лишилися вдовами, а діти сиротами,— більше їх удома не бачили.

З тими грабунками козаки й татари забарилися, і, доки мали наступати на самого короля, він з рештою війська, перейшовши згадану переправу, вже чекав того наступу справлений і належно ушкований. На нього, а насамперед на саме чоло війська, що його тримав Корецький, вдарили всією потугою і довго не могли його сперти; міцно-бо стояв. Але потім і він став знемагати в своїй силі і відійшов

¹⁸⁴ Цуглі — віжки.

¹⁸⁵ Це було 15 серпня.

¹⁸⁶ Король писав не тільки до хана, а й до Хмельницького. Лист до Хмельницького друковано в статті: *Томашівський С.* Один момент під Зборовом. ЗНТШ.— Львів, 1913.—Т. 117, 118.—С. 118, 119. До речі, цей лист був довго незвісний, бо тримали його в глибокій таємниці. В ньому король просить Хмельницького відступити й почати переговори.

¹⁸⁷ Мається на увазі розгром татарського загону під Бурштином 1629 р., який учинив Хмельницький. Тоді в полон до поляків потрапило багато татарів, між якими був Іслам-султан, майбутній кримський хан.

¹⁸⁸ Цей лист береться під сумнів щодо автентичності. Принаймні його тон зовсім не такий, як у листі до Хмельницького. Автентичний лист не зберігся.

¹⁸⁹ До Хмельницького було послано якогось попа.

¹⁹⁰ У наступ пішли козаки й татари.

помалу під узброєні полки, де перебував король, який тоді дуже виявив свою відвагу, оскільки бився не як королівська особа або принаймні як ротмістр чи хто інший з начальників, котрому це належало б, але як якийсь мужній жовнір. Бо коли він побачив удар згаданих ворожих собі військ на лівий бік свого обозу, сам з видобутою зброєю видався перед іншими і багато побив ворожого війська, доводячи до такої ж відваги й інших своїх невідважних жовнірів. Він завертав назад тих, хто вже почав був тоді відступати так, як з-під Пилявець, одних заганяючи шаблею, інших пориваючи за цуглі ¹⁸⁴ коней, ще на інших жорстоко нарікаючи, чому його

покидають і чому не соромляться такої втечі перед самим небом. Він заледве стримав їх від такої втечі а, здопоможений генералом-канцлером від задніх полків, учинив під той час такий сильний відпір козакам і татарам, що від цього вони геть знемогли в своєму наступові і мусили самі відступати з бойовища.

Однак Хмельницький після прибуття від Збаража більшої своєї потуги зараз-таки, щоб не випустити з рук такого влову, порозсипав полки нарізно коло королівського обозу, а сам з ханом наліг на все чоло, готуючи йому, королеві, облогу . Отож король, не зсідаючи з коня, почав нашвидку радитися, що чинити далі в такій небезпеці, бо коли їм випаде бути обкладеними, як тим, що під Збаражем, облоги вони витримати не зможуть, бо не мають для цього ні доброго для оборони місця, ні достатньої живності — вона майже вся була забрана в них із розграбованих перед оцім возів. Різні люди радили і хотіли тою радою вибрати з двох одну біду, тобто вивести тихо з обозу його, короля, а самим гинути, зберігши принаймні голову війська і менше дбаючи про решту, хоч і пропадуть; або хто вміє з них хоч трохи татарщини, написати до хана, відводячи його покірними словами від злучення з козаками. Тільки канцлер визнав ті ради за некорисні, а обидва способи до рятунку неподобні. Щоб вийти з цього становища, він давав іншу раду, й також двояку: або відважно піти всім військом напролом крізь ворожі їм війська і пробити тим дорогу собі й збаразьким обложенцям, або хай би й до хана написати, але не покірного, як інші радили, а повного поваги й високості нагадувального листа. Король на загальну згоду прийняв цей другий спосіб його ради й написав до хана в той сенс :

Ян-Казимир, Король Польський, Ханові Кримському здоров'я!

Дивуватися тому мушу, що, будши багато винний моєму братові Владиславу, який ударував тебе по-королівському як в'язня, що був у його землі, а потім вільно відпустив до природного ханства, яким і нині володієш, забуваєш те наше благодіяння зараз, коли я повстаю супроти свого зрадника, і підіймаєш на мене озлобу разом із ним. Його я, при своїй правді й надії, що не буду тут посоромлений, не боюся, однак, коли хочеш бути вдячний до моєї приязні, побратерському її тобі обіцяю, прагнучи, щоб та приязнь була непорушна і з твого боку¹⁸⁸.

З тим листом виправлено до хана в'язня-татарина¹⁸⁹, а сам король, й очей не склепивши в ту ніч, поправляв шики, пошкоджені сутичкою минулого дня, об'їжджав військові знаки й хоругви і зараз же наказав висипати довкола обозу вал. Але з того у війську зародилися новий страх і тривога, начебто він, король, хоче, перебравшись в інший одяг, таємно відійти зі старшиною геть, про що король швидко довідався і звелів позапалювати походні, при яких їздив по всьому табору й оголошував, що він нікуди не збирається йти і не відмовляється разом із ними й вмирати, коли до того прийде, в який спосіб заледве зміг утолоти ту повсталу поміж них тривогу.

Як тільки настав день, козаки вдарили всією силою з одного боку від тилу до переправи, де були закриті лядські вози, а з другого — під Зборов, де залишилися при драгунії військові тяжарі¹⁹⁰.

Але в обидвох тих наступках їм не пощастило, оскільки тут король гукнув на охочих та обозову челядь, і всі вони кинулися до переправи й не тільки відбили татар, які вже впали на вози і хотіли грабувати, але й геть прогнали, поклавши їх немало трупом. А там, під Зборовом, драгунія, побачивши зі своїх обозів таку їхню тривогу й сміливість, вирвалася з міста також зі своєю челяддю й міщанами (до чого закликав їх єзуїт Лисецький) і вибила та вирубала з-під валів козаків, які встигли вже прищанцюватися.

¹⁹¹ Поляки мали становище більш як сумне. Хмельницький же в цей час дістав невтішні звістки з Білорусії про смерть Кричевського і розгром козацьких військ. Це змусило його вступити в переговори. Крім того, погрожував йому й хан, бо не в його інтересах було остаточно закінчувати війну. Переговори між ханом і Хмельницьким велися в ніч з 15 на 16 серпня.

¹⁹² Лист передано Ополудні в розпал битви.

Прагнучи стягнути цю свою шкоду, Хмельницький із ханом ординували орду йти превеликою силою на самого короля, а козакам з частиною татар спершу наказав, об'їхавши обоз з чола, викликати на герць і забавляти ним ляхів. Після цього він сховано виправив значну купу війська під церкву, що була недалеко там від обозу. На неї було спроваджено гармати й піших козаків з іншою вогнепальною зброєю; сам він з іншим військом став помикатися від ставу під лівий бік того ж обозу, де бачив недокінчений вал і гадав, що там стоїть *слаба* оборона, про що застерігав усіх, прибігши з королівським указом, коронний канцлер. Він наказав докінчувати вали, а там, де їх докінчити не можна було, заслонитися возами. Однак, поки вони заходилися біля того, Хмельницький усе змішав, коли почав зі згаданої церкви палити з гармат та іншої зброї (від чого в лядському обозі були спершу великі втрати) і в той слід наказав добиратися до лядського обозу й черні, і вони так сильно наступали на самий обоз, що вже кілька разів вихоплювалися на вали і їх заледве відбили списами та хоругвами при неспинній зобабіч від ранку аж до самого полудня вогневій стрілянині.

Нарешті Хмельницький побачив, що треба багато праці, щоб здобути обоз, а вже й так чимало козаків полягло трупом, і звелів відступити від валів, а з тої церкви познімати гармати. Сам же він з усім військом у змиг ока, як нагла буря, розпустився по полю і почав знову щораз нападати на обоз, а коли не зміг нічого йому вдіяти, почав радитися з ханом, як мають чинити далі ¹⁹¹, зважаючи найбільше на те, щоб не прийшло до короля на з'єднання посполите рушення, яке нині не спішить, але коли б забарилися тут у здобутті короля, могло б і прийти, та щоб і збарзькі обложенці, спостерігши, що вся сила татарського й козацького війська відійшла звідтіля, не зважилися йти й пробиватися сюди, до короля. Отож вони урадили відписати на згаданий королівський лист ¹⁹², посланий через в'язня-татарина, у такий сенс:

Хан дуже вдячний за колишню доброчинність до нього з боку попередника його Владислава, а що злучився нині з козаками і з ними чинить на нього наступ, то на те кладе не іншу причину — тільки ту, що вони його умовили, а поляки його про те не просили (що йому видалося за погорду й легковаження татарської сили), а через те, що так уже сталося, розлучитися з ними не може. Однак, коли поляки повернуть усі здавна встановлені, але які вони не давали багато років, борги й надалі щороку їх віддаватимуть без такої затримки, то король пізнає їхню в цьому разі приязнь до себе.

Також і Хмельницький разом спорядив листа, у якому було висловлено таке:

¹⁹³ Тут переказано початок листа. Лист значно довший і далеко не підніжковий. Повний його текст надруковано в книзі: Документи Б. Хмельницького.— К., 1961.— С. 124; 125.

¹⁹⁴ Точніше написання — Шефер-казиага. Хмельницький не брав участі у цьому першому з'їзді, переслав тільки листа до короля у відповідь на його другий лист. Вся справа тут і далі подається як переговори між татарами й поляками. Хмельницького наче тут й нема. Так передавали події польські офіційні кола, оскільки йшлося про порушення поваги королівського маєстату й пониження короля перед ватажком «збунтованого хлопства». Через це і Зборовський трактат убрано в форму особистої ласки ЯнаКазимира до козацтва: переговори ведуться з рівною стороною — Кримською державою.

¹⁹⁵ Наступного дня, 17 серпня, з польським канцлером зустрівся і Хмельницький, який сам виїхав у поле. Після того вислано до короля й козацьких послів

¹⁹⁶ Відпустить, але за викуп. Крім того, татари вимагали дозволу, відступаючи, «воювати землі в праву і ліву сторону вогнем і мечем» і дістали такий дозвіл, але усний.

¹⁹⁷ Виправлено з ними й польських послів, але це було вночі, і на них напали козаки й татари. Хмельницький писав королеві ще раз.

¹⁹⁸ Комісари з'їхалися з козаками на умову 18 серпня. Укладено договір у формі королівського маніфесту як акту королівської ласки.

¹⁹⁹ Крім того, визначено межі козацької території: Київське воєводство без Полісся, Чернігівське воєводство без північної Сіверщини, Брацлавське воєводство по лінії Вінниця, Брацлав, а від Брацлава до Дністра. Чигирин має лишатися при булаві; відпускаються всі воєнні вини й переступи козакам і шляхті, що були при Хмельницькому; коронне військо не стоятиме на козацькій території; уряди тут займає шляхта грецької віри; єзуїтів спровадять із Києва; горілку шинкуватимуть тільки гуртом, мед і пиво — як давніше; має бути своя юриспруденція. Датовано привілеєм 18 серпня.

²⁰⁰ До цього змусив Хмельницького хан.

«У тому, що Польща понесла нинішні руїни, він не є причиною і взагалі не винен у тому, що й нині наступає на нього своїм маєстатом сам король¹⁹³».

З такими листами виправили назад до короля того ж татарина, а за ним наказали зараз-таки виїхати в поле і візиру, великому ханському канцлеру Касіязі Шеферу¹⁹⁴, до якого вийшов від короля, коли було прочитано ті відповіді, коронний канцлер, і вони зараз же, не тратячи дарма часу, переговорили на словах про те, що було написано в листах, і роз'їхалися до подальших завваг своїх старших. А щоб той трактат міг легше дійти свого закінчення, звеліли відтрубити зобабіч гасло миру. Назавтра знову з'їхалися обидва канцлери¹⁹⁵ і постановили цілковитий мир на таких, власне, умовах: поперше, відпустили всю вину козакам, а по-друге, згодилися віддати татарам всі, постановлені віддавна, борги, які не давали багато літ. Мали віддавати їх і надалі, але по них має посилати сам хан, а не щоб привозити їх до нього, як то бувало раніше. Він же, хан, за те, коли король вимагатиме, додаватиме своєї військової допомоги, а зараз, більше не плюндруючи людської землі, відступить і відпустить у цілості військо зі збараської облоги¹⁹⁶.

Ці всі умови записали на папері та ствердили підписом рук. А коли їх прочитали вголос, то радісно зобабіч гукнули: «Мир, мир!» — і його оголосили, як то звичайно, на котлах, трубах і стрільбою. А після того оголошення король із ханом пошанувалися навзаєм через послів подарунками.

Потім і Хмельницький, узявши в заставу великого коронного маршалка Любомирського, виправив до короля двох полковників із суплікою, писаною від усього козацького війська, яку вони публічно поклали в королівському наметі на землі перед його ж ногами. Тоді канцлер Осолінський, піднявши її, почав до них, малюючись, вимовляти слова: «Либонь, заслужили ви,— каже,— собі кару, яку нічим не відпустити, однак пан зі своєї добротливої

натури все вам вибачає, аби ви лише ту свою вину, так тяжко поповнену, винагородили надалі вірними послугами».

З такою відповіддю згадані полковники були відправлені ¹⁹⁷, а висловлені в тій супліці пункти відкладені до подальшої королівської уваги і зваги всіх поляків ¹⁹⁸. А між тими пунктами був написаний і той, щоб дворів реєстрових козаків було, згідно давнього звичаю, при гетьмані числом сорок тисяч і мали вони бути обдаровані належною їм вольністю ¹⁹⁹. Те й те виконувати гордим ляхам здавалося прикро, аж насилу згаданий канцлер схилив їх, прикладаючи стародавню приказку: «З лихого торгу досить з ушима додому»,— і вони прийняли та змушені були виконати той пункт.

Тоді й сам Хмельницький, досягши всього, що хотів, і через що почав війну, та маючи незмінне в своєму війську в заставі згаданого Любомирського, прибув до короля, якому з належною покорою впав у ноги, пустивши з очей сльози, просив вибачення, а коли той на словах, учинених до нього, дав те королівське задоволення, був відпущений, зараз-таки відступив звідтіля та рушив до свого табору під Збараж, де й досі було обкладене безперервною облогою лядське військо. Ляхи під час цієї облоги терпіли велике, над звичай, ущемлення від неперестанних козацьких штурмів та стрілянини, в їхньому обозі лежало через це таке велике число куль, як то буває яблук у садах під яблунями або як буває де накидано каміння. Вони не скоро довідалися, що виборне козацьке військо й орда пішли під Зборов проти короля, а тут здобуває їх лише сама чернь. А коли взнали це, то почали тішитися і турбуватися разом, по-всякому міркуючи: одні сподівалися, що король прийде до них для звільнення, а інші, що найпевніше, турбувалися, аби йому теж не дісталося, як їм, і через те знамірювалися іти до нього пробоем крізь козацькі й татарські війська, але при тому знаміренні боялися. Князь Вишневецький із Остророгом хотіли вчинити це напевне, через що Вишневецький двічі робив спроби і випадав із обозу: за першим разом побив багато козаків, а за другим, коли мав виходити, то наказав уже всім обозовим іти слідцем за собою. Його труби просурмили гасло, і він знову напав на

козаків, але застав їх готовими й обережними. Однак так міцно їх притер, що аж від валів почали відступати, але потім, озирнувшись назад, не побачив за собою нікого з обозових і змушений був, ні від кого не знайшовши допомоги, вернути назад. Загинули тоді Ясінський та інші три добрі жовніри від його двору. Тим часом почали їм до обозу надходити звістки, що король із ханом та Хмельницьким трактують про мир. Спершу ці звістки були непевні, а тоді тим більше певніші, бо до них відізався через трубача навмисне виправлений від валів ханський Карашей, який промовив такі слова: «Вгамуйтеся, ляхи, скажу вам звістку: король ваш із нашим ханом поприсягли на братерство, а козаки знову схилилися до свого вам підданства й панщини, від якої лише сорок тисяч найвиборніших мають бути вільними». На таку відозву Карашея, либонь, тяжко зітхнули в обозі, однак, не бентежачись, відмовили, що чекатимуть іще певнішого звідомлення про те від короля, і, не покладаючись на його слова, стали у належній готовності до оборони. А потім повірили в те й до решти, коли в козацьких таборах ударено по котлах, заграно в труби і, палячи з усіх гармат, почато зголошення про мир. Після цього зголошення побачили й самого Хмельницького, який гарцював на стрункому турецькому коні і весело та з тріумфом в'їжджав до свого обозу. Коли він заїхав ув обоз, то знов наказав палити з гармат та ручної зброї, так що від диму й куряви не можна було аж чотири години бачити сонця, хоч стояв тоді ясний день.

²⁰¹ Інші дані: 40 тисяч.

Потім і від короля був присланий до лядського обозу під Збараж підпоручник, який ствердив згаданий мир, справлений на папері, запевняючи всіх, що вони цілком звільнені, з таким прилогом у своїй мові: «Оскільки ви,— каже,— обіцяли дати ханові, як він свідчить, сто тисяч битих талярів ²⁰¹, то мусите до решти його вдовольнити, бо інакше не маєте звідси відійти з порожніми руками». Тут поляки кинулися як ошпарені, а найперше Остророг, який жарливо відізався, кажучи, що ми ханові не обіцяли сливе нічого, крім королівської приязні й пошани, і здекларовано це в той випадок,

коли він відступиться від козаків, але оскільки він того не учинив, то вищевисловлена обітниця не зобов'язує нас ні до якого давання: адже ми понесли в цьому обложенні превелику страту у військовій силі, знищили останню худобу, а потім наостанок мали б викуплятися?

Однак мовою годі було те відбутися, згідно цієї приказки: «Звитяжець завше сам і право дає, сам і тлумачить, як хоче». Тож вони постановили нарешті зібрати ту суму від Річі Посполитої, а доки б те зібрали, вирішили віддати когось з-поміж себе в заставу. На це самохітно відізвалися і пішли, прагнучи вірно послужити в тому вітчизні, Потоцький і Дінофф.

У такий спосіб звільнилися з-під Збаража ляхи; однак, доки ті мирні трактати до решти не завершилися, не рушалися обозом і безборонно ходили по постановлених у козацьких таборах базарах, де купували собі харчі, за які платили надзвичайно дорого, а бувало, що козаки в час тих торгів крадькома хапали їх і силою, поганці, продавали татарам. Від цього утримували поляків їхні одноначальники, проте через дошкульний голод, що був поміж них, ніхто не міг їм те заборонити, і на тих базарах їх погинуло ледве не стільки, скільки погинуло в самій облозі, виконуючи найбільше на собі ту просту приказку: «Пливли, пливли, та на березі втонули».

²⁰² Див. Додатки, приміт. 196.

Татари ж, не дочекавшись швидко, що їм віддадуть згадану данину, яка дійшла до них уже після, рушили від Збаража з вищеназваними лядськими заставленими особами. І тут же, в Збаражі, з'явили певний знак, як недовго мав тривати той мир, бо порушили його. Вони забрали в неволю, oprіч інших місць, у самих Ляховцях п'ятнадцять тисяч ясиру²⁰² і тільки тоді відійшли. А після них і козаки, заgrimівши ляхам з гармат страшливе поздоровлення, рушили тихо нічною порою зі своїх таборів, які вони, ляхи, рано побачили всі порожніми і нічого в них більше не застали, oprіч двох великих розірваних гармат і кількох сонних п'яниць, яким зараз там повтинали голови, а самі на дев'ятий тиждень своєї облоги відійшли зі своїм обозом. Були вони всі мізерні й худі, на зразок загробних мар, і, власне, несли на собі

обличчя людей з того світу. З них мало хто мав коня, і вони, покриваючи свій сором та нестаток, бралися за стремена кіннотників і, ледве не падаючи, йшли по дорозі, аж доки не добралися до хліба й чистої води. А потім жовніри були розпущені на волості, а старшина перебралася до короля, що відпочивав у Львові, де була пошанована від нього всілякими гонорами й урядами в належну подяку за свою нужду, яку потерпіла в обозі і про яку детально оповіла.

²⁰³ Власне, мир був «не до мислі» й самому Хмельницькому. Одне, що змушений був дозволити взяти татарам полон зі своїх земель, а друге — умови договору мало вдовольняли козаків. Фактично Зборовська битва була програшем на обидва боки.

²⁰⁴ Хмельницький хотів зберегти з Литвою нейтралітет, що йому не вдалося, оскільки повстання охопило і Білорусію. Власне, козаки були послані в Чернігівське воєводство, щоб вибити звідти шляхту. Вони ж перейшли кордон Великого Князівства Литовського і почали там воєнну кампанію. Тут було кілька полків на чолі з Головацьким.

²⁰⁶ Мається на увазі елекційний сейм.

²⁰⁷ Власне, повстанці, що покозачились.

²⁰⁸ Це було на початку 1649 р. Я. Радивил вирізав козацьку залогу на чолі з Михненком у Мозирі, а опісля сталася трагедія й під Бобруйськом, коли козаки, не бажаючи здаватися, спалили самі себе.

Таке щастя, що його одержав над поляками Хмельницький, послужило йому самому, а козацьким начальникам і всьому військові при них завершення вищеописаної війни було дуже не до мислі ²⁰³. Однак можна визнати, що та їхня незадоволеність покривається одним його, Хмельницького, виграшем, не кажучи вже й про те, що опісля вони взнали початок іще більшої війни, яка запалилася й тут, і в Короні, і — кінець того був би не такий, коли б не здобув такого успішного миру. Бо Хмельницький, ще як здобув перемогу спершу на Жовтій Воді, а тоді й над самими гетьманами (як з'явив вищеподаний опис), зараз же, напочатку, хотів відірвати й Литву, яку бачив, що стоїть вона йому в великій перешкоді. Тож він послав козаків у Білу Русь і на Полісся ²⁰⁵, де вже були готові очі до бунтів, вони з'єдналися з тими присланими козаками і пішли до шляхетських міст і палаців. Тоді ж вони здобули Стародуб і Гомель, а Бихів заледве зміг від них оборонитися. Литовська шляхта, либонь, хотіла перепинити їхнє передзавзяття, і завчасу почали заставлятися проти них Борович і Горський з Оршаками і Сапіженський полк. Однак через від'їзд на сейм до Варшави ²⁰⁶

литовського гетьмана Радиви́ла не змогла навести лад і дати відпір козакам, що зібралися в немалі купи. Через це вони, козаки²⁰⁷, ще більшу завзяли силу і не лише загорнули собі згори Дніпро й Березину, але навіть Прип'ять і Піню зо всім повітом, зруйнували Берестя, знесли геть Кобрин і Виснич і в тих своїх учинках ще більше забирали гору. Лише Сосновський оборонив місто Слуцьк, а в Пінську, оскільки тамтешні жителі також були покозачилися, Комаровський зніс із землі все місто, де був забитий з немалим числом козаків і полковник Гладкий, через що стривожилися й інші козаки.

Тим часом повернувся з сейму й Радивил, який, зібравши немале число свого війська, подався до Дніпра і там, під Бобройськом і Мозирем, мало що забавивши часу, очистив на зиму від козацького находу весь той край²⁰⁸.

²⁰⁹ Голота Ілля очолював козацький полк. Це було вже в травні.

²¹⁰ *Подобайло Степан* — наказний чернігівський полковник. Очолював додатково мобілізоване із Сіверщини військо.

А як настала весна, Голота²⁰⁹ напав був на чолі кількох тисяч козаків на Прип'ять, де стояв з військом Волович, і ледве його був не зніс, але порятували його зі своїми корогвами Гонсевський та Фалендський, а згаданого Голоту з козаками знагла сперли, аж мусив кинутися з усім назад,— позбувся він там і свого життя.

Потім, також з немалою купою, наступив Подобайло²¹⁰, а коли прочули про те з боку Радиви́ла, що він, залігши по обабіч Дніпра, поокопувався, виправили проти нього Гонсевського, який, посадивши піхоту в судна, вдарив на нього з Дніпра і досяг того, що Подобайло змушений був відступити зі свого стану далі. А тим часом до Радиви́ла, що був під Речицями, прийшла звістка, що наказний гетьман Кречовський йде з кількома тисячами війська і знамірюється вдарити на нього. Тоді він, Радивил, упевнившись про те від «язика» ще певніше, став готовий до відсічі, однак не дуже обережно вчинив, розірвавши своє військо на три частини: дві виправив з Павловичем і Комаровським у роз'їзди, а при третій лишився сам. Проте Кречовському, що наступав на нього, поставив бойовище, а на самому чолі наказав бути Ходоковському з готовою допомогти піхотою.

²¹¹ *Приміжеком* — слово неясне.

²¹² Описана тут битва відбулася під Лоевом 21 липня (за ст. ст.). Ця битва знесила до решти і Радивиля. 24 липня (за ст. ст.) він шле реляцію королю, що вже неспроможний іти на Україну.

Вони мужньо витримали перший козацький стрем, а коли в допомогу до них поспішили Гонсевський і Неваровський з озброєними списками й іншою достатньою зброєю жовнірством, козаки змушені були відступити назад у ліси, але і в тому відступі так ударили на три лядські хоругви, які легковажно заскочили були набік, що ледве який лях зміг від них утекти. Аж вернувся тоді з вищеназваного роз'їзду Комаровський, мав він мале число вояків і випадково наштовхнувся на них.

Козаки зміркували, що це можуть бути численні ляхи, поставлені в засідці, і, лишивши заскочені оті корогви, відступили далі в ліси й луги, де відразу стали до оборони засіченим деревом колом. Тут ляхи почали на них міцно налягати, і багато їх було побито від достатнього козацького вогню зі зброї. Тут дісталася з тої порції і Гонсевському, бо й коня під ним забито, і сам він лишився небезпечно поранений.

Побачивши це, Радивил наказав якнайшвидше відвести набік усіх кіннотників, а наступати на козаків, що засіклися в тих лісах, звелів Полдові з піхотою, який відважно пішов розчищати ту посіч і наблизився до них так, що козаки змушені були відступити від нього в поле з великими своїми втратами.

Тим часом Подобайло, зачувши про Кречовського, що був від нього в близькій відстані, почав був пробиратися до нього на з'єднання, і, коли б зміг із ним злучитися, Радивил не здобув би такої над ними, з'єднаними в силі свого війська, як буде показано нижче, перемоги. Але він, знаючи, як утруднило б справу їхнє злучення, послав проти нього Подобайла, Ганцкофа з Припковським і Састерським і якесь число перебраних німців, щоб заступити йому, Подобайлові, переправи через Дніпро, де він уже був окопався. Згаданий Ганцкоф з іншими зараз же почав штурмувати його. Також і сам Радивил, осадивши у вищезгаданих лісах Кречовського піхотою, приміжеком ²¹¹ наступив на козаків з іншого боку, і цього наступу вони не

з змогли витримати, та й змушені були тікати в Дніпро чи куди лучиться, де з тритисячного числа врятувалося їх небагато; залишилися від тої потички значки й бубни. Однак козацький табір лишався ще не здобутий, і на нього вдарили з Радивилового наказу Комаровський і Ларський. Вони були здопоможені в тому наступі і зараз-таки розірвали козаків на частини. Через це Кречовський, прагнучи врятуватися, либонь рушив від згаданих засіків і почав давити ляхів воєнною силою, однак побачив, що на нього наступає сам Радивил, а його табір був ще більше порваний, чотири гармати вже були забрані, а козаків при них тяжко забивали. Тож змушений був знову повернутися в ті лісові засіки, де ще більше навалив дерева і так сильно звідтіля боронився, що жоден справний козацький постріл не був пущений даремно; навіть тоді він боронився, коли від Радивиля прибув на допомогу з військом Оттенавзен і за його наказом зараз став наступати на козаків піхотою. За його прикладом спішилися й усі інші і кинулися на козаків. Коли настала ніч, Кречовський побачив, що врятуватися йому вже не можна ніяк, оскільки був огорнений навдокруг. До того ж він сам був тяжко поцілений у лоб, тож не боронив козакам утікати, хто куди хотів, і через це був зовсім розгромлений. І хоча його принесли до Радивилового обозу ще живого, однак від тієї рани він там-таки позбувся життя — втратив він у цьому погромі всіх найчільніших козацьких начальників і сто військових значків²¹².

Але Радивил був іще утруднений, аж брав його сумнів, чи переможе, бо після розгрому згаданого Кречовського знову зібралися наступати на нього від Прип'яті козаки вже далеко більшим числом, ніж при Кречовському й Подобайлу. Тільки ж перепороною тому їхньому наступові стало вищезгадане Зборовське постановлення миру, про яке й до них дійшло під той час звідомлення від Хмельницького.

Отак закінчилася війна, яка тяглася два роки: у тисяча шістсот сорок восьмому і тисяча шістсот сорок дев'ятому. Відправлялася вона при видимому гнівові божому на ляхів, найбільше за їхню гордість і вимисельні збитки, але відчутна була кара божа за їхні гріхи й козакам.

А потім, як зачалася знову в наступні роки, з'явить оця, що має бути тут викладена, повість.

Частина друга

Про війну козацьку з ляхами в роках тисяча шістсот п'ятдесятому і тисяча шістсот п'ятдесят першому.

У ній спершу говориться про польських панів, які поверталися на Україну після постановленого миру з Хмельницьким до розорених своїх домівок; про непослушенство їм українських підданих; про несталий мир між ляхами і Хмельницьким та про український задаток до розмиру з поляками; про зносини Хмельницького з кримським ханом і турецьким царем з його обітницями тощо.

²¹³ Шляхта не могла тоді повернутися на Україну, бо її просто не пускали. Навіть гетьманський уряд оголосив, що до сеймового затвердження трактату шляхту на Україну не пустить. Повернувся був воєвода Кисіль, але йому тут не солодко було, йшли тільки довгі переговори.

²¹⁴ *Осьмачка* — одна восьма частина міри, 2—3 кг.

²¹⁵ Про польський ясир тоді мови не було; виношувалися плани походу на Дін і в порубіжні околиці Московської держави. Хоч поляки вважали, що Зборовською умовою зірвали союз Хмельницького з ханом, але союз цей так і лишився непорушним: посилювання між Хмельницьким та ханом велось весь час і то активно.

²¹⁶ Послів послано ще відразу по поверненні з-під Зборова. Відповідь на це посольство невідома. Аж у липні 1650 р. прибули послы від турецького султана Осман-аги. Посол поздоровив Хмельницького з перемогами і сказав, що султан прихильно ставиться до справи турецької протекції над Україною. У відповідь споряджено посольство А. Ждановича і П. Яненка з гетьманським листом, але про Кам'янець-Подільський тут не говориться нічого. Це вістка пізнішого часу (див. ч. VI).

Після постановлення вищеописаного миру під Зборовом і закріплення при ньому умов шляхта повернулася на Україну ²¹³ для відпочинку до своїх попалених і зруйнованих домівок, але не застала своїх підданих у такому стані послушенства, як то було раніше. Вони аж ніяк до того не хотіли схилитися і принаймні не зважали на вищеозначені умови миру, начебто вони і в гадці їм не були. І тільки завдяки універсалам Хмельницького, які дорого діставалися шляхті, через силу примусу мусили бути їм слухняні, й то не поколишньому. І не як ляхи, а як самі хотіли, наставляли самі від себе урядників та старост і самі собі відправляли й суди. Особливо діялося так у Немирові, де пана свого обдарували плугом волів і чотирма осьмачками солоду і хотіли тим відбутися від усякої йому повинності й послушенства; крім того, постановили давати йому поклін з дещицею готових грошей.

А коли хто зі шляхти починав строго їх принуджувати до підданства, то тут ставали, готові знову почати бунти, постановлені сорок тисяч реєстрових козаків, які зараз-таки розсипалися по всій Україні так широко, що остерігали, аби ніде не було того примусу на людей. Шляхта тож ніяк не могла поширювати своєї влади і з того легко зміркувала, що вищеописаний мир мав тривати недовго. А потім уже без жадних причин почала змаляти його суть, як було забито за Дніпром разом одинадцять слуг самого гетьмана, коли почали чинити вони якісь вимисли. Врешті, Хмельницький і сам мав той сумнів, що ляхи, при такому непослусі шляхті людей, довго дотримуватимуться миру і, оправившись, не мститимуть за свої шкоди, намислюючись іти на нього разом із Литвою. Краще було упередити те, що мало приспіти як наслідок, завчасними ділами, ніж завжди боятися.

Через це він послав листи від себе до хана, щоб поновити з ним свої приязні, обіцяючи йому весь польський ясир, аж по самий Гданськ ²¹⁵, тільки хай би ставав допомагати в його потребах. З цим самим виправив він й інших посланців, аж до самого турецького султана ²¹⁶, піддаючись навічно під його протекцію і віддаючи йому за те Польську державу по Дністер і по Кам'янець-Подільський. Султан легко був тим спокушений і зараз же

прислав від себе хоругву, гетьманську булаву й дорогу шату, а своїм силястрианам, піддунайським людям і двом молдавським воєводам наказав бути готовими на майбутнє літо до війни для допомоги йому, Хмельницькому. Особливо обіцяв Хмельницькому, що дасть йому допомогу, Ракочій Венгерській, який мав на поляків озлобу, що не дали йому польської корони. Хмельницький же, не будши вдоволений ще й тими зносинами з іншими монархами, поставив собі, аби мати міцнішу оборону, оженити з дочкою якогось пана свого старшого сина Тимоша й так з ним сприятелитися. На ханову пораду, він легко здобувся на ту приязнь від волоського господаря, коли, прибравши до себе кільканадцять тисяч орди, наїхав без звіщення на Волоську землю. Господар цієї землі так устрашився такого великого війська, що радий-нерадий обіцяв видати за його сина дочку, а відзначення весільного акту призначив на певний термін у Яссах. Про все це вивідав король і, не покладаючись уже на мир, наказав своєму війську з гетьманом Потоцьким стати на Поділлі.

²¹⁷ Тут і далі оповідання досить плутане. Докладний опис цих подій див. Літопис Самійла Величка.— Кн. 1.— ч. VI.

Той Потоцький мав і дотіля сидіти в Криму в заставі через не оплачену ляхами обіцяну данину, але замість себе посадив був свого сина²¹⁷.

Хмельницький зараз-таки начебто стривожився і послав до нього, Потоцького, якогось Кравченка з відозвою, в якій викладав здивування, для чого все це діється, адже між Польщею й Україною мир і нема жадних ворогів. Та коли б вони й з'явилися, то він міг би сам, розставивши скрізь сторожі реєстрових козаків, звільнити від тої небезпеки Корону Польську, а Потоцький дуже вже близько підсунувся під його бік. На цю відозву Потоцький учинив жорстку для Хмельницького відповідь, що, мовляв, Хмельницькому нічого дивуватися на той його військовий прихід на Поділля, оскільки те давнім звичаєм ухвалено, щоб тримати там досить кварціального війська для найкращого й найбезпечнішого миру. А нині з цього миру чого сподіватися.

До цього місця мені, Самійлу Величку, випало бачити, і я звелів переписати цей переклад віршової книги Твардовського на історичний сенс, а переклав її добrorозумний муж пан Стефан Савицький, полковий лубенський писар.